

पृ	प	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
७	१२	प्रश्नज्ञानिर्देशात् शात	प्रश्नज्ञाननिर्देशात्
८	२०	दुःखी *	दुःखी
२६	११	स्थलादायच्छून*	स्थलादीपच्छून
२७	१६	अन्वयाशुक्ति	अन्वया शुक्ति
३०	११	स्मृतेरेन्यो	स्मृतेरेन्यो
३०	१२ १३	भेदकजनकत्व	भेदजनकत्व
३२	१६	स्मृतिर्त् *	स्मृतिर्त्ता
३२	२४	दुष्ये * छ	दुष्येर्छ
३६	२४	तदज्ञान	तज्ज्ञान
३८	२२	प्रवृत्ति	प्रवृत्ति
४४	† टि	अन्त करण	अन्त करण
५२	२०	आकारे	आकार
६८	† टि	ध्यास मू	ध्यासमू
७१	२८	स्यच्छत्वाच्च	स्यच्छत्वाच्चे
७६	१	सिध्यत् *	सिध्येत्
८०	१५	चणे	चणे
८३	२५	प्रवृ *	प्रवृत्ते
८५	१६	योगनयोगाद्य *	योगनयोगाद्य
८६	२०	कारिर्थादिभ्यो *	कारिर्थादिभ्यो
९५	७	सम्बध्यत इति	सम्बध्यतइति
९६	२५	शुक्तित्वा	शुक्तित्वा
१०४	१५	अघिद्यादिसात्	अघिद्यादिसात्
१०६	१७	यस्यत्यत्र	यस्येत्यत्र
१०८	२०	विचारपितव्या	विचारपितव्या
१०९	१५	द्योर्द्ध *	द्योर्द्धे
१११	७	मा/मासा/नर्घ क्यात्	मीमासा/नर्घक्यात्
११२	२८	नित्यप्राप्त	नित्यप्राप्त
११३	१७	निवृत्तये	निवृत्तये
११८	५	मघयोध्या ऽपि	मघयोध्याऽपि
१२३	१७	मारचित	मारचित
१२६	५	प्रवृत्त	प्रवृत्ते

पृ	प	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१२८	१८	पर्ययसायत्य	पर्ययसायित्य
१३२	१७	शयेनादे	शयेनादे
१३७	७	निष्यते	निष्यते
१३७	२२	त्यदाय	त्यदीय
१३८	२७	अस्मत्पत् *	अस्मत्पत्ते
१४७	३	सामर्थ्या	सामर्थ्या
१५७	८	द्योत्यते	द्योत्यते
१५७	१८	शब्देन *	शब्देन
१६०	१४	नेमिधि	नेमिति
१६१	१८	विधिदपन्तीति	विधिदपन्तीति
१६९	१५	मश्वतया	मश्वतया
१७०	११	सतीद्या	सतीद्या
१७४	१४	नेनेति	नेनेति
१७६	२८	तयोर्घिकेक	तयोर्घिकेक
१७७	शिर (Head ng)		
		यत्याक्ति *	यत्वोक्ति
१८३	१	ऽभ्युपय	ऽभ्युपेय
१८३	१८	कन्दना *	कन्दना
१८४	२४	सात *	सति
१८६	३	छिदिकियाघटि	छिदिकियाघटिति
१८७	२६	शोत्र शब्द *	शोत्रे शब्द
१९५	२०	जिज्ञास्य	जिज्ञास्ये
१९८	८	मोचात्प्यनाश	
		मारथ	माचरत्येनाप्रामास्य
२०४	‡ टि	सामञ्जस	समञ्जस
२०५	२४	घयधेय्येऽ	घययधेय
२१४	‡ टि	असङ्गत रे	असङ्गहार
२१७	१८	शत	शत
२२२	४	शङ्कनीयम	शङ्कनीयम
२२२	११	प्रक्ष	प्रक्ष
२२५	८	ध्यपदेश इतीष्ट	ध्यपदेश इति । इष्ट
२३६	१७	विशेषेस्थाषा *	विशेषेस्थाषा
२५१	६	कन्यसस्कारा *	कन्यसस्कारा

एष्ट कुमु १३० अङ्कस्थाने २३० प्रमादात् पतित स १३० ज्ञातव्य ।

* एतच्चिन्ताङ्किते अशुद्धयो मुद्रणकाले चरणाया स्थाननादिना केपु चित् ।

॥ श्रीः ॥

भूमिका ।

अथ तावदारभ्यते निखिलवेदान्तार्थप्रकाशनपरः प्राचीनविविधदु-
र्वादिमतोपमर्दनपरो ऽपि प्राञ्जलतया सुबोधो विवरणोक्तविषयाणां वैश-
द्येन बोधको विवरणप्रमेयसंग्रहनामको ग्रन्थो मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् ।

अस्य क्लृप्त प्रणेता पूर्वोत्तमे माधवाचार्यनाम्ना माधवामात्यनाम्ना
या प्रसिद्धो विद्यारण्यमुनिरिति निश्चीयते । तथा हि । पञ्चदशीग्रन्थारम्भे
निजगुरोः शङ्करानन्दस्य 'नमः श्रीशङ्करानन्दगुरुपादाम्बुजन्मने' इति
यथा नतिर्विहिता तथैवावापि 'श्रीशङ्करानन्दपदं हृदन्ने विभ्राजते तद्य-
तयो विशन्ति' इति मङ्गलाचरणं दृश्यते । किं च वेदभाष्यारम्भे—

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्यो ऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

इति विद्यातीर्थनतिरुपलभ्यते । एवमत्र ग्रन्थान्ते—

यद्विद्यातीर्थगुरवे शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ।

अस्त्वेषा भक्तियुता श्रीविद्यातीर्थपादयोः सेवा ॥

इति विद्यातीर्थाय ग्रन्थसमर्पणमुपलभ्यते । अयं च विद्यातीर्थय-
तिभारतीतीर्थयतेर्गुरुरासीदिति

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।

वैयासिकन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥

इति वेदान्ताधिकरणमालादौ भारतीतीर्थकृतमङ्गलाचरणात् प्रती-
यते । भारतीतीर्थपतिश्च विद्यारण्यगुरुरिति

स भव्याद् भारतीतीर्थयतीन्द्रचतुराननात् ।

कृपामव्याहृतां लब्ध्वा परार्थ्यप्रतिमो ऽभवत् ॥

इति जैमिनीग्रन्थमालाविस्तरारम्भे ० श्लोकदर्थेनादवसीयते ।

एवं च विद्यारण्यगुरुर्भारतीतीर्थस्तस्य च गुरुर्विद्यातीर्थ इति विद्यारण्यस्य परमगुरुर्विद्यातीर्थ इति सिध्यति । प्रथमतो विद्यातीर्थाद् विद्यामधिगम्य ब्रह्मभूयं गते तस्मिन् तच्छिष्याद् भारतीतीर्थादयं विद्यामधिगतवान्वेति कल्पने विद्यातीर्था ऽस्य साक्षाद्गुरुरपि * सिध्यति । गुरुः परमगुरुर्वा भवतु विद्यातीर्था ऽस्य परमाराध्य आसीदित्यत्र तु न विवादायसरः । तथा चैतद्वन्द्वे यन्यान्तरघद् विद्यातीर्थादरकरणाद् विद्यारण्यकृतत्वमस्य पर्यवस्यति । तथा सर्वदर्शनसंग्रहयन्यान्ते “सर्वदर्शनशिरोमणिभूतं शाङ्करदर्शनमन्यत्र निरूपितमित्यत्रोपेक्षित” मिति लेखदर्शनात् पञ्चदश्यादियन्यानां शाङ्करदर्शनसारमाषत्यादयमेव स ग्रन्थ इति प्रतीयते । अत एव च सर्वदर्शनसंग्रह एतद्वन्द्वरचनोत्तरं निर्मित इत्यपि शक्यते कल्पयितुम् । किं चैतद्वन्द्वे ऽध्ययनविधेर्नित्यत्यादिविचारे यादृशाकाराः पङ्क्तय उपलभ्यन्ते तादृश्य एव पराशरमाधयग्रन्थे ऽप्युपलभ्यन्ते । एतदपि ग्रन्थद्वयस्य समानकर्तृकत्वं प्रकटयति । अपि च काशिकराजकीयसंस्कृतपाठालयस्य पुस्तकालयपुस्तके प्रतिधर्षकमन्ते ‘विद्यारण्यमुनिविरचिते’ इति प्राचीना लेखो ऽपि प्रकृतमयमुपोद्धलयति । एवं चेदानीं प्रकृतो ग्रन्थो विद्यारण्यमुनिप्रणीत इत्यत्र विद्यादास्यदमंशो नापशिष्यते ।

अयं च विद्यारण्यमुनिः पूर्वाश्रमे माधवाचार्यनाम्ना प्रसिद्धिं गत इति तु लोके प्रसिद्धमेव । अस्य च पिता माययो, जननी श्रीमती, मोदरभ्रातरौ सायणभोगनाथौ, मूषं बोधायनं भारद्वाजं गोत्रं याजुषी च शाखेति

श्रीमती जननी यस्य मुनीर्तिर्मायणः पिता ।

माययो भोगनाथश्च मनोमुष्टी महोदरो ॥

बोधायनं यस्य मूषं शाखा यस्य च याजुषी ।

भारद्वाजं यस्य गोत्रं सर्वेषुः स हि माधयः ॥

इति पराशरमाधवीयारम्भग्रन्थोक्ताभ्यां निरचीयते ।

अयं काश्यमालानागतप्राचीननेत्रमानायां ४४ लेखे विजयभूपतिवीर-
बुक्कनृपतिवैचः १३६८ शके (1416 A. D.) हम्पटाणाय चेट्टुपेटाप्यं ग्रामं

प्रददावित्यर्थके विजयभूपतेः १३३८ शके स्थित्यवगमात् तत्पितामहस्य
 धीरबुक्कनृपतेः स्थितिसमयः १३ शकाभ्यन्तरे सिध्यति । अत एव तन्म-
 न्त्रियो माधवाचार्यस्यापि १३ शकाभ्यन्तरे एव जन्मकालः सिध्यति * । एवं
 ताम्रपत्रे १३१३ प्रजापतिनामसंवत्सरे वैशाखकृष्णपक्षे अमायां सूर्यग्रहणे वैदि-
 कमार्गप्रवर्तकश्रीमन्माधवाचार्येण कुच्चरसंज्ञकयामस्य स्वनाम्ना माधवपुरमिति
 नाम निधाय चतुर्विंशतिसंख्येभ्यो ब्राह्मणेभ्य उदकपूर्वकं दत्तमिति लेखद-
 र्शनादपि पूर्वाक्तशकाभ्यन्तरेऽस्य जन्मेति स्थिरीभवति † । अयं धीरबुक्कम-
 हीपतिमन्त्री सन् कियन्तमपि कालं राजाज्ञया जयन्तीपुरे राज्यमकरोतस्मि-
 न्नेव च समये गोवानामिकां कोङ्कणराजधानीं जित्वा यवननृपैरुन्मूलितानां
 सप्रनाथादिदेवानां प्रतिष्ठां करोदित्यादि च ज्ञायते ‡ । अयं च पूर्वाश्रमे
 राजकार्यधुरन्धरो भूत्वा ऽनितरसाध्यनानाविधप्रबन्धरचनेर्बेदशास्त्राणि प्रति-
 ष्ठाप्य संसाराद्विरक्तस्तुर्यमाश्रमं परिगृह्य विद्यारण्यनाम्ना प्रसिद्धः शृङ्गेरीमठे
 श्रीमद्भगवत्पादशङ्कराचार्यपट्टमवापेत्यपि तन्मठस्याचार्यपरम्परालेखाद्विनि-
 श्चेतुं शक्यम् । अस्य च कुलनाम सायण इत्यासीदिति

श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेन महौजसा ।

क्रियते माधवाचार्येण सर्वदर्शनसंग्रहः ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहारम्भे श्लोकदर्शनाद्, माधवीयधातुवृत्तावादिम-
 श्लोकेषु-

‘अस्ति श्रीसंगमक्षमापः पृथ्वीतलपुरन्दरः’ ।

‘तस्य मन्त्रिशिखारत्नमस्ति मायणसायणः’ ।

इति पितुर्मायणस्यापि सायणत्वेनेल्लेखादवगम्यते । अस्य भ्राता सा-
 यणाचार्यश्च कुलनाम्नैव प्रसिद्धिं गत इति ‘सायणो भोगनाथश्चे’ति पारा-
 शरव्याख्यादौ दर्शनात्, तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये कलिकाताराजधान्याम्
 १८६० ई० वर्षे मुद्रिते पाठभेदेपु ‘अदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने’

* कैमिनीयन्दायमालादिस्तरस्यानन्दाश्रमपुस्तकायसीमुद्रितस्य भूमिकायां ४-५ पृष्ठे
 द्रष्टव्ये ।

† आनन्दाश्रममुद्रितरुद्रभाष्यस्य भूमिकायां ३ पृ. द्रष्टव्यम् ।

‡ आनन्दाश्रममुद्रितरुद्रभाष्यभूमिकायां ३ पृ. द्रष्टव्यम् ।

इत्येतदुत्तरं 'स ह्याह नृपतिं राजन् सायणार्यो ममानुजः' इत्यादिदर्शनाच्च कल्पते । अत एव केपु चिद् ग्रन्थेषु 'सायणमाधवीये' इत्यादिलेखे संगच्छते कुलनाम्ना निर्देशः । यत्र च "सायणाचार्यविरचिते माधवीये" इति लेखो दृश्यते तत्र माधवाचार्या सायणाचार्यविरचिते इत्यर्थेन न कोपि दोषः । प्रसिद्धिश्च कुलनाम्ना तद्भ्रातृर्नाश्वर्यास्पदम् । अद्यात्वे ऽपि केषां चित्कुलनाम्ना देशनाम्ना वा प्रसिद्धेरुपलम्भात् । यथा भंडारकर, आप्टे, इत्यादिदाक्षिणात्येषु, पाठकजी शुकुलजी इत्यादि गोंडेषु, यथा वा ह्राइट इत्यादि पार्श्वत्यायेषु । आलमधुना प्रसक्तानुप्रसक्त्या प्रकृतमनुसरामः ।

तदनेन महानुभावेन प्रणीतो ऽयं ग्रन्थः क्रीदृश इत्यत्र ग्रन्थकृत्नामैव निर्णययोग्यमिति नास्त्यत्र विशेषवर्णनापेक्षा । अस्य किल ग्रन्थस्य नाम भाष्यटीकाविवरणं तन्निबन्धनसंग्रहः ।

व्याख्यानव्याख्येयभावक्रेगहानाय रच्यते ॥

इति ग्रन्थकर्तृप्रतिज्ञाश्लोकात्, तदनुसारेण प्रतिवर्णकमादर्शपुस्तकेषु विवरणप्रमेयसंग्रहे इति लेखदर्शनाच्च विवरणप्रमेयसंग्रह इति प्रतीयते । क्व चित् पुस्तके विवरणोपन्यास इत्यपि दृश्यते तदेतन्नामान्तरं स्यादिति शक्यं सम्भावयितुम् ।

अस्मिंश्च ग्रन्थे प्रतिपाद्यविषयाणामकारादिक्रमेण सूचीपत्रं पृथग् विस्तरेण निर्मितमस्ति तथापि आपाततस्तज्जिज्ञासूनामुपकाराय संक्षेपतस्तो प्रदर्शयन्ते ।

तत्र तावदस्मिन् ग्रन्थे प्रथमसूत्रे चत्वारि वर्णकानि, द्वितीये एकं, तृतीये द्वे, चतुर्थे द्वे, इत्येवं संकलनया नव वर्णकानि । तत्र प्रथमे वर्णके-प्रथमतः अक्षरस्य विधित्वं व्यवस्थाप्य ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वोपपादनपुरस्सरमध्यासस्य सूत्रसूचितत्वं युक्तिसिद्धत्वं चोपपाद्य भावहृपादानस्याध्यासोपादानत्वोक्तिपुरस्सरमज्ञानस्य भावहृपत्वं संसाध्याध्यासं लक्षयित्वा तत्र मतान्तराणि प्रदर्श्य तांश्च निराकृत्याऽधिष्ठानस्य सद्रूपतामुक्त्वा ऽविद्याया अनादित्वं स्थिरीकृत्याऽऽत्मनः स्वप्रकाशानुभवहृपत्वं समुपपाद्याहङ्कारस्येदमनिदमात्मकत्वं व्यवस्थाप्य ब्रह्मणो निष्पन्नत्वं प्रतिष्ठाप्याऽ-

ध्यासनिवृत्तेः परम्परया शास्त्रप्रयोजनत्वं प्रदर्श्य वेदान्तविचारशास्त्रस्य ब्रह्म विषयो ऽनर्थनिवृत्तिः फलमिति स्थिरीकृत्य विषयप्रयोजनसद्भावाच्छास्त्रारम्भः करणीय इति सन्निर्भरमुपपादनं प्रसङ्गागता अन्येपि बहवो विषयाः प्रतिपादिताः ।

द्वितीये तु वर्णके पूर्वतन्त्रोक्तान् विषयान् संक्षेपतः प्रदर्श्य पूर्वतन्त्रेणागतार्थत्वाद् ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वं व्यवस्थाप्य ब्रह्मजिज्ञासासूचतात्पर्यविधिविषये विपुलं विचारं कृत्वा पूर्वतन्त्रस्य धर्ममात्रविचारपरत्वमुपपाद्य तेनागतार्थत्वाद् ब्रह्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः ।

तृतीयवर्णके हि सूत्रगतपदव्याख्यामुखेन शास्त्रारम्भदृढीकरणाय पदार्थविचारं प्रतिज्ञाय तन्निरूपणावसरे ऽध्ययनविधेरक्षरपहणमात्रपर्यवसायित्वमुपनयनस्य नित्यत्वनिरूपणपुरस्सरं तदङ्गस्याध्ययनस्यापि नित्यत्वमुपपाद्याद्यशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वमधिकारिसमर्पकत्वं चाभिधाय सत्यां विरक्तौ सकलाश्रमकर्मोधिकृताऽनधिकृतसाधारण्येन संन्यासं व्यवस्थाप्य ब्रह्मविचाराधिकारिणो निरूप्यातःशब्दस्य हेत्वर्थत्वं जिज्ञासाशब्दस्य विचारलक्षकत्वं चाख्याय संबन्धविषयप्रयोजनसद्भावाद् ब्रह्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमिति परान् बहून् विषयान् गर्भीकृत्योपसंहारः ।

चतुर्थे ऽपि वर्णके पूर्ववर्णकोक्तानां संबन्धविषयफलानामाक्षेपपूर्वकं साधनं प्रतिज्ञाय विचारविषयस्य ब्रह्मण आत्मरूपत्वेन प्रसिद्धिं प्रदर्श्य देहाद्यात्मवादिमतनिरासपुरस्सरमात्मनो जडादिरूपतां निरस्येश्वरस्यैवात्मरूपत्वमुक्त्वा ऽऽत्मनो विपरीतरूपेण ज्ञाने प्रत्यवायं दुर्लोकप्राप्तिं चाभिधाय ब्रह्मज्ञानेन तत्त्वज्ञाननिष्पत्तौ मोक्षरूपफलस्य सत्त्वाद् ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति सिद्धान्तः ।

अथ पञ्चमे वर्णके द्वितीयसूत्रं ब्रह्मलक्षणत्वेनावतार्य सूत्रगतस्यास्येत्यस्य यत इत्यस्य च पदस्य जगत्कारणपरत्वं यथाक्रममुपन्यस्य ब्रह्मणि प्रपञ्चनिहृपितं निमित्तकारणत्वमुपादानकारणत्वं च स्थिरीकृत्य नानावादिमतेन प्रपञ्चविभागं निरूप्य स्वमते तस्य नामरूपात्मकत्वमुक्त्वा ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं तदस्यलक्षणं चोपन्यस्य तस्य परिणामं निरूप्य माया-

पदार्थे निर्दिश्य मायाया मायाविशिष्टब्रह्मण एव वा मतभेदेन प्रपञ्चोपादानत्वमुक्त्वा स्वभाववादं निराकृत्य सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुतीनां ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकत्वं प्रतिष्ठाप्य विज्ञानस्वभावानन्दस्वरूपरूपतटस्थलक्षणसमन्वयो ब्रह्मणीत्युपसंहारः ।

पष्ठे ऽथ वर्णके तृतीयसूत्रे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वे हेतुर्ह्यते इति तदवगतार्थं वेदानां पौरुषेयत्वनिरासेनापौरुषेयत्वं स्वतः प्रामाण्यं च व्यवस्थाप्य सर्ववेदोपादानतया ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वसाधनम् ।

सप्तमे च वर्णके 'द्वितीयसूत्रे लक्षणमभिधायानेन सूत्रेण प्रमाणं प्रतिज्ञायते इति पदान्तरमुपन्यस्य जगज्जन्मादिनिमित्तोपादानकारणस्य ब्रह्मणः शास्त्रैरुसमधिगम्यत्वं द्वितीयतृतीयसूत्राभ्यां सिद्धमिति सिद्धान्तः ।

अथाष्टमे वर्णके वेदान्तानां ब्रह्मणि न प्रामाण्यमित्याक्षेपे सूत्रं चतुर्थमवगतार्थं वेदान्तानामखण्डेकरसब्रह्मप्रतिपादकत्वं संसाध्य वैदिकवाक्यानां स्वतः प्रामाण्यं निरूप्य वेदान्तानां विधिपरत्वं निराकृत्य ब्रह्मण्येव प्रामाण्योपपादनम् ।

नवमे किल वर्णके गुरुप्रतेन वेदान्तानां कार्यशेषतया ब्रह्मप्रतिपादकत्वमाशङ्क्य विधेयनियोगयोरशक्यनिरूपणत्वात्तन्निरस्य जीवब्रह्मणोरैक्यमुपपाद्य भेदाभेदवादिमतमुपमर्द्य ज्ञानस्य क्रियातो वैलक्षण्यं प्रदर्श्य शरीरसंबन्धस्याविद्याकृतत्वं तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वं चोपपाद्य विध्यसमवाद् ब्रह्मण्येव वेदान्तसमन्वयसिद्धान्तः । प्रतिवर्णकं प्रसङ्गायाता अन्ये ऽपि विषयाः सूचीपवात् संक्षेपेणारूढय्य यन्थाञ् ज्ञातव्याः ॥

सोऽयमुत्तमोत्तमो गन्धः परमादरणीयो ऽप्यद्यत्वे द्विबाणामपि पुस्तकानां दुर्लभतया यञ्जयतीव शीडयतीव च रसिकजनचेतांसीति तत्सौलभ्याय तत्प्रकाशने प्रवृत्तिः कथंकारं श्लाघ्यतमा न भवेत् प्रकाशकमहाशयानाम् । मुद्रणावसरे च तत्संशोधनायादिष्टो ऽहमर्वाचीनलिपिलिखितप्रथमवर्णकं प्राचीनमेकं पुस्तकं, * द्वितीयं च काशिकराजकीयसंस्कृतपुस्तकाल-

* इदं च पुस्तकमतिदुर्लभं महता परिश्रमेण काशीस्थराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्ष-पण्डितविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विधेदिसकलितम् । एतदन्ते 'संयत् १५७१ ययं भाषणमुद्रि रयौ अदेसधीनगरे महारावाधराय श्रीउदिसिंहविजयराज्ये' इति लिखितमस्ति ।

यस्यं शुद्धप्रायं प्राचीनं मध्ये मध्ये खण्डितमाद्यन्तखण्डितं च, तृतीयं च प्रथमवर्णकहीनं शुद्धतमं प्राचीनमन्तिमपचविकलं * चेति पुस्तकचयमादर्शत्वे नावलम्ब्य निवेश्याधस्तत्पुस्तके समुपलब्धान् पाठभेदान्, ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्तरसंवादस्थले तदाकरान् प्रायशः समुपलब्धान् प्रदर्श्य टिप्पणीरूपेण, महता परिश्रमेण संशोध्य मुद्रणावसरे ऽन्तिमपत्रं मद्भ्रातृचरणमहामहोपाध्याय श्री ६ गङ्गाधरशास्त्रिभ्यः प्रदर्श्य तत्संमत्या सममुद्रयममुं ग्रन्थम् । मुद्रणोत्तरमपि पुनर्निर्ध्याय समुपलब्धा अशुद्धीः परिशोध्य समसाध्यं शुद्धिपत्रं, प्रादर्शयं च ग्रन्थोक्तान् विषयान्वर्णक्रमेण पृथङ्मुद्रिते सूचीपत्रे ।

तदेवं महता ऽऽयासेन सावधानं संशोधिते ऽप्यस्मिन् पुस्तके यदि मदीयमतेरपाटवेन दृग्दोषेणाक्षरयोजकादिदोषेण वा क्व चित्रयनगोचरीभवेयुश्चेत् स्थलितानि तर्हि तानि सदयं मर्पयित्वा प्राथमिके ऽस्मिन् मुद्रणे गुणदृष्टिमेव पुरोधाय समनुभवन्तु वेदान्तपयोधिसमुद्भूतं परमानन्दसुधाधारारसं रसिकवरा इति सप्रश्रयमभ्यर्थये बुधवरान् याचे च जगदीश्वरं मदीयं परिश्रमं फलेर्गर्हि विधातुमिति । शुभम् ।

आश्विनसुदि १० शनैः } काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां साहित्य-
संवत् १९४६ ॥ } शास्त्राध्यापको मानवल्लभपाण्डितैलङ्कारामशास्त्री ।



* इदमपि पूर्वोक्तपरिदोषोपलब्धम् ।

वर्णक्रमानुसारिसूचीपत्रम् ।

	पृ	प
अक्षरवर्णान्तो ऽध्ययनविधिर्विचारस्तु क्रतुविधिप्रयुक्त	१५५	१६
अङ्करोत्पत्तिकच्छूनत्वपूर्विका उच्छूनोत्पत्तिस्तु सटकारिसन्निधिसाध्येति मतान्तरनिरास	८१	१२
अज्ञेयफल यस्तुविषय प्रमाणजन्य ज्ञान, जन्यफल यस्तुनिरपेक्ष पुरुषेच्छाप्रयत्नमात्रजन्य ध्यानमिति ज्ञानध्यानयो विषयत कारणतश्च मरुद्वैलक्ष्यम् । तथा चापुरुषतन्त्र तथा ऽशक्यानुष्ठानं ब्रह्मज्ञानं न विधियोग्यमिति आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यत्र तद्व्यप्रत्यये ऽर्हार्थं इति सिद्धान्त	२५६	१३
अज्ञानतत्कार्यसंस्काराच्छरीराद्यनुश्रुतिसम्भवाच्च तस्यज्ञानाव्यवहितेतर शरीरघात । अत एव जीयन्मुक्त्युपपत्ति	१०४	७
अज्ञानस्य उपपत्त्या प्रत्यक्षेण च भावरूपत्वसाधनम्	१६	१३
अज्ञानस्य जीवावच्छेदोपाधित्वे ऽपि सुषुप्तावज्ञानमात्रावच्छिन्नस्य जीयस्य स्वप्नदशायामीषत्स्यष्टव्यवहारोपान्तं करणस्योपाधित्वं जागरे च स्यष्टव्यवहाराय स्थूलशरीरस्योपाधित्वम् ।	६६	६
अज्ञानस्य ब्रह्मतत्त्वानवभासहेतुत्वम्	२१	१४
अज्ञानस्यात्माशयत्वे विश्वरूपाचार्यं (सुरेश्वराचार्यं)सयाद	४६	१२
अज्ञानस्यानात्माशयकत्वे आक्षेप	१८	१०
अज्ञानस्यानादित्वम्	१८	७
अज्ञानस्यानिर्द्वन्द्वनीयत्वम्	१८	५
अज्ञानस्यानुमानेन भावरूपत्वसाधनम्	१७	१६
अज्ञानस्यैवाध्यासोपादानत्वसिद्धान्त	१६	१२
अज्ञानान्तं करणणोरेकात्मसम्बन्धादेव सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न त्वन्तं करणस्याज्ञानाशयत्वम्	४८	६
अणुपरिमाणस्य मनस एव सुखदुःखादिनिमित्तकारणत्वं न तु तस्मादतिरिक्तं वेदान्त्यभिमतमन्तं करणमस्तीति नैर्वायिक्रमतापवादनपुरस्सरान्तं करणसाधनम्	६३	६
अथशब्दस्य क्रमार्थत्वनिरास	१६५	१
अत शब्दस्य हेत्वर्थत्वम् । तदुपादानप्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं कर्मणामनित्यत्वसाधनम्	१७१	१३
अथशब्दस्य क्रमनियमाशयत्वनिरास	१६८	१३
अथशब्दस्य चत्वारो ऽर्थः प्रसिद्धा	१३४	७
अथशब्दस्य प्रकृतार्थादर्थान्तरार्थत्वशङ्का तन्निराकरणं च	५५७	४
अथशब्दस्य महत्त्वार्थत्वशङ्का तन्निरासश्च	१५७	१८
अथशब्देनानन्तर्यंभिधानमुखेनाधिकारिसमर्पणम्	१३५	२७
अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्राथशब्दस्याध्यन्तर्यार्थत्वं न तस्याधिकारिविशेषणत्वसम्भव	१५७	१८
अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रे ऽथशब्दार्थो ऽत शब्दार्थश्च	...	६
अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रस्य विधायकत्वम्	..	६

	पृ०	पृ०
अद्वितीये प्रश्नणि सम्प्रदादिरूपेणोपास्तिक्रियाया अनघसरः	...	२४४ । २
अधिकारविधिः	...	१०६ । १६
अधिकारियोगेपणं चतुर्था शास्त्रे प्रसिद्धम्	...	१६६ । ५
अधिकारी	...	१ । १४
अधीतस्वाध्यायस्य पुंसो नानाविधाः सन्देहाः	...	५ । १६
अध्ययनविधायाच्चेपस्तत्रिरासत्रघ	...	१५२ । ७
अध्ययनविधेरध्यापनविधिप्रयुक्तत्वोपपादनम्	...	१४९ । ३
अध्ययनविधेरधिकार्यनपेक्षायामनध्ययनप्रसङ्गे प्राभाकरपरीहारस्तत्रिरासत्रघ	...	१४० । १७
अध्ययनविधेरर्थावबोधकामाधिकारिपरत्वोपपादनम् (पू०)	...	१३६ । १८
अध्ययनविधेरर्थावबोध-संक्षेपेण	...	१ । ७
अध्ययनस्य स्वविधिप्रयुक्तत्वम्	...	१४४ । ११
अध्ययनस्यात्तरग्रहणमेव फलं नार्थावबोधः	...	१३७ । १२
अध्यापनविधेः साधिकारित्वम् (प्राभाकरमते)	...	१४२ । १६
अध्यापनस्यानित्यत्वम्	...	१४५ । १०
अध्यापने उत्पत्त्यधिकारविध्यसम्भवः । अध्यापने गुणविध्यभावोपपादनम्	...	१५१ । १०
अध्यापने विध्यभावोपपादनम्	...	१५० । ८
अध्यासनिवृत्तेः पृथक् शास्त्रप्रयोजनत्वोक्ताद्युपगतिः	...	६६ । १८
अध्यासलक्षणे ऽप्यातिथादिमतनिराकरणम्	...	२८ । २२
अध्यासनलक्षणे स्मृतिसमानशब्देन कारणत्रयजन्यत्वं विवक्षितम्	...	५३ । २
अध्याससिद्धये सतणसम्भायनाप्रमाणनिरूपणप्रतिज्ञा	...	२४ । २४
अध्यासस्य द्वैविध्यम्	...	२६ । १
अध्यासस्यानिर्वचनीयभावरूपाज्ञानमुपादानम्	...	१४ । २६
अध्यासस्यापौक्तिकत्वाच्चेपः	...	६ । ३
अध्यासापलापस्यायुक्तत्वसिद्धान्तः	...	२४ । २२
अध्यासः प्रथमसूत्रमूचित इति शास्त्रप्रश्रुतिसिद्धिः	...	६ । २
अध्यासः	...	२४१ । ७
अनधिष्ठाने दोषरहिते आत्मनि अष्टङ्काराध्यासासम्भ्रपूर्यपलः	...	४५ । १४
अनात्मनो ऽनृतत्वम्	...	१४ । १०
अनात्मन्यध्यासस्य प्रत्यक्षानुमानार्थापत्यागमप्रमादोः सिद्धिः	...	८६ । ५
अनात्मनिर्वाच्यभावरूपाज्ञानस्यैव जापत्वस्यैवोर्ग्रहणतत्त्वानुसंधासत्तेतुस्यम्	...	२३ । २०
अनिर्दरूपो ऽप्यात्मा स्वस्मिन्वध्यस्ते ऽष्टङ्कारे प्रतिविम्बितो ऽर्ध्वग्रहणयोग्यः सन्	...	
अष्टमिति प्रत्यये ऽध्यक्ष्यमानाष्टङ्कारभबतया ऽध्यासमानो ऽर्ध्वप्रत्ययवियय-	...	
त्येनोपचरन्ते इति तत्राध्यासः सम्भवत्येव	...	७० । ३
अनुभव एव चित्तप्रकाश इति पक्षनिरासः	...	५७ । १५
अनुभवचक्षुरालोकानां घटादिव्यञ्जकत्वेन साम्ये ऽपि घटाक्रमं चित्तप्रकाश-	...	
त्वेन अष्टप्रकाशत्वेनाज्ञातकारणत्वेन च धेयस्यसम्भ्रप्रदर्शनम्	...	५६ । १८
अनुभवस्यात्मगुणत्वं, द्रव्यरूपत्वं, कर्मरूपत्वं चाङ्गीकुर्वतां तार्किकप्राभाकर-	...	
सांख्यभाट्टानां मतनिरासः	...	५७ । १७

	पृ	प
अनुभवेषु स्वरूपतो भेदप्रतीत्यभाव	५८	६
अन्त करणस्य सात्त्विकेद्यत्वाधनम	६३	१७
अन्त करणाश्रुतकर्तृत्वाभिव्यक्तिप्राप्त्यस्वरूपनिरूपणम्	७१	२४
अन्त करणाश्रितत्वमेवाज्ञानस्य घटतो भास्करस्य मतनिरासपूर्वकमज्ञानस्य स्माद्यत्यसिद्धान्त	४८	३०
अन्यथाख्यातिवादनिराकरणारम्भ	३३	५
अन्यस्यान्यात्मताद्यभास इत्यस्य मिथ्यासम्भेदानवभास इत्यर्थ	५३	३
अन्वितताभिधानवादिना अपि अन्यान्यतन्मार्थैव शब्दसामर्थ्यमङ्गीकृतं न कार्यान्वितस्यार्थे इति सनिर्भरमुपपादनेन वेदान्तानां प्रत्यक्षबोधकत्वसिद्धान्तकाण्डम्	२५८	६
अन्वितताभिधानवादिनाभाकरमतसिद्धपदाद्युक्त्य सप्रतिक्षा प्रदर्श्य वेदान्तानाम् नात्मबोधकत्वपूर्वपक्ष	२१७	२०
अपरोक्षज्ञानस्यैव सूत्रे ह्यप्यमाणातया निर्देश	१७६	२
अपरोक्षज्ञानोत्पत्तिक्रम	१०२	२२
अपुरुषेच्छातन्त्रस्य ज्ञानस्य क्रियातो विलक्षणपक्ष	२४८	११
अभिहितान्वयवादिभाट्टमतेन तन्मतप्रसिद्धार्थयुत्पत्तिप्रक्रियाप्रदर्शनपुरस्सरम् क्रियार्थत्वाद्देदान्तानां नात्मस्वरूपबोधकत्वमित्याक्षेपस्य निराकरणम् । तन्मते स्वार्थमात्रे शब्दसामर्थ्यं न कार्यान्विते इत्युपपादनम्	५७	१
अभिहितान्वयान्वयिताभिधानवादयोः शेषप्रदर्शनम्	२५०	१
अमतस्य नाम न मोक्ष किं तूत्तमलोके चिरमवस्थानम् (तयोर्धर्ममायव्यवृत्तत्व मेतीत्यादिवाक्येषु)	२४६	२२
अप्यपुरुष स्वयं ज्योतिरस्मैव स्य ज्योतिरित्यादिश्रुतिषु आत्मेऽप्यज्योतिरात्मा तिरिक्तं न ज्योतिरिति विवाचितम्	४३	२
अचिरादिमार्गेषु निर्गच्छता न निर्गुणब्रह्मवाप्तिः	२४७	८
अर्थाध्यासनिरूपणम्	७६	२
अथानुनोऽप्यारोपाद्यपादनम्	१४	३
अस्तुविषये ऽध्यासे पुरुषप्रवृत्तौ प्रतिबन्धकाभाव	२४५	८
अविद्याया अनादित्वम्	४८	१६
अविद्याया आत्माच्छादनसामर्थ्याद्यपादनम्	५०	११
अविद्याया जगदाकारेण विद्यते । अविद्यावियतेऽस्यान्त करणस्य घट आकारा पक्षिच्छेदनम्	७१	१४
अविद्याया जीवब्रह्मविभागहेतुत्वे पुराणसंवादप्रदर्शनम्	४८	१६
अविद्यवृत्तापाधिनात्मा	५	२०
अष्टप्रपे ब्रह्मणमुपनयोत्स्यत्र ब्राह्मणव्यवृत्तवर्षत्वस्य नाध्ययने ऽन्वय । अत्र एव नयमवपादद्वीग नाध्ययनसमाप्तिवसङ्ग	११४	२०
अस्येत्यनेन द्वितीयनृत्तगतेन कृत्स्न जगदभिधीयते	१८५	१३
अससर्गाद्येऽनादित्येक	२८	१२
असृजत आत्मेऽपि न त्विदमनिद रूप इति सिद्धान्तप्रदर्शनपुर सर विपुटीप्रत्यक्ष यादिसाभाकरमतनिरूपणोपसंहार	५६	१०

अहंकारस्य तत्त्वज्ञानादिद्वैता कर्तृत्वादिनियन्त्रिपरिचयो	...	६८ । ५
अहंकारस्यानारम्भरूपत्वव्यप्रस्थापनपुरःसरं प्राभाकरमतनिरासः	...	५६ । १९
अहंकारस्यापादाननिमित्तस्वरूपप्रमाणकार्याणां सपुण्याभवात् हेतोः प्रदर्शनम्	...	६२ । १७
अहंकारोपाधिबशाज्जीवस्य ब्रह्मप्रतिविम्बत्वोक्तिः	...	६६ । ५
अहं नाहमित्वात्मानात्मव्यवहारस्याहङ्कारोपाधिकत्वम्	...	४० । २०
अहंकारो नाहमा	...	५८ । २३
अहमिति प्रतीत्येष देशादित्यतिरिक्तत्वसिद्धौ मनुष्यत्वाभिमानो योष्य एव न	...	५१ । १३
मिथ्येति पृथक्प्रतिराकरणपूर्वकं मिथ्यात्वव्यवस्थापनम्	...	२३ । २५
अहमिदं ममेदमित्यादिप्रत्ययानामध्यासत्वम्	...	५३ । १०
अहमुपनमे इत्यत्रात्मनो जन्तुकरत्वात् द्वैकण्यावभासः	...	५३ । २७
अहंप्रत्ययस्येदमनिर्दंरूपत्वे प्राभाकरात्पारम्भः । तन्मते अहंकार एवाहमा तस्य च	...	५३ । ५
सविदायवत्येनापरोक्षम्	...	५३ । ५
अहंप्रत्ययस्येदमनिर्दंमात्मकत्वम्	...	५३ । ५
अहं ब्रह्मास्मीत्यादिशास्त्रस्य जीवब्रह्मैक्यपरत्वानङ्गीकारपुरस्सरं संपदध्यासिक	...	२४९ । ९
यायोगसंस्कारान्यतमपरत्वपूर्वपक्षः	...	२४९ । ९
अहं ब्रह्मास्मीत्यादिशास्त्रस्य संपदादिपरत्वनिरासेन जीवब्रह्मैक्यपरत्वसिद्धा	...	२४९ । १५
न्तकरणम्	...	२४९ । १५
अहं मनुष्य इति भान्तरेव जायतस्य प्रयोर्रक्षतत्वानवभासहेतुरिति भेदाभेदया	...	२२ । २
द्विमतव्यवहनम्	...	२२ । २
अहं मनुष्य इति प्रत्ययस्य प्राभासिकत्वम्	...	२२ । २६
आकाशस्य चासुषुप्त्यं भाट्टस्यकमते । तत्त्ववहनं च	...	८५ । २२
आगमाद् ब्रह्मणो निमित्तेपादानरूपोभयकारणत्वोक्तिः	...	१२७ । ३
आगमाद्देवात्मन एकत्वस्य सर्वगतत्वस्यशक्यात्त्वयेश्च साधनम्	...	१८६ । ९
आचार्यः	...	१४९ । १५
आचार्यसद्व्यान्तरम्	...	१४२ । १८
आचार्यसद्व्यान्तरम् । पूर्वमीमांसाशास्त्रस्य कार्यनिष्ठयेदभागपरत्येन धत्तुतत्त्वनिष्ठ-	...	१३२ । ६-३३ । १७
त्वाभावाद्यगतार्थत्वाद्मनुतत्त्वनिष्ठयेदभागविद्याराधेतरमीमांसारम्भसिद्धान्तक	...	१३२ । ६-३३ । १७
रहापूर्वकं प्रथमसूत्रद्वितीयवर्षकसमाप्तौ	...	१३२ । ६-३३ । १७
आत्मव्यातिवादनिराकरणारम्भः	...	३४ । १४
आत्मव्यातिवादिशैवमतोत्थापनम्	...	३४ । ३
आत्मा ज्ञानरूपेति भाट्टमतनिरासः	...	५४ । १०
आत्मनः स्वयंज्ञेतिष्याद् प्रायस्त्वमवभासः	...	४३ । २३
आत्मनि अविद्याख्यदोषस्य श्रुतेः श्रुतार्थापनेप्रसाद्यगमादधिष्ठानत्योपपादनम्	...	४५ । १६
आत्मनो भ्रमाधिष्ठानत्यासम्भयवदंशंनपूर्वकं सटस्यरूपनवव्याप्साङ्गत्यासंभयस्य	...	४३ । ४
त्वसाधनं च	...	४३ । ४
आत्मनो मानसप्रत्ययव्यादिताकिंरुमतनिरासः	...	५४ । ७
आत्मनः सत्यत्वम्	...	१४ । ८
आत्मनः स्वप्रकाशत्येनापरोक्षत्वं न नित्यानुभवेत्यम्	...	८२ । २०

	पृ ष
आत्मन स्वप्रकाशत्वे द्विग्रहमानाना मतनिरास*	८५ । ३
आत्मन स्वप्रकाशानुभवरूपत्वोपपादनम्	५७ । १६
आत्मन्यनात्मभूतान्त करणेन्द्रियदेहतद्वाह्यविषयतद्दर्शनामध्यासीपपादनम्	८९ । ८
आत्मन्याविद्याख्यदोषसत्त्वादात्मचेतन्यस्याविद्याषाहकत्वादनानादिसंसारे पूर्वपूर्वा ध्याससभयात्कारणत्रयस्यत्यरूपतटस्थसत्तणसमन्वय	५२ । २२
आत्मनोऽन्ययाज्ञाने महत्त्वाप दुर्लोकप्राप्तिश्च	९८२ । १७
आत्मानात्मपदाद्यौ लौकिकी	८ । १५
आत्मानात्मनोऽन्योन्याध्यासे द्वयोरण्यध्यस्तत्वेनाधिष्ठानत्वेन प्रापादितयोर्मि ध्यात्वसामान्यायभासयोर्निघारणम्	८४ । २७
आत्मानात्मनोरुभयोश्चित्रप्रकाशत्वपक्षनिरास*	५७ । ८
आत्मान्त करणयोर्ज्ञानाध्यासोपादानत्वनिरास*	१५ । २१
आत्मा स्वप्रकाश इति घटान्तपक्षस्याधौक्तिकत्वग्रहणा	५६ । ६
आधुनिकप्राभाकरमते द्रव्यगुणकर्मसाम्यसमवाय (विशेष) * शक्तिसख्यासादृ श्रयानि प्रपञ्च	२०९ । ६
आध्यासिकानामपि प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यादध्यासस्यैव व्यवहारोपादान त्वम्	८८ । १६
आनन्तर्यार्थस्याप्यशब्दस्य मोक्षकारमाधिकारिसमर्पकत्वव्यवस्थापनपुरस्सर श्च स्वयं सर्वाधिकारत्वनिरास	१३६ । ९
आनन्द इव निरुपाधिब्रह्मरूपमिति निर्णय-	२१६ । १२
आनन्दावाप्ते शश्वप्रयोजनत्वे ऽपि पुरुषात्तद्वायिप्रयत्नाच्च पृथक् प्रयोजनत्वेन निर्देश	८६ । १३
आनौक्यत्वज्ञातीयानपेक्षस्यानुभवस्य चित्रप्रकाशत्वम्	५६ । २२
आलोकाभायस्तम् इति तार्किका.	१० । २२
आवरणस्वरूपम्	२० । २१
आह्वयनीयादीना शश्वप्रयान्मूर्तिदर्शनरूप ज्ञान न पुरुषप्रयत्नम्	२५१ । १८
एवं रजतमित्यत्र न स्मर्यमाण रजत कि तु तत्सदृशमेव	३७ । १७
इदं रजतमित्यत्र रजत स्मर्यमाणमेव न तु तत्सदृशमित्यख्यातवादिमतनिरुपहारम्	२६ । ५
इन्द्रादिदेवतानो नापलाप	२१३ । २२
इन्द्रियाणा गोलकरूपत्वयादिसुगतमतस्य तच्छक्तिरूपत्वयादिमीमांसकमतस्य च निराकरणपूर्वकम् इन्द्रियापलापपूर्वपक्षे पाप्ते तेषा गोलकव्यतिरिक्तत्वसिद्धान्त	१८५ । १६
इन्द्रियाणा तर्कादौक्तिकत्व साध्यता तार्किकाणा मतनिरासेनागमादेव तथा तत्साधनम्	१८६ । १७
इन्द्रियाणा देहेन्द्रियसघातस्य च भोक्तृत्वयादिलोकापतेरुदेशिमत्निरास*	१८५ । ११
इन्द्रियाणा सर्वगतत्वयादिप्रेगिमतोपमर्दपुरस्सर तेषामसहगतत्वोपपादनम्	१८७ । ६
इन्द्रियाणा साख्योक्तस्याहङ्कारकार्यत्वस्य तिरस्कार.	१८६ । ११

इन्द्रियाणामग्राह्यकारित्व कल्पयता मुमताना मतत्पण्डनेन प्राप्यकारित्वसाधनम्	१०७ । २०
इन्द्रियाण्यथा?मेति मतान्तरम्	१ । १ । १३
इष्टसाधनता लिटादीनामर्थो न नियोग	१०६ । ९
इष्टमितिक्रमते ब्रह्मैकमेव स्याद्विद्यया जगदान्तरेण त्रिवर्ततइति सिद्धान्त	२२ । १
इष्टामुचार्थफलभोगविराम	१०६ । ६
ईश्वर एव प्रत्यगात्मेति पारमार्थिको स्थिति	१२१ । ७
ईश्वर एव ब्रह्मशब्देनादिश्रयात्र विचार्यतइति भास्करपद्यतिलेख	१२० । १
ईश्वराद्गीकारिणा वैशेषिकयोगनेर्वायिज्ञाना मते छेद	१२६ । ४४
उत्पत्तिविधि	१०६ । १६
उत्पत्त्येव द्विवर्तुर्विधफलस्य मोक्षे तु सषाटत्वात्तदन्वस्य क्रियाफलस्याभावाच्च द्विज्ञानस्यैत्र मोक्षो मोक्षरो न क्रियाया	२४८ । ९
उत्पत्त्यादिविधिप्रसम्भारप्रदर्शनम्	११६ । २३
उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य न श स्व निपमे नार्थि यथेष्टाश्चरणाश्च	२६३ । २२
उत्तरमोमासाशास्त्रानारम्भू पचापष्टार	१०३ । १०
उत्प्रेषयविधेयलक्षण	१०० । २९
उपकारकपुक्तिनूचनपूर्येक वेदान्तसाधनप्रदर्शनाद्येमेव द्वितीयसूत्रम्	२१४ । १२
उपनयनप्रतध्ययनस्थाकरणे प्रत्ययाद्य	१४७ । २३
उपनयनाध्ययनस्थास्य नित्यत्वम् ।	१४५ । २९
उपनयनाध्ययनयोर्नित्यपुत्रोत्पादनविधिप्रोक्तया नित्यत्वशङ्का ताविरामश्च	१४८ । ७
उपनयनस्याध्ययनाद्भूत्वे श्रौतेपस्ताद्विरामश्च	१४६ । १३
उपक्रमादीना तात्पर्यलिङ्गत्वव्यवस्थापनन तत्त्वयथ दन्तानाना ब्रह्मणि समन्य यप्रदर्शनम्	२२८ । २ ।
उपक्रमादथ	२२ । १
उपसर्गादिधिपरिचैरान्निर्ब्रह्माद्यगमोक्तिनिराकरणम्	१०२ । १०
उपोद्घातत्येनाध्यासविषयसूत्रप्रणयनशङ्का	८ । १६
उपोद्घात	८ । २०
यकत्वमध्यस्तम्	१४ । २५
कर्तृत्वभोगत्वत्वादीनां धर्माणांमातृमनि स्वप्रकाशत्वमानिता वीर्यजरात्वाभाकराणा मत्तनिरास	६८ । ८
कर्तृत्वादीनामनादित्यम्	१३ । २७
कर्मणा ज्ञानसाधनत्वात्तद्गीर्णश्रौतसाधनत्व च तेषामद्गीर्णश्रौतस्य मनुद्वयया दिना च मतनिरासन ज्ञानहेतुत्वमित्यन्त	१६२ । ७
कर्मणा ज्ञानतिकर्तव्यत्व ज्ञानसाधनत्व च	१६० । १७
कर्मणा सस्कारकत्वम् । नित्यकर्मणा ब्रह्मज्ञानोत्कर्तव्यता	११८ । १६
कार्यामुपादाननिमित्तैरभयरूप यत् इति पञ्चम्या विपर्ययतामिथ प्रतिपादनमनुमानेन	१६६ । १
कार्यान्वितस्यायं शब्दशक्तिरिति मुख्यमतन कार्याश्रयतयेव ब्रह्म यदान्ते प्रतिपाद्य तदिति प्राप्स्य्येव्यवहृत्यास्मिन्व्यर्थक निरास इति प्रतिज्ञापुस्तसं चतुर्थसूत्र द्वितीयपद्यकारम्	२३५ । १

कार्यान्वितस्यार्थं शब्दसामर्थ्याद्गीकारे ऽपि वाक्याना भूतार्थसमन्वयस्यावश्याद्गीकार्तव्यत्वम् । प्राश्नरथो न हन्तव्य इत्यादौ हननाभावस्य नञर्थत्वम्	२६० । २ ।
कुण्डपापिनामयनम्	१६१ । २२
कूटस्थस्य नित्यत्वसाधनपूर्वकं नित्यानित्यवस्तुदिवेकसाधनेन तत्कार्यभूतस्य मुमुक्षुत्वान्तधर्मरूपापस्य साधनम्	१७० । १४
क्रियाया प्रत्यक्षसिद्धाया सयोगविभागाद्यतिरिक्तत्वोपपादनम्	२४६ । १२
क्रियाया नित्यानुमेयतायादिप्राभाकरनिराकरणम्	२१० । १
क्रियायोग	२४१ । १०
क्षिप्रयादिमते ऽर्थक्रियाया दुर्निरूप्यत्वम्	७८ । २६
क्षिप्रयादिमतोपसंहारस्तत्रिसारसारम्भश्च	८१ । २४
क्षिप्रयादिमतसिद्धप्रक्रियाप्रदर्शनपूर्वकमर्थक्रियाया दुर्निरूप्यत्वोक्ति	७६ । १६
क्षिप्रयिज्ञानयादिमतोपमर्दपुरस्सरं कूटस्थनित्यचेतन्ये सर्वमप्यध्यस्ततया प्रतीयते इति घटान्तसिद्धान्तोपसंहारः	८२ । १७
क्षपणरूपे जीवाजीवास्त्रसवर्षनिर्जरथन्यमोक्षरूपता प्रपञ्चस्य	२०० । २४
गुरुमतेन प्राप्तस्य विधिपरत्वपूर्वपक्षस्य निराकरणे घटान्तोपु विधेयस्याशक्यनिरूपणत्वोपपादनम्	२३६ । ४
गुरुमतेन व्युत्पत्तिप्रकारोपवर्णनपुरस्सरं वेदान्ताना विधिपरत्वपूर्वपक्ष	२३१ । ५
गुरुवददनम्	१६६ । ११
गाणशब्दा	१३४ । २४
गन्धकरणप्रतिज्ञाश्लोक	१ । ३
गदणस्य विवेचकत्वम्	२६ । २४
घटादीनामनुमानेन विषयाऽपरोक्ष्यापलापिसौत्रान्ति मतव्यवहनम्	५४ । १६
घटादिषु क्षणिकत्वनिराकरणम्	७८ । १४
चित्प्रतिबिम्बगर्भतस्येदमनिदमात्मकत्वेन दस्तुतो निरूप्यमाणस्याप्यट्टकारस्य पामराणामट्टप्रत्ययरूपेणानुभव	६१ । १७
चिन्दात्राश्रितमज्ञान जीवपक्षपातित्याज्जीवाश्रितमित्युच्यते	४८ । १६
चेतयमानो देह आत्मेति शास्त्रसंस्काररहिताना मतम्	१८१ । ८
चेतन्यस्य सर्वगतत्वे प्रतिकर्मव्यग्रत्याऽसिद्धाक्षेपस्तत्परिहारश्च	७२ । १३
चेतन्यस्य विशिष्टविषयोपरत्ताकारेण जन्यत्वम्	५३ । १
चेतन्यस्याणुपरिमाणत्वनिरास	४० । २२
चेतन्ये ऽहकाराध्यासे ऽपि मतसारुर्थाभावोपपादनम्	७५ । ४
घेदनापठार्थ	१२८ । ६
जगत्कारणस्य सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वोपपादनम्	२०१ । १६
जगज्जन्मादिकारण सर्वज्ञ ब्रह्म शास्त्रैरुगम्यमिति द्वितीयतृतीयसूत्राभ्या सिध्यति	२२४ । १३
जडेषु आवरणानङ्गीकारे द्रोणाभावोपपादनम्	२० । १७
जलमध्यगतधोमुखश्चप्रतिबिम्बस्य तीरस्थयुवान्तिरिक्तत्वात्तत्र जलगतत्वाधोमुखत्वपरिध्यासोपपादनम्	६७ । २१
जातिर्गशादिशब्दाद्यैः घटिकमते ध्यति साध्यमते, तदुभय घेयाकरणये, आरुतिराहतादिमते, त्रितयं नैयायिकमते	१८१ । ३

कार्यान्वितस्यार्थं शब्दसामर्थ्याद्गीकारे ऽपि वाक्याना भूतार्थसमन्वयस्यावश्याद्गीकार्तव्यत्वम् । प्राश्नरथो न हन्तव्य इत्यादौ हननाभावस्य नञर्थत्वम्	२६० । २ ।
कुण्डपापिनामयनम्	१६१ । २२
कूटस्थस्य नित्यत्वसाधनपूर्वकं नित्यानित्यवस्तुदिवेकसाधनेन तत्कार्यभूतस्य मुमुक्षुत्वान्तधर्मरूपापस्य साधनम्	१७० । १४
क्रियाया प्रत्यक्षसिद्धाया सयोगविभागाद्यतिरिक्तत्वोपपादनम्	२४६ । १२
क्रियाया नित्यानुमेयतायादिप्राभाकरनिराकरणम्	२१० । १
क्रियायोग	२४१ । १०
क्षिण्णयादिमते ऽर्थक्रियाया दुर्निरूप्यत्वम्	७८ । २६
क्षिण्णयादिमतोपसंहारस्तत्रिसारसारम्भश्च	८१ । २४
क्षिण्णयादिमतसिद्धप्रक्रियाप्रदर्शनपूर्वकमर्थक्रियाया दुर्निरूप्यत्वोक्ति	७६ । १६
क्षिण्णयिज्ञानयादिमतोपमर्दपुरस्सरं कूटस्थनित्यचेतन्ये सर्वमप्यध्यस्ततया प्रतीयते इति घटान्तसिद्धान्तोपसंहारः	८२ । १७
क्षपणरूपे जीवाजीवास्त्रसवर्णनिर्जरथन्यमोक्षरूपता प्रपञ्चस्य	२०० । २४
गुरुमतेन प्राप्तस्य विधिपरत्वपूर्वपक्षस्य निराकरणे घटान्तोपु विधेयस्याशब्दविकपशत्वोपपादनम्	२३६ । ४
गुरुमतेन व्युत्पत्तिप्रकारोपवर्णनपुरस्सरं वेदान्ताना विधिपरत्वपूर्वपक्ष	२३१ । ५
गुरुवददनम्	१६६ । ११
गाणशब्दा	१३४ । २४
गन्धकरणप्रतिज्ञाश्लोक	१ । ३
गदणस्य विवेचकत्वम्	२६ । २४
घटादीनामनुमानेन विषयाऽपरोक्ष्यापलापिसौत्रान्ति मतव्यवहनम्	५४ । १६
घटादिषु क्षणिकत्वनिराकरणम्	७८ । १४
चित्प्रतिबिम्बगर्भतस्येदमनिदमात्मकत्वेन दस्तुतो निरूप्यमाणस्याप्यट्टकारस्य पामराणामट्टप्रत्ययरूपेणानुभव	६१ । १७
चिन्दात्राश्रितमज्ञान जीवपक्षपातित्याज्जीवाश्रितमित्युच्यते	४८ । १६
चेतयमानो देह आत्मेति शास्त्रसंस्काररहिताना मतम्	१८१ । ८
चेतन्यस्य सर्वगतत्वे प्रतिकर्मव्यग्रत्याऽसिद्धाक्षेपस्तत्परिहारश्च	७२ । १३
चेतन्यस्य विशिष्टविषयोपरक्ताकारेण जन्यत्वम्	५३ । १
चेतन्यस्याणुपरिमाणत्वनिरास	४० । २२
चेतन्ये ऽहकाराध्यासे ऽपि मतसारुर्थाभावोपपादनम्	७५ । ४
घेदनापठार्थ	१२८ । ६
जगत्कारणस्य सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वोपपादनम्	२०१ । १६
जगज्जन्मादिकारण सर्वज्ञ ब्रह्म शास्त्रैरुगम्यमिति द्वितीयतृतीयसूत्राभ्या सिध्यति	२२४ । १३
जडेषु आवरणानङ्गीकारे द्वेषाभावोपपादनम्	२० । १७
जलमध्यगतधोमुखश्चप्रतिबिम्बस्य तीरस्थयुवान्तिरिक्तत्वात्तत्र जलगतत्वाधोमुखत्वपरिध्यासोपपादनम्	६७ । २१
जातिर्गशादिशब्दाद्यैः घटिकमते ध्यति साध्यमते, तदुभय घेयाकरणये, आरुतिराहतादिमते, त्रितयं नैयायिकमते	१८१ । ३

सप्त प्रकाशयोर्विरोधोपपादनम्	..	१० । २९
तादात्म्यैकत्वयोर्विरोधोपपादनम्		१४ । २९
सांकेतिकमतेन उचित्यतस्य सांप्रदायिकास्तीनात्मतत्सुरयो परामर्शभावोपपादनम्		५६ । १५
द्वितीययोर्कोक्तानां विषयशासामाहोपपूर्वक निरूपणप्रतिज्ञा, प्रथमवर्णने अध्यास		
माश्रित्य साधितानामेषा तदाहोपपूर्वक साधनप्रतिज्ञा । चतुर्थवर्णनेकारम्भ		१७६ । १
द्वितीयसूत्राग्रतरणम्		२१८ । १
द्वितीयसूत्रेण प्रमाणाप्रतिज्ञेति व्याख्यान्तरारम्भपूर्वक द्वितीयसूत्रद्वितीयदर्शकारम्भ		२२४ । १
देहात्मनोरनुभवत एकत्वाध्यास इय व्यहृत्तस्तु तादात्म्याध्यास		१४ । १८
द्वितीयसूत्रगतपच्छब्देनैव सर्वज्ञत्व सर्वशक्तित्व च विवक्षितम्		२०२ । १
द्वितीयसूत्रप्रतिपाद्यप्रतिपादनम्		१९४ । २०
द्वितीयसूत्रपौञ्जना		२०२ । ३
द्वितीयसूत्रायतरणम् ।		१९४ । १
द्वितीयसूत्रे शुक्तिपुक्तिभ्यां ब्रह्मण्य सर्वज्ञत्वसाधने ऽपि पुनर्दृष्टे करणाय तृतीयसूत्रेण		
तत्साधनप्रतिज्ञा		२१८ । ४
द्वितीयसूत्रे लिलक्ष्यपिपितयेदान्तवाक्यप्रदर्शनम्		२१४ । २२
धर्मब्रह्मणोर्भेदादेव पूर्वोत्तरमीमांसयोर्भेदः		२६ । १ । २९
धर्मब्रह्मणोर्वैषम्यप्रदर्शनम्		२१३ । ८
धर्मध्यासनिरूपणम्		६२ । २९
धर्मत्वयोर्ध्यानन्तर ब्रह्मण्यबोध इति भास्करमतनिरासः		१६७ । १
धर्मिणोस्तादात्म्याध्यासात्तद्वैध्यासानङ्गीकारपूर्वपक्ष		१२ । १४
धात्वर्थस्यार्थो साध्यसाधनभावाद्ययमे मतान्तरेण प्रकारान्तर तत्त्वगडन च		१०७ । १६
ध्यानस्य न घन्तुविषयत्वम्		२५४ । १३
ध्यानस्मृत्योर्धनद्वयोपपादनम्		२५२ । २३
ध्यानस्यानुभवतन्त्रत्वनिरास		२५२ । १
ध्यान मनोराज्यमिति लाक प्रसिद्धम्		२१३ । ६
न धर्मविचारानन्तर्यार्थत्वमशब्दस्य		१५७ । २५
नित्यप्राप्तस्य ब्रह्मण्य प्राप्तेः नित्यनियुक्तस्य च ससारस्य परीहारे हेतुभूत तत्त्वज्ञान		
जनयता येदान्तानामवृत्तार्थत्वशङ्कानुपशान्त्या		२३४ । ६
नित्यानित्यघन्तुविरोधक	.	१६६ । ८
निरवयवस्यापि परिणामवाटस्तविरासश्च		२०४ । १२
निरवयवस्य ब्रह्मणा न परिणाम किन्तु विद्यते इति सिद्धान्त		२०६ । १०
नेयाप्यरूपे ये इशपदार्थानां प्रपञ्चत्वम्		२०९ । ७
पदानां स्थसम्बन्धार्थस्मारकत्वमिति मतस्य बौद्धैरङ्गीकार	.	३९ । १
परमाणुना जगदुपादानत्वं परमाणुयादिसते		२०६ । १
परिणामवाटस्याध्यातत्वम्		२०० । ८
परिणामवाटनिरास		१९७ । ६
पाटकाधमा	.	१४९ । ७
पुत्रभार्यादिविषयेऽप्यात्माभिमानस्याध्यासिकृत्यम्	..	६२ । १६

पूर्यमीमांसाद्वितीयमूत्रस्यापि यदैकदेशार्थविचारपरत्वम् । तत्र प्राभाकरवार्तिककार-	१२७ । १
मतप्रदर्शनम्	...
पूर्यमीमांसायां प्रत्यध्यावं प्रतिपाद्यविषयाणां संक्षेपेण सङ्ग्रहपूर्वकमभ्यधिकाशङ्का-	१०८ । २३
निरासयोत्तरमीमांसाशास्त्रारम्भोच्चित्यपूर्यपत्रस्तत्समाधानं च	१२६ । ४
पूर्यमीमांसाप्रथममूत्रस्य धर्ममात्रविचारपरत्वोक्तिस्तदर्थनिरूपणञ्च ...	१३० । २५
पूर्यमीमांसाप्रथममूत्रस्य धर्ममात्रविचारपरत्वसाधनेन प्राभाकरमतनिरासः	१२३ । १५
पूर्यमीमांसाशास्त्रस्य धर्मविचारमात्रपरत्वं न क्लृप्त्येदार्थविचारपरत्वम्	१२४ । १४
पूर्यमीमांसाशास्त्रानारम्भपूर्वपत्रे सिद्धान्तः	...
पूर्यप्रत्ययस्योत्तरज्ञानकरणतया मनस्त्यमभ्युपगच्छतां शास्त्रानां मतखण्डनम्	१२८ । १४
पूर्वोक्तमतवतुष्टयस्यापि सिद्धान्तत्वोक्तिपुरस्सरं सूतीयमूत्रोपसंहारः ..	४६ । २१
प्रकृतिर्माया	...
प्रतिकर्मव्ययस्यायां मतान्तरेणाद्येपस्तत्परिहारश्च	...
प्रतिबिम्बाभायघाटननिरासः	...
प्रतिबन्धननिरासिनो ब्रह्मविचारस्य ब्रह्मनिर्णयहेतुत्वाद् ब्रह्मविषयत्वोपपत्तिः	१३८ । ८
प्रत्यभिज्ञानरूपणम्	...
प्रत्यक्षस्य सृष्टिमिव्यात्वे मानस्यम्	...
प्रथममूत्रवृत्तीयवर्णकरुसमाप्तिः	...
प्रथममूत्रस्य शास्त्रान्तर्गतत्वम्	...
प्रथममूत्रे मुखतो विषययोजनयोरमूत्रणोपि तयोरर्थसूत्रितत्वम्	...
प्रधान जगदुपादानमिति स. ङ. व्यसतप्रदर्शनम्	...
प्रधानमेव जगत्कारणं न तु परमेश्वराधिष्ठिता ऽधिष्ठेति सांख्यमतनिराकरणम्	६३ । १
प्रमातृत्वादिष्यवहारे तादात्म्याध्यासस्यैव हेतुत्वम्	...
प्रमातृप्रमाणद्विव्यवहाराणः यैदान्तिमते कथञ्चित्संभवप्रदर्शनम्	...
प्रमातृप्रमाणप्रमितोऽप्रमातृत्वम्	...
प्रमातृप्रमेयत्वादिव्यवहाराणां यैदान्ते साध्यत. किंशदिद्यादिमते दुरूपपादतया	...
न पूर्यपूर्वोद्धारकतत्प्रमातृत्वादिस्कारेण चैतन्यस्य सविस्वरूपत्वम् इति	...
पूर्यपत्रः	...
प्रमाणस्य संभावनपूर्वकत्वे ऽन्यसंज्ञादः	...
प्रमाणानां न परतः प्रामाण्यम्	...
प्रयाजादिदृष्टान्तेन यैदान्तानामुभयार्थपरत्वस्यासम्भयः	...
प्रयोगविधि	...
प्राचीनप्राभाकरमते द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषपारतन्त्र्यश्च किनिषेणानां प्रपञ्चत्वम्	...
प्राभाकरमतेन क्रियाया नित्यानुमेयत्वम्	...
प्राभाकरमतेन नश्रयस्य प्रतिषेधत्वे आहोपस्तत्रिरासश्च	...
प्राभाकरमतेन पूर्यमीमांसायाः क्लृप्त्येदार्थविचारपरत्वोपपादनेन कर्तव्यतामुपपाद्य	१३० । १७
ततो यैदान्तशास्त्रानारम्भपूर्वपत्रः	...
प्राभाकरमतेन पूर्यमीमांसाशास्त्रानारम्भपूर्वपत्रः	...
प्राभाकरादिमते आत्मानात्मानो	...

	पृ	प
प्राभाकरोक्तस्य मतान्तरोद्यपरीहारस्य परीहार	२३२	१४
फलत सर्वोपिहार शास्त्रमिति पक्षप्रतिषेध	१३६	११
फलम	६	२१
बन्धस्यापारमार्थिकत्वम	७	१८
बन्धस्याविद्यारूपत्वम	८	१६
यन्धो दु खम	७	१८
बाधपदार्थ । बाधान्निष्ठात्वनिश्चय	३६	१०
बाधापलापपूर्वपक्ष	३८	२१
विम्व्यप्रतिविम्बयोर्भेदाभाषोपपादनम	६५	२०
विम्व्यस्यानीध प्रक्षर मायाशक्तिमत्कारण जीयाश्च प्रत्येकमयिद्यानुग्रहा इति के चित । अत्र पक्षे माया विद्ययोर्भेदो ब्रह्मणश्च न प्रतिविम्बता	२२४	१५
सृष्टिभात्यर्थानुगमेन ब्रह्मणश्च मत्त्वार्थबोधकत्वन न देशत कान्तो यन्तु तत्रान्तगुण्यत्व बाध्यत्वजडत्वापुरुषार्थत्वादिदोषराहित्यबोधकत्व रुद्धिग्राह्य जातिजीवकमलासनादौ सृति	१७६	१३
धैर्यमतनिराम	३१	२०
ब्रह्मचारिणो ऽपि सत्या विरक्ती सत्यासध्यस्यस्यापनेन अणत्रयापाकरणायात्र जन्मनि कर्मापेक्षाभाषोपपादनम	१६२	२२
ब्रह्मजिज्ञासापदे ब्रह्मणो जिज्ञासेति पठेत्समाप्ते न चतुर्थीसमाप्त	१७३	१
ब्रह्मजिज्ञासासूत्रादतरणम्	६	४
ब्रह्मज्ञानस्य पुरुषार्थत्वम	१७२	२०
ब्रह्मण स्वरूपतटस्थनक्षणे	१६४	२५
ब्रह्मणि अखण्डेकरसत्वसाधन नानाविधाक्षेपनिरासेन	२००	१९
ब्रह्मणि क्रियापूर्वकात्प्राप्त्यपत्यभाषोपपादनम	२४८	१०
ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वसिद्धान्तकारणपुरस्सरमेतद्विद्याद्यास्वस्थेप्र मोक्षवाप्त्युपाय त्वप्रदर्शनम	१६९	२४
ब्रह्मणो जिज्ञासेति सम्यन्वसामान्ये पठ्ठी न कर्मणीति पूर्वपक्षे मतान्तरनिराम पूर्वक स्वमतन कर्मणि पठ्ठीसाधनम्	१७३	१६
ब्रह्मणो ऽपुरुषार्थत्वशुद्धापुरस्सरमजिज्ञास्यत्वपूर्वपक्ष	१६९	११
ब्रह्मणा द्रव्यत्वनिरासेन न निर्गुण द्रव्यान्तरमस्तीति भेदाभेदवादिमतनिराम पूर्वक विज्ञानत्वभाष आनन्दो ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणस्य शीतत्वसाधन द्वितीय सूत्रापसहारश्च	२१७	४
ब्रह्मणो ऽद्वितीयत्वोपपादनम	२१५	१४
ब्रह्मणा निरवयवत्वसाधनम	२०६	३
ब्रह्मणो निर्गुणत्वम	२१७	२
ब्रह्मणो निष्पदस्त्वोपपादनम	६७	२४
ब्रह्मणो धेदोक्तादप्यधिकृत्याचिरतिशय सर्वज्ञत्वम	२१८	२१
ब्रह्मण कूटस्थत्वाच्च परिणाम कूटस्थत्व च निरवयवत्वात्	२०४	३

प्रश्नविचारे धर्मविचारवदधीतस्याध्यायस्य चैत्रार्णिकमात्रस्यानधिकारात् साधन- चतुष्टयसंपन्नत्वानुसंगमधिकारिविशेषणं प्रापयितुमानन्तर्यथाचक्रो ऽयमर्थः प्रयुक्तो नारम्भार्थविषयत्वोक्तिः सिद्धान्तः	...	१५६ । १४
प्रश्नविदाप्नोति परमित्यादिभुक्तेरविद्यानिवृत्तौ स्वरूपभूतप्रज्ञाभिष्यक्तिविषयत्वम् प्रश्नविद्याप्राप्तिशब्दार्थः	...	२४६ । १२ ६६ । २२
प्रश्नविद्यायान्तरात्पेक्ष्ये ऽपिसिद्धान्तप्रसङ्गनिराकरणम्	...	१०२ । १६
प्रश्नशब्देन जातिजीवरूपमनादिशब्दाभिधेयत्वमाशङ्क्य तद्विचारणाय कृतस्य एतिकां प्रयासस्य दीवर्थापपादनम्	...	१७३ । ८
प्रश्नसिद्धिकार (सुरेश्वराचार्य) मते जीया एव स्याद्विद्यया प्रपञ्चाकारेण ब्रह्मणि विभाष्यन्ति ब्रह्म तु मायाविशिष्टं विम्बरूपं प्रतिविम्बरूपं वा न जगत्कारणं स्वरूपेणाधिष्ठानमपेक्ष्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वव्यपदेश इति सिद्धान्तः	...	२२४ । २१
प्रश्नस्वरूपस्य विचारणार्थविषयत्वे आक्षेपस्तत्र च सिद्धान्ताभिन्नमन्वपरिहारपुर- स्सरमाक्षेपदुर्दोषकरणम्	...	१७७ । ११
भट्टमते घेदान्तानां ब्रह्मपरत्वस्य पूर्वमीमांसया प्रतार्यत्वस्य च साधनम्	...	१२६ । २१
भावरूपाज्ञानस्यानन्तमन्यावरणपूर्वकविश्लेषजनकत्वमाश्रित्य त्वावरणपूर्वकाध्या- सजनकत्वम्	...	२३ । २२
भायना तत्रभेदाश्च	...	१८७ । १०
भावरूपावरणकल्पने आक्षेपसमाधाने	...	२१ । १०
भावरूपाविद्याख्यसामान्यद्वीकारादध्याससाधनम्	...	१२ । २१
भेदाभेदयोर्दास्तद्वत्त्वादनिरासपूर्वकमद्वैतदर्शनेन द्वैतसाधमाधनम्	...	२४४ । ६
भूतार्थविषयत्वापि घेद्विकल्पसो निरपेक्षप्राप्तयेऽपपादनम्	...	२३२ । १८
भूम्युदकादिसहकारिणो द्वीजाख्ये कारणे उच्छ्रानताख्ये विशेषेण जनयन्ति तच्च द्वीजा मङ्गुराख्ये कार्ये शक्तिमिति क्षणिकवाद्यैरुद्देशिमतनिरासः	...	८१ । ५
भूलाकवासिनां शरीरं पाश्चिंमवेति निगायिकमतनिराकरणम्	...	१८३ । १७
भ्रमस्याधिधेयत्वम्	...	४१ । ७
भ्रान्तज्ञानस्य वृत्तीप्रत्याङ्गीकर्तव्यत्वोपपादनम् । अख्यातिशक्तिमत्तनिराकरणस- माप्तिः	...	३३ । ४
मङ्गलाचरणम्	..	१ । १
मतभेदेन मायाविशिष्टप्रज्ञासो मायाया एव योपादानत्वं तत्रच जगत्कारणत्व रूपतटस्थानुसंगेन ज्ञानानन्दादिरूपस्वरूपलक्षणो विमुक्तब्रह्मसिद्धिः	...	२०७ । १४
मतान्तरेण शास्त्रारम्भसाधन तद्विरासश्च	..	१११ । ८
मतान्तरोक्तस्य सौम्यस्य प्राभाकरकृत. परीक्षारः	...	२३२ ग । १४
मनशात्मशास्त्रिनोकायतेरुद्देशिमत्तनिरासारम्भः । तत्र तार्किकमतसिद्धिनित्य- निरवयवत्वाद्युपरिमाणत्वादिनिरासपूर्वकं तस्य सावयवत्वसाधनम्	...	१८८ । ३
मनसो द्रव्यान्तरत्वप्रत्यक्षत्वनिरासः	...	६४ । ७
मनःसंयुक्तात्मसमवेता प्रमितिः संयुक्तसमयापसंश्लेषेण ज्ञानान्तरणत्वमेति तार्किक कमतस्य विषयनिष्ठा प्राकृत्याख्या प्रमितिः संयुक्ततादात्म्येनान्वयेत्येति भाट्टमतस्य च निरासपूर्वकं प्रमितेः स्वप्रकाशत्वसाधनम्	...	५४ । ३

	५ ५
मायापदार्थनिरूपणम्	२७६ । १६
मायाविद्ययेरिक्तोपपादनम् । उपाधिभेदान्भेदे लोके	३७ । ९
मायाविद्यावृत्तिविश्वित जगत्कारण विगुहप्रक्षाम्यतस्यानम्यन जीवाश्चाविद्या	
नुग्रन्था इति मतान्तरम् । अत्र मायाविद्यापौरभेदे ब्रह्मणश्च प्रतिविश्वता	२२४ । १७
सिध्याज्ञानस्य कर्मभिर्न निवृत्ति	२३६ । १३
मोक्षस्याद्यन्तं न्यूनम्	२३६ । ९
मोक्षस्यानित्यत्यनिराकरणम्	२४० । १८
यत इति सूत्रपदस्य कारणब्रह्मार्थो न तु शुद्धम्	१६५ । १८
धैरिगता शब्दा	१३४ । २०
रजतस्य पारमार्थिकत्वनिरास	३८ । ७
रजतस्य मायामपत्वसिद्धान्त	३६ । २७
रजतायभासप्रकारप्रदर्शनम्	३५ । १८
रात्रिसञ्चन्याय	११७ । १७
रुढशब्दा	१३४ । १६
रूपदर्शनाभायस्तम् इति प्राभाकरा	१० । २३
सत्त्वपरस्य पूर्वमीमासाद्वितीयसूत्रस्यापि धर्मविचारपरस्यसाधनन प्राभाकरमत	
निरास	१३९ । १७
सत्त्वसम्भाजनयोः प्रमाणात् पार्थक्येन यक्तव्यत्वम्	४५ । ९
साक्षात्कारशब्दा	१३४ । २३
निहादेरिष्टसाधनताशंभ्येपि ह्योत्तिष्टेनेन यजेतस्यत्र मृतीषोपपत्ति	१०७ । १६
लोकायतमते शरारस्यैव जेतव्यम्	६८ । ८
वार्तिगकारोपमते षष्ठस्य दृष्ट्यगुणसंज्ञामान्यरूपत्वम्	२०० । २९
विकारावृत्तिं ब्रह्म प्राप्तयता ब्रह्मणोऽदुर्परं न निह्नसंशयिनम्	२४८ । ३
विचारवृत्तेश्चताया प्रथमसूत्रेण निर्णय ।	७ । ४
विचारवृत्तेश्चताया शास्त्रप्रवृत्तेश्चतुस्त्यम्	६ । २६
विचारशास्त्रस्य ब्रह्मणोऽतिरुनकृत्यनिरूपणम्	१७६ । ७
विचारस्य प्रतिग्रन्थनिरासश्चेत्युक्त्ये मतान्तरेण आद्येप्रस्तात्मसाधनम् च	१७८ । ११
विज्ञानमंदात्मैति विज्ञानशक्ति	१८२ । ४
विज्ञानरूपेण विषयादपरोक्षशक्तिविज्ञानशक्तिमतनिरास	५४ । २५
विधित् सर्वोपकार शास्त्रमिति पत्वनिरास	१३७ । ३
विनियोगविधि	१०६ । १६
विधित्तस्य ब्रह्मणोऽप्यर्थस्य निश्चितप्रसिद्धिप्रदर्शनम् विषयत्वसाधनम्	१८० । १७
विश्रुतंशब्दाभिप्रायेण युक्तं प्राप्ताया द्विविधकारणत्वात्पदादनम्	२०० । ६
विश्रुतिपापसे इति कर्मणा ब्रह्मज्ञानोपयोगित्वनिरूपणम्	१६९ । ७
विश्रुतिनामपि साक्षात्प्रवृत्तारणाध्यासिक इय ।	८८ । २४
विश्रुतिनामपि शास्त्रोपपत्त्यहारस्याध्यासमूल्यसिद्धान्त	६९ । ६
विश्रुतिना शास्त्रोपपत्त्यहारस्याध्यासित्वे आद्येप	८६ । १३
विश्रुतिव्याप	११७ । १६

विषयप्रयोजनयोः प्रथमशर्णके उपादाने हेतुद्वितीयाशर्णके च विषयभूते विचारः	१०६ । १
पृथग्मीमांसा गतायां न येति मन्देशे तद्विषयकरणाप्रतिज्ञानोक्तोपन्यासपुरस्सरं	१०६ । ११
द्वितीयाशर्णकारम्भः	...
विषयप्रयोजनसम्भवाच्छास्त्रमारम्भणोपमिति प्रथमशर्णकमङ्कनिततात्पर्यम् प्रथम-	१०८ । २४
शर्णकरमाप्तिः	...
विषयप्रयोजनसम्बन्धानां प्रतिपादनाद्यशयकत्वप्रदर्शनम्	...
विषयस्य प्रक्षणः प्रयोजनस्य मोक्षस्य सम्बन्धस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसदृशस्य	...
स्थीकृतत्वाच्चिद्व्यसूक्ष्मं ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति प्रथममूत्रचतुर्थशर्णकोपसंहारः	११३ । ६
प्रथममूत्रसमाप्तिश्च	५८ । २०
विषयोपाधिकोऽनुभवः	...
विरक्तस्यैव शरीरादिपाठयेऽपि संन्यासे मुख्योऽधिकारः	११४ । ११
विभूतत्रिकटुयापत्तिः	...
घेदस्य धारुण्येवत्यनिराकरणेन तत्प्रामाण्यव्यवस्थापनम्	...
घेदस्य धारुण्येवत्यशङ्कापूर्वकं तदप्रामाण्यप्रसङ्गशङ्का, अपौरुषेयस्ये तु ब्रह्मण	२१६ । ६
उपाध्यायवदसर्वज्ञत्वापादनम्	...
घेदस्यानिर्यचनीयत्वम्	२२२ । १४
घेदान्तप्राप्यजन्यब्रह्मावगमादेवाध्यासनिवृत्तिः । सेव च शास्त्रप्रयोजनम्	६६ । १२
घेदान्तानां कार्यशेषत्वनिराकरणपूर्वकं ब्रह्मण्येषे प्रामाण्यसिद्धान्तः ...	२३८ । १६
घेदान्तानां क्रियाविधिप्रतिपादनपूर्वकं ब्रह्मण्येषे प्रामाण्यसिद्धान्तः ...	२२७ । १६
घेदान्तानां तात्पर्यरहितत्वनाप्रामाण्यशङ्कापूर्वकं चतुर्थमूत्रावतरणावतरणारम्भः	२२६ । ३
घेदान्तानां दुःखोच्छेदब्रह्मप्राप्ती प्रयोजनम्	७ । ११
घेदान्तानां न कर्मविधिव्याप्यैक्याव्यताऽपि त्वत्सन्धेय पर्यवसानम् ...	२५६ । २३
घेदान्तानां प्रामाण्योपादानप्रतिज्ञापूर्वकं चतुर्थमूत्रप्रथमवर्णकारम्भः	२२६ । १
घेदान्तानां ब्रह्मणि निष्कसूत्रं समन्वयसाधनपूर्वकं ग्रन्थोपसंहारः ...	२६५ । २२
घेदान्तानां ब्रह्मणि निष्कसूत्रं समन्वयसाधनपूर्वकं ग्रन्थोपसंहारः ...	७ । ६
घेदान्तानां ब्रह्मणि विषयोऽनर्थनिवृत्तिः प्रयोजनं ब्रह्मविचारशास्त्रस्यापि ते स्य	१०५ । १६
विषयप्रयोजने	...
घेदान्तानामुपासनाविधिपरत्वपूर्वपक्षस्तत्रिरासश्च	२३८ । १७
घेदान्तानां विधिपरत्वकल्पनमत्यन्तानुचितमिति निरूपणपुरस्सरं ब्रह्मणि घेदान्त	...
प्रामाण्यं संसाध्य चतुर्थमूत्रप्रथमशर्णकोपसंहारः	२३४ । १८
घेदान्तानां विधेयस्यार्थोपास्यपरत्वपूर्वपक्षतत्त्ववण्डने	११८ । ११
घेदान्तानां व्युत्पत्तिरिच्छये न पूर्वतन्त्रापेतेति शङ्कारम्भः	१५८ । ५
घेदान्तानां सगुणोपासनाविधिप्रतिपादनपूर्वपक्षोपन्यासपुरस्सरं चतुर्थमूत्रावतरणम्	२२७ । १७
घेदान्तानां प्रति आत्मानारमानोर्थिभूदस्यभावत्वानुमानसिद्धिः ।	१० । १
घेदान्तानां प्रति आत्मानारमानोर्थिभूदस्यभावत्वानुमानसिद्धिः ।	...
घेदान्तमते आत्मानारमपदायां	६ । २२
घेदान्तमते ऽध्यासस्यानिर्यचनीयतया ऽद्यस्वरूपत्वमिष्टमेव	१३ । १
घेदान्तमतेन प्रभाकरोक्ताध्यापनविधेः साधिकारित्वनिरासः	१४३ । १६
घेदान्तमते प्रपञ्चद्विविध्यं त्रिविध्यं वा तस्यैव युक्त्योपादानम्	२०१ । ११

	पृ	प
वेदान्तेषु नियोगस्य दुर्निरूप्यम् . . .	२३७	१४
वेदोपादानस्य प्रत्यय उपाध्यायैः लक्षणेषु चामर्षजत्वदोषावकाश	२३३	५
वैशेषिकादिमतोक्तानुमानाप्रतिष्ठानेषु प्रह्लसम्भावनासुद्धिजनकतया युक्तय उपोद्ग लरूता भजन्ते	२१२	३
वैशेषिकमते द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाना प्रपञ्चता	२००	२४
व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोश्चैतन्यात् करणयोरेक्याध्य सादन्यान्यस्मिन्नन्योन्यधर्मव्यवहा रोपपत्ति	७२	६
व्युत्पत्तिनिरूपणस्य मतान्तरेण प्रतिक्षेप	२३२	१०
शक्तस्य सद्भावापेक्षा	८१	३
शक्तिमता पदानामर्थेषु स्मृतिजनकत्वोपपादनम्	३२	२
शाबरभाष्ये ऽध्ययनविधिचिन्तारहेतुत्वमुक्त तत्र परम्परया हेतुत्वमवगन्तव्यम्	१५५	१०
शब्दार्थव्युत्पत्तिनिरूपणपुरस्सर सिद्धार्थे शब्दशक्तिमङ्गीकृत्य प्रह्लणि वेदान्तप्रामाण्य सम्भयशङ्कानिराकरणम्	२३२	ख । १६
शमादीनामप्यधिकारिविशेषणत्वनिरूपणम्	१७०	४
शमदमार्गिसाधनसप्त	१६६	१०
शब्दस्यार्थप्रमितिहेतुस्य तात्पर्यधोऽधस्तु प्रतिबन्धनिरासीत्यभ्युपगमेन तात्पर्यहेतो र्विचारस्यापि प्रतिबन्धनिरासित्वाद्दुपचारेण प्रह्लविषयत्वम्	१७६	१०
शरीरमात्मैति भूतचतुष्टयमात्रतत्त्ववादिनो लोकायता	१८१	१०
शरीरादिसम्बन्धस्तत्त्वज्ञाननिवर्त्य	२०२	२६
शरीरविशेषे ऽध्यासस्य निहृशरीरविशेषो नियामक	८७	१३
शरीरसम्बन्धो न कर्मनिमित्त कित्वविद्यानिमित्त	२६२	१७
शरीरस्य तत्त्वज्ञानादये ऽपि श्रारब्धकर्मशेषसमाप्तिपर्यन्त युत्वा स्थित्यवगमात् सद्य पातशङ्का	२६३	१
शरीरस्य पञ्चभूतात्मकत्वे ऽप्रत्ययत्वप्रसङ्गादिवैशेषिकमतनिरास	१८३	२१
शरीरस्य भोक्तृतायादिलोकायतमतनिराकरणम्	१८४	४
शरीरादिव्यतिरिक्त स्याद्यो ससारी कर्ता भोक्ता चारभेत्यपरे, तन्मतेन स्यापित्वादिसा धन च	१८२	१६
शरीराद्याधार मन श्वात्मा चक्षुरादि तु करणमिति मतान्तरम्	१८२	४
शाब्दज्ञानस्य तत्सन्तानस्य वा नापरौक्षानुभवशरणातया विधेयत्वसम्भ्र	१२१	१६
शास्त्रानारम्भपूर्वपक्षनिराकरणारम्भ	१२३	१३
शास्त्रारम्भादृढीकरणाय भूत्रपदार्थविचारप्रतिज्ञापुरस्सर नृतीपर्यर्णकारणम्	१३४	१
शास्त्रारम्भ पूर्वपक्षारम्भ	१०६	६
शून्यमेवात्मतत्त्वमिति माध्यमिक	१८२	६
शून्यवादिनोपि द्वाधात्पूर्वे सद्दृशाधिष्ठाने मिथ्यावस्त्वश्रभासाङ्गीकारायऽप्यन्त्यो पपादनसमाप्ति	...	४३ । ३
शून्य जगदुपादानमिति शून्यवादिमतम्	...	२०६ । ३
शेषमते कार्यकारणयोर्निधिदु खान्तशब्दशाब्दाना जगदीश्वरसमात्रनिवृत्तिषध व्युत्पानमोक्षाणा प्रपञ्चत्वम् ।	...	२०६ । ५

	पृ. पं.
अथ षष्ठीया पुराणवचनसंवादः	१ । २२
अथ षष्ठीया नियमविधित्वव्यवस्थापनम् ।	३ । १७
अथ षष्ठीया विधित्वे आक्षेपः	३ । ५
अथ षष्ठीया ज्ञानोत्पत्तावहित्वं मनननिदिध्यासनयोश्चाङ्गत्वम्	१०३ । १२
अथ षष्ठीयादीनां ब्रह्मज्ञानमाधनत्वे नानाविधाक्षेपनिरासपूर्वकं तद्व्यवस्थापनम्	४ । ६
युत्थादीनामेव धर्मनिर्णये इव ब्रह्मनिर्णये ऽपि हेतुत्वं स्याच्च युक्त्यनुभवयोरिति	२१२ । २०
शङ्कायां ब्रह्मनिर्णये युक्त्यनुभवयोरप्यपेक्षितत्वप्रदर्शनम्	२४७ । ४
स एव तान् ब्रह्म गमयतीति युतो ब्रह्मपदं कार्यब्रह्मपरम्	...
सगुणोपासनाविधायकानामपि वेदान्तानां निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकत्वमुपास्यत्वेन	१०५ । २
विधीयमानानां गुणानां च निर्विशेषब्रह्मप्रतिपत्तावुपयोगः ।	२३२ । ७
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याद्यथान्तरवाक्यानामप्यखण्डार्थनिष्ठत्वोपापादनम्	३६ । २०
सत्यस्य त्रैविध्यम्	...
सत्यं नार्थक्रियाकारित्वं किन्तु स्वाभाविको धर्मविशेषः	५० । १४
मद्वेषाधिष्ठाने शून्यवादिप्रतिपत्तिः	...
समन्वयवपदार्थनिरूपणम् । वेदान्तानामखण्डिकरसम्प्रदायप्रतिपादकत्वोपापादनम्	२२६ । ५
समाप्तिश्लोकाः	...
समुच्चयवादिना मोक्षे कर्मणो ऽध्यासस्य दुर्निरूपत्वम्	१६६ । १६
सर्वज्ञत्वसाधनपुरस्सरं जन्मस्थितिनाशाख्यविकारकारणत्वं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमिति	२०२ । ५
सिद्धान्तोपापादनम्	...
सर्वत्र मनननिदिध्यासनाभ्यामङ्गाभ्यां अथवा नामाङ्गि विधीयते इति सिद्धान्तः	१७० । २
सर्वभावानां क्षणिकत्वनिरासः	७८ । १६
सर्ववेदोपादानतया ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वसाधनं सूत्रकाराभिप्रेतमिति तृतीयसूत्रप्रथम-	...
घर्षकोपसंहारः	२२३ । ६
सत्रिकल्पके चैतन्ये सविकल्पकाङ्क्षाराध्यासोपापादनोपसंहारः	७४ । १७
सांख्यमतेन देहादिशुद्धान्तरादिनामवेदिकानां कर्तृभोक्तृस्वरूपत्वयादिनां	१८६ । २२
मीमांसकानां च मतनिराकरणम्	...
सांख्यमते पञ्चदशशतित्वादिनि प्रपञ्चवपदार्थः	२०१ । ६
साङ्ख्यादिशैवान्तानां मतनिरासः	...
साधनचतुष्टयविरहे देयवशात् कुतूहनाद्बुभुक्षुत्वपुण्या या अन्नविचारे प्रथमा-	...
नस्यानन्तमुखत्वेन अहिरैवाभिनिवेशाद् न निर्विशिक्तसप्रत्यय आत्मत्वेना-	१५० । २८
धर्मतः	...
सामान्यविशेषयौर्नैरन्तर्येण प्रतिभासादिदं रजतमिति व्यवहार इति मतान्त-	२६ । ६
रनिरासः	...
सिद्धान्तोक्तदेश्यमतेनाभ्यधिकाराङ्गोपापादनपुरस्सरं प्रथमसूत्रायतरणम्	१११ । १७
सिद्धान्तोक्तदेश्यमतेनाभ्यधिकाराङ्गोपापादनपुरस्सरं शास्त्रारम्भोपापादनम्	११४ । ८
सिद्धान्तोक्तदेश्यमिच्छायोगवर्णने तन्मतस्य च पृथंपद्यनभिमतस्य शक्तिपुरस्सरमधिकार-	...
शङ्कासम्प्रदप्रदर्शनैतत्तस्मीमांसायाः पृथंगमीमांसया गतार्थत्वोपापादनम्	११३ । ३
सिद्धान्त्येकदेश्यमतेनास्त्यास्त्रारम्भप्रकारानङ्गीकारः पृथंगपश्चिमते त्रिध्यायोपापादनेन	११५ । १

	पृ ष
सष्टिमिथ्यात्वस्यार्थापत्तिप्रामाण्येनोपपादनम्	१९९ । १४
सष्टिमिथ्यात्वस्यानुमानेन व्ययस्यापनम्	१९९ । ३
सष्टेर्मिथ्यात्वोपपादनम्	१९८ । ७
सष्टर्मिथ्यात्वश्रुतिस्मृतिप्रमाणप्रदर्शनम्	१९८ । १५
सुखमहत्त्वस्याप्यसिद्धिः परामर्शाद्ययत्नात्सुखोत्पत्त्यस्योपपत्तिः	९१ । १७
सुषुप्ताद्यहङ्कारस्य नानुभवेऽन चोत्थितस्य तत्स्मरणमिति सिद्धान्तः	९१ । १५
सुषुप्ताद्यनुभूतस्य आनन्दात्मभावस्वरूपज्ञानत्रयस्योत्थितेन स्मरणसिद्धान्तः	९० । ९
सुषुप्ताद्यहङ्काराद्यभास उत्थितस्य च तत्स्मरणमिति शङ्का	५९ । १
सुषुप्तौ ज्ञानाभासस्यैव प्रह्वनत्वानवभासहेतुत्वमिति भेदाभेदाद्यादिमतनिरासपूर्वकं मज्ञानस्य भायरूपत्वव्ययस्यापनम्	२२ । ५
सूत्रकारण धर्मजिज्ञासोपक्रमे कार्यान्वितस्वार्थं शब्दसामर्थ्यस्योक्तस्य ऽपि न सिद्ध्यति सामर्थ्याभावाभिप्रायेण तदुक्तिः	२९० । १०
सूत्रकारणस्य धर्मविचारो बुद्ध्यारूढो न शमादय इति भास्करोक्तिनिराकरणम्	१७१ । ४
सूत्रभाष्यादावधिकारिनिरूपणश्लोकः ।	१ । ५
सा ऽहमिति प्रत्यभिज्ञया ऽत्मनः सिद्धिः	७७ । ५
साहमिति प्रत्यभिज्ञाविषयतया ऽत्मनः सिद्धौ विप्रतिपद्यमानस्य प्राभाकरस्य मतनिरासः	७७ । १९
सौप्तिकदुःखाभासज्ञानाभासयोरर्थापत्त्या ऽवगतिः	९१ । ९
सध्याभिमतस्यात्मःानुमानस्य निराकरणम् (प्राभाकरमतेन)	५४ । ३
सन्धासगार्हस्थ्ययोः कर्मानधिकृतान्धपटङ्ग्यादिद्विषयत्वतदधिकारविषयत्वयेन व्यय स्याया निरासः	१९३ । १८
सन्धासगार्हस्थ्ययोर्विरक्तादिरक्तविषयभेदेन व्ययस्या	१९३ । १९
सन्धासिना नित्यकर्मापयीतादीना त्यागसिद्धान्तकरणपुरस्सर तदनङ्गीर्तुर्भास्क रस्य मतनिरासः	१९४ । १९
सपत्यदार्ढ्यस्तदुदाहरणं च	२४१ । ३
सम्भावना सततपूर्यिका	२५ । २१
संपत्तिकर्म	१४८ । १९
संप्रयोगसंस्काराभ्यां जन्यस्यैकस्य मिथ्याज्ञानस्य कल्पनीयत्वम्	३९ । ३
संप्रयोगदृष्टान्तन निरवयवपरिणामानुमाननिरासः	२०५ । १९
सयिद एतत्त्वमनादित्य च	५८ । १५
सयिदा सत एव भेदस्य परापाधि यिना ऽप्रतीतियादिना सौगतानां पक्षनिरासः	५८ । १९
सद्यदनस्यैव प्रमाणत्वं तत्फलत्वं चेति यादिन सौगतस्य मतनिराकरणम्	५९ । १
ससगार्ह्यासस्य ज्ञानाध्यासस्य च निराकरणपुरःसरमध्यासानङ्गीकारपूर्वपक्ष	१२ । २३
संस्कारः	२४१ । १३
संस्कारपक्षे कर्मणां प्रह्वनज्ञानोपयोगसिद्धान्तः	१९१ । ९
संस्कारविद्यद्विषयस्योभेदोपपादनम् । कर्मद्वारा प्रह्वनज्ञानस्य पूर्वतन्वापेक्षायां द्वाद्दोषकरणेन तदानन्तर्यार्थत्वमपयश्चस्य युक्तमिति पूर्वपक्षोपसंहारस्तत्पक्ष भारम्भश्च	१९२ । १५

विवरणप्रमेयसंग्रहः ।



स्वमाध्यानन्दयदत्र जन्तून्सर्वात्मभावेन तथा परत्र ।

यच्छङ्करानन्दपदं हृदये विभाजते तद्यतयो यिश्नि ॥ १ ॥

भाष्यटीकाविवरणं तन्निबन्धनसंग्रहः ।

ध्याख्यानव्याख्येयभावकेशहानाय रघ्यते ॥ २ ॥

नित्यस्वाध्यायविधितो ऽधीत्य वेदान्तमस्य ये ।

संशेते ऽर्थे ते सूत्रभाष्यादिष्वधिकारिणः ॥ ३ ॥

नित्यो हि स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः । "ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पङ्क्तौ वेदो ऽध्येयो ज्ञेयश्चेति" घचनात् । काम्यत्वे हि वेदाध्ययनस्यान्योन्याश्रयता । अर्थावबोधे सति कामना कामनायां सत्यां पङ्क्तौ-पेतवेदाध्ययनप्रवृत्तस्यार्थावबोध इति । अतः सर्वो ऽपि नित्यविधिबलादेव पङ्क्तिसहितं वेदमधीत्यर्थं जानाति । कश्चित्पुण्यपुञ्जपरिपाकवशाच्चिरतिशयपुरुषार्थप्रेष्यायां तदुपायं वेदे ऽन्वियेदमवगच्छति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्यात्मशेषतयैवान्यस्य सर्वस्य प्रियत्वोक्तेरात्मव्यतिरिक्तात्म-र्वस्माद्विरक्तो ऽधिकारी । आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातमित्युपक्रम्येतावदरे खल्वमृतत्वमित्युपसंहारात्परमपुरुषार्थभूतस्या-मृतत्वस्यात्मदर्शनेनापायत्वं प्रतिपाद्य दर्शनस्य चापुरुषतन्त्रस्याधिधेयत्वादा-त्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यात्मदर्शनमनूद्य तदुपायत्वेन श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यङ्गाभ्यां सह श्रवणं नामाङ्गि विधीयतइति । ननु पङ्क्तौपेतवेदाध्यायिनः सत्यपि वेदार्थावगमे विचारमन्तरेण तात्पर्यानवगमात् तेनावगतोऽर्थः श्रुत्यभिप्रेतो भवितुमर्हतीति चेद् मेधम् । एतच्छ्रुततात्पर्यस्यैव पुराणेषु प्रतिपादितत्वात् । तथा हि ।

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

ज्ञात्वा च* सततं ध्येय गते दर्शनहेतयः ॥

तत्र तावन्मुनिश्रेष्ठाः श्रवणं नाम केवलम् ।
 उपक्रमादिभिर्लिङ्गैः शक्तितात्पर्यनिर्णयः ॥
 सर्ववेदान्तवाक्यानामाचार्यमुखतः प्रियात् ।
 वाक्यानुयाहकन्यायशीलनं मननं भवेत् ॥
 निदिध्यासनमैकाग्र्यं श्रवणे मनने ऽपि च ।
 निदिध्यासनसंज्ञं च मननं च द्वयं बुधाः ॥
 फलोपकारकाङ्गं स्यात्तेनासम्भावना तथा ।
 विपरीता च निर्मूलं प्रविशत्यति सतमा † ॥
 प्राधान्यं मननादस्मिन्निदिध्यासनतो ऽपि च ।
 उत्पत्तावन्तरङ्गं हि ज्ञानस्य श्रवणं बुधाः ॥
 तटस्थमन्यव्यावृत्त्या मननं चिन्तनं तथा ।
 इतिकर्तव्यकोटिस्याः शान्तिदान्त्यादयः क्रमात् ॥
 ततः सर्वाङ्गनिष्ठस्य प्रत्यग्रह्यैक्यगोचरा ।
 या वृत्तिर्मानमी शुद्धा जायते वेदवाक्यतः ॥
 तस्यां या चिदभिव्यक्तिः स्थितःसिद्धा च शङ्करी ।
 तदेव ब्रह्मविज्ञानं तदेवाज्ञाननाशनम् ‡ ॥
 प्रत्यग्रह्यैक्यरूपा या वृत्तिः पूर्णा ॥ ऽभिजायते ।
 शब्दलक्षणसामग्र्या मानसी सुदृढा भृशम् ॥
 तस्याश्च द्रष्टृभूतश्च ५ प्रत्यगात्मा स्वयंप्रभः ।
 स्वस्य स्वभावभूतेन ब्रह्मभूतेन ** केवलम् ॥
 स्वयं तस्यामभिव्यक्तस्तद्रूपेण मुनीश्वराः ।
 ब्रह्मविद्यासमाख्यस्तद्रूपेण चित्प्रकाशितम् ॥
 प्रतीत्या केवलं सिद्धं दिवाभीतान्धकारयत् ।
 अभूतं यस्तुगत्यैव स्यात्प्रना यसते स्वयम् ॥

* फलोपकारकाङ्गं स्यादिति पाठः कैयन्याये ।

† एते श्लोका मानवोपपुराणे ४ अध्याः कै. २. का. वि. सु. १ खण्डे १८८३ ।

‡ मननादस्तीति पा. कै. २. ।

५ नाशकमिति पाठः । एते श्लोकाः पराशरोपपुराणे १४ अ. कै. २ का. वि. सु. ४ खण्डे ।

५ चितिः पूर्णति पाठः पा. कै. २. ।

** तस्य स्वदृष्टभूतेन प्रत्यग्रह्यैक्येति पा. कै. २. ।

†† विद्यासमाख्यं सद्रूपेणमिति २ पु. पा. । विद्यासमाख्यः सतिति पा. कै. २. ।

स्यात्मना ऽज्ञानतत्कार्यं प्रसन्नात्मा स्वयं बुधाः ।

स्वपूर्णब्रह्मरूपेण स्वयमेवावशिष्यते ॥

गवंहूपावशेषस्तु स्वानुभूत्येकगोचरः ।

येन सिध्यति विप्रेन्द्रास्तद्धि विज्ञानमैश्वरम् * ॥

नन्वेवमपि श्रवणस्य विधिर्नैवपद्यते । तथा हि । स किं ज्योतिष्टो-
मादेरिवापूर्वविधिः उतावघातादिवन्निर्यमविधिः किं वा यज्ञ यज्ञनखा
भक्त्या इत्यादिवत् परिसंख्याविधिः † । नाद्यः । वेदान्तश्रवणादीनां
दृष्टफलब्रह्मज्ञानं प्रति साधनत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धत्वात् । प्रसिद्धं
हि लोके वैद्यशास्त्र ‡ श्रवणस्य तद्विषयावगमं प्रति साधनत्वम् । न द्वि-
तीयः । नियमादृष्टस्य कल्पकाभावात् । अवघातादौ तु नियमादृष्टजन्यपर-
मापूर्वमेवैतत्कल्पकम् । न च ब्रह्मज्ञानमदृष्टजन्यं केवलव्यतिरेकाभावात् ।
न हि वेदान्तश्रवणादौ सत्यपि नियमादृष्टाभावापराधेन ब्रह्मज्ञानानुत्पत्ति-
र्दृष्टचरी । ज्ञानस्य कथं चिददृष्टजन्यत्वे ऽप्ययं विधिर्भाष्यविरुद्धः । सम-
न्वयसूत्रव्याख्याने महता प्रयत्नेन विधिनिराकरणात् । अन्यथा वेदान्तानां
विधिपरत्वं ब्रह्मपरत्वं चेति वाक्यभेदप्रसङ्गः । नापि तृतीयः । यज्ञनखाप-
ञ्चनखभक्षणयोरन्यतः प्राग्वचन्यपरिवर्जनवदात्मसाक्षात्कारस्योपनिषदतिरि-
क्तात् प्राग्यसंभवात् । तस्मान्नास्ति श्रवणविधिरिति । अचोच्यते । दृष्टफल-
स्यापि धर्मज्ञानस्य साधने ऽध्ययने नियमविधिस्तावदङ्गीकृतं गद्य । यदा
त्वर्धाचीनपुरुषार्थं परोक्षे धर्मज्ञाने ऽप्येवं तदा किमु वक्तव्यं परमपुरुषार्थ-
ब्रह्मसाक्षात्कारसाधने श्रवणे नियमविधिः § रिति । यद्यध्ययने नियमादृष्टजन्यं
यागीयापूर्वं तत्कल्पकं स्यात् तर्हि श्रवणे ऽपि ब्रह्मज्ञानं तत्कल्पकमस्तु ।
ब्रह्मज्ञानस्य सर्वादृष्टजन्यत्वात् ॥ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत-
इति स्मरणात् । अत्र हि प्रसिद्धयागादीनेवापेक्ष्य सर्वगृहणमिति भ्रमं व्युद्-
स्य श्रवणादेरपि संप्रहायैवाखिलमित्युक्तम् । अन्यथा पैनहन्यात् ।

* मानयोगपुराणे ४ अध्या० के० २० का० वि० सु० १ खण्डे १८८३ ।

† किं वा परिसंख्याविधिरित्येव २ पुस्तके पाठः । ‡ वैद्यक्यास्त्रेति १ पुस्तके पाठः ।

§ साक्षात्कारसाधनव्यतिरिक्तं २ पु० पाठः ।

यो ऽनधीत्य द्विजे वेदमन्यश्च * कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः † ॥

इत्यकरणे प्रत्ययाद्यमपेक्ष्य विध्यङ्गीकारे प्रकृते ऽपि तथा ऽस्तु ।

नित्यं कर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना ।

वर्तमानस्तु संन्यामी पतत्येव न संग्रयः ‡ ॥

१५. इति प्रत्ययाद्यस्मरणात् । ननु ब्रह्मज्ञाने श्रवणादीनामन्वयव्यतिरेका-
दिना § नास्ति साधनभावप्राप्तिः निर्विशेषस्य ब्रह्मणो वेदान्तैकसमधि-
गम्यत्वात् तत्कथं नियमसिद्धिः । मैवम् । व्रीहीनवहन्तीत्यत्र शास्त्रैक-
गम्यापूर्वोपव्रीहिष्यन्त्यतो दलनाद्यप्राप्रायपि अवघाते यथा नियमस्तथा
श्रवणे ऽपि पाक्षिकत्वमन्तरेणैव नियमो ऽस्तु । अथ व्रीहिमात्रसाधारणा-
कारेण प्राप्तिमपेक्ष्य तत्र नियमः तदत्रापि समानम् । विषयज्ञानमात्रसाधार-
णाकारस्य सुवचत्वात् । अथावघाते ऽपूर्वविधिरेव सन्फलतो नियम इति
व्याघ्रह्रियते श्रवणे ऽपि तथा भविष्यति निश्चिन् च भाष्याधरोधः । दर्शनवि-
धेरेव तत्र निराकरणात् । दर्शनविधाने हि "प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्यगर्थं सह
ब्रूतः प्राधान्येनेति" न्यायेन प्रत्ययार्थस्य नियोगस्यैव प्राधान्याद् दर्शनस्य
प्रकृत्यर्थतया गुणभूतत्वेन तद्विशेषणस्य ब्रह्मणो ऽपि सुतरां गुणभावः
स्यात् ततो न वेदान्तैर्ब्रह्म सिध्येत् । फलत्वेन प्रधानं ब्रह्मदर्शनमुद्विश्य
श्रवणविधाने तु न को ऽपि दोषः । याव्यभेदश्च किमेकदेशिना ऽऽपाद्यते
किं वा तान्त्रिकेण । नादाः । वेदान्ते ऽप्यवान्तरयाव्यभेदेन विविदिषन्ति
यज्ञेनेत्यत्र ज्ञानसाधनत्वेन यज्ञादिविध्यङ्गीकारात् । न द्वितीयः । प्रेता-
ग्निहोत्रप्रकरणे अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्वेदित्यधोधारणं विधायोपरि
हि देवेभ्यो धारयतीति पठितम् । तत्र दैविकमुपरिधारणमन्यप्रकरण-
मध्ये श्रुतमपि विधेयमिति त्रिधिस्तु धारणे ऽपूर्वत्वादित्यधिकरणे
निर्णीतत्वात् । अथ कथं चिदेतदधिकरणं प्रभाकरो नाङ्गीकुर्यात्तथापि
दर्शपूर्णमासप्रकरणे तिस्रो रात्रीर्ब्रतं चरेदिति रजस्वलाया व्रतकलाप-
विधिमङ्गीकरोत्येव । तस्माद् ब्रह्मप्रकरणे ऽपि श्रवणं विधीयतां का

* वेदान्तन्यत्रेति २ पु० पाठः । † मनुस्मृतेः २ अध्याये १६८ श्लोकः ।

‡ भाष्योपपुराणे १-अध्याये । कं. र. का. वि. सु. ट. लण्डे १८८३ ।

§ अर्थं दिना न्यव्यतिरेकादीनामिति २ पु० पाठः ।

तत्र हानिः । अथ व्रतकलापस्य प्रकरणान्वयासंभवाद्गत्या वाक्यभेदाश्रय-
णम् । इह तु तद्व्यप्रत्ययस्याहार्थत्वेनाप्यन्वयसंभवान्न तद्युक्तमिति तवापरि-
तोषः तर्हि तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्येत्यादिवाक्यं श्रवणा-
द्विविधार्थकमस्तु । तस्यानारभ्याधीतत्वेनाक्तविरोधाभावात् । आपाततः श्रव-
णाद्यप्रतीतावपि वाक्यपर्यालोचने वाक्यस्य श्रवणादि * विधिपरत्वात् । सूच-
कारणैश्च सहकार्यन्तरविधि † रिति सूचे पाण्डित्यबाल्ययोः श्रवणमननरूपत्वेन
विधिं सिद्धवत्कृत्य अथ मुनिरिति वाक्यशेषे निदिध्यासनरूपत्वेन मौनस्य
विधित्वप्रतिपादना ‡ दसाम्प्रदायिकत्वं दूरापास्तम् । नन्वेवमपि अधीत्य
स्वाध्यायेनावगतस्य § श्रोतव्य इत्यस्य श्रवणविधेरनुपपत्तिस्तदवस्येवेति चेद्-
न । तद्व्यप्रत्ययस्य विधावपि स्मरणात् । तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिषु समानप्रकर-
णेषु श्रुत्यन्तरेषु श्रवणस्य ॥ अश्रयं वाक्यभेदेन विधेरङ्गीकर्तव्यतया त्वदपरि-
तोपस्य निरवकाशत्वात् । न चैकस्यामेव शाखायां श्रोतव्यः पाण्डित्यं निर्वि-
द्येति श्रवणविधिद्वयं पुनरुक्तमिति वाच्यम् । एकत्र विधायापरत्र विधिमनूद्य
विशेषकथनात् । अथ वा यथा द्विमैषधीब्राह्मणमपुनरुक्तम् एकस्योपसंहाररूप-
त्वात् तथा द्विः श्रवणविधिर्भवतु । तस्मादुपपद्यतएव श्रोतव्य इति विधिः ॥

तत्र श्रवणं नाम वेदान्तवाक्यानि विचार्योपक्रमानिभिलिङ्गैर्वाक्यता-
त्यर्थनिर्यय इति पुराणवचनेनेक्तम् । तथा च विरक्तेनाधिकारिणाऽमृतत्व-
साधनभूतात्मदर्शनाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति । एवं तावदधीत-
स्याध्यायः पुमान्वेदादेवावगत्य पश्चादेवं संदिधे । किं वैराग्यमात्रमधिकारि-
रिधिशेषणम् उतान्यदप्यस्ति नानाविशेषणेषु तद्विशिष्टाधिकारिणि च किं
प्रमाणम् वेदान्तवाक्यविचारश्च धर्मविचारेणैव गतो न वा कथं वा वेदा-
न्तवाक्यानि विचार्याणि किंलक्षणमात्मतत्त्वं तस्मिंश्च किं प्रमाणम्
तस्य च प्रमाणस्यास्ति केन चिद्विरोधो न वा तत्त्वगोचरज्ञानं च किं
कर्मभिः समुच्चित्यामृतत्वसाधनम् उतं केवलमेव केवलस्य साधनत्ये वा
किं प्रमाणम् कौटुशममृतत्वं किंप्रमाणकं चेति । तस्मिन् संदेहाऽन्येष्वेव-

* श्रवणाद्यप्रतीतावपि पर्यालोचने वाक्यपरत्वादि-इति १ पु. पाठः ।

† व्याससू. ३ अ. ४ पा. ४७ सू. ।

‡ विधिप्रतिपादनादिति २ पु. पाठः ।

§ अधीतस्याध्यापमध्ये श्रवणस्येति २ पुस्तके पाठः । ॥ अश्रयस्येति २ पुस्तके नास्ति ।

विधा नानाविधैर्न्यायैर्निर्णेतव्याः । तांश्च न्यायान्परमकृपालुर्भगवान्बादरा-
यणः सूचयितुकामः प्रथमतः श्रोतव्य इति वाक्ये प्रतिपन्नमधिकारिविषय-
फलानुबन्धचयोपेतं विधिं न्यायेन निर्णयंस्तद्व्यभूतविचारकर्तव्यतां
वक्ष्यमाणकृत्स्नशास्त्रप्रवृत्तिहेतुत्वेनोपोद्घातभूतां सूचयामास-अथातो ब्रह्म
जिज्ञासेति ॥ तत्रात्मनस्तु कामायेति वाक्ये विरत्युपलक्षितसाधनचतुष्टय-
संपन्नो य एवाधिकारी प्रतीयते स एवाथशब्दार्थः । अमृतत्वस्य तु नाशा-
स्ति वित्तेनेति वाक्ये वित्तोपलक्षितलौकिकवैदिककर्मभिरमृतत्व नास्तीति
यदुक्तं तदेवातःशब्देन हेतुक्रियते । आत्मनि खल्वित्यादिना वाक्येनामृत-
त्वसाधनात्मदर्शनाय वेदान्तवाक्यविचाररूपं अघणं कर्तव्यमित्युक्तं तत्सर्वं
ब्रह्मजिज्ञासापदेनावगन्तव्यम् * । नन्वेतत्सूचं विधायकमनुषादकं वा ।
नाद्यः । लिङ्गोद्गतव्यप्रत्ययानामदर्शनात् । नेतरः । अप्रयत्नेकेनानेन अघण-
विध्यसंग्रहप्रसङ्गात् । मेयम् । कर्तव्येत्यध्याहार्येत्यात् । घानेच्छयोर्यस्तु-
तन्वयोः कर्तुंमशक्येत्यात् अध्याहृतेन जिज्ञामापदं नान्वियादिति चेत्
तर्ह्यनयोवानुपपत्त्या जिज्ञासापदेनानुष्ठानयोग्यो विचारो लक्ष्यताम् । अविना-
भायसम्बन्धश्च संदर्शन्यायप्रसारात् सुसंपादः । संद्रष्टो हि घानेच्छाभ्यां
विचारः । प्रथमत इच्छायां सत्यां विचारे सति पश्चादेव घानोत्पत्तेः । न
च घाचं लक्षणायां विचाराद्यो विषयानुबन्ध एव सिध्येद् न ब्रह्मज्ञानाख्यः
फलानुबन्ध इति । अजहल्लक्षणा म्यार्थन्यापि म्योक्तत्वात् । ब्रह्मज्ञान-
जनकत्वान्यथानुपपत्त्या विचारस्य वेदान्तवाक्यविषयत्वं लभ्यते । न इत्यन्य-
विचारकाणां ब्रह्मज्ञानमुपलभामहे । फलत्यान्यथानुपपत्त्या ब्रह्मज्ञानस्य
मोक्षसाधनत्वमिद्विः । अधिकारिभिरिष्यमाणं हि फलम् । अत्र हि साधन-
चतुष्टयसंपन्ना अधिकारियो निःशेषदुःखोच्छित्तिनिरतिशयानन्दायाप्नो तत्सा-
धनं च विहाय नान्यदिच्छन्ति । तत्त्वज्ञानस्य दुःखोच्छेदानन्दायापिहुप-
त्त्यासंभवेन परिशेषात्तत्साधनत्वम् । तदेवं साधनचतुष्टयसंपन्नस्य कर्मेभि-
र्मोक्षामिद्वैर्मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति श्रुत्यर्थः
समणो ऽपि सूचे संगृहीतः । । एवं गान्ध्याप्रवृत्तिहेतुत्वं च विचारकर्तव्य-

* जिज्ञामापदे शक्यत्वमिति २ पु. पाठः ।

† सूत्रेण संगृहीत इति २ पु. पाठः ।

ताया अन्वयव्यतिरेकसिद्धम् । सति ह्यनुबन्धव्योपेते विधौ पुरुषाः प्रवर्तन्ते ज्योतिष्टोमादौ तथा दर्शनात् । असति तु न प्रवर्तन्ते मप्र-
द्वीपा वसुमतीत्यादौ प्रवृत्त्यदर्शनात् । सा च विचारकर्तव्यता वक्ष्यमाण-
शास्त्रप्रवृत्तिहेतुभूता प्रथमसूचेणानेनेत्यं निर्णीयते । विमतं शास्त्रमारम्भ-
णीयं सम्भावितविषयप्रयोजनत्वात् कृष्यादिवदिति । न च सूचे विषयप्रयो-
जनानुपादानान्नायं विषयः सूचसिद्ध * इति शङ्कनीयं मुख्यतो ऽनुपादाने
ऽप्यर्थोत्सूचितत्वात् । सूचस्य हि सूचनमलङ्कारो न तु दोषाय । तत्र ताव-
ज्जन्माद्यस्य यत् † इत्यादिशास्त्रेण विचार्याणां वेदान्तानां स वा अयमात्मा
ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मात्मेकत्व विषयः । तच्चेकत्वमखण्डेकरसद्यस्तुप्रति-
पादकेन ब्रह्मशब्देन सूचे सूचितम् ‡ । तरति शोकमात्मवित् ब्रह्मविदा-
प्रोति परमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धं दुःखोच्छेदब्रह्मप्राप्ती प्रयोजनम् । ते च तत्सा-
धनभूतब्रह्मज्ञा निर्द्वैशात्सूचिते एव । न केवलं सूचकारो विषयप्रयोजने
सूचितवान् किं तु तयोरुपपादनं चैवमभिप्रेषाय । विमतं शास्त्रं सम्भावि-
तविषयप्रयोजनम् अविद्यात्मकबन्धप्रत्यनीकत्वात् जायद्वोदधदिति । न
च बन्धस्याविद्यात्मकत्वमसूचसूचितमिति घाद्यम् । बन्धस्य ज्ञाननिवर्त्य-
त्वाङ्गीकारेणैव तत्सूचनात् । तथा हि । नि शेषदुःखनिवर्तकत्वं तावद्
ब्रह्मज्ञानस्य फलत्वसिद्धये सूचकारेणाङ्गीकृतम् । प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वा-
दिवन्धश्च सद्यो ऽपि दुःखबीजत्वाद् दुःखमेव । तत्र विचारणीयं किमयं
बन्धः पारमार्थिकः स्यादपारमार्थिको वेति । आद्ये ब्रह्मज्ञानान्न निव-
र्तत । ये त्वेकदेश्यादयः पारमार्थिकस्यैव ज्ञानान्निवृत्तिमङ्गीकुर्युस्ते प्रष्ट-
व्याः ज्ञानं स्वविषये वा निवृत्त्याप्यमतिशयं जनयति स्यान्नये वा ।
आद्ये ऽपि स्वविषयं संसारिणमात्मानमेव निवर्तयेद् उत तद्गतं धर्म-
मात्रम् अथ वा स्वबोध्याखण्डेकरसत्त्वविरोधिन एव कर्तृत्वादीन् किं
वा विषयगतानवबोधमेव । न तावत्प्रथमद्वितीयतृतीयाः । न हि नानावर्णे
चूतादिफले नीलभागज्ञानं स्वविषयं वा तत्समवेतरसादिकं वा विरोधिनं
पीतिमादिगुणं वा निवर्तयति । चतुर्थे त्वस्मिन्मतापत्तिः । आश्रयाति-

* नाभे विषयप्रयोजने सूचसिद्धे इति २ पु. पाठः ।

† व्याससू. १ अ. १ पा. २ सू. । ‡ सूचेण सूचितमिति २ पु. पाठः ।

गयपक्षे ऽपि किमाश्रयनिवृत्तिः किं वा तद्गुणानाम् उताश्रयविषयोभ्य-
 संबन्धिधर्माणाम् । नादाः । प्रतिक्षणमात्मविनाशापत्तेः । न द्वितीयः ।
 घटज्ञानेनात्मगतधर्मादिगुणानिवृत्तेः । न तृतीयः । स्वदेहाज्ञानेन देहा-
 त्मसंबन्धादानिवृत्तेः । "तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेतीति" श्रुतत्वाद्वास्तवो
 ऽपि बन्धो ज्ञाननिवर्त्य इति चेद् न । श्रुतेर्वन्धसत्त्वत्वासत्त्वत्वयो-
 स्ताटम्य्यात् । अस्माभिस्तु श्रुतोपपत्त्यर्थं बन्धस्या * विद्यात्मत्वं कल्प्यते ।
 यथा ज्योतिष्टोमादीनां श्रुतस्य स्वर्गसाधनत्वस्योपपत्त्यर्थमपूर्वं भवद्भिः
 कल्प्यते तद्वत् । अथ तत्र क्षणिकानां कर्मणां कालान्तरभाविफलसाधन-
 त्वाभावाव्याप्तिनियमः कल्पको ऽस्ति तर्हीहापि ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति
 व्याप्तिनियमः कल्पको ऽस्तु । अतो ऽपारमार्थिकत्वमवशिष्यते बन्धस्य † ।
 तदेवं ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यस्य बन्धस्याज्ञानात्मकत्वं सूत्रेणैव सूचितम् ॥
 नन्वेवं तदविद्यात्मकत्वं ‡ सूत्रकारेण मुखत एव धर्षणीयं विषयप्र-
 योजनसाधनद्वारा कृत्स्नशास्त्रारम्भसमर्पकत्वात् । मुखतो ऽप्रतिपादने ता-
 त्पर्यप्रसङ्ग इति चेत् तर्हि धर्षितमेवैतन्मुखतो द्वितीयाध्याये तद्गुणसा-
 रत्वाद्भित्त्यादिसूत्रे । सूत्रस्य चायमर्थः । आत्मनो देहोत्क्रान्तिपरलोकगत्येत-
 ल्लोकागतीनां श्रुतत्वात्सर्वगतत्वं विरुद्धमिति चेद् बुद्धिगुणमारन्यात् ।
 बुद्ध्यात्मनोरितरतरतादात्म्याध्यासेन बुद्धिगुणेष्वेवात्क्रान्त्यादिषु सर्वगत-
 म्यात्मनो ऽभिमानमात्रं जायते । तच्च श्रुत्या ऽनूद्यते निजस्वरूपबोधनाये-
 ति । तर्हि कृत्स्नशास्त्रारम्भं प्रत्युपोद्घातत्वात्प्रथममेवाध्यासविषयं सूत्रं प्रणे-
 तव्यम् । उपोद्घातश्च प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ संगृह्य प्रागेव तदर्थमर्थान्तरध-
 र्णनमिति चेद् न । प्रतिपादने प्रवृत्तेन सूत्रकारेण विरोधपरिहारसूत्रस्य प्रथ-
 मतो वक्तुमशक्यत्वात् । प्रतिपाद्यं मुखतः प्रतिज्ञाय पश्वात्तत्सिद्धिहेतुप्रद-
 र्शनं प्रतिपादनम् । तथा च प्रथमेनाध्यायेन ब्रह्मणि वेदान्तसमन्वयं प्रदर्श्य
 तदुपपादको विरोधपरिहारः पश्चात्कर्तव्यः । प्रथम ॥ मप्रदर्शिते पुनः सम-
 न्वयविशेषे तद्विरोधाशङ्का तन्निराकरणं च निर्विषयं स्यात् । नन्वेवमाद्रावध्या-

* बन्धस्येति = पु. नास्ति ।

† अपारमार्थिकत्वं परिशिष्यते इति = पु. पाठः । बन्धस्येत्येतदन्ते न वृत्तते ।

‡ नन्वेतदविद्यात्मकत्वमिति = पु. पाठः । § व्याससू. = अ. २ पा. २८ सू. ।

॥ प्रथममिति = पु. नास्ति ।

आत्मानात्मनोस्तादात्म्याध्यासवादः १५

सानुक्तौ विषयप्रयोजनासिद्ध्या शास्त्रप्रवृत्तिर्न स्याद् मेवम् । प्रथमसूत्रे ऽध्यासः
साचादनुक्तौ ऽप्यर्थात्सूचित इत्युपपादितत्वात्सिध्यत्येव शास्त्रप्रवृत्तिः ॥

४/ ननु सूत्रसूचितो ऽप्यध्यासो न युक्तिसहः । तथा हि । आत्माना-
त्मानावितरेतरतादात्म्याध्यासरहितौ क्वापीतरेतरभावरहितत्वात् तमः-
प्रकाशवत् । न च हेत्वसिद्धिः । विमतौ तादात्म्यशून्यौ विरुद्धस्वभावात्त्वा-
तमःप्रकाशवत् । न चासिद्धो हेतुः । विमतौ विरुद्धस्वभावो युष्मत्प्रत्यय-
योगाचरत्वाद् देवदत्ततद्वैरिवत् । न च वाच्यं देवदत्तस्य स्वशरीरादिसं-
घाते ऽस्मत्प्रत्ययस्तत्रैव तद्वैरिणो युष्मत्प्रत्ययः । न च तत्र विरोधो
ऽस्ति । एवं तद्वैरिण्यपि प्रत्ययव्यत्यासेन योजने दृष्टान्तः साध्यधिकलः
स्यादिति । न हि भिन्नाश्रययोः प्रत्यययोर्विषयो दृष्टान्तत्वेन विवक्ष्येते किं
तर्हि समानाश्रययोरिति । न हि प्रत्येकाकारो दृष्टान्तत्वेन विवक्ष्येते किं
तर्हि देवदत्तप्रतीत्या तद्वैरिप्रतीत्या च सिद्धः समुदायाकारो दृष्टान्त इति ने-
क्तदोषः) स्यादेतत् किमत्र लोकप्रसिद्धावात्मानात्मनौ पचीक्रियेते किं
वा प्राभाकरादिसिद्धौ उत वेदान्तिसिद्धौ । नाद्यः । द्वयोरनुमानयोः सिद्ध-
साधनत्वात् । तृतीयानुमानस्यानुभवविरोधात् । लोके हि देहादिचेतन्या-
न्तसंघात आत्मा पापाणादिरनात्मा । न च तयोरैक्याध्यासैक्ये वेदान्त्य-
भिमते । नापि तयोर्नियतो विरोधो ऽनुभूयते । न द्वितीयः । प्राभाकराद-
यो हि प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्याश्रयं जडमात्मानमाहुः इन्द्रियदेहाद्यखि-
लप्रपञ्चमनात्मानम् । तत्र वेदान्तिमते प्रमातृत्वाद्याश्रयो ऽहङ्कारो जाड्यं च
तत्कारणमज्ञानमित्युभयमप्यनात्मन्येवान्तर्भवति । तथा चानात्मन ग्क-
कोटेरध्यासतादात्म्यविरोधानङ्गीकारात्पूर्वोक्तमेव दोषद्वयं स्यात् । न
तृतीयः । वेदान्तिनो हि सर्वोपप्रवरहितं विज्ञानघनमात्मानमाहुस्तद्वृत्ति-
रिक्तं च सर्वमनात्मानम् । तत्र किमेकस्मिन् प्रत्ययद्वययोगाचरत्वं हेतुत्वेन
विधत्तम् उतात्मन्यस्मत्प्रत्यययोगाचरत्वं अनात्मनि चेतरेदिति । आद्ये
स्वरूपासिद्धिर्द्वितीये भागासिद्धिः । देहेन्द्रियान्तःकरणप्राणादिष्यनात्मसु
युष्मत्प्रत्ययाभावात् । व्यवहारदृष्ट्या तदभावे ऽपि शास्त्रदृष्ट्या चिद-
धमास्यो युष्मदर्थे इत्येतल्लक्षणानुसारेणास्त्येव तत्र युष्मत्प्रत्यय इति
चेद् ग्यमपि स्यप्रकाये चिदात्मनि वेदान्तिनामस्मत्प्रत्ययाभावात्

दोषस्तदवस्थः । तस्मान्नानुमानसिद्धिरिति । अथोच्यते । वेदान्तान्न
 प्रत्यक्षेवानुमानसिद्धिः । न चात्मनि भागासिद्धिः । स्वप्रकाशस्याप्यह-
 ङ्कारे स्फुटतरव्यवहारयोग्यत्वेनास्मत्प्रत्ययगोचरत्वस्योपचरितुं शक्यत्वात् ।
 न चैवं मन्तव्यं देहद्वयसाक्षिणोश्चैतन्ययोरन्योन्यं युष्मदस्मदर्थत्वे ऽपि
 विरोधाभावादनैकान्तिक इति । चैतन्यस्य चिदवभास्यत्वलक्षणलक्षित-
 युष्मदर्थत्वाभावात् । तादृश एव चात्राभिप्रेतो न तु लौकिकयुष्मदर्थः ।
 तथा ऽप्येतेनानुमानेन प्रत्ययद्वारा विरोधसिद्धिर्न तु स्वरूपेणेति चेत् तर्ह्य-
 वमस्तु । आत्मानात्मनौ विरुद्धस्वभावौ विषयिविषयत्वान्नेत्ररूपवदिति ।
 ननु चिद्रूपस्यात्मनो जडरूपमनात्मानं प्रति साधकत्वेनानुकूल्यमनुभूयते
 ऽतो घट्यघातकभावलक्षणस्य सहायस्थानसामर्थ्याभावलक्षणस्य वा विरो-
 धस्य च प्रातिकूल्यस्य प्रसाधने ऽनुभवविरोधः तथा दृष्टान्तश्च साध्यवि-
 कल इति चेद् मैवम् । भावाभाववत्परस्परतासामर्थ्याभावलक्षणस्य
 विरोधस्येह विवक्षितत्वात् । कथं तर्हि मध्यानुमाने तमःप्रकाशयोर्दृष्टा-
 न्तत्वं तयोः सहायस्थानसामर्थ्याभावलक्षणविरोधस्य प्रसिद्धत्वादिति चेद्
 मैवम् । मन्दप्रदीपे वेश्मनि तमसो दीपेन सहायस्थानात् । अन्यथा
 स्फीतालोकप्रदेशवदत्रापि स्पष्टरूपदर्शनप्रसङ्गात् । तमःप्रकाशशब्दाभ्यां तदेक-
 देशभूतौ ह्यायातपावुपलक्ष्येते इति चेत् तथापि ह्यायायामेकविधायं तारत-
 म्येनोपलभ्यमानमौष्ण्यं स्वधर्मिण आतपस्यापि अवश्यमवस्थानं सूचयतीति
 सहायस्थानं दुर्वारम् । एवंमेव तमःप्रकाशशब्दाभ्यां लक्षितलक्षणया ह्याया-
 तपस्ययोः शैत्योष्णयोः स्वीकरे ऽपि सहायस्थानं सुसंपादम् । तस्माज्जा-
 तिष्यतयोर्गथा तादात्म्यसामर्थ्यं नैवं तमःप्रकाशयोरित्ययमेव तयोर्विरोधः ॥
 ननु तमःप्रकाशदृष्टान्ते भावाभावरूपत्वमुपाधिः । आलोकभाषस्तम
 इति तार्किका रूपदर्शनाभाषस्तम इति प्राभाकरा इति चेद् मैवम् । उप-
 षयापचयाद्यवस्थामेदवस्थेनोपलक्ष्यमाणस्याभाषत्यायोगात् । नीलरूपत्वे-
 द्रव्यत्वात् । ननु भाषत्यपक्षे बहलालोकयति देवे निमीलितनयनस्य क
 तमःप्रतीतिः । बहलालोकेन निवृत्त्यङ्गीकारात् । सहायस्थानं तु मन्दालो-
 केनैव पूर्वमुक्तमिति चेद् न । गोलकान्तर्वर्तितमसः प्रतीत्युपपत्तेः । न
 नैवस्मान्तर्धानं घस्तुयादकत्यासम्भवः । पिहितकर्षस्यान्तरगच्छाहकत्वदर्श-

नात् । न चैवं गोलकान्तरस्थाञ्जनादेरपि निमीलितनयनेन ग्रहणप्रसङ्गः । तमोव्यतिरिक्तरूपिण आलोकसहकृतचक्षुर्पाह्यत्वनियमात् । अथ मतं द्रव्यत्वे सति तमस आलोकविनाशितस्यालोकापगमे ऋटिति नोत्पत्तिः । कार्यद्रव्याणां ह्यणुकादिक्रमेणैवारम्भादिति । तत्र । धिवर्तवादिनां क्रमानपेक्षणात् । कारणं तु मूलाविशेष । अथापि तमो न रूपवद्द्रव्यं स्पर्शशून्यत्वादाकाशवदिति चेद् न । वायुर्न स्पर्शवान् रूपशून्यत्वादाकाशवदित्याभासेन समानत्वात्* प्रत्यक्षविरोधस्य तुल्यत्वात् । अथालोकाभावे समारोपितं नीलरूपं गोचरयतीति तमःप्रत्यक्षस्यान्यथा गतिरुच्यते एवमपि हेतुरनेकान्तिकः । रूपवद्द्रव्यस्यैव धूमस्य चक्षुःप्रदेशादन्यत्र स्पर्शशून्यत्वात् । तत्र विद्यमान एव धूमस्पर्शो ऽनुदूत इति चेत् तर्हि तमःस्पर्शो ऽपि सन्नेव सर्वशानुद्भूत इति हेत्वसिद्धिः स्यात् । न च सतः सर्वशानुद्भवे ऽसम्भावितः । आकरणे सुवर्णादौ सत एव स्वपरप्रकाशकभास्वरूपस्योप्यस्पर्शश्च सर्वशानुद्भवदर्शनात् । तदेवं भावरूपतमोघादे न को ऽपि दोषः । नन्वभाववादे ऽपि तथा । उपचयाद्यवस्थानां प्रतियोग्यालोकोपाधिकत्वाद् नीलरूपस्यारोपितत्वादिति चेद् मेवम् । दुर्निरूपत्वात् । तथा हि । किमालोकमात्राभावस्तमः उतैकैकालोकाभावः सर्वालोकाभावो वा । प्रथमद्वितीयपक्षयोः प्रागभाव इतरैतराभावेः प्रथंसाभावो वा तम इति दुर्भेद्यम् । सवितृकरसंतते देशे प्रदीपजन्मनः प्राग्वा जाते वा प्रदीपे दीपनाशे वा तमोबुद्ध्यभावात् । तृतीये सर्वालोकसंनिधानमन्तरेण न निवर्तते ।-रूपदर्शनाभावस्तम इत्यप्ययुक्तम् । बहलान्धकारसंश्रुताणवरकमध्यस्थितस्य बहोरूपदर्शनान्तस्तमोदर्शनयोर्गुणपदेव भावात् । तस्मान्नाभावस्तम इति दृष्टान्ते नास्त्युक्तोपाधिः ॥

नन्वेवमप्यन्योन्यतादात्म्यसामर्थ्याभावात्स्यो भवदीयो मूलहेतुरनेकान्तिकः । इदं रजतमित्यत्र भ्रान्तिस्थले पुरोयर्तिरजतयोर्विधित्तयोस्तादात्म्यसामर्थ्याभावे ऽपि तादात्म्यसंदर्शनादिति चेद् न । तत्र सामर्थ्यसद्भावेन हेत्ववृत्तेः । तत्सामर्थ्यं च सम्यग्रजतम्यले पुरोयर्तिरजतयोःस्तघतादात्म्यदर्शनादप्रगन्तव्यम् । न चैवमात्मानात्मनोरपि क्व चिद्वास्तघतादात्म्ये सति तत्सामर्थ्यसम्भवात्सिद्धे हेतुरिति वाच्यम् । वास्त-

यतादात्म्यस्य तयोः क्वापि दुःसंपादत्वात् । तथा हि । किं द्रष्टृदृश्यता-
 दात्म्यमुच्यते दृश्यस्य वा द्रष्टृतादात्म्यम् । आद्ये ऽपि न तावत्स्वा-
 भाविकं चिदेकरसे द्रष्टरि दृश्यांशासम्भवादन्वया कर्मकर्तृभावेन तादा-
 त्म्यानुपपत्तेः । आगन्तुक्त्वे ऽपि किं द्रष्टा स्वयमेव दृश्यांशाकारेण
 परिणमते उत हेतुबलात् । उभयमप्यसङ्गतं द्रष्टुर्निरवयवत्वात् । न
 हि निरवयवमाकाशं स्वतो वा कारणान्तराद्वा साधयवाकारेण परिणममानं
 द्रष्टुम् । दृश्यस्य धर्मिणो द्रष्टा प्रतियोगिना तादात्म्यमित्यस्मिन् द्वितीये ऽपि
 पक्षे द्रष्टृत्वस्य स्वाभाविकत्वे दृश्यत्वं हीयेत । अंशतो दृश्यत्वमपि स्वस्या-
 स्तीति चेत् तर्हि कर्मकर्तृत्वविरोधः । आगन्तुक्त्वे ऽपि किं दृश्यं स्वय-
 मेव चिद्रूपेण परिणमते उतात्मचेतन्यं स्वस्मिन्संक्रामयति । नाद्यः । जड-
 जन्यस्य कार्यस्य चिद्रूपत्वासम्भवात् । न हि जड्याया मृदः परिणामो घटः
 चिद्रूपो द्रष्टुः । न द्वितीयः । आत्मचेतन्यस्य सर्वगतस्य यस्तुतः प्रवेशा-
 योगात् । तदेवं क्वाप्यत्यन्तदुःसंपादयास्तयतादात्म्ययोश्चिदचितो * स्तत्सा-
 मर्थ्यासम्भवेन हेतुसिद्धेर्मध्यानुमानं सुस्थम् । ततो मूलानुमानसिद्धेरध्या-
 साभावः सुस्थितः । मा भूद्धर्मिणोस्तादात्म्याध्यासः । तथाप्यात्मधर्माणा-
 मात्मनि संसर्गाध्यासो ऽस्तु । न च चिदेकरसस्यात्मनो धर्मासम्भयः ।
 आनन्दधिषयानुभवनित्यत्वादीनां सत्त्वात् । यद्यपि एते स्वरूपभूता एया-
 त्मनः तथाप्यन्तःकरणवृत्त्युपाधौ नानेयायभासन्तश्चित्तेषां धर्मत्वमुपचर्यते ।
 न च धर्मिणं विहाय धर्माणां स्यातन्व्येणाध्यासासम्भयः । जपाकुसुम-
 संनिधौ लोहितः स्फटिक इत्यादौ धर्ममात्राध्यासदर्शनात् । नैतस्मारम् ।
 धर्माणां स्यातन्व्यायोगात् । स्फटिके ऽपि प्रतिबिम्बितजपाकुसुमाश्रितमेव
 लोहित्यं प्रतीयते न तु स्यातन्व्येण । तस्मान्नास्ति धर्माणामप्याश्रयव्यत्यासेन
 संसर्गाध्यासः । धर्मधर्मिणोरर्थयोरध्यासे निराकृते तदविनाभूतो ज्ञाना-
 ध्यासो ऽपि निराकृत एव । तस्मान्न युक्तिसिद्धो ऽध्यास इति ॥

अथोच्यते । किं युक्तिविरोधादयन्तुत्यमध्यासस्यापाद्यते किं वा यन्तु-
 स्वरूपं मेधापलप्यते । नाद्यः । अनिर्वचनीययादिनामस्मारुमध्यासस्यायन्तु-

* अत्यन्तदुःसंपादो वास्तवतादात्म्ययोगश्चिदचितोऽिति १ पु. पाठः ।

† चिदचितो न तुल्यो न दृश्यते ।

त्वयुक्तिविरोधयोरिष्टत्वात् । विरुध्यते ह्यात्मानात्माध्यासे युक्तिभिरित्येषा-
निर्वाच्यत्वमङ्गीक्रियते । अन्यथा तस्य * वस्तुत्वमेवाभ्युपेयं स्यात् । ननु तर्हि
अपलपाम एवाध्यासम् । नास्त्येषात्मानात्मनोरध्यासः । तत्सामय्यभावात् ।
लोके हीदं रजतमयं सर्प इत्यादावधिष्ठानाध्यस्यमानयोर्गुणावयवकृतं सादृ-
श्यमध्याससामग्री न चासावचास्ति । आत्मनो निर्गुणत्वान्निरवयवत्वाच्च ।
न च वाच्यं लोहितः स्फटिक इत्यत्रास्त्येवोक्तसादृश्ये ऽस्त्यध्यास इति ।
तत्र सोपाधिकभ्रमत्वेन सादृश्यानपेक्षणात् । लोहित्याश्रयभूतं संनिहितं
जपाकुसुममुपाधिस्तस्य स्फटिके लोहित्याश्रयभासनिमित्तत्वात् । नन्वेवं कर्तृ-
त्वादाश्रयं संनिहितमहङ्कारमुपाधिं कृत्वा ऽऽत्मनि कर्तृत्वादिकमध्यसितुं
शक्यमिति चेत् तर्ह्यस्तु कथं चित्कर्तृत्वादाध्याससम्भवस्तथाप्यात्मन्यह-
ङ्कारादिशरीरान्तधर्म्यध्यासे निरुपाधिको न सम्भवत्येव सादृश्याभावादिति
चेत् † तदेतदसारम् । गुणैरवयवैश्च शून्यस्यापि गन्धस्य केतकीगन्धसदृशः
सर्पगन्ध इत्यादौ यथा सौगन्ध्यधर्मेण सादृश्यं तथा ऽऽत्मनो ऽपि पदार्थत्व-
धर्मेण सादृश्यसम्भवात् । चैतन्येकरसे धर्मः को ऽपि वस्तुतो न सम्भवतीति
चेत् तर्हि मा भून्निरुपाधिकभ्रमं प्रति सादृश्यस्य सामयीत्वम् । सादृश्यम-
न्तरेणैव पीतः शङ्ख इति निरुपाधिकभ्रमदर्शनात् । अथ तत्र रागपित्तोद्रेक-
काचकामलादि सामय्यन्तरमस्ति अस्त्येव तर्ह्येषाप्यविद्याख्या सामयी ।
ननु ज्ञानाभावत्वेन भावरूपत्वेन च विप्रतिपन्नाया अविद्यायाः सामयीत्या-
ङ्गीकाराद्वरमध्यासापलाप एवेति चेद् मेवम् । प्रत्यगात्मसत्त्वमात्रमुपजीव्य
तदीयचिदानन्दाच्छादकत्वेन व्यवस्थितस्यानादेः प्रत्यक्षस्यापलापायोगात् ।
अन्यथा प्रत्यगात्माप्यपलप्येत ॥

कार्यस्याध्यासस्यानादित्वमयुक्तमिति चेद् मेवम् । आत्मनि साव-
त्कर्तृत्वभोक्तृत्वरागादिदोषसंयोग एवाध्यासः । तत्र भोक्तृत्वाध्यासः कर्तृत्वा-
ध्यासमपेक्षते अकर्तृभोगाभावात् । कर्तृत्वं च रागादिदोषसंयोगाध्यासमपेक्षते
रागादिरहितस्य कर्तृत्वाभावात् । दोषसंयोगश्च भोक्तृत्वमपेक्षते अनुपभुक्ते
ऽनुपभुक्तजातीये वा रागाद्यनुत्पत्तेः । तथा च बीजाङ्कुरयत्प्रयाहरूपेण कर्तृ-
त्वादीनामनादित्वम् । एतेनैतद्रूप्यास्तं प्रपञ्चस्य प्रतीतो सत्यामारोप आरोपे

च प्रतीतिरिति परस्परान्यत्वमिति । अनादित्वे सति पूर्वपूर्वाध्यासोपदर्शितस्य देहादेः संस्काररूपेण स्थितस्योत्तरोत्तराध्यासहेतुत्वात् ॥

५) न च देहादेरवस्तुत्वादनारोप इति वाच्यम् । प्रतीतिमात्रेणारोप्यत्वसिद्धौ वस्तुसत्ताया अप्रयोजकत्वात् । इदं रजतमित्यादौ हि सत्यानृतयोः शुक्तिरजतयोस्तादात्म्यमध्यस्यते । न च दूरस्थवनस्पत्योः सत्ययोरेव तादात्म्यमध्यस्यतइति वाच्यम् । तत्रापि सत्येव पृथग्द्वये ऽधिष्ठाने ऽनृतस्यैवैकत्वधर्मस्याध्यासात् । अन्यथा वस्तुनोर्गुणगुणिनोरपि तादात्म्यस्याध्यस्तत्वप्रसङ्गात् ॥

६) यद्यप्यात्मानात्मनोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यतादात्म्याध्यासः समानस्तथाप्यात्मनः संसृष्टरूपेणैवाध्यासो न स्वरूपेणैति सत्यत्वम् । अनात्मनस्तु स्वरूपेणाप्यध्यास इत्यनृतत्वम् । न च तयोः सत्यानृतयोस्तादात्म्ये गुणगुण्यादाविवभेदाभेदावभासेन शोऽन्यवान् पट इतिवद्वेहेन्द्रियादिमानहमिति वा ममेदं देहादीति वाप्रत्ययः शङ्कनीयः । इत्तरत्वमत्यन्तैकत्वमापाद्यैवाध्यासस्वीकारात् । तर्हि तादात्म्याध्यास इति न वक्तव्यं किं त्वैकत्वाध्यास इत्येव वाच्यमिति चेद् न । पटस्य शोऽन्यमिति वन्मम देह इति भेदव्यवहारस्य दर्शनात् । न चैवं सति भेदग्रहेण भेदाऽग्रहे व्यापके निवृत्ते तद्व्याप्यो ऽध्यासो ऽपि निवर्ततेति वाच्यम् । भेदग्रहस्यानङ्गीकारात् । न हि लौकिका मट्टेह इति भेदं व्यवहरन्तो ऽपि शास्त्रसंस्कारमन्तरेण देहाद्विन्नमात्मानं गृह्णन्ति । तस्मादनुभवत एकत्वाध्यास एव । व्यवहारतस्तु तादात्म्याध्यास इत्यपि व्यपदेश्यं शक्यते । देहात्मनोरहमित्यभेदव्यवहारस्य मट्टेह इति भेदव्यवहारस्य च सद्भावात् । न चैकत्वमेव तादात्म्यमिति वाच्यम् । भेदाऽभेदसहमन्योन्याभावाविरोधि तादात्म्यं भेदविरोध्येकत्वमिति तयोर्विधिक्तत्वात् । जीवब्रह्मणोरप्येकत्वमेव वस्तुतेऽपिद्याकल्पितभेद * मपेत्य तादात्म्यमिति व्यपदिश्यतइत्यविरोधः । न च जीवब्रह्मैक्यदात्मदेहेक्यमनुभूयमानमपि वास्तवं भवितुमर्हति । सत्यानृतरूपेणात्यन्तविविक्तयोर्वैस्तत्रैक्यस्यायोगात् । तस्मादध्यस्तमेवैकत्वम् ॥

७) तस्य चाध्यासस्यानाद्यनिर्वचनीयभावरूपात्तानमुपादानम् । तस्मिन्सत्यध्यासोदयादसति चानुदयात् । नन्वेतावन्वयव्यतिरेकावध्यासप्रतिघन्धक-

• भावरूपज्ञानस्याध्यासोपादानत्वम् । आत्मान्तःकरणयोर्ज्ञानाध्यासोपादानत्वनिरासः

तत्त्वज्ञानाभावविषयतया ऽप्युपपत्ताविति चेद् न । तत्त्वज्ञानस्य प्रति-
बन्धकलक्षणरहितत्वात् । सति हि युष्कलकारणे कार्योत्पादविरोधितया
जायमानं प्रतिबन्धकं तत्त्वज्ञानं त्वसत्येव काचकामलादिदोषास्ये ऽध्या-
सयुष्कलकारणे जायतइति लक्षणरहितं तथापि तत्त्वज्ञानस्याध्यासवि-
रोधितया विरोधिसंसर्गाभावविषयत्वेनापि तावुपपत्स्येते इति चेद् न ।
कार्यस्य तावदुपादानापेक्षा प्रथममुत्पद्यते पश्चाद्विरोधिसंसर्गाभावापेक्षा
तथा चान्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवदिति न्यायेनान्तरङ्गोपादानविषय-
त्वमेव तयोर्न्याय्यम् । प्रध्वंसवदुपादानापेक्षेत्र मा भूदिति चेद् विमतं
सोपादानं भावत्वे सति कार्यत्वाद् घटव * दित्यनुमानात् । ननु पटगुणे
रूपे ऽनैकान्तिको हेतुः । न हि तस्योपादानं संभवति । तस्य किं पट
एवोपादानं द्रव्यान्तरं वा । नाद्यः । सव्यतरयोर्विषाणयोरिव युगपदुत्प-
न्नयोः कार्यकारणभाषानुपपत्तेः । द्वितीये द्रव्यान्तरगतत्वेन पटगुणत्वहानि-
रिति । मैधम् । तार्किकमते तावदुत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठतीति न्यायेन
योगपद्याभावात् पटस्यैवोपादानत्वसंभवः । वेदान्तिमते तु तन्तूनामुपा-
दानत्वे ऽपि कार्यकारणयोरभेदात् पटगुणत्वं न हीयते । न च काचादि-
दोषाणामुपादानत्वसंभवे ऽपि किमनेनाज्ञानेनेति वाच्यम् । अध्यासतदुपादान-
योरेकाश्रयत्वनियमात् । इह त्वध्यास आत्माश्रितो दोषाश्चेन्द्रियाद्याश्रिता †
इति नेोपादानत्वं तेषाम् । ननु रजताध्यासः शुक्त्याश्रितः ‡ प्रतीयते तदु-
पादानं त्वज्ञानमात्माश्रितमिति त्वन्मते ऽपि नैकाश्रयत्वसिद्धिः । मैधम् ।
आत्माश्रितस्यैवाध्यासस्य शुक्तिसंसर्ग इत्युपपादयिष्यमाणत्वात् ॥

• ननु तर्हि अर्थाध्यासस्याज्ञानमुपादानमस्तु ज्ञानाध्यासस्य त्वात्मा
ऽन्तःकरणं चोपादानं भविष्यति । सम्यग्ज्ञानेषु मतभेदेन तयोर्मुपादानत्वादिति
चेद् मैधम् । आत्मनो ऽपरिणामित्वात् । अन्तःकरणस्य चेन्द्रियसयोगलि-
ङ्गादिसापेक्षत्वात् । न ह्यत्र संयोगादिः संभवति । मिथ्यापदार्थस्य प्रत्ययमा-
त्रशरीरस्य प्रत्ययात्प्रागसिद्धेः केनेन्द्रियं संयुज्येत । इन्द्रियान्बन्धव्यतिरेको तु
भ्रान्तिज्ञानस्याधिष्ठानज्ञानविषयतया ऽन्यथासिद्धेः । न चाधिष्ठानज्ञानसंप्र-

* घटादिघटिति २ पु. पाठः । † दोषाश्चेन्द्रियाद्याश्रिता इति २ पु. पाठः ।

‡ शुक्तादिगत इति २ पु. पाठः ।

योगादेव भ्रान्ति * ज्ञानोत्पत्तिसिद्धिः । मिथ्यार्थसंप्रयोगाभावे तत्प्रतीत्यनु-
पपत्तेः । न च संस्कारोपनीततया सो ऽयं देयदत्त इति प्रत्यभिज्ञायां
तन्तांशवत्तत्प्रतीतिः । तद्वदेवाभ्रान्तत्वापत्तेः । न चाधिष्ठानसंसर्गांशस्या-
सत्त्वाद् भ्रान्तत्वम् । तर्हि तस्यासत्त्वेन संप्रयोगाऽयोग्यस्यारोप्यस्यापरोक्षत्वा-
भाषप्रसङ्गात् । ननु मिथ्यार्थे ऽन्तःकरणमिन्द्रियसंप्रयोगं नापेक्षते । विनापि
तेन स्वप्रज्ञानदर्शनादिति चेत् तथाप्यन्तःकरणस्य ज्ञानाकारपरिणामे
ज्ञातृत्वशून्यत्वाद् मिथ्यार्थव्यवहारो न सिध्येत् । अयान्तःकरणमेव जड-
मपि ज्ञानकर्तृत्वाकारेण परिणंस्यते आत्मा वा ज्ञाता भविष्यतीति
मन्येथाः एवमपि भ्रान्तिसम्यग्दर्शनबन्धनिवृत्तीनामेकाश्रयत्वनियमादन्तः-
करणस्य भ्रान्तत्वे तस्यैव सम्यग्दर्शनबन्धनिवृत्ती प्रसज्येयाताम् । इष्यते
त्वात्मन एव भ्रान्तत्वादिकं तच्चात्माश्रिताज्ञानोपादानत्वपक्षे सिध्यति
नान्यथा । तस्मादज्ञानमेवोपादानं परिशिष्यते ॥

(न चाज्ञाने विषदितव्यम् । अहमज्ञो मामन्यं च न जानामीति प्रत्यक्षेण
जडात्मिकाया अधिद्याशक्तेरात्मानमाश्रित्य बाह्याध्यात्मिकेषु व्याप्राया अनु-
भूयमानत्वात् । ननु ज्ञानाभावविषयो ऽयमनुभवः । तन्न । अहं सुखीतिषदप-
रोक्षानुभवत्वात् । अभावस्य च षष्ठप्रमाणगम्यत्वात् । प्रत्यक्षाभाववादे तु
धर्मिप्रतियोगिनोरात्मज्ञानयोः प्रतीतौ मयि ज्ञानं नास्तीति यतादृशं ज्ञानाभाव-
प्रत्यक्षं व्याहन्येत । तयोरप्रतीतौ च हेत्यभावादेव तत्प्रत्यक्षानुत्पादः † । ननु
सर्वत्र व्यवहारो ज्ञानस्य फलत्वेन लिङ्गं भवति । तल्लिङ्गाभावेन ज्ञानाभावो
ऽनुमीयते इति चेद् न । तदापि धर्म्यादिप्रतीत्यप्रतीत्योरुक्तदोषात् । षष्ठमानगम्यो
ज्ञानाभाव इति भट्टमते ऽपि अयमेव दोषः । अस्मन्मते तु साक्षिवेद्यो
ज्ञानमात्राभावः । ज्ञानविशेषाभावस्तु व्यवहारे भट्टनयइत्यभ्युपगमेन षष्ठमान-
गम्यः । यदा तु मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिकाचूर्णरजस्ततो
ऽणुरिति पुराणमतमाश्रित्याभावपदार्थे एव नाङ्गीक्रियते तदा न कापि चिन्ता ।
ननु भावरूपाज्ञानस्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वाङ्गीकारादहमज्ञ इत्याद्याश्रयविषय-
प्रतीतिगर्भितमज्ञानप्रत्यक्षं व्याहतमेव । मैवम् । आश्रयविषयाज्ञानानि चीत्यपि
एकेनैव साक्षिणा ऽवभास्यन्ते । तथा चाश्रयविषयो साधयन्नयं साक्षी तद्व-

* अधिष्ठानसंप्रयोगाद् भ्रान्तीति २ पु० पाठः ।

† तत्प्रत्यक्षानुदय इति २ पुस्तके ।

देवाज्ञानमपि साध्यत्येव न तु निवर्तयति । तन्नित्यवर्तकं त्वन्तःकरणवृत्तिज्ञानमेव । तच्चात्र नास्तीति कथं व्याहृतिः । नन्वहं घटं न जानामीत्यथाज्ञानव्यावर्तको घटो न तावत्संबन्धरहितेन साक्षिणा प्रत्येतुं योग्यः । बाह्यविषयसिद्धेः * स्वसंबन्धप्रमाणायत्तत्वात् । नापि प्रमाणेन प्रमाणनिवर्त्यत्वादज्ञानस्येति चेत् सत्यम् । केवलस्य घटस्य साक्षिवेद्यत्वाभावे ऽपि अज्ञातत्वधर्मविशिष्टस्याज्ञानद्वारा संबन्धवता साक्षिणा प्रतीतिरूपपद्यतस्य । न च घाचं केवलस्य साक्षिवेद्यत्वाभावे विशिष्टस्यापि तदनुपपन्नं रसादेश्चाद्युपद्रव्यविशिष्टस्यापि चाद्युपत्वाददर्शनादिति । परमाणोः केवलस्य मानसप्रत्यक्षत्वाभावे ऽपि † परमाणुमहं जानामीति ज्ञानविशेषणतया मानसप्रत्यक्षविषयत्वस्य परैरङ्गीकारात् । लोके ऽपि राहोः केवलस्याप्रत्यक्षत्वे ऽपि चन्द्राद्युपरक्तस्य प्रत्यक्षत्वदर्शनात् । परमते ऽपि घटमहं न जानामीत्यथा ज्ञानाभावविशेषणस्य घटस्य प्रतीत्यप्रतीत्योर्दूषणस्याभिहितत्वात् । तस्मात्सर्वं वस्तु ज्ञाततया ऽज्ञाततया वा साक्षिचेतन्यस्य विषय एव । ननु तर्हि ज्ञाताज्ञातविषयभेदो न स्यात् तथा प्रमाणव्यापारवैयर्थ्यं तदन्वयव्यतिरेकविरोधश्चेति चेद् मैवम् । यद्वदज्ञानमज्ञातत्वधर्म स्वविषये संपाद्य तस्य साक्षिणा संबन्धं घटयति तद्वत्प्रमाणमपि ज्ञातत्वं धर्म ‡ स्वविषये संपाद्य तस्य साक्षिणा संबन्धघटकमित्यङ्गीकारेणोक्तदोषनिवृत्तेः । तदेषमुक्तोपपत्तिसहितमहमद्य इति प्रत्यक्षं भावरूपाज्ञाने प्रमाणम् ॥)

तथाप्यनुमानैकरुचिं प्रति ऽतदप्युच्यते प्रत्यक्षवदुपपत्त्यपेक्षां विना साक्षादेव भावरूपत्वसाधनाय ॥ विमतं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयाचरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतधस्त्वन्तरपूर्वकं भवितुमर्हति अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वाद् अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रकाशवत् इति । ज्ञानमात्रस्य पक्षत्वे** त्वनुयादज्ञाने हेत्वसिद्धिः स्यादिति प्रमाणेत्युक्तम् । तथा धारावाहिकव्यावृत्तये विमतमिति । वस्तुपूर्वकमित्येवोक्ते स्वाश्रयेणात्मादिना सिद्धसाधनता स्याद् अतो यस्यन्तरेत्युक्तम् । तथा स्वाश्रयतिरिक्तसामर्थ्यां धर्मोदिकं पूर्वज्ञानं प्रागभावं चा-

* बाह्यविषयसिद्धेरिति २ पु. पाठः ।

† मानसप्रत्यक्षताभयोपीति १ पु. पाठः ।

‡ ज्ञातत्वधर्ममिति २ पु. पाठः ।

§ तथा अनुमानैकरुचिमिति १ पु. पाठः ।

॥ भावरूपसाधनायेति १ पु. पाठः ।

¶ प्रदीपप्रभावादिति २ पु. पाठः ।

** ज्ञानमात्रपक्षीकारे त्विति २ पु. पाठः ।

परोक्षक्रमेण * स्वदेशेत्यादिप्रियेष्वचतुष्टयेन निवर्तयति । गतावता च विव-
क्षितप्रियेषं भावरूपाज्ञानं सिध्यति । धारावाहिकज्ञानेषु व्यभिचारं धारयितुम्
अप्रकाशितेति । धारावाहिकप्रभासूभयवैकल्यं धारयितुं प्रथमेति । आतपवति
देशे समुत्पन्नदीपप्रभायां तद्वारयितुमन्वकारे इति अनिर्वचनीयस्य ज्ञाना-
र्थरूपद्विधिव्याख्यासस्यान्यथानुपपत्त्या तदुपादानस्याज्ञानस्यानिर्वचनीय-
त्वम् । न चान्यथाप्युपपत्तिस्तस्य सत्यत्वे तत्कार्यस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात् ।
तथा च मूलकारणत्वान्यथानुपपत्त्या ऽनादित्वम् । सादित्वे चोपादानपरंपरा-
पेक्षायां मूलकारणं न सिध्येत् । तदेवमनाद्यनिर्वाच्यभावः रूपाज्ञानमात्माश्रि-
तमात्मविषयमध्यासस्योपादानमिति सिद्धम् ॥

१११ (८) ननु किमिदमज्ञानमात्मानमिवानात्मानमप्यावृणोति किं वा नावृ-
णोति । नाद्यः । प्रमाणप्रयोजनयोरभावात् । तथा हि । इदं नीलमज्ञानेनावृ-
तमिति प्रमाणेन गृहीतव्यं तच्च नीलप्रतीत्यप्रतीत्योर्न संभाव्यते । अथ
मन्यसे नीलावगतिकालव्याज्ञानावरणासंभवे ऽपि नीलावगतेः पूर्वकालीनमा-
वरणं गम्यतएवेति । तन्न । गमकानिरूपणात् । किमिदानीमवगतत्वं गमकं
किं वा तदेवेदं नीलमिति प्रत्यभिज्ञान्यथानुपपत्तिः आहो स्वदभिज्ञाप्रत्यभि-
ज्ञयोर्मध्ये ज्ञातमृत्युभावान्यथानुपपत्तिः । नाद्यः । धारावाहिकज्ञानेषु पूर्व-
मवगतस्यैव पश्चादप्यवगमेन पूर्वकालीनावरणं विनैवेदानीमवगतत्वसंभ-
वात् । न द्वितीयः । अन्योन्याश्रयत्वात् पूर्वावरणसिद्धाविदानीमेवेत्यवधा-
रणसिद्धिस्तत्सिद्धावितरसिद्धिरिति । न तृतीयः । अभिज्ञाय कं चित्कालं
विस्मृतस्यैव प्रत्यभिज्ञेति नियमाभावात् । सर्वदा स्फुरत्यप्यात्मनि सो
ऽहमिति प्रत्यभिज्ञानदर्शनात् । न चतुर्थः । अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोर्मध्ये
ऽप्यावरणविरहितत्वेनोत्पन्नानामेव ज्ञानानां सृत्यभाव इत्यपि सुषुचत्वात् ।
न हि यद्यदनुभूतं ततस्मर्यतएवेति नियमो ऽस्ति । न च वाच्यं त्वदु-
क्तमर्थे न जानामीति विषयसंबन्धज्ञानमनुभूयते संबन्धश्चाज्ञानस्याव-
रणत्वेनात्मनि दृष्टस्तत्कथमपलप्यतइति । साक्षिचेतन्येन स्यस्मिन्नध्यस्ता-
नामज्ञानविषयतत्संबन्धानामनुभवाङ्गीकारात् । संबन्धश्चाज्ञानविषययोः

* आतोहायोरोक्षक्रमेणेति १ पु० पाठः । + द्विधिव्याख्यास्य कार्यत्वेति २ पु० पाठः ।
; न चान्यथाप्युपपत्तिरिति २ पु० पाठः । § अनाद्यनिर्वचनीयभावेति २ पु० पाठः ।

कार्यकारणभावलक्षणो नावरणाविवेकत्वलक्षणः । अध्यस्तस्यावरणयो-
गात् । प्रतीतिकाले तावदावरणं व्याहृतम् । अप्रतीतिकाले तु स्वयमेव
नास्ति द्विचन्द्रादिवदध्यस्तस्य प्रतीतिमात्रशरीरत्वात् । यद्यध्यस्तप्र-
प्यात्रियेत तदा तत्प्रतिभासः कदा चिदपि न स्यात् । अध्यस्तस्य मानाऽ-
गोचरत्वेन तदावरणनिवृत्तेः । प्रमाणगम्यं हि वस्तु परमार्थत्वात्प्रती-
यमानमपि तिष्ठति तत्कथं चिदात्रियेतापि अध्यस्तं तु माननिवर्त्यं
तत्कथं नामात्रियेत । तस्मान्नास्त्येवानात्मावरणे प्रमाणम् । तथा प्रयोजनं
च दुःसंपादम् । सर्वत्र ह्यावरणस्य प्रसक्तप्रकाशप्रतिबन्धः प्रयोजनम् ।
तदत्र किमनात्मनि स्वतः प्रकाशः प्रसक्तः किं वा प्रमाणबलाद्भूत चैतन्य-
बलात् । नाद्यो जडत्वात् । न द्वितीये माननिवर्त्यस्यावरणस्य तत्प्रतिब-
न्धकत्वायोगात् । न तृतीयश्चैतन्यावरणादेव तत्सिद्धावनात्मनि पृथगाव-
रणकल्पनाविषयत्वात् । न हि सूर्ये मेख्यवहिते सति रात्रावातपप्रतिबन्धाय
रुचादिक्रमपेक्ष्यते । अथाभ्रच्छन्ने ऽपि सवितर्यौष्याख्यसूक्ष्मातपप्रतिबन्धाय
रुचाद्यपेक्षावदवाप्यज्ञानावृत्तचैतन्यकृतप्रकाशलेशमपि धारयितुं पृथगावरा-
मित्युच्येत तदसत् । किमेकमेवाज्ञानमात्माश्रयमनात्मावरणं चेत्यङ्गीक्रियते
किं वा प्रतिविषयमज्ञानभेदः कल्प्यते । नाद्यः । आवरणविनाशमन्तरेण
विषयावभासायोगात् । एकपदार्थज्ञानेनैवाज्ञाननिवृत्तौ सद्यो मुक्तिप्रसङ्गात् ।
न द्वितीयः । कल्पकाभावात् । अज्ञानावृत्तचैतन्यकृतप्रकाशलेशस्येष्टत्वात् ।
अन्यथेदमज्ञानमिति व्यवहारो न सिध्येत् । अतः प्रमाणप्रयोजनगून्य-
त्वादावरणपक्षो दुर्भेदः । नापि द्वितीयः । आवरणाभावे सत्यनात्मनः
सर्वदा प्रतीतिप्रसङ्गादिति ॥

। अत्रोच्यते । आद्यो ऽनङ्गीकृत एव । द्वितीये तु कथं सर्वदा प्रतीतिः । किं
ज्ञाततया उताज्ञाततया अथ वा कदा चिद् ज्ञाततया अन्यदा वा अज्ञाततया ।
नाद्यः । ज्ञाततापादकप्रमाणप्रवृत्तेः कादाचित्कत्वात् । न द्वितीयः । अज्ञात-
तायाः कं चित्कालं ज्ञाततया निवृत्तेः । न तृतीयः । इष्टत्वात् । उक्तं हि सर्वं
वस्तु ज्ञाततया ऽज्ञाततया वा साच्चैतन्यस्य विषय इवेति । नन्वज्ञातत्व
नामाज्ञानविषयत्वं विषयत्वं च विषयकृतातिशयाधारत्वम् न चाज्ञानकृतमा-
वरणमनात्मन्यङ्गीक्रियते तत्कथं तस्याज्ञातत्वमिति । उच्यते । शुक्तीदमंशाय-

द्विज्ज्ञचेतन्यगतमज्ञानं रजताध्यासमुत्पाद्य तदयभासाध्यमतिशयं शुक्तौ
 करोतीति शुक्तेरज्ञातत्वसिद्धिः । एवं सर्वज्ञानात्मन्याधरणानङ्गीकारे ऽप्य-
 ज्ञातत्वं येदितव्यम् । ननु रजताप्यो विक्षेपो न तावच्छुक्तो ज्ञातायाम-
 यमासते । तस्य शुक्तिज्ञाननियर्थ्यत्वात् । अज्ञातायां तु शुक्तौ कथं तदति-
 शयोः विक्षेप इत्ययगम्येत । मैवम् । शुक्त्याकारो न ज्ञातः इदमाकारश्च
 ज्ञात इति दोषद्वयनिवृत्तेः ॥

✓ नन्वात्माययमज्ञानमेकमेव तच्च विक्षेप * माचं करोति नावरणमित्य-
 स्मिन्पक्षे ऽपि † किं मुसलेन घट इव शुक्तिज्ञानेन विक्षेप एवोपादाने प्रविला-
 प्यते उतोपादानमपि निवर्त्यते । आद्ये तथैव ब्रह्मज्ञानेनापि विक्षेपमाच-
 प्रधिलये सति अनिमोक्षापत्तिः । द्वितीये शुक्तिज्ञानेनेवाज्ञाननिवृत्तौ सदो
 मुक्तिप्रसङ्गः । सदो मुक्तिपरिजिहीर्षया प्रतिविषयमज्ञानभेदे वा ऽध्यासस्या-
 ज्ञानानुपादानकत्वे चाङ्गीक्रियमाणे कल्पनागौरवाध्याससत्यत्वे प्रसज्येयाता-
 मिति । मैवम् । न तावत् प्रथमपक्षे दोषो ऽस्ति । विमतं ब्रह्मज्ञानं विक्षे-
 पोपादाननिवर्तकं तद्विरोधित्वे सति पश्चाद्भावित्वाद् यथा शुक्तिज्ञानं
 स्वप्रागभावरजताध्यासयोर्निवर्तकमित्यनुमानात् । द्वितीयपक्षे ऽपि नास्त्युक्त-
 दोषः । मूलाज्ञानस्यैवावस्थाभेदा रजतादुपादानानि शुक्त्यादिज्ञानेर्निवर्त्यन्ते
 इत्यङ्गीकारात् । तदेवं जडेष्वधरणानङ्गीकारे न को ऽपि दोषः । यत्तु
 भायहृपाज्ञानसाधकानुमाने स्वविषयावरणेत्युक्तं तत्रथैवात्मविषये । शुक्त्या-
 दिजडविषये तु रजतादुपादानानामज्ञानावस्थाविशेषाणां चैतन्यव्यवधाय-
 कत्वेन फलत आवरणत्वं न तु सादादित्यविरोधः ॥

✓ नन्वात्मन्यध्याधरणं नाम किं प्रकाशनाशः किं वा प्रकाशस्य विषयप्राक-
 ट्याध्यकार्योत्पादने प्रतिबन्ध उत तथैव सहकार्यन्तरप्रतीक्षा । नाद्यः । प्रका-
 शस्य नित्यात्मचेतन्य ‡ रूपत्वात् । नापि द्वितीयतृतीयो । अन्तःकरणवृत्ति-
 व्यक्त § चित्प्रकाशमन्तरेण विषये पृथक् प्राकट्यानङ्गीकारात् । ततो दुर्निहपमा-
 धरणस्यरूपमिति चेत् । सत्यमेतत् । अत एवाधरणस्यानिर्वाच्याविद्यारूपत्व-

* तत्र जडे विक्षेपेति २ पु पाठः । † अस्मिन् भयत्पक्षे ऽपीति पाठः २ पु ।
 ‡ नित्यचेतन्येति २ पु पाठः । § अन्तःकरणवृत्त्यभिधत्तेति २ पु पाठः ।

मङ्गीकर्तव्यं न तु दुर्निरूपत्वमात्रेण तदपलापो युक्तः । अनुमानसिद्धत्वात् । तथा हि । अस्ति तावन्मूढानामेवं व्यवहारः । अशनायादतीतं विवेकिप्रसिद्धमात्मतत्त्वं नास्ति न प्रकाशते चेति । सो ऽयं व्यवहार आत्मनि भावरूपावरणनिमित्ते भवितुमर्हति अस्ति प्रकाशतइत्यादिव्यवहारपुष्कलकारणे सति तद्विपरीतव्यवहारत्वाद् यत्रैवं तत्रैवं यथास्ति प्रकाशते घट इति व्यवहारः । न च कारणपौष्कल्यमसिद्धं नित्यसिद्धस्यप्रकाशचेतन्यातिरेकेणाचान्यापेक्षाभावात् । न चान्यथासिद्धिः । इतो ऽतिरिक्तावरणस्य मूर्तद्वयस्यात्मनि निरवयवे सर्वगते दुःसंपादत्वात् । एव चात्मन्युक्तव्यवहारयोग्यत्वम् आवरणस्य स्वरूपमिति निरूपितं भवति ॥

२२५
नन्वज्ञानमित्यत्र नञो यदाभावो ऽर्थः तदा ज्ञानाभाव इति स्याद् विरोध्यर्थत्वे च भ्रान्तिज्ञानम् अन्यार्थत्वे च भ्रान्तिसंस्कारः । तथा च ज्ञानाभावभ्रान्तिज्ञानतत्संस्कारा एवाज्ञानाभिधानास्तएष ब्रह्मतत्त्वावभासं प्रतिबन्धोक्तव्यवहारं जनयिष्यन्ति किमनेन भावरूपावरणकल्पनेनेति चेद् मैवम् । सुषुप्तादौ *ब्रह्मतत्त्वानवभासस्यानन्यथासिद्धत्वात् । तथा हि । किं तत्र ब्रह्मतत्त्वस्य स्वत एवानवभासः किं वा पुस्तान्तरसंवेदनवद् द्रष्टृजीवाद् ब्रह्मतत्त्वस्य भिन्नत्वेन उत प्रतिबन्धवशात् । नाद्यः । ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वात् । न द्वितीयः । तत्त्वमसीत्येकत्यश्रुतेः । तृतीये किं भ्रान्तिज्ञानात्प्रतिबन्ध उत तत्संस्काराद् अथ वा ज्ञानाभावाद्, आहो खित् कर्मवशात् । नाद्यः । सुषुप्त्यादौ मिथ्याज्ञानस्यापि लुप्तत्वात् । न द्वितीयः । रजतभ्रमसंस्कारस्य शुक्तितत्त्वावभासप्रतिबन्धकत्वादर्शनात् । तृतीये तु न तावत्स्वरूपज्ञानस्य नित्यस्याभावः संभवति । अन्यज्ञानाभावस्तु न स्वयंप्रकाशब्रह्मतत्त्वावभासप्रतिबन्धकतमः । अन्यथा मुक्तावपि प्रतिबन्धप्रसङ्गात् । कतुर्थे ऽपि किं कर्माणि चेतन्यमखिलमपि प्रतिबन्धन्ति उत स्वावभासकांशं विहाय । आद्ये साधकाभावात्कर्माणि नैव सिध्येयुः । न द्वितीयः । अप्रामाणिकार्द्धजरतीयत्वप्रसङ्गात् । न च भावरूपावरणे ऽपि तुल्यो विकल्पदोषोऽपि वाच्यम् । स्वावभासकांशपरित्यागस्यार्द्धजरतीयस्याप्यहमज्ञ इत्यपरोक्षानुभवान्यथानुपपत्त्या कल्प्यत्वात् । न च तथा कर्माण्यपरोक्षाण्यनुभूयन्ते । यद्यपि तत्र परोक्षा-

नुभय एव कल्पकः स्यात् तथापि कर्माणि न प्रतिबन्धकानि संस्काररूप-
 त्याद् रजतभ्रान्तिसंस्कारवत् । ननु "ज्ञानमावृत्त्य तु तमः प्रमादे सञ्जय-
 त्पुतेति" स्मरणा * तमोगुण एव प्रतिबन्धकः स्यादिति चेद् न । तस्य ब्रह्म-
 चानादनिवृत्तावनिर्माद्यप्रसङ्गात् । निवृत्तो तु तस्येव भावरूपावरणत्वान्नाम-
 मात्रे विवादः स्यात् । तस्माद्देदाभेदवादिना ऽपि सुषुप्तौ ज्ञानाभावे एव
 ब्रह्मतत्त्वानवभासहेतुरित्यमुं दुरायहं परित्यज्य भावरूपाज्ञानमेवाङ्गीकर्त-
 व्यम् ॥

यच्च तदीयं दुरायहान्तरं जायत्स्वप्रयोरहं मनुष्य इति भ्रान्तिरेव
 ब्रह्मतत्त्वानवभासहेतुरिति । तदप्यसत् । तन्मते भ्रान्तेरस्या दुर्भणत्वात् ।
 यथैव खण्डो गौमुण्डो गौरित्येवोभयसामानाधिकरण्येन गोत्वजातेरेकस्या
 एवोभाभ्यामपि व्यक्तिभ्यां सह भेदाभेदौ प्रामाणिकावेव स्थीक्रियेते + तथै-
 वाहं मनुष्यो ऽहं ब्रह्मेति चैकस्य जीवस्य शरीरब्रह्मभ्यामुभाभ्यामपि सह
 भेदाभेदौ प्रामाणिकावेव किं नाङ्गीक्रियेते तथा चाहं मनुष्य इति देहा-
 त्मनोरभेदप्रत्ययो ऽपि प्रामाणिक एव म्यान्न तु भ्रान्तिः । नाहं मनुष्यः किं
 तु ब्रह्मेत्ययं शास्त्रीयनिषेधो ऽपि नायं खण्डो गौः किं तु मुण्ड इति षट्प-
 पद्यते । अथोच्येत प्रतिपन्नेदन्तोपाधौ यथा नेदं रजतमिति निषेधः तथा
 प्रतिपन्नात्मोपाधौ नाहं मनुष्य इति मनुष्यत्वस्य निषेधान्मनुष्यत्वप्रतीति-
 रात्मनि भ्रान्तिरिति † । तन्न । तथा सति खण्डो गौरिति खण्डाकारेण प्रति-
 पन्ने गोत्वोपाधौ पश्चान्नायं खण्ड इति निषेधात् खण्डप्रतीतेरपि भ्रान्ति-
 त्वप्रसङ्गात् । न च याचं मुण्डे खण्डो निषिध्यते न तु गोत्वोपाधाविति ।
 मुण्डे खण्डस्याप्रसक्तत्वात् । ननु खण्डव्यत्ययच्छिन्नं गोत्वं प्रतिपन्नेपाधिः
 न च तत्र खण्डो निषिध्यते किं तु मुण्डव्यत्ययच्छिन्ने गोत्वइति चेत्
 तर्हि प्रकृते ऽपि मनुष्यत्वावच्छिन्न आत्मा प्रतिपन्नेपाधिः न च तत्र
 मनुष्यत्वं निषिध्यते किं तु ब्रह्मत्वावच्छिन्न आत्मनि । एवं सत्यनुगतेन
 गोत्वेन खण्डमुण्डव्यक्ती इधानुगतेनात्मना शरीरब्रह्मणी संबद्धे ततः
 खण्डो गौरिति प्रत्यययदहं मनुष्य इति प्रत्ययस्य प्रामाणिकत्व दुर्धारम् ।
 अथ तत्र व्यवहारानुच्छेदात्प्रामाण्यं तत्र तत्प्रकृते ऽपि समानम् । त्यन्मते

* भगवद्गीतासु १४ अ ६ श्लो । + प्रामाणिकावेवाङ्गीक्रियेते इति २ पु. पाठ ।
 † भ्रान्तिरित्येवान्ते इति शब्दरहितः पाठ. २ पुस्तके ।

नस्यानात्मन्यनावरणपूर्वकविशेषजनकत्वम् । आत्मन्यावरणपूर्वकाध्यासजनकत्वम् । २

भेदाद्यस्यायामपि सर्वोपादानकारणभूतेन ब्रह्मणा सर्वज्ञेनाभिन्नस्य जीवस्य सर्वात्मतया सर्वशरीरेन्द्रियाद्यभिमानव्यवहारानुच्छेदात् । जातिव्यक्तिकार्यकारणगुण * गुणिविशेषणविशेष्यावयवावयविसंबन्धानां भेदाभेदप्रयोजकानां पञ्चानामप्यभावाद्देहात्मनोरभेदो भ्रान्तिरिति चेद् मैवम् । पञ्चानामपि संभूय प्रयोजकत्वं तावद्भूमिचारदशनादयुक्तम् । एकैकस्य प्रयोजकत्वे तु प्रयोजकबाहुल्यगौरवस्य त्वयैवाङ्गीकृतत्वात् शरीरशरीरिसंबन्धो ऽपि प्रयोजकः किं न स्यात् । एतस्याप्रयोजकत्वे तथैवान्येषामपि तदापादयितुं शक्यमिति न कापि भेदाभेदो सिध्येताम् † । अथातिप्रसङ्गभिया पञ्चस्वेव निर्वन्धः तां हि शरीरात्मनोः कार्यकारणभावो ऽस्तु । ब्रह्मगतकारणत्वस्यात्मनि चेतनत्वसाम्येनोपचरितुं शक्यत्वात् । ननु मुख्यसंबन्ध एव प्रयोजकः तदभावादेवाहं मनुष्य इति प्रतीतिभ्रान्तिरिति चेत् । एवमपि भ्रान्तिर्नामान्तःकरणपरिणामश्चेदात्माश्रया ऽविद्या न स्यात् । अन्तःकरणपरिणाम एवात्मन्यारोप्यत इति चेत् तथाप्यन्यथाख्यातिवादिनस्तत्र मते ऽधिष्ठानारोप्ययोः संसर्गस्य शून्यत्वादात्माविद्यासंबन्धो न स्यात् । अथात्मपरिणामो भ्रान्तिरिति चेद् न । आत्मनो ऽपरिणामित्वात् । आत्मनो ऽपरिणामित्वमस्माकमसिद्धमिति चेत् सत्यम् । तथापि नित्यज्ञानगुणस्त्वया ऽऽत्मा स्वीक्रियते तथा च तस्मिंस्तिष्ठत्येव ज्ञाने भ्रान्तित्वाकारपरिणामो वक्तव्यः । तच्च न युक्तम् । एकजातीयविशेषगुणद्वयस्याविनश्यदवस्थस्यैकस्मिन् द्रव्ये युगपत्समवायायोगात् । न हि पटे शौत्र्यद्वयं युगपत्समवेतं दृश्यते । तस्माज्जागरस्वप्रयोऽपर्यनादानिर्वचनीयाज्ञानमेव ब्रह्मावरणमभ्युपगन्तव्यम् । नन्वज्ञानेन संबन्धे सत्यात्मनो ऽसङ्गत्वं भज्येतेति चेद् न । संबन्धस्याप्यनादेरज्ञानशक्तत्वितस्य स्थकार्यवदसङ्गत्वाभङ्गकत्वात् । तदेवं भावहृणज्ञानमनात्मानमनावृत्त्येव तत्र विशेषमात्रं जनयति आत्मानं त्वावृत्त्य तत्राहमिदं ममेदमित्येवंव्यवहारयोग्यानध्यासानपि जनयति ॥

नन्वहमिति निरंशश्चिदात्मा प्रतीयते न त्विदं रजतमितिवदंशद्वयानुबिद्धं रूपं ततो नायमध्यासः । तथेदमित्यपि शरीरं प्रतीयते न च तस्याध्य-

* कार्यकरणगुणोति २ पु. पाठः । † देहात्मनोरभेदो भ्रान्त इतीति २ पु. पाठः ।

‡ सिद्धेपातामिति २ पु. पाठः । § जायत्वप्रणोरिति २ पु. पाठः ।

स्तत्त्वं सम्भवति । प्रमाणभूतेरिन्द्रियैर्गृह्यमाणत्वात् । अर्ध्यस्तत्त्वे चाज्ञानव-
त्केवलसाधिप्रत्यक्षवेद्यता स्यात् । यद्यपीदं रजतमितिबदहं मनुष्य इत्यंशद्व-
यवन्तेनाधिष्ठानारोप्यभावः प्रतीयते तथापि नासौ नियतः । आत्मन्युत्क्रान्ते
पृथगपि शरीरस्योपलम्भात् । न ह्यर्ध्यस्तं रजतमधिष्ठानात्पृथगुपलभ्यते । अथ
शरीरोपलम्भकं मानं व्यावहारिकमेव न तत्त्वावेदक * मिति मन्येथास्तथा-
प्यात्मन्यर्ध्यस्तत्त्वे तत्रैव लयः स्यात् । न च तथा श्रूयते किं तु पृथिवीं
शरीरमिति पृथिव्यामेव लयः श्रूयते । ततो नात्मन्येतदध्यस्तम् । तथा
ममेदमित्यपि शरीरव्यतिरिक्तम् अहंबुद्ध्ययोग्यमहंकर्तृसंबन्धि घस्तुजातं
प्रतीयते न च तथाध्यासशङ्कापीति उच्यते । अहमित्यत्र तावज्जडांशा-
न्तर्भावं प्रतिपादयिष्यामः ततो ऽसावध्यास एव । शरीरस्याप्यन्तःकर-
णेन्द्रियवद् दृश्यत्वादध्यस्तत्त्वं साधनीयम् । अन्तःकरणेन्द्रियाणां चात्मनः
पृथक्त्वोपलब्ध्यभावादज्ञानवत्केवलसाध्यपरोक्षतया ऽध्याससिद्धिः । न च
तेषां संसृष्टतयैवाध्यासो न स्वरूपेणेति शङ्कनीयम् । न तस्य प्राणा उत्क्रा-
मन्त्यत्रैव समवलीयन्तइत्यात्मतत्त्वावबोधे सत्यात्मन्येव लयश्रवणात्स्वरूप-
तो ऽप्यध्याससिद्धेः । शरीरस्यापि पृथिवीद्वारेणात्मन्येव लय इत्यवगन्तव्यम् ।
यदा देहेन्द्रियादिविशिष्टो भोक्ता ऽध्यस्तस्तदा तदुपकरणं बाह्ययोग्यजात-
मध्यस्तमिति किमु वक्तव्यम् । न हि स्वप्नाहेन्द्रजालकल्पितस्य राज्ञो
राज्योपकरणं पारमार्थिकं भवति † । तस्मादहमिदं ममेदमित्येते चयो
ऽप्यध्यासा एव ॥

न च केवलधर्माध्यासे ऽपि विवदितव्यम् । बधिरोहमित्यत्रेन्द्रि-
यधर्मस्य केवलबाधिर्घस्यात्मन्यध्यासदर्शनात् ॥

ज्ञानाध्यासस्त्वर्थाध्यासाधिनाभूतत्वान्न पृथक् साधनीयः । तदित्य-
मनुभवाद्दो ऽध्यासो ऽपलपितुमशक्य इति सिद्धम् ॥

गुरुशिष्यौ वादिनौ वा शास्त्रे तत्त्वविचारको ।

तत्र शिष्यं प्रति गुरुः पूर्वमध्यासमुक्तवान् ॥

विवदन्ते ऽथ ये ऽध्यासे तानुद्दिश्याथ लक्षणम् ।

संभावनाप्रमाणं च कथ्यते ऽध्याससिद्धये ॥

ननु सर्वत्र लक्षणेन लक्ष्यमितरस्माद्भावत्येते सभावनया च तस्य स्वदेशकालोपाधावसभावनाबुद्धिर्निरस्यते प्रमाणेन च तत्सद्भावः साध्यते तथा चाध्याससाधनायोपन्यसिष्यमाणाणि प्रत्यक्षानुमानव्यवहारान्यथानुपपत्त्यागमाख्यानि प्रमाणान्येवार्थादध्यासस्यान्यव्यावृत्तावसभावानानिरसने च पर्यवस्यन्ति । अव्यावृत्तस्यासभावितस्य चाध्यासस्य* प्रमातुमशक्यत्वात् । अतो न लक्षणसभावने प्रमाणात्पृथग्दर्शनीये इति चेद् मैवम् । द्विविधो ह्यचाध्यासाकारः । अन्यस्यान्यात्मता मिथ्यात्व चेति । तत्रान्यस्यान्यात्मतायाः साधकत्वेनोपन्यसिष्यमाणी^१ प्रत्यक्षादिभिर्न मिथ्यात्वमनुभवितुं शक्यते । मिथ्यात्वस्येदं रजतमित्यत्र बाधानुपपत्तिगम्यत्वात् । इह च बाधाभावात् । नन्वचापि बाधनिमित्तमितरेतरविवेकमन्तरेणान्यस्यान्यात्मतावभासो ऽयमित्यवगन्तुमशक्यत्वादस्त्येव बाध इति चेद् मैवम् † । यौक्तिकबाधे सत्यपि भ्रान्तिप्रतिभासोच्छेदिने ऽपरोक्षबाधस्याभावेन मिथ्यात्वाध्यवसायस्यास्पृष्टत्वात् । अतस्तस्य स्पष्टीकरणाय लक्षणमेव वक्तव्यम् । तथा लोके ज्ञानेनाप्राप्त्यहेतुरहितेनावगते ऽप्यौत्पातिकसवितृसुष्यादावसभावनादर्शनादवाप्यात्मन्यविषयत्वासङ्गत्वसादृश्याभावादीनामध्यासविरोधिधर्माणामुपलम्भादसभावनाबुद्धिर्जायते । न च वाच्यम् आत्मन्यविषयादरूपे ऽनवगते सति नासभावनाबुद्धिः अवगते तु न ध्यास एव तिष्ठतीति । परोक्षावभासस्यासभावनाबुद्धिहेतुत्वात् । तावता चापरोक्षाध्यासाऽनियुते । तस्मादसभावनानिरासाय प्रमाणात्पृथगेव सभावनापि वक्तव्येव । तथा चान्यैरपि लक्षणसभावनापूर्वकत्व प्रमाणस्योक्तम् ।

मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणात् ।

तन्नाध्यक्षादिमानेषु गीर्वाणैरप्यवारणम् ॥

सभावितं प्रतिज्ञाया पक्ष साध्येत हेतुना ।

न तस्य हेतुभिस्त्रणमुत्पत्तत्रैव यो हत ‡ ॥

इति । तथापि लक्षणपूर्विका ऽसभावना । लक्षणेन हि व्यावृत्तस्वरूपे उपस्थापिते॥ प्रश्नादिदं सभाव्यते न वेति विचारो युज्यते । अन्यथा निर्वि-

* असभावितस्याध्यासस्यति चण्डरहित पाठ २ पुस्तके ।

† इति । मेषमिति चेच्छब्दव्युत्पन्न पाठ १ पुस्तके ।

‡ इयं कारिका यास्यतिमिषेण भाग्य्या ६७ पृष्ठे पञ्चाहूर्णैर्वायिका इत्युक्त्यागन्त्या

॥ लक्षणपरिकेवति २ पु पाठ । ॥ व्यावृत्ते स्वरूपे अनुपस्थापिते इति २ पु पाठ

पयो विचारः स्यात् । ततो लक्षणमेव प्रथमं वक्तव्यम् ॥ तदुच्यते । द्विविधो
 ह्यध्यासो ज्ञानविशिष्टो ऽर्थो ऽर्थविशिष्टं ज्ञानं चेति । तत्रार्थस्य तावत् स्मर्य-
 माणसदृशो ऽन्यात्मना ऽवभासमानो ऽन्योऽर्थो * ऽध्यास इति लक्षणम् ।
 ज्ञानस्य तु स्मृतिसमानो ऽन्यस्यान्यात्मतावभासो † ऽध्यास इति ॥

नन्विदं रजतम् इत्यत्र चक्षुरादिप्रमाणाभावात्पारिशेष्यात् स्मर्यमाण-
 मेव रजतं न पुनस्तत्सदृशमित्यख्यातिवादिन आहुरिति चेद् मैवम् ॥ पुरोवस्थि-
 तत्वेनावभासमानत्वात् ॥ न चेदमंशस्यैव तथा ऽवभासो न रजतस्येति मन्त-
 व्यम् । यथा सम्यक्स्यलेष्विदं रजतमयं घट इत्यादिष्वितरेतरसंसृष्टौ सामा-
 न्यविशेषाद्यपरोक्षवभासेते तथेहापि प्रतिभासात् । अथ मतं सामान्यविशेष-
 योर्नैरन्तर्येण प्रतिभासात्तथा व्यवहारः न तु संसर्गासंबित्सद्भावादिति । तन्न ।
 परमार्थस्थलादोपन्यूनताया अप्यदर्शनात् । पुरोवर्तिरजताभास एव न्यूनतेति
 चेद् न । किमपरोक्षसंविदभावाद्वजताभावनिश्चयः किं वा नेदं रजतमिति
 बाधकज्ञानात् । नाद्यः । संविदभावस्यैवासंप्रतिपत्तेः । अर्थाभावेनैव संविदभा-
 वनिश्चये स्यादन्योन्याश्रयता । तस्मादपरोक्षसंबित्सद्भावादेव पुरोवर्तिरज-
 तसत्ता ऽभ्युपगन्तव्या । न च वैपरीत्येनार्थसत्तानिश्चयाधीनः संबित्सत्तानि-
 श्चय इति वाच्यम् । तथा सत्यर्थनिश्चयो ऽपि तथैव निश्चयान्तराधीन
 इत्यनवस्थाप्रसङ्गात् । तस्मात्संबित्निश्चयः स्वत एव तदधीना चार्थसत्ता ।
 नापि द्वितीयः । १ इदं रजतमिति पूर्वज्ञानेन विरुद्धस्योत्तरज्ञानस्य बाधा-
 सामर्थ्यात् । तर्ह्युत्तरज्ञानस्य का गतिरिति चेत् । पूर्वज्ञानस्य त्वन्मते या
 गतिः सैव ॥ भविष्यति । यथा त्वयेदं रजतमित्येदमाकाररजताकारयोर-
 विवेकः कल्पितः तथा निषेधे ऽप्यविवेक एव न तु संसर्गासंबिदिति किं
 न कल्प्यते । व्यवहारसंवादज्ञानान्निषेधसंसर्गसंबिदस्तीति निश्चीयतइति
 चेत्तर्हि संबिदः स्वप्रकाशत्वं ह्यीयेत । त्रिप्रतिपन्नं प्रत्येदेवं प्रसाधनात्तन्ममाप-
 सिद्धान्त इति चेतथाप्यनवस्था दुष्यरिहरा । न च पुरोवर्तिरजताभावः
 सर्वसम्प्रतिपन्न इति वाच्यम् । यथाप्रतिभासमेव मिथ्यारजतस्य शुक्तिज्ञा-

* अन्यार्थ इति ममस्तः पाठः २ पुस्तके । † अन्यात्मना ऽवभास इति २ पु० पाठः ।

‡ अवभासनादिति १ पु० पाठः ।

१ इदं रजतमिति पूर्वज्ञानेन भास्यविषये ॥ विरोधादुत्तरस्याभावात्विषयत्वसिद्धेरिति अन्य
 शतदुसरमधिकः २ पुस्तके । ॥ सैव मन्मते इति २ पु० पाठः ।

नेन निरसनयोगस्यास्माभिरभ्युपगमात् । मिथ्यारजताभ्युपगमो ऽपि नेदं रजतमिति वैकालिकनिषेधेन विरुध्यतइति चेन्न । तस्य निषेधस्य लोकप्रसिद्ध-परमार्थरजतविषयत्वात् । न चैवमप्रसक्तप्रतिषेधः शङ्कनीयः । मिथ्याभूते रजते परमार्थरजतार्थिप्रवृत्तिदर्शनेन परमार्थरजतत्वस्य सामान्योपाधौ प्रस-क्तेरङ्गीकार्यत्वात् । अन्यथा भूतले घटनिषेधो ऽपि दुर्भणः स्यात् । घटसत्त्वे निषेधो व्याहन्येत घटासत्त्वे चाप्रसक्तप्रतिषेधः । ततो देशसामान्योपा-धिना कालसामान्योपाधिना घटप्रसक्तिर्न तु साक्षात् । तथैव परमार्थरजत-स्याप्यस्तु । एवं च सत्युत्तरकालीनो नास्त्यत्र रजतमिति प्रत्ययः परमार्थ-रजतविषयो मिथ्यैव रजतमभादिति प्रत्ययश्च मिथ्यारजतं विषय इत्युभ-यमप्युपपद्यते । अन्यथैकः प्रत्ययो ऽपलप्येत । ननु रजतापरोक्षानुपपत्त्या तु संसृष्टावभासं परिकल्प्य तदुपपत्तये हि मिथ्यारजतकल्पनाक्रमः क्रियते । रजतापरोक्षं तु संसृष्टावभासमन्तरेणैवापरोक्षशुक्तिज्ञानाविवेकादप्युपपद्यत-इति चेद् न । तथा सति विवेकज्ञानसमये ऽप्येतावन्तं कालं तद्रजत-मनेनाविविक्तमित्यविवेक एव परामृश्यते । न च तथा परामृश्यते । किं त्वेता-वन्तं कालमिदं रजतमित्यभादिति प्रत्यभिज्ञया संसृष्टावभास एव परामृ-श्यते । अतः पुरोवर्तिमिथ्यारजतमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथाशुक्तिं दृष्ट्वा रजते प्रवर्त-तइति किं केन शङ्क्येत । तस्मान्न स्मर्यमाणमिदं रजतं किं तु स्मर्यमाण-सदृशमेव । तत्सादृश्यं च पूर्वानुभवसापेक्षज्ञानगम्यत्वादुपपन्नम् । न ह्यन-नुभूतरजतस्य रजतभ्रान्तिर्दृश्यते । अत एव संस्कारजन्यत्वाद् ज्ञानाध्यास-स्यापि स्मृतिसाम्यमवगन्तव्यम् । विमतं न संस्कारजं स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञान-त्वात्प्रत्यक्षवदिति चेद् न । संप्रयोगमात्रजन्यत्वस्योपाधित्वात् । न चानुमा-नागमादिज्ञानेषु साध्याध्याप्रिः शङ्कनीया । व्याख्यादिज्ञानसापेक्षत्वेन संस्कार-जेषु तेषु साध्याभावात् । स्यादेतत् । विमताः प्रत्यया यथार्थाः प्रत्ययत्वात्सं-मतश्चिदिति न्यायेन प्रमाणं स्मृतिश्चेति द्वैराश्यमेव ज्ञानस्य । तथा च रज-तज्ञानमपि नाध्यासः किं तु स्मृतिः । संस्कारमात्रजन्यत्वात्संमतवत् । न च स्मृतित्वे सत्यतिसादृश्याच्छुक्त्यन्तरमेष किं न स्मर्यतइति घातव्यम् । कर्तृगतरागादिदोषाणामपि निमित्तत्वात् शुक्त्यन्तरे तदभावात् । तैरेव दोषैः

स्मरणाभिमानस्य प्रमुपितत्वान्न रजतस्मरणे ततांश उल्लिख्यते । तथावि-
शेषावभासकत्वस्य तैरेव प्रतिबद्धत्वान्न शुक्तिग्रहणे ऽपि नीलपृष्ठत्वादिकमव-
भासते । तथा च ग्रहणस्मरणे उभे अप्यविविक्ते संपद्येते ततो रजताद्यौ पुरो-
वर्तितौ प्रवर्तते । ननु किं ग्रहणस्मरणे द्वे अपि प्रवर्तके आहो स्वदेकैकम् ।
आद्ये ऽपि किं संभूय प्रवर्तके किं वा क्रमेण । नाद्यः । स्मृतिग्रहणयोर्योगपदा-
भावात् । क्रमविशिष्टयोर्द्वयोः प्रवर्तकत्वमित्युक्तम्* । पूर्वज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति
व्यवहितस्याकारणत्वात् । नाप्येकैकस्य प्रवर्तकत्वम् । व्यवहारस्य विशिष्ट-
विषयत्वात् । ततो विशिष्टप्रवृत्तये संसृष्टप्रत्यय गृह्य इति चेद् न । ग्रहण-
स्मरणनैरन्तर्गत्यतेः प्रवर्तकत्वात् । इदं रजतमित्यभादिति संसर्गप्रत्ययः प्र-
त्यभिज्ञायतइति चेद् न । तादृशव्यवहारमात्रत्वात् । यस्तु ज्ञातमात्रस्य घा-
लस्य मधुरे तिकत्वावभाससूत्काराद्यनुमेयः सो ऽपि जन्मान्तराद्यनुभूतति-
क्तत्वस्मृतिरेव न तु भ्रान्तिरूपः संसर्गप्रत्ययः † । माधुर्यविशेषततांशो तु
ग्रहणस्मरणयोः पितृदोषान्नेल्लिख्यते । जन्मान्तरानुभूतं च न स्मर्यतइति
च भाष्यकारवचनं प्रायिकाभिप्रायम् । अन्यथा स्नानपानादावपीष्टसाधनता-
स्मृत्यभावेन प्रवृत्तिर्न स्यात् । भ्रान्तिपक्षे ऽपि जन्मान्तरानुभवः कारणत्वेने-
गृह्यः । अन्यथा जननुभूतत्वाविशेषेण सप्रमरसो ऽपि भ्रान्तो भामेत । अतन्वे
तत्त्वज्ञानमिति वदता शास्त्रकारणैव दर्शितः संसर्गावभासो भ्रमत्वेनेति चेद् ‡
न । सम्यक्व्यवहाराभिप्रायत्वात् । सम्यक्प्रदेशेषु संसर्गज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं
ध्यातं तत्कुतो ऽत्र त्यज्यतइति चेद् गौरवादिति घूमः । भ्रान्त्यादिना ऽपि
तत्कारणत्वेनावश्यं ग्रहणस्मरणयोरविवेकं गृह्यः । तथा च तेनेवोभयमि-
द्वेन § प्रवृत्तिसिद्धौ किमतिरिक्तसंसर्गं ॥ ज्ञानेन । तस्मादस्यातिरेकं युक्तं ॥

अत्रोच्यते । केयमप्यातिर्नाम किं स्यात्प्रमायमात्रमुत्तान्यार्थिना
जन्यं प्रवृत्तिहेतुविज्ञानम्* । अथापि यिकानेकपदाद्यज्ञानम् । आद्ये सुषुप्तौ
भ्रमः स्यान्न जायत्स्वप्रयोः । द्वितीये कृटिमि वाधादालम्बाद्वा यत्र न प्रवृ-
त्तिस्तत्र भ्रान्तिर्न स्यात् । तृतीये ऽपि अविधिकत्वप्रतियोगि विधिकत्वं नाम

* इत्यपि च पुत्रमिति ३ पु. पाठः । † भ्रान्तिरूपसंज्ञकत्ववद इति ३ पु. पा. ।

‡ भ्रान्तिरूपेणैति कर्तव्यं ३ पु. पा. । § उभयपदादिमिदं नैति ३ पु. पाठः ।

॥ अतिरिक्तं संज्ञकं ३ पु. पा. । * हेतुभूतविज्ञानमिति ३ पु. पा. ।

किं भेदग्रह उताभेदाग्रह आहो स्वदितरेतराभावभेदद्वित्वादिसंख्याविशिष्ट-
ज्ञानम् । नाद्यः । इदमिति रजतमिति चापुनरुक्तशब्दद्वयस्मृतिहेतुत्वेन
सामान्यविशेषयोर्भेदग्रहे सत्यविवेकासंभवात् । न द्वितीयः । उकरीत्या
भेदस्य गृहीतत्वादेव तद्विरुद्धस्याभेदस्याग्रहे सति तदग्रहनिषेधस्याविवि-
क्तत्वस्य दुःसंपादत्वात् । तृतीये ऽपि किमाहृत्यैव द्वित्वादिज्ञानमपेक्षितम्
उतानुपङ्गिकमपि पर्याप्तम् । आद्ये गामानय दशडेनेत्यत्र गोदशडयोरपि
साक्षाद् द्वित्वाद्यप्रतीतिरविवेकः प्रसज्येत । द्वितीये पुरोवर्तिरजतयोरप्यानु-
पङ्गिकद्वित्वादिज्ञानसद्भावाद्द्विवेको न स्यात् । ननु प्रतियोगिनमुपजीव्या-
विवेकानिरूपणे ऽपि धर्मिद्वारा निरूप्यतामिति चेत् तदप्यसत् । न ताव-
त्प्रतीयमानयोर्धर्मणोरविवेकः संभवति । अपुनरुक्तत्वेन स्पष्टं प्रतिभासात् ।
अप्रतीयमानयोरविवेकश्चेत् सुधुप्रावपि भ्रमः प्रसज्येत ॥

✓ नन्वविवेको नामासंसर्गाग्रहः स च प्रतीयमानयोरिदंरजतयोः संभ-
वति । इदंरजते असंस्पृष्टे इति प्रत्ययादर्शनादिति चेत् तदापि किं ग्रहणस्म-
रणयोरेवासंसर्गाग्रहे विवक्षित उत ययोः कयोश्चिद् आहो स्वित्संसर्गज्ञानरहि-
तयोः । आद्ये अहं मनुष्य इति भ्रमो न स्यात् । उभयोरपि ग्रहणत्वात् ।
द्वितीये खण्डो गौः शुक्लः षट् इत्यपि भ्रमः स्यात् । असंसर्गप्रतीत्यभावात् । तृ-
तीये ऽपि स एव दोषः । न हि तत्र संसर्गज्ञानं संभवति । तद्विषयस्यैक्यस्याभा-
वात् । ऐक्यस्य च तद्विषयत्वं प्रत्यभिज्ञायामयगतम् । यदि गुणगुण्यादिसंबन्ध
एव तद्विषयो नैक्यमित्युच्यते तर्हीदं रजतमित्यत्रापि सादृश्यसंबन्धस्तद्विषय
इति वक्तुं शक्यत्वेन संसर्गप्रत्ययो दुर्वारः । अथ तत्र नेदं रजतमिति असंसर्गप्र-
त्ययेन बाधान्न संसर्गतप्रत्ययौ संभवतः । तर्हि त्वन्मते गुणगुण्यादावपि इत-
रेतराभावज्ञानाख्यो ऽसंसर्गप्रत्ययो ऽस्त्येवेति संसर्गतप्रत्यययोरसंभवाद् भ्रम-
त्वापत्तिस्तदवस्था । तस्माद् नासंसर्गाग्रहो ऽप्यविवेकः ॥

L.P. 55
✓ नन्वविवेकं दूषयता ऽत्र विवेचकं किं चिन्निरूपणीयम् । न ताव-
द्ग्रहणं स्मर्यमाणात्स्वार्थे विधिनक्ति । विशेषावभासकत्वस्य दोषैः प्रतिबद्ध-
त्वात् । नापि स्मरणं गृह्यमाणात्स्वार्थे विवेकुमलं स्मरणाभिमानस्य प्रमुषि-
तत्वादिति चेद् मैवम् । उभयोरपि विवेकत्वस्य सुसंपादत्वात् । तथा

हि । किमिदमाकाररजताकारयोस्तत्तज्जातिव्यक्तिविशिष्टयोरेव त्वया भेदो
 ऽभ्युपेयते किं वा केवलयोरपि । नाद्यः । प्रकृतयोरिदमाकाररजताका-
 रयोर्जात्याद्यविशिष्टयोर्भेदाभावेनैक्ये सति तद्गोचरससर्गज्ञानप्रसङ्गात् । द्विती-
 येपि किं प्रथमज्ञानेन घस्तु गृहीत्वा द्वितीयज्ञानेन धर्मप्रतियोगिभाषमघ-
 गत्य पश्चात् तृतीयज्ञानेन भेदो गृह्यते उत घस्तुना सहैव भेदग्रह-
 णम् । आद्ये सर्वपदार्थज्ञानानां भेदग्रहणात्प्राग्विविक्तविषयतया भ्रमत्वप्रस-
 ङ्गः । द्वितीये चेदन्ताग्रहणादेव भेदस्यापि गृहीतत्वेन भेदापेक्षितो विशेषो ऽप्य-
 वभासित एवेति ग्रहणस्य विवेचकत्वमङ्गीकार्यम् ॥

१ (१) तथा स्मरणमपि विवेचकमेव* । न हि स्मरणाभिमानो निरूपयितुं
 शक्यः यत्प्रमोषात् स्मृतेरविवेचकत्वम् । तथा हि किं स्मृतिरेव स्मरणाभिमानः
 स्मृतेरेन्यो वा स्मृतिगतधर्मो वा पूर्वानुभवविशिष्टत्वेनार्थग्रहण वा स्वगत एव
 कश्चित्स्मृतिविशेषो वा पूर्वानुभवगोचराद्विशिष्टोऽयनिमित्तो विशेषो वा फलभेद-
 कजनकत्व वा स्मरामीत्यनुभवो वा । नाद्यः । स्मृतेः प्रमोषे रजतज्ञानस्यैवाभाषप्र-
 सङ्गात् । न द्वितीयः । अन्यस्य प्रमोषे स्मृतेरविवेचकत्वमिति वैयधिकर-
 ण्यापातात् । न तृतीयः । तादृशधर्मानुपलम्भात् । न चतुर्थः । पूर्वदृष्टः स
 श्वायं देषदत्त इति प्रत्यभिज्ञाभ्रमे पूर्वानुभवसंभेदग्रहे सत्येव विना तत्प्रमो-
 षमविवेकदर्शनात् । अथ केवलस्मृतिमभिलक्ष्योक्तं प्रत्यभिज्ञा तु न तथेति
 चेत् । तथापि नायं पक्ष एव सम्भवति । तथा हि । किं पूर्वानुभवः स्वा-
 त्मानमपि विषयीकरोति उतार्थमात्रम् । नाद्यो घृतिविरोधात् । द्वितीये
 त्वर्थे श्व स्मृत्या ऽवभास्यो न तु पूर्वज्ञानं तस्याननुभूतत्वात् । ननु घातो
 घट इत्यथ ज्ञानविशिष्टार्थस्मृतिर्दृश्यतइति चेद् न । स्मृत्यन्तरत्वात् । अनु-
 व्ययसायेन ज्ञानागोचरानुमानेन वा अन्येय स्मृतिर्व्ययसायजन्याया घटमा-
 चगोचरायाः स्मृतेरन्या । न चानया ऽपि स्वजनको ऽनुव्ययसायास्यः पूर्वा-
 नुभवो विषयीक्रियते किं तर्ह्यनुव्ययसायेनानुभूतो व्ययसायविशिष्टो घट
 एव । अत एतस्मिद्धम् † । विमता स्मृतिर्न स्यमूलज्ञानविशिष्टमर्थं गृह्णाति
 स्मृतिव्याप्तपदार्थस्मृतिवदिति । पदानि हि म्यसवद्वेष्येषु स्मृतिं जनयन्ति ॥

* स्मरेरपि विवेचकत्वमेवेति = पु पाठः ।

† अविवेकत्वमिति १ पुस्तके ।

‡ तत एतस्मिद्धमिति २ पु पाठः ।

नन्वेतद्विद्वे न सहते । तथा हि । पदानामर्थैः संयोगादिसंबन्धानामसंभवात्संबद्धार्थं * स्मारकत्वमित्येतदयुक्तम् । बोधजननशक्तिः संबन्ध इति चेत् किमनुभवजननशक्तिः किं वा स्मृतिजननशक्तिः † । नाद्यः । पदानां वाक्यरूपेण वाक्यार्थानुभवजनकत्वे ऽपि स्वार्थेषु तदसंभवात् । व्युत्पत्तिकाले पदार्थानां मानान्तरगृहीतत्वेनापूर्वार्थत्वाभावात् । तदुक्तं "पदमभ्यधिकभावात् स्मारकान्न विशिष्यतइति" । द्वितीये ऽपि सा शक्तिर्न तावदज्ञाता स्मृतिमुत्पादयति । ज्ञातकरणत्वात् । नापि ज्ञाता । शक्तेः कार्यैकसमधिगम्यत्वेन स्मृत्युत्पत्तिशक्तिज्ञानयोः परस्पराश्रयत्वात् । अथोच्यते मध्यमवृद्धप्रवृत्त्या प्रवृत्तिहेतुज्ञानमनुमाय शब्दानन्तर्यात्जनकत्वं शब्दस्य निश्चित्यावापोद्दाराभ्यां व्युत्पत्तिकालस्य शक्ति ‡ निश्चयान्नान्योन्याश्रयतेति । तदापि किं शब्दमात्रे शक्तिनिश्चयः अर्थविशेषसंबद्धे वा । नाद्यः । अस्य शब्दस्याद्यमर्थ इति नियमासिद्धिप्रसङ्गात् । द्वितीये ऽपि शक्तिसंबन्धस्य व्यवस्थापकं संबन्धान्तरमेष्टव्यमित्यनवस्था स्यात् । शक्तिः स्वपरऽनिर्वाहिकेति चेत् तथापि स्मृतिकाले किं शब्दमात्रदर्शनादर्थैः स्मर्यते किं वा ऽर्थगोचरशक्तिमच्छब्ददर्शनाद् उत शक्तिज्ञानजन्यसंस्काराच्छब्ददर्शनाच्च । नाद्यः । अनियमापत्तेः । न द्वितीयः । शब्ददर्शनसमयग्वार्थस्यापि दृष्टत्वेन शब्दजन्यस्मृतिवैयर्थ्यात् । न तृतीयः । तावता स्मृत्यसंभवात् । अन्यत्र स्मारकस्मार्ययोः सादृश्यविरोधिकार्यकारणभावादिसंबन्धान्तरनियमात् शब्दार्थयोस्तदभावात् ॥ तस्मात्पदानि स्मारकाणि वाक्यं पुनः प्रमाणमित्येतद्वेदवादिनां प्रक्रियामात्रमिति ॥

अथोच्यते । शब्ददर्शनात् शक्तिसंस्कारान्नार्थस्मृतौ न कश्चिदोपः । यदुक्तमन्यचेत्यादिना तदसत् । किमन्यत्र शब्दे ऽपि सादृश्यादिकमभ्युपेयमित्युच्यते किं वा शब्ददर्शनाच्चपि शक्तिरेवास्तु सा भूत्सादृश्यादिकमिति किं वा शब्दे सादृश्यादिकमूलसंबन्धाभावात्सत्यामपि शक्तौ न स्मृतिजनकत्वमिति । नाद्यः । शब्दे सादृश्यादर्शनाद् अदृष्टस्य च कल्पने गौरवात् । अन्यत्र तु दृष्टत्वेनाकल्पनीयत्वात् । न द्वितीयः । अनु-

* संबन्धयति २ पुस्तके पाठः ।
 † बोधजनकशक्तिः किं वा स्मृतिजनकशक्तिरिति १ पु. पाठः ।
 ‡ शब्दशक्तीति २ पुस्तके पाठः । § शक्तिश्च स्वपरंति २ पु. पा. ।
 ॥ शब्दाद्येतास्तदसंभवादिनि २ पु. पा. ।

भूयमानस्यापलापयोगात् । न तृतीयः । शक्तस्य कार्यजनकत्वे व्याघातः पतेः । तस्माच्छक्तिमन्ति पदान्यर्थेषु स्मृतिं जनयन्त्येव । न हि तथार्थैः सह पूर्वानुभवाः स्मर्यन्ते । अन्यथा घटादिषदनुभवानामपि तत्तच्छब्दार्थत्वं प्रसज्येत । नापि पञ्चमः । कारणविषयाद्युपाधिमन्तरेण छानानां स्वरूपेषु क्वापि विशेषानुपलम्भात् । नापि षष्ठप्रमेयः । अनुभयगतार्थ्यां चैयफलाभ्यामतिरिक्तचैयफलयोः स्मृतावभावात् । नाप्यष्टमः । स्मरामीत्यस्यानुभवस्यान्यत्र विवेचकत्वे सिद्धे सत्यत्र कथं चित्प्रमोषादविवेचक इति धर्तुं शक्येतापि । तदेव तापदसिद्धम् । यहणवाचकशब्दपरित्यागेन स्मरणवाचकशब्दानुविद्धो ह्ययमनुभवो जायते । स कथं प्रथमतो * यहणस्मरणयोरसति विवेके संभवेत् । तथा च विवेके सत्यनुभवः अनुभवे च कति विवेक इति स्यादन्वोन्याययता । तदित्यं प्रमोषणीयस्य स्मरणाभिमानस्य दुर्भङ्गत्वात् स्मरणस्य विवेचकत्वं प्राप्नोत्येव । ननु यहणस्मरणयोरदंभाविषयत्वे भेदाभाषणमङ्गेनापश्यं त्यया ऽपि स्मृतेः पूर्वानुभवविशिष्टार्थविषयत्वं स्वीकार्यं तदेव स्मरणाभिमानो ऽस्मिदिति चेद् न । कारणविशेषादेव भेदसिद्धेः । अन्यथा त्वन्मते ऽपि पूर्वानुभवगोचरानुमानाद्यानात् स्मृते को भेदः स्याद् विषयस्य समत्वात् । ननु स इत्याकारेण स्मृतिर्नानुमानाद्विद्यत इति चेत् को ऽयं स इत्याकारः किं परोक्षदेशकालादिविशिष्टता उत पूर्वानुभवसंभितता किं वा संस्कारजन्यत्वम् । नाद्यः । अनुमानादिष्वपि स्मृतिर्यप्रमङ्गात् । न द्वितीयः । छानानुमाने ऽपि प्रमङ्गात् † । तृतीये तु कारणविशेष एव भेदहेतुः स्यात् । अस्तु तर्हि प्रकृते ऽपि संस्कारजन्येव रजतस्मृतिरिति चेद् न । रजतस्य पुरोपमित्येन प्रतिभामाटित्युक्तोत्तरस्यात् । न च पुरोपमित्यस्य विवेककृतमिति धर्तुं शक्यम् । अविवेकस्य भ्रमं प्रत्यप्रयोजकस्यात् । तथा हि किं गृह्यमाणयोरविवेकः किं वा गृह्यमाणस्मर्यमाणदे, रूप स्मर्यमाणयोः । नाद्यः । व्यप्रवृत्त्या यामात्मज्ञातिरिति स्य कस्याप्यप्येन द्वयोर्गृह्यमाणयोरभावे तदविवेकस्य भ्रमप्रयोजकस्याप्यभावेन भ्रमाभाषणमङ्गात् । न द्वितीयः । व्यप्रवृत्त्य गृह्यमाणेनात्मना स्मर्यमाणस्य नीलादेरविवेके सत्यहं नीलमिति प्रतिभामप्रमङ्गात् । तृतीये तु परोक्षमेव सत्ये भ्रान्तावभाषणस्य सत्येव्यापि स्मर्यमाणस्यात् । एवं

* इत्यस्य इति २ पुस्तके । † नेत्रादनुमानेति ३ पुं वा । ‡ तस्यप्रमङ्गादिति ३ पुस्तके ।

च सति प्रकृतस्य पुरोवस्थितरजतज्ञानस्य स्मृतित्वानुमाने परोक्षावभासित्वोपाधिर्दृष्टव्यः । यथार्थानुमानस्य चायं प्रतिप्रयोगः । धिवादाध्यासिताः प्रत्यया न यथार्थाः बाध्यमानत्वाद् भ्रान्तिव्यवहारवदिति । तस्माद् ज्ञानद्वैराश्यदुरायहं परित्यज्य तृतीयं भ्रान्तिज्ञानमङ्गीकर्तव्यम् ॥

ननु तर्हि मा भूदध्यातिः । अस्त्वन्यथाख्यातिः । देशकालान्तरगतं हि रजतं शुक्तिसंप्रयुक्तेन दोषोपहितेन्द्रियेण शुक्त्यात्मना गृह्यते । न चैवमननुभूतस्यापि ग्रहणप्रसङ्गः सादृश्यादेर्नियामकत्वादिति । तदेतदसत् । किं ज्ञाने ऽन्यथात्वं किं वा फले उत वस्तुनि । नाद्यः । रजताकारज्ञानं * शुक्तिमालम्बनवदिति हि ज्ञाने ऽन्यथात्वं बाध्यम् । तत्र शुक्तेरालम्बनत्वं नाम किं ज्ञानं प्रति स्वाकारसमर्पकत्वम् उत ज्ञानप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वम् । नाद्यः । रजताकारयस्तं ज्ञानं प्रति शुक्त्याकारसमर्पणासंभवात् । न द्वितीयः । व्याघ्रादिदर्शनप्रयुक्तव्यवहारविषयस्य खड्गकुन्तधनुरादेर्व्याघ्रादिज्ञानालम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि फले ऽन्यथात्वं । फलस्य स्फुरणस्य भ्रान्तौ सम्यग्ज्ञाने वा स्वरूपतो वैयम्यादर्शनात् । वस्तुन्यपि कथमन्यथात्वं किं शुक्तिकाया रजततादात्म्यं किं वा रजताकारेण परिणामः । आद्ये ऽपि किं शुक्तिरजतयोरत्यन्तं भेदः किं वा भेदाभेदौ । नाद्यः । अत्यन्तभिन्नयोर्वास्तवतादात्म्यासंभवात् । अनिर्वचनीयत्वस्य त्वया ऽनभ्युपगमात् । शून्यतादात्म्यप्रतीतो गुणगुण्यादावपि तत्संभवेन भ्रान्तिस्त्वं दुर्वारम् । समवायस्य † प्रक्रियामात्रसिद्धस्य तादात्म्यानतिरेकात् । भेदाभेदपक्षे तु खण्डो गौरितिवद्भ्रान्तिः स्यात् । परिणामपक्षे ऽपि बाधो न स्याद् विमतं रजतज्ञानमबाध्यं परिणामज्ञानत्वात् क्षीरपरिणामदधिज्ञानवत् । ततः क्षीरवदेव शुक्तिः पुनर्न दृश्येत ‡ । ननु कमलस्य § विकाशरूपपरिणामहेतोः सूर्यतेजसो ऽपगमे पुनर्मुकुनीभाववद्भ्रजतपरिणामहेतोर्दोषस्यापगमे पुनः शुक्तिभावो ऽस्तु । मैवम् । विकसितमेव मुकुनमासीदितिवद्भ्रजतमेव शुक्तिरसीदिति प्रतीत्यभावात् । कथं चित्तद्भावे ऽपि न परिणामपक्षे युक्तः । निर्दोषस्यापि रजतप्रतीतिप्रसङ्गात् । न ह्येकमेव क्षीरं

* रजतकारं ज्ञानमिति २ पु. पा. ।

+ समवायस्य चेति २ पु. पाठः ।

‡ शुक्तिं पुनर्दृश्येति २ पु. पा. ।

§ कमलमुकुनस्येति २ पुस्तके पाठः ।

दधिकृपेण कं चित्पुरुषं प्रति परिणतमन्यं प्रति नेति दृष्टचरम् । तस्मान्नान्यथाख्यातिः सुनिहृषा ॥

अस्तु तर्ह्योत्पत्त्यातिः । विमतं रजतं बुद्धिरूपं संप्रयोगमन्तरेणापरो-
घत्वाद् बुद्धिघत् । ननु चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य चित्तचेत्या उत्पद्यन्तइति
हि सौगतानां मतम् । तत्र न तावत्सहकारिप्रत्ययाख्यादालोकादे रजता-
कारोदयः संभवति । तस्य स्पृष्टतामात्रहेतुत्वात् । नाप्यधिपतिप्रत्ययाख्या-
ञ्चक्षुरादेः । तस्य विषयनियममात्रहेतुत्वात् । नापि समनन्तरप्रत्यया-
ख्यात् पूर्वज्ञानात् । विजातीयघटज्ञानानन्तरं विजातीयरजतभ्रमोदयदर्श-
नात् । नाप्यालम्बनप्रत्ययाख्याद्वाह्यात् । विज्ञानवादिना तदनङ्गीकारात् ।
ततः कथं विज्ञानस्य रजताकार इति चेत् संस्कारसामर्थ्यादिति धूमः ।
ननु संस्कारस्यापि स्यायित्वे षण्णिकं सर्वमिति सिद्धान्तद्वानिः । षण्णिकत्वे
ऽपि तस्य ज्ञेयत्वेन विज्ञानमात्रादद्वानिरिति चेद् न । अनादिसिद्धज्ञानस-
न्ततो यदा कदा चित्पूर्य रजतज्ञानमुत्पन्नं तदेव संस्कार इत्यङ्गीकारात् ।
यद्यपि संस्कारो विजातीयानेकज्ञानव्यवहितस्तथापि कदा चित्सजातीयं
रजतज्ञानान्तरमुत्पादयति । यथा ग्रीहिवीजमनेकाङ्कुरादिकार्यव्यवधानेन
पुनः सजातीयबीजान्तरमुत्पादयति तद्वत् । अथ न पूर्वबीजादुत्तरबीजो-
त्पत्तिः किं तु पूर्वबीजजन्याङ्कुरादिसन्तानादिति मन्यमे तर्ह्येषांपि पूर्वरजत-
ज्ञानजन्यज्ञानसन्तान एव संस्कारो ऽस्तु । एवं पूर्वरजतज्ञानमपि पूर्व*रज-
तज्ञानादुत्पद्यते । ततो ऽनादिवासनाप्रापितं रजतबुद्धिरूपमेव सद् भ्रान्त्या
बहिर्वदयभासतइति ॥

१. अत्रोच्यते । किं तद्रजतमनैकिकत्याज्जन्मरहितम् उत लौकिकरज-
तप्रदेय जायते । आद्ये जायमानज्ञानस्यरूपं न भ्यात् । द्वितीये ऽपि किं
याह्यार्थाज्जायते उत ज्ञानात् । नाद्यः । त्यथा याह्यार्थम्यानङ्गीकारात् ।
ज्ञानमपि त्रिगुटं तावन्न जनकम् । त्रिगुटज्ञानम्य मोक्षरूपत्वात् । अथ दृष्टका-
रणजन्यज्ञानाद्रजतोत्पादः तद्यपि किं जनकरतांतिरेव रजतं गृह्णाति अन्या-
था । नाद्यः । षण्णिकयोर्जन्यजनकयोर्भिन्नकानीनत्येनापरोपररजतप्रतीत्यभाव-

प्रसङ्गात् । अन्यप्रतीतिरपि न तावददुष्टकारणजन्या रजतयाहिणी । अतिप्रस-
ङ्गात् । दुष्टकारणजन्या ऽपि यदि रजतजन्या तदा रजतस्यार्थक्रियाकारित्वेन
सत्त्वे सति बाह्यो ऽर्थो ऽङ्गीकार्यः स्यात् । रजताजन्यत्वे तु न रजतं तद्विषयः
स्यात् । ज्ञानाकारार्पको हेतुर्विषय इत्यङ्गीकारात् । तस्मादात्मख्यातिपक्षे
रजतमेव न प्रतीयेत ॥

ननु तत्रापि रजतज्ञानस्य स्मृतित्वे स्यादख्यातिर्यहणत्वे चान्य-
थाख्यातिः आत्मख्यातिर्वा स्यात् । न हि ज्ञानस्य स्मृतिग्रहणाभ्यामन्यः
प्रकारः संभवतीति चेद् मैवम् । किं विलक्षणसामग्र्यनिरूपणात्तदसंभवः किं
वा विलक्षणज्ञानस्वरूपानिरूपणाद् उत विलक्षणविषयानिरूपणात् । नाद्यः ।
संप्रयोगसंस्कारदोषाणां सामयीत्वात् । न च घाच्यं दोषः प्रतिबन्धकत्वेन पूर्व-
प्राप्रकार्यानुदयस्यैव हेतुर्न त्वपूर्वकार्योदयस्येति । अनुदयस्य प्रागभावरूप-
स्यानादित्वेन दोषाजन्यत्वात् । घातपितादिदोषाणां चापूर्वकार्योत्पादकत्व-
दर्शनात् । न च दोषस्य संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिः । तदुद्बोधस्या-
धान्तरव्यापारत्वात् । न ह्युद्यमननिपतने कुर्वन् कुठारः छिदिक्रियां प्रत्य-
हेतुर्भवति ॥

ननु संप्रयोगस्येदन्तामात्रज्ञानोपक्षीणत्वात्संस्कारस्य स्मृतिजनकत्वे
ऽपि त्वया ऽथ स्मृतेरनङ्गीकृतत्वाद्दोषस्य च स्वातन्त्र्येण ज्ञानहेतुत्वादर्शना-
द्वजतावभासः कथमिति चेत् । उच्यते । प्रथमं दोषसहितेनेन्द्रियेणेद-
न्तामात्रविषया ऽन्तःकरणवृत्तिर्जन्यते तत इदन्तायां तद्वाहकवृत्तौ च चैत-
न्यमभिव्यज्यते तच्चैतन्यनिष्ठा चाविद्या दोषवशात्संबुभ्राति * तत्रेदमंशाव-
च्छिन्नचैतन्यस्या ऽविद्या संबुभिता † सती सादृश्यादुद्बोधितरूप्यसंस्कारसहा-
ग्र्यशा ‡ रूप्यकारेण विवर्तते । धृत्यच्छिन्नचैतन्यस्या ऽविद्या तु रूप्यग्राहि-
वृत्तिरसंस्कारसहकृता वृत्तिरूपेण विवर्तते । तौ च रूप्यविवर्तवृत्तिविषयो
स्वस्याधिष्ठानेन § साच्चैतन्येनावभास्येते इत्येवं रजतावभासः । यदाप्यवा-
न्तःकरणवृत्तिरविद्यावृत्तिश्चेति ज्ञानद्वयं तथा ऽपि तद्विषयः सत्यानृतयोरिदं-
रजतयोरन्योन्यात्मतयैकत्वमापन्नस्ततो विषयावच्छिन्नफलस्याप्येकत्वेन ज्ञा-

* संबुभ्रतीति २ पु. पा. । † बुभ्रतीति २ पु. पा. । ‡ संस्कारग्राहिति २ पु. पाठः ।

§ स्वाधिष्ठानेनेति स्वग्रहान्तररहितः पाठः २ पुस्तके ।

नेत्रमप्युपचर्यते । नापि द्वितीयतृतीयौ । मिथ्याज्ञानमिथ्याविषययोर्निरूपणात् ।
यद्यप्यत्र संप्रयोगसंस्कारौ निरपेक्षावेष प्रमितिस्मृत्योर्जनने समर्थौ तथापि
प्रमितिस्मृतिनैरन्तर्योत्पत्तिमात्रेण प्रवृत्त्यसंभवादुभाभ्यां संप्रयोगसंस्काराभ्यां
जन्यमेकं मिथ्याज्ञानं कल्पनीयं यथा निरन्तरोत्पन्नेष्वपि वर्णज्ञानेषु यौग-
पद्याभावात्पदार्थज्ञानान्यथानुपपत्त्या पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसहितमन्त्यवर्णवि-
ज्ञानमेकमेव हेतुत्वेन त्वया कल्प्यते तद्वत् ॥

१-१६ ननु विमतं ज्ञानं नैकं भिन्नकारणजन्यत्वादूपरसञ्ज्ञानवदिति चेद् न ।
अनुमानप्रत्यभिज्ञयोरनैकान्त्यात् । तत्रोभयत्रापि स्मृतिगर्भमेकैकमेव हि प्रमा-
णज्ञानमभ्युपगतम् । कारणं चानुमानस्य व्याप्तिं संस्कारलिङ्गदर्शने प्रत्यभिज्ञा-
यास्तु संप्रयोगसंस्कारौ । न चानुमानस्य व्याप्तिस्मृतिलिङ्गदर्शने कारणं न संस्कार
इति वाच्यम् । ज्ञानद्वययौगपद्यासंभवात् । यद्यपि स्मृतेः प्रत्यभिज्ञाकारणतायां
नायं दोषस्तथापि स्मृतिहेतुत्वेनावश्यं संस्कारोद्बोधो घक्तव्यः । तथा च
तेनैव तदुत्पत्तौ स्मृतेः केवलव्यतिरेकाभावाद्गौरवाच्च न कारणत्वम् । ननु
रूप्यधीर्न निरपेक्षानैककारणजन्या अभिज्ञात्वाद् घटज्ञानवदिति चेद् न ।
रूप्यधीरुक्तजन्या अभिज्ञाप्रमाणस्मृतिभ्यामन्यत्वात् प्रत्यभिज्ञावदित्यपि सुष-
प्तत्वात् । न च वाच्यं रूप्यधीः प्रमा संस्कारसहितहेतुजन्यत्वादन्यनुमानव-
दिति । दोषजन्याननुभवत्वस्योपाधित्वात् । ननु ज्ञाने ऽनुपपत्त्यभावे ऽपि
रूप्यस्य सत्त्वेनानुभूयमानस्य मिथ्यात्वं विरुद्धमिति चेद् मैवम् । शुक्तीद-
न्तांशवच्छक्तिसताया एव रजतसंसर्गाङ्गीकारात् । तर्हि तस्य संसर्गस्यैव
सत्त्वेनानुभूतस्य मिथ्यात्वं विरुद्धमिति चेद् एवं तर्हि त्रिविधं सत्वमस्तु
ब्रह्मणः पारमार्थिकं सत्वम् आकाशादेर्मायोपाधिकं व्याहारिकं सत्त्वं शुक्तिरज-
तादेरविद्योपाधिकं प्रातिभासिकं सत्वम् । तथापारमार्थिकसत्वयोर्द्वयोर्मिथ्या-
त्वमविरुद्धम् । न च मिथ्यात्वकल्पनं मानहीनं मिथ्यैव रजतमभादिति
रजततद्ज्ञानयोर्मिथ्यात्वप्रत्यभिज्ञानात् । अतो न मतान्तरवदस्मन्मते
अनुभवविरोधो निर्मूलकल्पना वा । अख्यातो त्वपरोक्षावभासिनः स्मर्य-
माणत्वं विरुध्यते । ज्ञानद्वयरजतापारोक्ष्यस्मृतित्वस्मरणाभिमानप्रमोषादिकं
बहुदृष्टं कल्प्यम् । एवं मतान्तरेष्वपि यथायोगमूहनीयम् । अतो रजतं
मायामयमित्यस्मन्मतमेवादत्तव्यम् ॥

मायाऽविद्यायोरैक्योपपादनम् । उपाधिभेदात्तद्वेदा लोके । ३०

१०-११

ननु तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वाद्भ्रजतमविद्यामयं न तु मायामयम् ।
न च मायेवाविद्या । लक्षणप्रसिद्धिभ्यां तयोर्भेदावगमात् । [आश्रय* म-
व्यामोहयन्ती कर्तुरिच्छामनुसरन्ती माया तद्विपरीता त्वविद्या] । लोके
हि मायानिर्मितहस्त्यश्वरथादौ मायाशब्द एव प्रसिद्धो नाविद्याशब्द
इति । उच्यते । अनिर्वचनीयत्वे सति तत्त्वावभासप्रतिबन्धविपर्ययावभा-
सयोर्हेतुत्वं लक्षणं तन्नोभयोरविशिष्टम् । न च मन्त्रोपधादि सत्यं यत्त्वेव
मायेति वाच्यम् । तत्र मायाशब्दप्रयोगाभावात् । द्रष्टारो हि दृष्टमिन्द्रजाल-
मेव मायां वदन्ति न त्वदृष्टं मन्त्रादिकम् । मन्त्रान्वयव्यतिरेको तु काषा-
दिषन्निमित्तकारणत्वेनोपपन्नो । न ह्यनिर्वचनीय मायाशब्दवाच्यमिन्द्रजालं
सत्यमन्त्राद्युपादानकं भवति । अतो ऽनाद्यनिर्वचनीयं किं चिदुपादानं
कल्पनीयं सादित्वे ऽनघस्थापतेः । तस्य च मायाशब्दवाच्यत्वमुपादानोपा-
देययोरभेदादुपपन्नम् । एवं चेन्द्रजालोपादानत्वेन कल्पिता मायेव रजता-
द्यध्यासानामप्युपादानमस्तु मास्तु पृथगविद्या । मायां तु प्रकृतिमिति सर्वो-
पादानत्वश्रुतेः । अतो लाघवान्मायेवाविद्या । न च मायाया आश्रयं † प्रत्य-
व्यामोहकत्वं नियतम् । विष्णोः स्वाश्रितमाययेव रामावतारे मोहितत्वात् । ना-
प्यविद्याया आश्रयव्यामोहनियतिः । जलमध्ये ऽधोमुखत्वेन वृक्षेष्वध्यस्तेष्वपि
तदूर्ध्वमुखतायां द्रष्टुरव्यामोहात् । अथाप तीरस्थवृक्षदर्शनजन्यविवेकवशाद्-
व्यामोहः अविद्यास्वभावस्तु व्यामोहक इति चेत् तर्ह्येन्द्रजालिकस्यापि प्र-
तीकारज्ञानादव्यामोहः । माया तु स्वभावाद्द्व्यामोहिकैव । इन्द्रजालद्रष्टृषु व्या-
मोहदर्शनात् । सति तु प्रतीकारज्ञाने ते ऽपि न मुह्यन्त्येवेत्यनाश्रयत्वं न व्या-
मोहप्रयोजकम् । न च माया कर्तुरिच्छामनुसरति । मन्त्रोपधादौ निमित्तकार-
णस्य कर्तुः स्वातन्त्र्यात् । तद्दृष्टं चेच्छानुवर्तित्वमविद्याया अपि दृष्टं नेत्रस्या-
ङ्गुल्यवष्टम्भेन द्विचन्द्रभ्रमोत्पत्तेः । अविद्यास्वरूपे कर्ता न व्याप्रियतइति
चेत् तदितरत्रापि समम् । प्रसिद्धिरपि शास्त्रीया तावतयोरभेदमेव गमयति ।
भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यादिश्रुतौ सम्यग्ज्ञाननिवर्त्याविद्यायां माया-
शब्दप्रयोगात् ॥

रास्त्वयिद्यां विततां हृदि यस्मिन्नियेयिते ।

योगो मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः ॥

इति स्मृतौ मायाऽविद्यायोर्मुलत ग्यैकत्वनिर्देशात् । लोकप्रसिद्धिस्त्वै-
कस्मिन्नपि यस्तुन्यु * पाधिभेदादुपपद्यते । विरूपजनकत्वा + कारयेच्छाधी-
नत्याकारेण वा मायेति व्यवहारः । आचरणाकारेण स्वातन्त्र्याकारेण वा
ऽविद्येति व्यवहारः । तस्माद्रजतस्य मायामयत्वमुपपन्नम् ॥

✓ ननु को ऽयं ज्ञेयः रजतं यथावभासं पारमार्थिकमेवास्त्विति चेद्
न । तथा सति घटादिवद्वेपरहितैरपि गृह्येत । पारमार्थिकग्रहणं प्रत्यपि
दोषस्य कारणत्वे निर्दोषाणां न किं चित्प्रतिभायाद् मायामयत्वे तद्वेप एव
नियंस्यति । विमतं सर्वैर्ग्राह्यं शुक्तीदमंशगतत्वाच्छौण्डवदिति चेद् न ।
इदमंशमाशगतत्वस्योपाधित्वात् । मायारजतं तु दोषजन्यबुद्ध्या ऽभिव्यक्ते
शुक्तीदमंशावच्छिन्ने चैतन्ये ऽध्यस्तं ततो निर्दोषैर्न गृह्यते । न ह्यन्यबुद्धिः
पुस्तान्तरप्रत्यक्षा । अथ पुनः परमार्थवादी कथं चिद् दृष्टं नियामकं ब्रूयात्
तथाप्यसौ नेदं रजतमिति प्रतिपन्नोपाधौ रजतस्य चेकाल्याभावबोधकं
बाधकप्रत्यक्षं कथं निस्तरेत् । मिथ्यावादे त्वनुकूलमेवैतत् । प्रतिपन्नोपा-
धावत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्येव मिथ्यात्वलक्षणत्वात् । न ह्ययं निषेधो
मिथ्यारजतं गोचरयतीत्यथस्तादेव मिथ्येवाभादिति प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययमा-
श्रित्योपपादितम् । अन्यथाख्यात्यात्मख्यात्योस्तु नेदं रजतं किं तु तद्र-
जतमिति वा बुद्धिरिति वा परामर्शः स्याद् न तु मिथ्येवेति । अतो निर्दो-
षैरग्रहणाद्बाधपरामर्शाभ्यां च रजतस्य मिथ्यात्वमेव युक्तं न सत्यत्वम् ॥

ननु को ऽयं बाधो नाम यद्वलान्मिथ्यात्वनिश्चयः । किमन्यार्थिनो
ऽन्यत्र प्रवृत्तिनिरोधः किं वा तत्प्रवृत्तियोग्यताविच्छेद उताविविक्ततया प्रति-
पन्नस्य विवेक आहो स्वतादात्म्येन प्रतिपन्नस्यान्योन्याभावप्रतिपत्तिः अथ वा
विपरीतज्ञानस्य प्रध्वंसः तद्विषयप्रध्वंसो वा दोषादिप्रध्वंसो वा । नाद्यः ।
विरक्तस्य प्रवृत्त्यभावेन बाधाभावप्रसङ्गात् । अथ रागपूर्वकप्रवृत्तिनिरोधो बाधः
तदापि दूरे मरीच्युदकं दृष्ट्वा प्रवर्तमानस्य मार्गं सर्पचोरादिदर्शनेन निवृत्तौ

बाधप्रसङ्गः । न च तत्र बाधः । उदकज्ञानस्यानिवृत्तेः । न द्वितीयः । कालान्तरे तत्रैव शुक्तौ भ्रान्तिप्रवृत्तिसंभवेन योग्यताया अविच्छेदात् । तृतीये ऽपि किं वस्तु-
 पु गृहीतेषु भेदो धर्मः सन् पश्चाद् गृह्यते उत वस्तुस्वरूपभूतस्तदैव गृह्यते ।
 आद्ये सर्वत्र वस्तुज्ञानस्याविविक्तविषयस्य भेदज्ञानं बाधकं स्यात् । द्वितीये
 वस्तुनि गृहीते क्लाप्यविवेको न स्यात् । चतुर्थे ऽप्यत्यन्तभेदवादे भेदा-
 भेदवादे वा शुक्तौ घट इति प्रथमं तादात्म्यं प्रतिपद्य पश्चाद् घटस्य शौण्ड-
 मिति भेदप्रतिषर्तिर्बाधः स्यात् । न पञ्चमः । ज्ञानस्य क्षणिकस्य स्वत एव प्रध्वं-
 सात् । नापि पशुसप्तमे । वस्तुनोर्विषयदोषयोर्ज्ञानेन प्रध्वंसासंभवात् । न च बाध
 एवापलपनीयः । लोकप्रसिद्धत्वात् । तस्माद्बाधं न पश्याम इति ॥

उच्यते । अज्ञानस्य वर्तमानेन प्रविलीनेन वा स्वकार्येण सह तन्वच्चा-
 नेन निवृत्तिर्बाधः । तथाविधानवबोधनिवृत्तौ बाधप्रसिद्धेः । नन्वेवं सति
 गुक्तिज्ञानमेव मिथ्यारजततदुपादानयोर्निवर्तकत्वाद्बाधकं स्यात् सत्यमेवं
 रहस्यमेतत् तथापि परमार्थरजतबुद्ध्या प्रवर्तमानस्य तदभावबोधनेन * प्रवृ-
 त्त्याक्लाङ्कोच्छेदित्वात्नेदं रजतमिति ज्ञानमपि बाधकत्वेन व्यपदिश्यते ।
 ततो बाधान्मिथ्यात्वनिश्चयः ॥

नन्वस्त्वेवं मिथ्यारजतज्ञानं भ्रमः । स्वप्नप्रदार्थज्ञानं तु न प्रमाणं
 बाधितत्वात् । नापि स्मृतिरपरोक्षत्वात् । नापि भ्रमः तल्लक्षणाभावात् ।
 भ्रमस्य हि कारणचित्तयजन्यत्वं तटस्थलक्षणम् । न हि तत्स्वप्ने ऽस्ति ।
 निद्राण्यदोषस्यादृष्टोद्बुद्धसंस्कारस्य च सत्त्वे ऽपि तृतीयस्य संप्रयोगस्याभा-
 वात् । नापि स्वरूपलक्षणं परत्र परावभास इत्येवंरूपं तत्र संभवति । परत्रे-
 त्युक्तस्याधिष्ठानस्याभावात् । ततस्त्वल्पत्वे स्वप्नप्रत्ययस्य का गतिरिति ।
 उच्यते । संप्रयोगो हि जागरणे बाह्यशुक्तीदमंशादिमोक्षरन्तःकरणशुक्तीत्या-
 दकः । अन्तःकरणस्य देहाद्बुहिरस्वातन्त्र्यात् । स्वप्ने तु देहस्यान्तरन्तःकरणं
 स्वतन्त्रत्वात्स्वयमेव प्रवर्तिष्यतइति नास्ति संप्रयोगापेक्षा । ततो जागरणे
 स्वप्ने ऽप्यन्तःकरणवृत्तिरेव तृतीयं कारणम् । अधिष्ठानमपि सर्वत्र वृत्त्यव-
 च्छिन्नं चैतन्यमेव । शुक्तीदमंशादिस्तु चक्षुःरादिसंप्रयोगस्यैव जनकः ।

* बोधने इति २ पु. पाठः । † शुक्तीदमंशादिर्वा प्रतु चक्षुरिति १ पु. पा. ।

अन्यथा निर्विषयस्य संप्रयोगस्यानुत्पत्तेः । अधिष्ठानचेतन्यावच्छेदकोपाधि-
 त्वात् । ततो यथा जागरणे * संप्रयोगजन्यवृत्त्यभिव्यक्ते शुक्तीदमंशावच्छिन्ने
 चेतन्ये स्थिता ऽविद्या रजताकारेण † विघर्तते तथा स्वप्ने ऽपि देहस्यान्तर-
 न्तःकरणवृत्तो निद्रादिदोषोपप्लुतायामभिव्यक्ते वृत्त्यवच्छिन्नचेतन्ये ‡ स्थिता
 ऽविद्या ऽदृष्टेद्वोदितनानाविषयसंस्कारसहिता प्रपञ्चाकारेण विघर्तताम् ।
 ननु स्वप्नभ्रमस्यात्मचेतन्यं चेदधिष्ठानं तदा ऽध्यस्यमानसामानाधिकरण्ये-
 नेदं रजतमयं सर्प इतिवदहं नीलमहं पीतामित्यादिरूपेण प्रतीयान्न त्विदं
 नीलमित्यादिपुरोदेशसंबन्धेन । अथ स देशो ऽपि चेतन्ये ऽध्यस्तस्तर्हि
 देशो ऽहमित्यप्यन्तरेव प्रतिभासेत । अथ मन्यसे अत्यल्पमिदमुच्यते
 जागरे ऽपि चेतन्यस्यैवाधिष्ठानत्वात्किं तत्र न चोदयसीति । तर्ह्यस्तु
 तत्रापि चोदयमिति । अथ ब्रूमः । किं शरीरावच्छिन्नाहङ्कारसामानाधिकरण्ये-
 नान्तः प्रतीतिरापाद्यते उत चेतन्यसामानाधिकरण्येन । नाद्यः । अहङ्कार-
 स्यानधिष्ठानत्वात् । न द्वितीयः । इष्टापतित्वात् । अन्यथा ऽध्यस्तानां
 स्वतो जड़ानां स्फुरणं न स्यात् । अहमुल्लेखस्त्वहङ्कारप्रयुक्त इति नात्र
 चेतन्यमात्रे संजायते । ननु घटादयो ऽपि शुक्तिरजतादिवत्स्फुरणसमाना-
 धिकृता एवाप्रभासन्ते । यद्येवं तर्हि चेतन्यस्य ते ऽप्यध्यस्यन्ताम् । न च
 घटादिस्फुरणं प्रमाणजन्यं नात्मस्वरूपमिति याच्यम् । विमतं विषयावच्छिन्नं
 चेतन्यम् अहङ्कारावच्छिन्नचेतन्याद्वस्तुतो न भिद्यते उपाधिपरामर्शमन्तरे-
 णाधिभाव्यमानभेदत्वाद् यथा घटाकाशो महाकाशात् । एवं च सति शरीरा-
 पेक्षया ऽन्तर्बहिर्विभागं कृत्वा ऽहं नाहमित्यात्मानात्मव्यवहारो ऽहङ्कारो-
 पाधिको ऽयमन्तश्च । अन्तर्बहिर्व्याप्तिश्च एकस्यापि चेतन्यस्यानन्तत्वाद्-
 पपद्यते । न हि चेतन्यमणुपरिमाणम् । शरीरव्यापित्वेनोपलम्भात् । नापि
 निरवयवस्योपाधिं विना मध्यमपरिमाणं युज्यते । ततः सर्वगतचेतन्ये
 ऽधिष्ठाने जागरणव्यवहारः पारमार्थिकत्येनाभिमतो ऽप्यध्यस्तः किमु
 पक्तव्यं स्वप्नस्तत्राध्यस्त इति । ननु नाम ब्रह्मेत्युपास्तः श्रुत्यादौ नामादिपु-
 ष्पद्वयध्यासो विधीयते तत्र कथं कारणदोषमन्तरेण भ्रम इति चेद्

* जागरे इति २ पु. पा. ।

† इत्याकारेणिति २ पु. पा. ।

‡ अभिव्यक्ते चेतन्ये इति २ पु. पाटः । § शुक्ती तु नाम ब्रह्मेत्युपासीतेति दृश्यते ।

मैवम् । तत्र हि मानसी क्रियैव विधीयते न भ्रान्तिज्ञानम् । अपरुपतन्त्र-
स्याधिधेयत्वात् । न च देवतास्मरणनग्नम्त्रीविस्मरणयोरिच्छाधीनत्वात्पु-
रुपतन्त्रमेव ज्ञानमिति वाच्यम् । तथापि मनस शेकाय्यापादने स्मृतिहेतौ
विस्मृतिहेतौ च * विषयान्तरप्रवर्तने पुरुषस्य स्यातन्त्र्यं न स्मृतिविस्मृत्योरि-
त्यङ्गीकार्यत्वात् । अन्यथा पौनःपुन्येनावृत्तिमन्तरेण सकृदधीतवेदादिकं
कदा चि । त्पुरुषेच्छया भूटिति स्मरेत् पुत्रमरणादिकं च सद्य एव विस्मरेत् ।
तस्मान्न भ्रमो द्विधेय इति भ्रमस्य कारणचितयजन्यत्वं † न व्यभिचरति । ‡
परच परात्मतावभास इत्येवंरूपतायां तु न कस्य चिदपि विवादः ।
अख्यातिवादिना ऽपि संसृष्टव्यवहारसिद्धये मानसस्य संसर्गज्ञानस्य संसर्गा-
भिमानस्य वा बलादङ्गीकार्यत्वात् । इतरे त्वधिष्ठानाध्यस्यमानयोः स्वहृ-
यदेशकालविशेषेषु विषदमाना अपि नैकभ्रमस्वरूपे विषदन्ते ॥

ननु शून्यवादी शून्यएव संसृतिबलद्रजतादिभ्रमं § घटन् परचे-
त्युक्तं सद्रूपधिष्ठानं न सहते । न च निरधिष्ठानभ्रमासंभवः ।
केशोद्भक्तगन्धर्वनगरादिभ्रमस्य त्वन्मते ऽपि तथात्वात् । न च निर-
वधिकवाधासंभवः । न सर्प इत्याप्रवाक्यस्य बाधकस्य तथात्वादिति ।
नैतत्सारम् । अङ्गुन्या ऽपाङ्गावष्टम्भे सति वेष्टितानां ॥ नेचरश्मीनां केशो-
द्भक्ताधिष्ठानत्वात् । आकाशस्य च ¶ गन्धर्वनगराधिष्ठानत्वात् । अन्यथा
शून्यज्ञानस्यापि भ्रमत्वप्रसङ्गात् । तथात्वे च शून्यासिद्धेः । ज्ञानज्ञेयभ्रम-
योरन्ये,न्याधिष्ठानत्वे चाधिष्ठानस्य पूर्वभावित्वेनान्योन्याश्रयत्वात् । बीजा-
ङ्कुरन्यायेन ज्ञानज्ञेयव्यक्तीनां परम्पराभ्युपगमे ऽपि बीजाङ्कुरप्रवाहानुगतमृद्बद्ध-
ज्ञानज्ञेयप्रवाहानुगतस्य स्थायिनः कस्य चिदभ्युपगन्तव्यत्वात् । तदनभ्युप-
गमे वा ऽदृष्टकल्पनायामन्धपरम्परापत्ते । न सर्प इत्याप्रवाक्यबाधस्यापि
किं तु रज्जुरित्येतत्पर्यन्तत्वेन साधधिकत्वात् ** । किमप्यत्र नास्ति वृथा त्वं
विभेषीत्येवंरूपबाधे ऽप्यचेत्युक्तस्य पुरोदेशस्यैवावधित्वात् । जगत्कारण-
त्वेन परैरुच्यमानं प्रधानं नास्तीत्यादिबाधे ऽपि संप्रतिपन्नजगत्कारणमात्रस्या-

* शेकाय्यापादने विस्मृतिहेतौ चेति २ पु. पा । † घटा कटाविति २ पु. पा ।

‡ कारणाद्यजन्यत्वमिति २ पु. पा । § रजतादिभ्रममिति २ पु. पा ।

॥ वेष्टितानामिति २ पु. पा । ¶ चेति २ पु. नास्ति । ** सा. धित्वादिति २ पु. पा ।

पधित्यात् * । यथापि मायाधिनिर्मितहस्यशयरथादायन्यत्र वा निरधिगुण-
भ्रमं निरयधिकघाथं च त्वं शङ्कसे तथापि भ्रमवाधयोः साधकं साधिचैतन्य
मेषाधिगुणमयधिश्व म्यात् । न च तदपि बाध्यम् । तद्बाधस्य साध-
काभयात् । अन्यस्य च सर्वस्य जडत्वात् । न च शून्यस्याधिगुणत्वम् ।
अध्यस्यमानेष्यनुगम्यमानाभावात् † । भावे वा भ्रान्तिकाले शून्यं रजतमिति
प्रतीयाद् न त्विदं रजतमिति । इदमिति प्रतीयमानमेव शून्यमिति चेत् तर्हि
नाममात्रे धियादः । नापि शून्यस्याधित्वं सर्वबाधे तदप्रतीतिः । प्रतीतिं वा ‡
चैतन्यमेव शून्यनाम्ना § उभिधीयते । नापि शून्यस्याध्यस्यमानत्वम् । तथा
सत्यध्यस्तस्यापरोक्षप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् । अथ शून्यवादिनः प्रतिभासमात्रनिरा-
करिष्यो ॥ रिष्टमेवैतत् तर्हि तन्निराकरणमपि न प्रतिभासेत् । ननु तथाप्यध्य-
स्तस्य शून्यत्वं मतमेवेति चेद् न । बाधप्रतियोगित्वस्य सिद्धये तत्प्रतीति-
काले सदसद्वैलक्षण्याङ्गीकारात् । बाधादूर्ध्वं तु भवत्येव शून्यत्वम् । विनष्टस्य
शून्यतायाः कस्याप्यविवादात् । ये तु बाधितस्य रजतादेरन्यत्र सत्त्वमि-
च्छन्ति तेषां किं बाधकज्ञानमेव तद्गमकं किं चेह बाधानुपपत्तिः । नाद्यः ।
नेदं रजतं किं तु देशान्तरे बुद्धौ घेत्यक्ष्णाः अनवगमात् ¶ । आप्रवाक्येनाप्य-
भिहितो रजताभाव एव गम्यते न त्वदुक्त ** मन्यत्र सत्त्वम् । इह बाधानुपप-
तिश्च न तावद्वादिसिद्धा । अन्यथाख्यातो संसर्गस्यात्मख्यातो च बहिष्पृस्या-
न्यत्र सत्त्वमन्तरणैवेह बाधाङ्गीकारात् । अख्यातिघादिना ऽपि शुक्तौ रजतगोष-
रमिथ्याज्ञानस्य प्रतिघादिप्रसिद्धस्यान्यत्र सत्त्वमनङ्गीकृत्यैवेह निषेधः क्रियते ।
नार्थि लोकासिद्धा । इह भग्नघटस्यान्यत्र सत्त्वं विनैव निषेधात् । तर्हि घट-
घटेव कालभेदेन तत्र सत्त्वमस्त्विति चेद् न । पूर्वमत्र घटो ऽभून्नेदानीमिति-
यत्कालविशेषोपाधौ निषेधाभावात् । निरुपाधिकनिषेधश्च परमार्थरजत-
स्यात्र कालत्रये ऽपि शून्यत्वादुपपद्यते । तच्छून्यत्वं चोत्तरकाले मिथ्यैव
रजतमभादिति परामर्शादवगम्यते अन्यथा सत्यमेवाभादिति परामृश्येत ।
भ्रान्तिकालप्रतीतिस्तु मिथ्यारजतमात्रेणाप्युपपद्यतएव । तच्च मिथ्यारजतं

* मात्रस्यैवाधित्यादिति २ पु. पा. † अनुगत्यभावादिति २ पु. पाठः ।

‡ वाशब्दो न दृश्यते २ पुस्तके । § शून्यमेव चैतन्यनाशेति २ पु. पाठः ।

¶ प्रतिभासमात्र निराकरिष्योरिति २ पु. पा. ¶ बुद्धौ घेत्यनवगमादिति २ पु. पाठः ।

** त्वनुक्तमिति १ पु. पाठः ।

सोपादानं शुक्तितत्त्वज्ञानेन बाध्यते । न चास्य बाधकज्ञानस्यान्यत्र रजत-
सतासाधकत्वं शङ्कितुमपि शक्यम् । ततो बाधादुपरि समारोप्यस्य शून्यत्वे
ऽपि पूर्वं सदूपाधिष्ठाने मिथ्यावस्त्ववभासः शून्यवादिना ऽप्यभ्युपेयः ॥

✓ नन्विदं रजतं द्वौ चन्द्रमसावित्यादिष्वधिष्ठानप्रतीतिसंस्कारदोषाख्य-
कारणचित्तयजन्यत्वेन तदस्थलक्षण्येन सत्यस्याधिष्ठानस्य मिथ्यात्मतावभासा-
दुत्पन्नेन स्वरूपलक्षण्येन * च लक्षितो भ्रमो ऽस्तु नाम आत्मनि त्वहङ्कारादिरू-
पभ्रमो वा जीवब्रह्मरूपेणानेकजीवरूपेण च भेदभ्रमो वा कथं घटिष्यते लक्षणा-
संभवात् । तथा हि । तत्र तावद्दोषस्त्रिविधः । विषयगतः सादृश्यादिः करण-
गतस्तिमिरादिः द्रष्टृगतो रागादिश्चेति । अत्र चात्मैव विषयकरणद्रष्टृस्थचित्त-
यस्थानीयः । अन्यस्य सर्वस्याध्यस्यमानकोटित्वात् । न चाद्वितीये निष्कलङ्क-
स्यभावे चात्मन्युक्तदोषा अन्यतो वा स्वतो वा संभवन्ति । कथं चिद्विद्या-
ख्यस्यावास्तवदोषस्य संभवे ऽप्यध्यस्ताहङ्कारादिप्रतिभासो न कारणचित्तय-
जन्यः । तस्य नित्यात्मचेतन्यरूपत्वात् । यद्यपि शुक्तिरजतादिस्फुरणमपि चेत-
न्यमेव तथापि तस्य सोपाधिकस्य संभवत्यौपचारिकं जन्म अत्र तु उपाधि-
रप्यध्यस्तकोटिस्थ एव तत्कथं निरूपाधिकस्य जन्म । ततो नास्ति तदस्थल-
क्षणम् । तथेतरदपि नास्त्येव । सत्यत्वे ऽप्यधिष्ठानत्वासंभवात् । अधिष्ठानं हि †
सामान्येन गृहीतं विशेषेणागृहीतम् आत्मा तु निःसामान्यविशेषः कथमधि-
ष्ठानं स्यात् । आत्मा ऽधिष्ठानं वस्तुत्वात् शुक्त्यादिवदिति चेद् न । परप्रकाश्य-
त्वस्योपाधित्वात् । तर्हि सिद्धान्तरहस्यानुसारेणैवमनुमीयताम् आत्मा ऽधिष्ठानं
चिद्रूपत्वात् शुक्त्यवच्छिन्नचेतन्यवदिति । मैवम् । इदमंशुक्त्यंशावच्छिन्नरू-
पेण सांशस्य चेतन्यस्य सामान्यग्रहणविशेषाग्रहणयोः संभवे ऽपि निरंशे आ-
त्मनि तदसंभवात् ‡ । निरंशे ऽप्याकाशादिवन्न कात्स्न्यैर्नाशभासतइति चेद्
न । स्वयंज्योतिषो यावत्सत्त्वम् अवभासात् § । स्वयंज्योतिष्ठं चाचार्यं
पुरुषः स्वयंज्योतिः आत्मैवास्य ज्योतिरित्यादिश्रुतिसिद्धम् ॥

✓ नन्वत्र ज्योतिःशब्देन प्रकाशगुणमात्रमभिधीयते तदाश्रयो द्रव्यं वा ।
नाद्यः । आत्मनो ज्योतिःशब्दाभिधेयस्य गुणत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये प्रकाशगुणा-

* मिथ्यात्मतावभास इत्यनेन स्वरूपलक्षण्येनेति २ पु. पा ।

† द्विशब्दः १ पु. भास्ति ।

‡ तदंशासंभवादिति २ पु. पा ।

§ अवभासभावादिति १ पु. पाठः ।

स्यस्य ज्ञानस्य जन्यत्वे ऽप्यात्मनो ज्योतिष्श्रुतिर्न विरुध्यते । ततो न यावत्सत्त्वमात्मनो ऽयभास इति चेद् मैथम् । चैतन्यमात्रवाची ज्योतिःशब्दस्तद्रूप आत्मेत्येव श्रुत्या विषदितत्वात् । अन्यथा स्वयमिति विशेषणस्य एवंकारस्य च वैयर्थ्यात् । तथा हि । किं घटादाविवात्मन्यपि याहकज्ञानस्य ग्राह्याद्यतिरिक्तत्वप्राप्ते तद्वाच्यद्वये विशेषणद्वयं किं वा ज्ञानजनकस्यान्यत्वव्यावृत्तये । आद्ये ग्राह्यग्राहकयोरात्मतज्ज्ञानयोरेकत्वे श्रुतिः पर्यवस्यति । एवं च सत्यात्मनो गुणत्वं ज्ञानस्य द्रव्यत्वं प्रसज्येतेति चेत् प्रसज्यतां नाम तार्किककल्पितानां द्रव्यादिपरिभाषाणां वस्तुनि विरोधाजनकत्वात् । न द्वितीयः । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । स्वयं ज्ञानं जनयत्यात्मैव ज्ञानं जनयति नान्यज्जनकमिति हि त्वया कल्प्यते न च तथा श्रूयते किं तु स्वयंज्योतिरात्मैव ज्योतिरिति ततो नान्यज्ज्योतिरित्येवोपलभ्यते † । न चापेक्षितत्वाज्जनकमपि निरूपणीयमेवेति वाच्यम् । नित्यज्ञानस्य तदनपेक्षत्वात् । विमतं ज्ञानं जायते ज्ञानत्वाद् घटादिज्ञानवदित्यनुमीयतइति चेद् न । वेदान्तिमते दृष्टान्तासिद्धेः । घटादिज्ञाने ऽपि स्फुरणांशस्य नित्यचैतन्यरूपत्वाद् अन्तःकरणवृत्त्यंशस्य चाज्ञानत्वाद् ज्ञानव्यवहारस्य च तथोपचारिकत्वात् । न चैतद्भ्यतिरेक्यनुमानं सपदासद्भावात् । यद्यपि मत्तान्तरे घटज्ञानं दृष्टान्तस्तथापि नैतदुपपद्यते । तथा हि । आत्माश्रितमिदं ज्ञानं किं प्रकाशगुणवत्किं चिद् द्रव्यमिति अङ्गीक्रियते किं वा प्रकाशगुण एवेति । आद्ये ज्ञानद्रव्यस्यैव प्रकाशगुणधत्वेन ज्योतिष् सत्यात्मनः श्रुत्युक्तं ज्योतिष् न स्यात् । द्वितीये ऽपि किमाश्रयद्रव्यैः सह ज्ञानगुणस्य जन्म उत ज्ञानस्यैव । नाद्यः । आत्मद्रव्यस्य नित्यत्वात् । न द्वितीयः । विमतं ज्ञानं द्रव्यजन्मव्यतिरेकेण स्वद्रव्योपाधौ न जायते प्रकाशगुणत्वात् प्रदीपप्रकाशवत् । तत्र हि दीपप्रकाशो दीपद्रव्येण सहैव जायते न तु तद्भ्यतिरेकेणेति न साध्यवेकत्वम् । दर्पणादौ च सत एव प्रकाशस्य घर्षणेनाभिव्यक्तिर्न तु जन्मेति नानेकान्तिकत्वम् । न चान्तःकरणप्रकाशे व्यभिचारः शङ्कनीयः । परिणामघादे प्रकाशवदन्तःकरणद्रव्यस्यैव घटादिज्ञानरूपेणोत्पत्तेः । आरम्भघादे तु

* अन्यस्य व्यावृत्तये इति २ पुस्तके गोपितम् । † इत्येव लभ्यते इति २ पु० पा० ।
‡ अन्तःकरणस्यैव घटादीति २ पु० पा० ।

प्रकाशो नान्तःकरणगुणः । तस्मादजायमानस्य ज्ञानस्य जनकानपेक्षत्वादात्मैव
ज्योतिर्न त्वात्मव्यतिरिक्तं ज्योतिरित्येव श्रुत्यभिप्रायः ॥

ज्योतिष्ठं चात्र चिद्रूपत्वमेव विवक्षितं न जडप्रकाशरूपत्वमिति
प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यन्तराटवगम्यते । प्रज्ञानशब्देनात्र ज्ञातृत्वमुच्यत-
इति चेद् न । भावार्थप्रसिद्धिविरोधात् । प्रकृतं ज्ञानमस्येति विग्रहे ज्ञातृत्वं
लभ्यतइति चेत् तथापि प्रतिक्षणमात्मनि ज्ञानोत्पत्तिकल्पने गौरवम् । तद-
कल्पने चात्मा न प्रकाशेत प्रकाशते च सदैवात्मा । तस्मात्स्वप्रकाशचेतन्य-
रूपस्यात्मनो यावत्सत्वमवभास एवाभ्युपेयः ॥

नन्वात्मन्यगृह्यमाणविशेषत्वमनुभवसिद्ध ब्रह्माकारस्याग्रहणादिति
चेद् न । जीवाद् ब्रह्म भिन्नमभिन्नं वा । भिन्नत्वे ब्रह्मण्येवाधिष्ठाने ऽनवभा-
सविपर्यासो स्यातां न जीवे । अभिन्नत्वं च मानहीनम् । अथ मानमेतद् अय-
मात्मा ब्रह्मेत्यादि वाक्यमुख्यार्थनिष्ठं कार्यकारणभावहीनद्रव्यमात्रनिष्ठत्वे
सति समानाधिकरणत्वात् सो ऽयं देवदत्त इति वाक्यवदिति तर्हि ज्ञानप्र-
काशविरोधादाश्रयविषयभेदाभावाच्च नाज्ञातता ब्रह्मणः । तदित्यमनधिष्ठाने
दोषरहिते आत्मनि नाहङ्काराद्यध्यास इति ॥

१ / अत्रोच्यते । अद्वितीये निष्कलङ्के ऽप्यात्मन्यविद्याख्यो ऽनृतरूपो
दोषो ऽस्तीति श्रुतेः श्रुतार्थापत्तेश्चावगम्यते । श्रुतिस्तावत् तद्यथा हिरण्यं
निधिं निहितमवेक्ष्य उष्यं परि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा
अहरहर्गच्छन्त्यत एव ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा इति सुप्रि-
काले सर्वासां प्रजानाम् अनृतरूपाविद्यापिहितत्वेन ब्रह्मचेतन्यानवभासं दर्श-
यति । तच्चाविद्यापिधानं मिथ्याज्ञानतत्संस्कारज्ञानाभावकर्मभ्यो ऽन्यन्मिथ्या-
त्मकमित्यावरणवादे समर्थितम् । श्रुतार्थापत्तिरपि ब्रह्मज्ञानान्धनिवृत्तिः
श्रूयमाणा ब्रह्मणि प्रागनवबोधो ऽध्यासबन्धहेतुर्दोषो ऽस्तीति कल्पयति ।
न चैवमज्ञानस्य प्रमाणगम्यत्वेन तात्त्विकत्वं स्यादिति वाच्यम् । अविद्या
नाम का चिदनिर्वचनीयभावरूपा नास्तीति वादिनः पक्षं निराकर्तुमेव प्रमा-
णोपन्यासात् । अविद्यास्वरूपं तु साक्षिचेतन्यादेव सिध्यति ॥

यतुक्तं * जीवब्रह्मणोरभेदपक्षे नाज्ञातता ब्रह्मण इति तत्र को ऽभि-

प्रायः किमज्ञानमाश्रयविषयभेदापेक्षं * सदेकस्मिन् न संबध्यतएव उत संबध्य
 स्याश्रयेकत्वेन विरुध्यते किं वा प्रकाशस्वभावस्याविद्याश्रयत्वं विरुद्धम्, अथ
 वा ऽविद्याश्रयत्वे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वादिहानिरिति, । नाद्यः । विमतमज्ञानमा-
 श्रयविषयभेदं नापेक्षते अक्रियात्मकत्वाद् घटादिवत् तथा विमतमेकपदार्थ-
 मेवाश्रयत्याधृषोति च आवरकत्वादपवरकस्यतमोवदिति भेदमनपेक्षैकस्मिन्नेव
 संबन्धद्वयसिद्धेः । ननु ज्ञानघटज्ञानमप्याश्रयविषयभेदमपेक्षतएव । अहमिदं
 जानामीतिघटहमिदं न जानामीति व्यवहारात् † । मेवम् । द्वयसापेक्षज्ञा-
 नपर्युदासाभिधाय्यज्ञानशब्दवशादेव तथा प्रतीतेः । मायादिशब्द ‡ व्यवहारे
 तदभावात् । यथा स्थितिः कर्मनिरपेक्षाप्यगमनशब्देनाभिधीयमाना कस्य
 किंविषयमगमनमिति कर्मसापेक्षवद्भाति तद्वत् । न द्वितीयः । विमतं
 स्याश्रयेकत्वेन न विरुध्यते § आवरणत्वात्तमोवत् । नापि तृतीयः । किं
 प्रकाशस्वभावस्याज्ञानाश्रयत्वविरोधो ऽनुभूयते उतानुमीयते ॥ । नाद्यः ।
 अज्ञानसाधकसाक्षिचेतन्ये ऽहमज्ञ इत्यज्ञानाश्रयताया एवानुभवात् । अनुमा-
 नमपि कथं किमात्मा नाज्ञानाश्रयः आभासमानत्वात्पुरोवर्तनघटश्च ¶ दिति किं
 वा ऽऽत्मा ऽज्ञानविरोधिस्वरूपः प्रकाशत्वादान्तःकरणवृत्तिवदिति अथ वा
 ऽऽत्मा ऽज्ञानसंसर्गविरोधी स्वयंप्रकाशत्वात्प्राभाकराभिमतसंवेदनवदिति ।
 नाद्यः । बाधितविषयत्वात् । परैरपि हि अन्यज्ञानेनात्मनि भासमानएवाज्ञा-
 नाश्रयत्वमभ्युपगन्तव्यम्** । अन्यथा ऽऽत्मायभासत्वे सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । न
 द्वितीयः । अज्ञानावभासकमाने व्यभिचारात् । न च तदेषासिद्धमिति वाच्यम् ।
 परेषामपि स्वाभिमतज्ञानप्रतीत्यभावे तद्व्यवहारायोगात् । न तृतीयः । दृष्टा-
 न्ताभावात् स्वप्रकाशसंवेदनस्यैवात्मत्वात् । नापि ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वादिहा-
 निरिति घतुर्थः पक्षः । यथा सत्यपि बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्ये मलिनदर्पणग-
 तप्रतिबिम्बे ऽध्यस्तेन श्यामत्वादिना †† न बिम्बस्यापदातताहानिः तथा
 जीवस्याविद्याश्रयत्वे ऽपि न ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वादिहानिरिति घक्तुं शक्यत्वात् ।

* विषयभेदसापेक्षमिति २ पु. पा. ।

† अयमिदं जानामीतिघटदर्पमिदं न जानामीति व्यवहारादिति २ पु. पाठः ।

‡ मायाशब्देति १ पु. पा. । § विमतं नाश्रयेकत्वेन विरुध्यते इति २ पु. पा. ।

॥ अभिभूयते ऽनुमीयते इति २ पु. पा. । ¶ घटादिशब्दिति २ पु. पा. ।

** अङ्गीकर्तव्यमिति २ पु. पा. । †† श्यामत्वादिना ऽध्यस्तेनेति २ पु. पा. ।

किं च जीवब्रह्मेक्यं वा स्वप्रकाशत्वं वा सर्वज्ञत्वं वा यद्यदविद्यामणोत्तुमु-
पन्यस्यते तत्तदविद्याया ग्रहणाभासत्वं निराकृत्य भावहूपत्वं साधयिष्यति ।
भावहूपाच्छादनमन्तरेण विद्यमानानां सर्वज्ञत्वादीनां तदुपेतस्य ब्रह्मण-
श्चानवभासानुपपत्तेः । ग्रहणाभावभाषेण तु जीवाद्भिन्नस्य जडस्यासर्वज्ञस्य
घटादेरेवानवभास उपपद्यते न विपरीतस्य ब्रह्मणः ॥

ननु जीवस्याविद्याश्रयत्वं ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमिति घटता जीवब्रह्मणो-
र्विभागो घक्तव्य एवेति चेत् किं घास्तत्रविभाग * आपाद्यते उताविद्याकृतः ।
आद्ये ऽपि किमन्तःकरणकृतादवच्छेदाद्विभागः उत स्वाभाविकादतिरेकाद्
अथ वा स्वाभाविकादंशांशिभावात् । नाद्यः । सादेरन्तःकरणस्यानाद्यवच्छे-
दकत्वायोगात् । न चान्तःकरणमप्यनादि सुपुण्यादावभावात् । सूक्ष्मावस्थं
तत्तत्राप्यस्तीति चेत् किं सूक्ष्मता नाम निरवयवत्वापत्तिः उतावयवपचयमात्रं
किं वा कारणात्मना ऽवस्थितिः अथ वा संस्कारशेषत्वम् । नाद्यः । सावयवस्या-
वयवभावे स्वरूपनाशात् । न द्वितीयः । अवशिष्टावयवघिनो ऽकार्यत्वप्रसङ्गात्क-
दा चिदप्यनपायात् । संपूर्णाकार्यत्वे वा जागरणवद्वावहारापत्तेः । तृतीये ऽपि
किं कारणमेव तिष्ठत्युत कार्यमपि । आद्ये ऽन्तःकरणभावापत्तिः । द्वितीये
व्यवहारापत्तिः † । नापि चतुर्थः । संस्कारस्यावच्छेदानुपादानत्वेन सुप्राव-
नवच्छिन्नस्य जीवस्य मुक्तिप्रसङ्गात् । अथावच्छिद्यमानमेव काष्ठवदवच्छेदो-
पादानम् अन्तःकरणं तु कुठारवन्नमित्तमेवेति चेत् तर्हि नावच्छेदसिद्धिः ।
निरवयवस्य चैतन्यस्य परमार्थतः काष्ठवद्विदारणोपादानत्वायोगात् । अस्माकं
त्यविद्येवावच्छेदोपादानम् । द्वैधीभावो ऽप्यविद्यानिष्ठ एव सन् आत्मनि
परमध्यस्यते । अन्तःकरणस्याप्यविद्याकार्यस्याविद्याद्वारेषात्मावच्छेदकत्वं
न साक्षात् । ततो न को ऽपि दोषः । जाप्यातिरेकादिति द्वितीयः पक्षः ।
मृषाविद्यासामर्थ्यादेव जीवब्रह्मविभागसिद्धावतिरेककल्पनावकाशाभावात् ‡ ।
न च घाद्यं जीवस्य ब्रह्मविपश्ना ऽविद्येति निरूपणीयत्वेन विभागाधीना
ऽविद्या न विभागस्य हेतुरिति । भेदाधीनस्यापि धर्मप्रतियोगिभावस्य
भेदहेतुत्वदर्शनात् । अन्यथा तद्यापि जीवाद् ब्रह्मणो व्यतिरेकः इति

* घास्तवो भेद इति २ पु. पाठः । † द्वितीये जागरणसुखव्यवहारः स्यादिति २ पु. पाठः ।

‡ कल्पनाजन्यकाशादिति २ पु. पाठः । § अतिरेक इति २ पु. पाठः ।

विभागाधीनाऽतिरेकः कथं विभागहेतुः स्यात् । अपि च नाविद्या
 ऽऽश्रयविषयभेदमपेक्षतइत्युपपादितमथस्तात् । नापि तृतीयः । निरवय-
 वस्य स्वतः श्वांशंशिभावायोगात् । तस्मादविद्याकृतं यद्यपि विभाग
 आपादनीयः स चेष्ट एव ।/ यद्यप्यसावविद्या चिन्मात्रसंबन्धिनी जीवग्र-
 हणी विभजते तथापि ब्रह्मस्वरूपमुपेत्य जीवभागण्य एवपातिनी संसारं
 जनयेद् यथा मुखमात्रसंबन्धि दर्पणादिकं विम्बप्रतिविम्बौ विभज्य प्रति-
 विम्बभागत्वातिशयमादधाति तद्वत् । नन्वहमच्च इत्यहङ्कारविशिष्टात्मा-
 श्रितमज्ञानमवभासते न चिन्मात्राश्रितमिति चेद् मेवम् । यद्वदयो दहती-
 त्यत्र दग्धत्वायसोरेकाग्निसंबन्धात्परस्परसंबन्धावभासः तद्वदज्ञानान्तःकर-
 णयोरेकात्मसंबन्धादेव सामानाधिकरण्यावभासो न त्वन्तःकरणस्याज्ञानाश्र-
 यत्वात् । अन्यथा ऽविद्यासंबन्धे सत्यन्तःकरणसिद्धिरन्तःकरणविशिष्टे चावि-
 द्यासंबन्ध इति स्यादन्योन्याश्रयता । न चान्तःकरणमन्तरेणाविद्यासंबन्धो न
 दृष्टचरः सुषुप्ते संमतत्वात्* । अथासङ्गस्य चैतन्यस्याश्रयत्वानुपपत्तेर्विशिष्टाश्र-
 यत्वं कल्प्यतइति चेत् तदा ऽप्यन्तःकरणचैतन्यतत्संबन्धानामेव विशि-
 ष्टत्वे चैतन्यस्याश्रयत्वं दुर्वारम् । अन्यदेव तेभ्यो विशिष्टमिति चेत् तथापि
 जडस्य तस्य नाज्ञानाश्रयत्वम् । अन्यथा भ्रान्तिसम्यग्ज्ञानमोक्षाणामपि जडा-
 श्रयत्वप्रसङ्गात् । अज्ञानेन सहैकाश्रयत्वनियमात् । न च चैतन्यस्य काल्पनि-
 केनाश्रयत्वेन † चास्तवमसङ्गत्वं विहन्यते । अतः‡ चिन्मात्राश्रितमज्ञानं जीव-
 पक्षपातित्याज्जीवाश्रितमित्युच्यते ॥

यस्तु भास्करोऽन्तःकरणस्येवाज्ञानाश्रयत्वं मन्यते तस्य तावदात्मनः
 सदा सर्वज्ञत्वमनुभयविरुद्धम् । असर्वज्ञत्वे च कदाचित् किं चिन्न
 जानातीत्यज्ञानमात्मन्यभ्युपेयमेव । अथावद्व्यभिच्यञ्चानयोरात्माश्रयत्वे
 ऽपि भाष्यरूपमज्ञानमन्तःकरणाश्रयमिति मन्यसे तदा ऽपि ज्ञानादन्यद्वेद
 ज्ञानं फाषकामलादेष तत्स्यात् । अथ ज्ञानविरोधि तन्न । आत्माश्रितज्ञाने
 नान्तःकरणाश्रितम्याज्ञानस्य † विरोधासंभवात् । एकस्मिन्नपि विषये देव-

* सुषुप्तिसंमतत्वादिति १ पु षाठ । † काल्पनिकाश्रयत्वेनेति २ पु षाठ ।

‡ अत इति षाठ २ पुनके ।

§ आत्माश्रितज्ञानेनान्तःकरणाश्रितज्ञानेनान्तःकरणाश्रितम्याज्ञानमित्यत्रंगताः षाठ १ पुनके ।

आत्मान्तःकरणयोरैरात्मन एवाज्ञानाश्रयत्वम् । अविद्याया अनादित्वम् । ४६

दत्तनिष्ठज्ञानेन यच्चदत्तनिष्ठस्याज्ञानस्यानिवृत्तेः । अन्यत्र भिन्नाश्रययो*रवि-
रोधे ऽपि करणगतमज्ञानं कर्तृगतज्ञानेन विरुध्यतइति चेद् न । यच्चदत्तो
ऽयम् अन्तःकरणलयहेत्वदृष्टवान् सुषुप्तौ लीयमानान्तःकरणत्वादित्यनुमातरि
देवदत्ते स्थितेनानेन ज्ञानेनानुमितिकरणभूते सुषुप्तयच्चदत्तान्तःकरणे स्थित-
स्याज्ञानस्यानिवृत्तेः । ज्ञातृसंबन्धिन्यन्तःकरणे स्थितस्य निवृत्तिरस्त्येवेति
चेद् न । अज्ञानस्यान्तःकरणगतत्वे मानाभावात् । विमतं करणगतं भ्रान्ति-
निमित्तदोषत्वात् काचादिकवादिदिति चेत् तर्हि चक्षुरादियु तत्प्रसज्येत ।
सादित्वातेषामनाद्यज्ञानाश्रयत्वानुपपत्तिरिति चेद् अन्तःकरणे ऽपि तुल्यम् ।
सत्कार्यवादाश्रयणान्न साद्यन्तःकरणमिति चेत् चक्षुरादावपि तुल्यम् ।
अतो नान्तःकरणाश्रयमज्ञानं किं त्वात्माश्रयम् † । तदुक्तभाषेपूर्वकं
विश्वरूपाचार्यैः ।

नन्वविद्या स्वयंज्योतिरात्मानं ढौकते कथम् ।

कूटस्थमद्वितीयं च सहस्रांशुं यथा तमः ॥

प्रसिद्धत्वादविद्यायाः सा ऽपह्नोतुं न शक्यते ।

अनात्मनो न सा युक्ता विना त्वात्मा तथा न हि ‡ ॥ इति ॥

तस्याश्चाविद्याया जीवब्रह्मविभागहेतुत्वं पुराणे ऽभिहितम् ।

विभेदजनके ऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ इति ॥

अविद्याया अनादित्वादेवाऽनादिविभागहेतुत्वमविरुद्धम् । अवि-
द्याऽनादित्वं च प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वन्नादी उभावपीति स्मृतावुक्तम् ।
प्रकृतिर्नाम माया । मायां तु प्रकृतिमिति श्रुतेः । मायाविद्ययोश्चैकत्वम-
वोचाम ॥

नन्वेवं स्वप्रकाशस्याविद्याश्रयत्वे ऽपि नाविद्याविषयत्वं संभवति
सदा भासमानत्वात् । न हि भासमाने घटे घटं न जानामीत्यज्ञानविषयत्वं
व्यंघहरन्ति । त्वदुक्तमर्थं न जानामीति भासमानस्यैवार्थस्या॥ज्ञानं प्रति

* भिन्नाश्रितयोरिति २ पु. पा. १.

† काचादिदोषवदिति २ प. पाठः ।

‡ किं तु चित्मात्राश्रयमिति २ पु. पाठः ।

§ विना त्वात्मा तथा न हि इति २ पु. पा. १

॥ भासमानस्यार्थस्येति उच्यते अत्रिकनः पाठः २ पु. पा. १

व्यावर्तकतया विषयत्वं व्यपह्रियतइति चेद् न । तत्राप्यनवगतस्यैवार्थगत-
विशेषाकारस्य विषयत्वात् । अनवगतस्य व्यावर्तकतया प्रतीतिर्न युक्तेति
चेद् गवं तर्हि त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यत्रापि गतिस्त्वयैव वाच्येत्यु-
च्यते । प्रमाणेन हि * प्रकाशमानो ऽर्थो नाज्ञानस्य विषयः । प्रमाणस्याज्ञा-
ननिवर्तकत्वात् ॥

यत्तु साक्षिप्रत्यक्षगम्यं घटादिकं † चैतन्यमेव वा न तस्या-
ज्ञानविषयत्वे का चिद्भानिः । न हि साक्षिचैतन्यमज्ञाननिवर्तकं‡ प्रत्युत
तत्साधकमेव । अन्यथैतदज्ञानं§ सर्वैः प्रमाणैर्न्यायैश्च विरुध्यमानं कथ
सिध्येत् । तदुक्तम् ।

स्यं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्वन्यायविरोधिनी ।

सहते न विचारं सा तमो यद्विद्विवाकरम् ॥ ॥ इति ॥

विचाराऽसहत्वं चाविद्याया अलङ्कार एव । तदप्युक्तम् ।

अविद्याया अविद्यात्वमिदमेवात्र लक्षणम् ।

यद्विचारासहिष्णुत्वमन्यथा वस्तु सा भवेत् ॥ इति ॥

न चाविचारितरमणीयाया आत्मानमाच्छादयितुमसामर्थ्यं शङ्क-

नीयम् ।

अहो धार्यमविद्याया न कश्चिदतिवर्तते ।

प्रमाणं वस्त्वनादृत्य परमात्मैव तिष्ठति ¶ ॥ इत्युक्तत्वात् ॥ ७

युक्त्येकशरणेनाप्यनुभवो नापलपितुं शक्यते । अनुभवनिष्ठत्वाद्युक्तेः ।
अन्यथा युक्तिरप्रतिष्ठितैव स्यात् । अनुभूयते हि स्वयंज्योतिषो ऽपि भोक्तु-
र्देहादिसंघाताद्वावृत्तत्वमज्ञानतिरोहितमेव ॥

नन्वहमित्यात्मप्रतीतो तद्वेदो ऽपि प्रतीयतएव** भेदस्य वस्तुस्व-
रूपत्वात् †† । न चाहं मनुष्य इति मिथ्याभूतदेहतादात्म्याभिमानेन भेदेस्ति-
रोहित इति वाच्यम् । ऐक्याभिमानस्य भेदप्रतीत्यनुसारेणापि गौणतयोपपत्तौ

* विशुद्धो न दृश्यते २ पुस्तके ।

† अज्ञानस्य निवर्तकमिति २ पु पा ।

‡ मेष्कर्मसिद्धौ ३ अ० ६६ प्र० ।

* प्रतीत एवेति २ पु पा ।

† घटादिकं चेति यावच्छब्दो ऽधिकः २ पुस्तके ।

§ इदमज्ञानमिति २ पु पा ।

¶ मेष्कर्मसिद्धौ ३ अ० १११ प्र० ।

†† वस्तुरूपत्वादिति २ पु पा ।

भेदप्रतीतिविरुद्धमिथ्यात्वकल्पनायोगात् । यदि देहसमानाधिकृतत्वादहमिति प्रत्ययो नात्मनो देहव्यतिरिक्तत्व गृह्णीयात्तदा तन्नैव सिध्येत् प्रमाणाभावात् । आगमानुमानयोरपि तद्विरोधे प्रमाणत्वायोगात् * । न चाहप्रत्ययस्य द्विचन्द्रादिवोधवन्मिथ्यात्वादविरोध इति वाच्यम् । आगमानुमानप्रामाण्यसिद्धौ तन्मिथ्यात्वं तन्मिथ्यात्वे चैतरप्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रयत्वात् । द्विचन्द्रादिवोधस्य प्रमाणबलाबलचिन्तायाः प्रागेव ऋटिति बाध्यत्वात्तन्मिथ्यात्वसिद्धिः अथ तु प्रमाणबलाबलचिन्तायामसञ्जातविरोधितया ऽहप्रत्यय एव बलीयानिति तद्विरुद्धाभ्यामागमानुमानाभ्यां देहव्यतिरिक्तत्व न सिध्येत् । तस्मादहप्रत्ययेनैव देहव्यतिरिक्तत्वसिद्धौ मनुष्यत्वाभिमानो गौणो न सिध्येति ॥

नैतत्सारम् । किमर्थतो देहव्यतिरिक्तात्मविषयो ऽहप्रत्यय किं वा

प्रतिभासतः । नाद्यः । अर्थतो भेदसताया अप्रयोजकत्वात् । सिद्धो देवदत्त इत्यादौ हि भेदप्रतिभास एव गौणत्वप्रयोजको दृष्टः । अन्यथा इदं रजतमित्येषापर्यतो भेदसद्भावेन गौण एव व्यवहारः स्याद् न भ्रान्तः । द्वितीये ऽपि किमहप्रत्ययो विचारात् प्रागेव व्यतिरेकमवभासयति उत पश्चात् । नाद्यः । विचारशास्त्रप्रयत्न्यात् । न द्वितीयः । प्राप्ताप्राप्तिविवेकेन विचारस्यैव व्यतिरेकबोधकत्वात् । ननु विचारो नाम युक्त्यनुसन्धानं न हि युक्ति स्यात्तन्व्येण ज्ञानजननी किं तु प्रमाणानुयाहिका सती व्यतिरिक्तात्मविषयत्वमहप्रत्ययस्य प्रमाणस्य विषेचयति । मैवम् । किं युक्तिविषयविषये प्रमाण नियमयति गतापदेव त्वया गहीतव्यं नाधिकं नापि न्यूनमिति किं वा स्वतःसिद्धे विषये ग्रहणाय प्रवृत्तस्य प्रमाणस्य प्रसक्त प्रतिबन्ध निरस्यति । नाद्यः । पुरुषबुद्धिवैचित्र्येण युक्तीनामव्यवस्थिततया प्रमाणानामव्यवस्थितविषयत्वापत्तेः । नन्विष्टापत्तिरेषा प्रमाणानां नियतविषयत्वे शास्त्रकाराणां मत्तभेदासम्भवादिति चेद् न । विरुद्धस्थले स्वमतमेव प्रामाणिकं नान्यदिति सर्वैरङ्गीकारात् । अव्यवस्थितविषयत्वे च परमतान्यपि प्रामाणिकत्वेनादर्शन्यानि स्युः । न च प्रथमयुक्तीनां बहूनां प्रमाणनियामकत्वं वाच्यम् । न हि सहस्रमपि युक्तयः सकलशास्त्राभिमतबुद्धिप्रभया अपि चक्षुषः शब्दविषयस्य सम्पादयेयुः ह्य-

* प्रामाण्ययोगादिति २ पु षा । † चिन्ताया अतः प्राप्तेति २ पु षा ।

‡ इत्यादिने इति २ पु षा । § प्रमाणानामव्यवस्थिततति २ पु षा ।

विषयत्वं वा निवारयेयुः । द्वितीये तु किमहंप्रत्ययस्य देहादिप्रतियोगि-
 कात्मभेदो ऽपि स्वतःसिद्धो विषयः किं वा ऽऽत्ममात्रम् । आद्ये लौकाय-
 तिकस्य प्राकृतानां च विवेकः प्रसज्येत । अथ तेषां शास्त्रीययुक्तिभिः प्रति-
 बन्धानिरसनादविवेकस्तथापि शास्त्राभिज्ञेन त्वया न कदा चिदपि देहादि-
 व्यतिरिक्तो ऽहमिति प्रत्येतुं वक्तुं वा शक्येत । अहमित्यनेनैव भेदोक्तो दे-
 हादिव्यतिरिक्त इत्यस्य योनिरुक्त्यप्रसङ्गात् । अथात्ममात्रं विषयः तर्हि
 सुखेन युक्तयो ऽहंप्रत्ययस्यात्मग्रहणे प्रसक्तं प्रतिबन्धं निरस्यन्तु नैतावता
 ऽहंप्रत्ययस्य देहादिविषयत्वमनुभूयमानमपोढुं शक्यम् । नन्वेवमहं मनुष्य इति
 प्रत्ययः स्वविषयमेव गृह्णातीति भ्रमो न स्यात् । मैवम् । न हि स्वविषय-
 याहि प्रमाणमन्यविषययाह्यप्रमाणमित्यस्मद्भावस्या किं तु सत्ययाहि प्रमाणं
 सत्यानृतयाहि चाप्रमाणमिति । अहंप्रत्ययश्च सत्यमात्मानमसत्यं देहादिकं
 चेकीकृत्य गृह्णातीति भ्रम एव । न च स्वप्रकाशे निरंशे आत्मन्यगृहीतविशेषा-
 यासंभवादभ्रम इति वाच्यम् । यद्वदकारादिवर्णेषु निरवयवेषु साकल्येन भास-
 मानेषु ध्वनिगतं ह्रस्वदीर्घत्वादिकमारोप्यते न च ह्रस्वत्वादिकं वर्णधर्मः
 स एवायमकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञया वर्णानां सर्वगतत्वावगमाद् वर्णसर्वगत-
 त्वज्ञानवतामपि तद्युक्त्यननुसन्धानेन* ह्रस्वत्वादिभ्रमो ऽनुवर्ततएव तद्वदा-
 त्मन्यप्याबालपरिचितमनुभवसिद्धं देहादितादात्म्यभ्रमं शास्त्रजन्यब्रह्मात्मत-
 त्वसाक्षात्कारेण विना बाधरहितं को निवारयेत् † । गौणत्वं चाहं मनुष्य
 इति प्रत्ययस्योत्तरश्च समन्वयसूत्रे ‡ निराकरिष्यते । तदेवं स्वयंप्रकाशमानो
 निरंशो ऽप्यात्मा मिथ्याभिमानतिरोहितो ब्रह्मतत्वाकारेणागृहीत इत्याकार-
 भेदेन सामान्यग्रहणविशेषाग्रहणयोः संभवादधिष्ठानत्वमविरुद्धम् । ततः
 सत्यस्याधिष्ठानस्य मिथ्यावस्तुसंभेदावभास इति स्वरूपलक्षणमस्त्येव । विषय-
 करणद्रष्टाध्यक्षितयस्थानीये आत्मन्यधिद्यादोषस्य § समर्थितत्वादात्मचेतन्य-
 स्येवाधिष्ठानयाहकप्रमाणत्वादनदौ संसारे पूर्वपूर्वाध्याससंस्कारस्य सुलभत्वाच्च
 कारणक्षितयजन्यत्वं तटस्थलक्षणमपि सुसंपादम् । यद्यप्यथाधिष्ठानाध्यस्यमा-
 नयोरात्मानात्मनोरेकीकरणेनापभासकं चेतन्यः स्वरूपतो न जायते तथापि

* अननुसंधाने इति ३ पु. पा. ।

† को धारयेदिति ३ पु. पा. ।

‡ व्याससू. १ अ. १ पा. ४ सू. ।

§ अविद्याप्यदोषस्येति ३ पु. पा. ।

अहंप्रत्ययस्येदमनिदंरूपत्वम् । तत्र ग्राभाकरविधादः । ५३

विशिष्टविषयोपरक्ताकारेण तस्य जन्म न विरुद्धम् । एवं च सति *यत्तु पूर्वं लक्षणमुक्तं तत्र स्मृतिसमानशब्देन कारणचित्तजन्यत्वं विवक्षितम् । अन्यस्यान्यात्मतावभास इत्यनेन च सत्यस्य मिथ्यासंभेदावभास इति व्याख्येयम् । तस्मादात्मन्यहङ्कारादिभ्रमो वा सोपाधिकभेदभ्रमो वा लक्षणलक्षित एवेति सिद्धम् ॥

ननु कथं प्रत्यगात्मन्यध्यासः संभाव्यते सर्वत्र ह्यध्यस्यमानेन समानेन्द्रियविज्ञानविषयत्वमेवाधिष्ठानस्य दृष्टम् । न च युष्मत्प्रत्ययापेतस्यात्मनस्तदस्ति । उच्यते । एकस्मिन्विज्ञाने ऽधिष्ठानाध्यस्यमानयोः संभिन्नतया ऽवभास एवाध्यासे ऽपेक्ष्यते नाधिष्ठानस्य विषयत्वं केवलव्यतिरेकाभावात् । अस्ति चाचात्मानात्मसंभेदावभासकमहमित्येकं ज्ञानम् । यद्यप्यात्मा निरंशत्वादविषयत्वाङ्गांशेन वा स्वरूपेण वा नास्य ज्ञानस्य विषयस्तथाप्याकाशप्रतिबिम्बगर्भितदर्पणवदात्मन्यध्यस्तमन्तःकरणमात्मप्रतिबिम्बगर्भितमहंप्रत्ययरूपेणावभासते । अस्ति चेदं रजतमितिवदिदमित्यध्यासे द्वैरूप्यम् । यथा ऽयो दहतीत्यत्र दग्धत्वविशिष्टस्याग्नेरयसश्च द्वैरूप्यावभासस्तथा ऽहमुपलभइत्यचाप्युपलब्धत्वविशिष्टस्यात्मने ऽन्तःकरणस्य च द्वैरूप्यावभासात् । तत्र दुःखितया परिणामितया जडतया विषयेन्द्रियादिव्यावृत्ततया वा ऽनुभूयमानेशो ऽन्तःकरणम् प्रेमास्पदतया कूटस्थतया साक्षितया विषयेन्द्रियाद्यनुवृत्तचैतन्यरूपतया चानुभूयमानेश आत्मा । तस्मादिदमनिदमात्मको ऽहंप्रत्ययः ॥

नन्वेतत्प्राभाकरो न सहते । तथा हि । घटमहं जानामीत्यत्र स्वप्रकाशविज्ञानं घटादीन्विषयत्वेनात्मानं चाश्रयत्येन स्फोरयति । ततो ऽहमित्यात्मैव भासते ऽन तचेदमंशः । न च वाच्यम् अयो दहतीत्यादाघयःपिण्डादेर्दग्धत्वव्यतिरेकश्च ॥ दहं जानामीत्यचाहङ्कारस्य चातृव्यतिरेको ऽस्त्विति । यथा शीतलायःपिण्डो दीपज्वालाद्यात्मकरश्च दग्धानिविक्तो क्व

* एवं सतीति अधिष्ठानः पाठः १ पुस्तके ।

† द्वैरूप्यावभास इति २ पु. पाठः ।

‡ अहमितं जानामीति १ पु. पाठः ।

§ आत्मैवावभासते इति २ पु. पा. । ॥ दग्धव्यतिरेकप्रतिनि १ पु. पा. ।

चिदुपलभ्येते तथा ऽहङ्कारज्ञाचोः क्व चिदपि विवेकानुपलम्भात् । ततो
ऽहङ्कार एवात्मा स च संविदाश्रयत्वेनापरोक्षः ॥

यस्तु सांख्य आत्मानमनुमिमीते जडे ऽन्तःकरणे * चित्प्रतिबिम्ब-
स्तादृशबिम्बपुरःसरः प्रतिबिम्बत्वाद् मुख्यप्रतिबिम्बश्चदिति । तथा ऽन्त्ये ऽपि
स्यस्यप्रक्रियानुसारेण ये ऽनुमिमते तेषामात्मनो नित्यानुमेयत्वमहमित्यप-
रोक्षभावभाविरुद्धम् । अथ परावयोधनाद्यन्यनुमानानि तर्हि सन्तु नाम ॥

यत्तु तार्किकैरात्मनो मानसप्रत्यक्षविषयत्वमुक्तं तदसत् । प्रमा-
णाभावात् । मनोऽन्यथ्यतिरेकयोर्विषयानुभवेनैवान्यथामिद्रेः । विषयानुभवं
प्रत्याश्रयत्यसंबन्धादेवात्ममिदृशात्मनि घानान्तरकल्पने गौरवात् ॥

नून्यस्तु तर्हि भाट्टमगम् । आत्मा घानकर्म प्रत्यक्षत्वाद् घटयत् । न
च कर्मकर्तृत्वविरोधः । द्रव्यांगस्य प्रमेयत्वं बोधांगस्य प्रमातृत्वमिति व्यय-
न्यतात्वात् । नापि गुणप्रधानभायविरोधः । प्रमेयांगः प्रधानं प्रमाचंगो
गुणभूत इति मुख्यत्वात् । नैतद्युक्तम् । द्रव्यांगस्याघेतनस्यात्मत्वायो-
गात् । बोधांगस्यैव कर्मस्ये पूर्वाकविरोधद्रव्यानिस्तारात् । न च बोधो
गुणपदप्रमेयत्वेन प्रमातृत्वेन च परिणामाहो निरवयवत्वात् । कथञ्चिप्र-
धानाद्विषयपरिणामे ऽपि प्रमातृभागस्य स्वप्रकाशत्वेन संविदाश्रयत्वेन आश्रयी-
तावपमिदृशान्तापनेः । विषयत्वेन प्रतीतो घटघटनात्म्यप्रसङ्गात् ।
तस्मात्संविदाश्रयतयेवात्मा प्रत्यक्षः घटादयस्तु संविद्विषयगमा प्रत्यक्षाः ॥

यस्तु मौञ्जान्तिके घटादीननुमिममिती संवेदनेषु विषयप्रतिबिम्ब-
ऽवभासमन्वाविधबिम्बपुरःसरः अतस्मिन्मद्वयभासत्वाद् द्रव्यगतमुद्राय-
भासवदिति स व्यक्तव्यः किमस्मिन्ननुमानघाने प्रतिबिम्बभायमन्तरेण
साक्षाद्विषयभूता विषया । अयमभावेन न वा । आद्ये अत्रैवनेकान्तिके हेतुः ।
द्वितीये प्रतिघाताद्येस्य बिम्बपुरःसरस्याप्रतिधामाद् अनुमानानुदय इव ।
अतो ऽनुभूयमानं विषयापरोक्षं नाप्यनपीयम् ॥

यत्तु विज्ञानशक्तिना विज्ञानरूपत्वेनेव विषयात्मापरोक्षत्वमुक्तं तद-
सत् । अविज्ञानरूपस्य धातुस्याप्यपरोक्षघटशेनात् । । तस्यापि

* अलङ्कारे जडे इति २ पु. पा. ।

* बिम्बपुत्रा विषया इति २ पु. पा. ।

† अत्रोपलब्धत्वं तर्हि २ पु. पा. ।

विज्ञानरूपत्वे रजतवद्बाधो न स्यात् । अतो घटादि प्रमेयं विषयत्वेन प्रत्यक्षम् । प्रमितिस्तु स्वप्रकाशत्वेन न प्रत्यक्षा ॥

यत्तु तार्किका मनःसंयुक्तात्मनि समवेता प्रमितिः संयुक्तसमवाय-
संबन्धेन ज्ञानान्तरप्रत्यक्षेत्याहुः । यच्च भाटाः विषयनिष्ठा प्राकट्याख्या
प्रमितिः संयुक्ततादात्म्येनान्यवेद्येत्याहुः । तदुभयमप्यसत् । प्रमितिगोचरप्रमि-
त्यन्तराङ्गीकारेण युगपत्कालद्वयायस्थानप्रसङ्गात् । विनश्यद्विनश्यतोः
फलयोग्यमिष्टमेवेति चेत् तथापि संयुक्ते यस्तुनि समवायस्य तादा-
त्म्यस्य वा ग्रहणप्रयोजकत्वे प्रमित्याश्रयगतपरिमाणरसादीनामपि प्रमिति-
ग्राहकेणैव ज्ञानेनापरोक्षता प्रसज्येत । अथोच्यते आत्मनिष्ठपरिमाणादीनां
घटादिगत रसादीनां च प्रमितिप्रत्यायकज्ञानेनापरोक्षत्वयोग्यता नास्तीति ।
एवमपि प्रमितेः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकादर्शनाद् न घटादिष्वदन्यवेद्यता
युज्यते । न च वाच्यं प्रमाणाख्यादात्मव्यापाराद् घटादिषु जायमानस्य
प्राकट्यस्य घटगतरूपादिवदन्यवेद्यतेति । को ऽसावात्मनो व्यापारः
परिस्पन्दः परिणामो वा । नाद्यः । सर्वगतस्य तदसंभवात् । द्वितीये तु
मृत्युरिणामफलस्य घटस्य मृदि चात्मपरिणामफलस्य प्राकट्यस्यात्मेशाश्रयः
स्यात् । केशपलितत्वपरिणामाच्छरीरे चार्द्धकवदात्मपरिणामाद्विषये प्राक-
ट्यमिति चेत् तथापि किं प्राकट्याश्रयत्वं चेषनत्वं किं वा प्राकट्यजनकत्वम्
उत तज्जनकज्ञानाख्यव्यापाराधारत्वम् । आद्ये घटादयश्चेतनाः स्युः ।
द्वितीये पुनश्चक्षुरादयश्चेतनास्तथा स्युः । न तृतीयः । आत्मा ज्ञानक्रि-
यावान् तज्जन्यफलसंबन्धित्वाद् यथा भुजिजन्यतृप्तिरसंबन्धी भुक्तिक्रियावान्
देवदत्त इति हि त्यया ज्ञानाधारत्वमात्मनो ऽनुमातव्यं तथाविद्धो हेतुः
स्याद् आत्मनः फलसंबन्धाभावात् । मया घटो ऽनुभूयते इति फलसंबन्धः
प्रतीयतइति चेत् तर्हि विषये एव फलं नात्मनीति वदतस्तद्य मते प्रती-
तिविरोधस्त्वयैव संशयितः स्यात् । अतो ऽतिदुष्टो तार्किकभाट्टपञ्चावुपेक्ष्य
प्रमातृव्यापारस्य प्रमाणस्य फलभूतायाः प्रमितेः स्वप्रकाशत्वमादत्तव्यम् ॥

यत्तु सौगतेन * संवेदनमेव प्रमाणं तदेव तत्फलं चेत्युक्तं तत्र स्फुटं
एव स्यात्मानि घृतिविरोधः । यद्यपि प्रमातुरात्मनो नास्ति कश्चिद्वापार-
स्ताथाप्यात्ममनश्चक्षुर्विषयाणां चतुर्णां संनिकर्ष एव प्रमाणरूपः सन् प्रमातृ-
व्यापारत्वेनोपचर्यते । न चाव्यभिचारिण्यां प्रमितौ सत्यां हानोपादानोपे-
क्षाणां व्यभिचारितानां प्रमाणफलत्वमुपपद्यते ॥

न चात्मा स्वप्रकाश इति वेदान्तपक्षो युक्तिसहः । उभयवासिद्धि-
संबित्स्वप्रकाशत्वमात्रेण व्यवहारसिद्धावात्मनो ऽपि तत्कल्पने गौरवात् ।
तस्मात् चिपुटीप्रत्यक्षवादिनः प्राभाकरस्य यन्मतं कुम्भमहं जानामीत्या-
दिषु विषयसंवेदनस्य स्वप्रकाशस्याश्रयत्वेन प्रदीपाश्रयवर्तित्वप्रकाशमानो ऽह-
ङ्कार आत्मैव न त्विदमनिदंरूप इति तदेवादरणीयम् ॥

ऋषोच्यते । विचारे सत्यहङ्कारस्यानात्मत्वमेव पर्यवस्यति आत्मनो
ऽनुभवरूपत्वात् । तथा हि । इदं तावद्भवान् प्रष्टव्यः किमात्मैव चित्र-
काय उतानुभवो ऽपि अथ वा ऽनुभव एवेति । आद्ये जडप्रकाशो ऽय-
मनुभवः किं चक्षुरादिवदप्रकाशमानो विश्वमभिव्यनक्ति आहो स्वदालो-
कवत्सजातीयप्रकाशान्तरनिरपेक्षतया प्रकाशमान एव विषयाभिव्यञ्जकः § ।
नाद्यः । चक्षुषः स्वातिरिक्तानुभवजनकत्वाद् अनुभवस्य चातथात्वात् । द्वितीये
स्वातिरिक्तानुभवमनपेक्ष्य स्फुरणमित्येतस्य चित्रकाशलक्षणस्य सत्त्वेनानुभव-
श्चित्प्रकाश एव भवेत् । यद्यप्यनुभवचक्षुरालोकानां घटादिव्यञ्जकत्वं समानं
तथाप्यनुभवस्य विषयाज्ञानविरोधित्वात् चित्रकाशत्वम् आलोकस्य
विषयगततमोविरोधित्वाज्जडप्रकाशत्वम् चक्षुषश्चापरोक्षानुभवं प्रति साक्षा-
त्साधनत्वादज्ञातकरणत्वमिति संभवत्येव वैषम्यम् ॥

नन्वालोकवत्सजातीयानपेक्षत्वमनुभवस्येत्युक्तम् आलोकस्य सजा-
तीयचक्षुःप्रकाशत्वादिति चेद् न । चक्षुः किमालोके तमो धारयत्युताऽनुभवं
जनयति । नाद्यः । आलोकस्य निस्तमस्कत्वात् । द्वितीये ऽपि ॥ विजाती-
येनैव चक्षुर्जन्यानुभवेन प्रकाशत्वमालोकस्य । तस्मादालोकवत्सजातीयान-

* सुगतेनेति पाठः १ पुस्तके ।
† सतस्विपुटीति २ पु पा ।
॥ अपिशब्दो नास्ति २ पुस्तके ।

† व्यभिचारिणामिति २ पु ।
§ विश्वाभिव्यञ्जक इति २ पु पा ।

येनस्यानुभवस्य चित्रप्रकाशत्वं युक्तं जडप्रकाशत्वे जगदान्ध्यप्रसङ्गात् । प्रमातृ-
चैतन्यमेव जडानुभवबलात् सर्वमवभासयतीति चेद् न । जडानुभवो यद्या-
त्मचैतन्यस्य विषयसंबन्धमात्रे हेतु*स्तदा बुद्धिपरिणाम एवायं स्यात् ततो
वेदान्तिमतः प्रवेशः । अथात्मप्रकाशे ऽपि हेतुः तदसत् । चिद्रूपस्य जडा-
धीनप्रकाशानुपपत्तेः † । अस्तु तर्हि विषयमात्रप्रकाशकः । न च वेदान्तमता-
पत्तिः । आत्मचैतन्यात्पृथगेव विषयाभिव्यक्तये जडानुभवजन्यानुभवान्तर-
स्वीकारादिति चेत् तर्हि अस्यापि द्वितीयानुभवस्य तथैव जडत्वेनानुभवान्तर-
रापेक्षायामनवस्था स्यात् । नाप्यात्मानुभवानुभावपि ‡ चित्रप्रकाशाविति द्वितीयः
पक्षः । तयोरन्योन्यनिरपेक्षसिद्धिप्रसङ्गात् । तथात्वे च तयोः संविदात्मनोः
संबन्धः केनावगम्येत । उभयोरप्यन्योन्यघातानभिन्नतया न संबन्धयाहित्वं
संभवति । अथ मन्यसे आत्मा स्वयमेव न प्रकाशते चिद्रूपत्वात् पुरुषान्तर-
संबेदनवत् ततो ऽनुभवाधीना ऽऽत्मसिद्धिरिति । तन्न । अनुभवे ऽपि तथा
प्रसङ्गात् । अव्यवहितत्वादनुभवः स्वप्रकाश इति चेत् तदात्मन्यपि समानम् ।
तत आत्मा स्वयमेव प्रकाशते चिद्रूपत्वे सत्यव्यवहितत्वादनुभववदिति
प्राप्नोति । नाप्यनुभव एव चित्रप्रकाश इति तृतीयः पक्षः । आत्मैव चित्रप्रकाश-
इति बलादङ्गीकार्यत्वत् । आत्मानुभवयोरभेदात् । तथा हि ॥

सो ऽयमनुभव आत्मगुण इति तार्किकाः प्राभाकराश्चाहुः । आत्मस्व-

रूपत्वाद् द्रव्यमिति सांख्या अर्थोदाचक्षते । तथा परिणामक्रियाफलत्वात्
क्रियाफलयोरैक्यविवक्षया ॥ कर्मेति भाट्टाः । तत्र कर्मत्वे गमनादिक्रियावत्प्रका-
शत्वं फलत्वं चायुक्तम् । द्रव्यत्वे ऽप्यणुपरिणामश्चेत् खद्योतवद्द्रव्यत्वेकदेशं परि-
मितमेव स्फोरयेत् । महत्परिणामत्वे तद्रूपस्यात्मनो ऽपि सर्वपावभासप्रसङ्गः ।
अथ तदाश्रय आत्मा तथापि स एव दोषः । मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वेनाव-
यवपरतन्त्रत्वादात्मपरतन्त्रता न स्यात् । अथ घटस्य भूतलपरतन्त्रतावदा-
त्मपरतन्त्रता स्याद् एवमपि प्रदीपप्रकाशयोरिवात्मचैतन्ययोरभेद एवाङ्गीकार्यः ।
प्रदीपेन प्रकाशितमितिवन्मया ऽवगतमिति व्यवहारदर्शनात् । आत्मचैतन्य-

* मात्रहेतुरिति समस्तः पाठः = पुस्तके ।

† वेदान्तमतेति १ पु. पा. ।

‡ हेतुस्तदा सच्चिद्रूपस्य जडाधीनप्रकाशानुपपत्तिरिति १ पु. पा. ।

§ उभावपीति = पुस्तके नास्ति । ॥ परिणामक्रियातत्फलयोरैक्यविवक्षयति १ पु. पा. ।

योर्भेदे व्यवहारो ऽयं काष्ठेन प्रकाशितमिति वदुपचरितः स्यात् । गुणत्वपदे प्रदीपगतभास्वरूपवदाश्रयजन्यव्यतिरेकेण जन्मासंभवान्नित्यतया ऽऽत्मन्यव्यभिचारबलादर्थत आत्मेवानुभवः स्यात् । अनुभवाधीनसिद्धिक आत्मा कथमनुभव इति चेद् न । तथा सति घटवदनात्मत्वप्रसङ्गात् । न च नीलपीताद्यनुभवानां भिन्नत्वाद् नात्मस्वरूपतेति वाच्यम् । स्वरूपतो ऽनुभवेषु भेदाऽप्रतीतिः । भेदकल्पने च मानाभावात् । न च जन्मविनाशो भेदकल्पको । तयोर्भेदसिद्धिपूर्वकत्वेन* परस्पराश्रयत्वात् । ननु चक्षुरादिसाधनार्थवत्त्वाद्योतरसंविज्जन्माभ्युपेयम् तथा यौगपद्यव्यावृत्तये पूर्वसंविन्नाशश्चाभ्युपेय इति चेद् न । एकस्याः संविदो विषयविशेषैः संबन्धानामुत्पत्तिविनाशाभ्यामेव तत्सिद्धौ संविदो ऽप्युत्पत्तिविनाशयोगैरवात् ॥

यत्तु सुगताः कल्पयन्ति ज्वालानामिव सादृश्यात्संविदां सन्नेव भेदः परोपाधिमन्तरेण न विभाव्यतइति । तदयुक्तम् । ज्वालानामन्यवेद्यत्वेन तथात्वे ऽपि स्वप्रकाशसंविन्निष्ठभेदस्याविभावनायोगात् । न च स्वप्रकाशद्वयत्वत्त्वाविभावनं निदर्शनीयम् । तत्राविद्याधरणस्य प्रमाणैः साधितत्वात् । तस्मादेकैव संविदनादिः । अनादित्वं च प्रागभावरहितत्वात् । तदुक्तं सुरेश्वरवार्तिके ।

० काष्ठे सर्वैर्यतो दृष्टं प्रागभावपुरःसरम् ।

तस्यापि संवित्साक्षित्वात्प्रागभावो न संविदः ॥ इति ॥

तदेवं स्वप्रकाशानुभवस्य नित्यत्वादात्मस्वरूपत्वमविरुद्धम् । तथा आत्मैव विषयोपाधिको ऽनुभव इति व्यपदिश्यते अविचित्तोपाधिश्चात्मेति । यथा घृत्वाणामेवैकदेशयस्यानोपाधिना घनत्वम् उपाध्यविवक्षायां च घृत्तत्वं तद्वत् । एवं च सति त्रिपुटीप्रत्यक्षवादी कथमात्मनेो ऽनुभवाश्रयत्वेनावभासं ब्रूयात् कथं वा ऽहङ्कारस्य जडस्यात्मत्वं संपादयेत् । ननु कुम्भमहं पश्यामीत्यहङ्कारो द्रष्टृत्वेन परामृश्यते द्रष्टा चात्मैवेति चेद् न । सुषुप्रावप्यहमित्येवात्मावभासप्रसङ्गात् । न चैवमस्ति । ततो नाहङ्कार आत्मा सुषुप्रावणवभासात् † ॥

* भेदपूर्वकत्वेनेति २ पु० पाठः ।

† इयातिसादृश्यादिति २ पु० पा० ।

‡ अन्वयभासनादिति २ पु० पा० ।

✓ अथ सुषुप्तौ विषयानुभवाभावात्सतो ऽप्यहङ्कारस्यानवभासः ।

तत्र । किं तत्रानुभव एव नास्ति उत विषयोपरागाभावः । नाद्यः । अनुभवस्य नित्यत्वात् । न द्वितीयः । विषयोपरागस्यात्मप्रतीतावप्रयोजकत्वात् । आत्मनो द्रष्टृत्वाकारो ऽहङ्कारस्तत्प्रतीतो च विषयोपरागः प्रयोजक इति चेत् किं द्रष्टृत्वं नाम दृश्यावभासकत्वम् उत दृश्यव्यावृत्तत्वम् अथ वा चिन्माषत्वम् । तत्र प्रथमद्वितीययोर्दृश्यनिरूप्यत्वेनागन्तुकस्य द्रष्टृत्वस्यात्मत्वायोगाद् नाहङ्कार आत्मा स्यात् । तृतीये विषयानपेक्षत्वादहङ्कारः सुषुप्तावुल्लिख्येत । अस्त्येव तत्राहमुल्लेख इति चेद् न । तथा सत्युत्थितेन पूर्वदिनाहङ्कारवत् सौषुप्ताहङ्कारो ऽपि स्मर्येत । यद्यपि यदनुभूतं तत् स्मर्यतएवेति नास्ति नियमस्तथाप्यत्राप्यात्मनि स्मर्यमाणे चिद्रूपो ऽहङ्कारः कथं न स्मर्येत । सौषुप्ताहङ्काराङ्गोचरस्य नित्यचेतन्यानुभवस्याविनाशेन संस्कारानुत्पादादस्मृतिरिति चेत्तर्हि तथैव पूर्वदिनाहङ्कारो न स्मर्येत । अस्मन्मते तु पूर्वदिने जातस्याहङ्कृत्यवच्छिन्नचेतन्यस्याः॥नित्यत्वेन संस्कारोत्पादे तत्स्मृतिरपिरुद्धा ॥

✓ नन्वेवमेव सौषुप्ताहङ्कारो ऽप्युत्थितेन स्मर्यतां सुषुप्तमहमस्याप्यमिति परामर्शदर्शनादिति चेद् एवं तर्हि अव्यवस्थितवादिनं त्वां तार्किकशरारु एव निर्भर्त्सयतु । तथा हि ॥

नाथ सुषुप्तिकालीन आत्मा तत्सुखं वा परामृश्यते किं तर्ह्युत्थानावसरे प्रतिभासमानमात्मानं पक्षीकृत्य मुखोपलब्धितो दुःखाभावो ऽनुमीयते । अहं स्वप्नजागरितान्तराले दुःखरहितः नियमेनास्मर्यमाणतदातनदुःखत्वात् कुम्भशदिति । यद्यपि शब्दव्ययहारण लक्षणा प्रसिद्धा न प्रत्यक्षानुमानादौ तथाप्यत्र मुख्यसुखासंभवाद् दुःखाभाव ग्वाभ्युपेयो न तु मुख्यमुखव्ययहारः । न च परामर्शादेव मुख्यमुखं कल्पयितुं शक्यम् । तथा सत्यन्नमुखं पानमुखमिति धिययधिशेषनिष्ठतया स्मृतिप्रसङ्गात् । अथ विषयांशे संस्कारानुद्बोधः कन्व्येत एवमपि सुषुप्तमहमस्याप्यं न किं चिद्वेषेदिपमिति चेतन्याभाषपरामर्शः सुषुप्तानुभव-

• विषयाननुभवादिनि २ पु- पा. ।

† अथात्मनीति ३ पु- पा. ।

‡ सौषुप्तिकाहङ्कारेति २ पु- पा. ।

§ अहङ्कारो ऽपीति २ पु- पा. ।

॥ अहङ्कारोऽहङ्कारेति २ पु- पा. ।

प्रतिफूलत्याद् दुःखाभायमुपोद्वलयति । सुपुप्रोत्थितमात्रम्याङ्गलाघयप्रसन्न
दनस्यादिकं तत्पूर्वकाले सुखानुभवमनुमापयेदिति चेद् न । अनुभवानन्त
रक्षणे स्मरणसंभवे ऽनुमानयैर्य्यात्* तारतम्येन दृश्यमानमङ्गलाघयादिकं
सातिगयेन म्यापसुयेन विना न म्याद् दुःखाभावस्यैकरूपत्यादिति चेद् न
प्रतियोगिदुःखजनकरुणव्यापारम्योपरमतारतम्यादभावे ऽपि तत्प्रतीतिः ।

नन्यास्तां तापतांकिंक्षमयः सिद्धान्तस्तु कथमिति चेत् तर्हि साध-
धानमनस्केन श्रूयताम् ॥

अस्ति स्यप्रकाशसाक्षिचेतन्यस्वरूपभूत आनन्दः सर्वदा भासमानो
ऽपि जायत्स्वप्रयोस्तीक्ष्णायुचिचिप्रदीपप्रभावद् अहं मनुष्य इत्यादिमित्या-
द्यानविचिप्रतया न स्पष्टमवभासते । सुपुप्रौ तु तदभावाद्विस्पष्टमेवा-
वभासते । आधरणाऽविद्या तु ब्रह्मतत्वाकारमाच्छादयन्त्यपि स्वभासकं
साक्षिचेतन्याकारं नावृणोति । नो चेदविद्येय निःसाक्षिका सती न सिध्येत् ।
ततश्च सुपुप्रावणुभूत आनन्दः॥ आत्मा भावरूपाज्ञानं चेति चयमप्युत्थितेन
परामृश्यते सुषमहमस्याप्तं न किं चिदवेदिपमिति ॥

नन्वेतत् चयं सुपुप्रौ नान्तःकरणवृत्तिभिरनुभूयते तासां तत्राभावात् ।
चेतन्येनानुभवे तस्याऽविनाशिनः संस्कारानुत्पादकत्वात् परामर्शः सिध्येदिति
चेद् मेघम् । अविद्येयोक्तचययाहकवृत्तिचयाकारेण सुपुप्रौ विचर्तते । ताभिवृत्ति-
भिरवच्छिन्नाशिवदाभासा उक्तचयमनुभूयोत्थानकाले विनह्त्तन्ति तत्संस्कार-
जन्या स्पृतिः किं न स्यात् । अविद्याविशिष्टस्यात्मनो ऽनुभवितृत्वमन्तःकरण-
विशिष्टस्यैव स्मर्तृत्वमिति वैयधिकल्प्यमिति चेद् न । उत्थाने ऽप्यविद्याविशि-
ष्टस्यैव स्मर्तृत्वाङ्गीकारात् । अन्तःकरणं तु स्मृतस्यार्थस्य शब्दानुविद्बुद्ध्यहा-
रमापादयति । न च सुखमित्यनेन नावेदिपमित्यनेन च दुःखाभावज्ञानाभाव-
योरेव परामर्श इति वाच्यम् । तयोः सुपुप्रौ सतोरप्यननुभवात् । तत्प्रति-
योगिनोर्दुःखज्ञानयोस्तदानीमस्मरणात् ॥

कथं तर्हि सौपुप्रयोरननुभूतयोर्दुःखाभावज्ञानाभावयोरवगमः । अर्था-
पत्येति ब्रूमः । उक्तरीत्या सौपुप्रमविचिप्रं सुखमनुस्मृत्य एतदन्यथानुपपत्त्या

* अनुमानयैर्य्ये इति २ पु० पा० । † दृश्यमानमङ्गलाघयमिति २ पु० पा० ।

‡ विस्पष्टमिति २ पुस्तके पाठः । § स्वायभासकमिति २ पु० पा० ।

॥ अनुभूतमानन्द इति २ पु० पा० ।

तद्विरोधिने दुःखस्याभावः प्रतीयते । तथा परामृष्टभावरूपाज्ञानानुपपत्त्या तद्विरोधिज्ञानस्याभावो* ऽवगम्यते ॥

ननु भावरूपाज्ञानं ज्ञानेन न विरुध्यते जागरणे तयोः सहावस्थानादिति चेद् न । अज्ञानमात्रस्य प्रपञ्चज्ञानैरविरोधे ऽपि विशेषाकारपरिणताज्ञानस्य तद्विरोधित्वात् । घटज्ञानाकारेण हि परिणतमज्ञानं पटादिज्ञानैर्विरुध्यते । अन्यथा घटज्ञानकाल एव पटादिकं सर्वं जगत्प्रदयभासेत् । एवं सति सुषुप्तावस्थाकारेण परिणतस्याप्यज्ञानस्याशेषविशेषज्ञानैः विरोधो भविष्यति । ततो युक्तेयार्थापत्तिः ॥

अथ सुषुप्तौ ज्ञानं नासीदस्मर्यमाणत्वादित्यनुमीयतां किमनया ऽर्थापत्त्येति चेद् न । मार्गस्थतृणाद्रावस्मर्यमाणे ऽनेकान्त्यात् । कथं तर्हि गृहमध्ये प्रातर्गजे नासीदस्मर्यमाणत्वादिति मध्याह्ने ऽनुमीयते । नैवमनुमीयते किं तर्हि गृहावकाशमापूर्य वर्तमानं कुसूलादिकं प्रातरनुभूय मध्याह्ने तदनुस्मृत्य तदन्यथानुपपत्त्या प्रातर्गजाभावो ऽपि प्रतीयते । तदेवं सुषुप्तौ दुःखाभावज्ञानाभावो अर्थापत्तिवेद्यो भावरूपाज्ञानानन्दात्मानस्तु स्मर्यन्तइति सिद्धान्तस्थितिः ॥

नन्वेतावता ऽहङ्कारे किमायातम् । इदमायातं न सुषुप्ताहङ्कारो ऽनुभूयते नाप्युत्थितेन परामृश्यतइति ॥

का तर्हि सुषुप्तमहमिति परामर्शगतस्याहमुल्लेखस्य गतिः । एषा गतिः । सुषुप्तौ विलीनो ऽहङ्कारः प्रबोधे पुनस्त्यज्यते स चोत्पन्नः परामृश्यमानमात्मानं सधिकल्पकत्वेन स्पष्टव्यवहारायोपलक्षयति एतदेकप्रयोजनत्वादहङ्कारश्रुतेः † । अत एवात्मा कदा चिदपि नान्यामिरन्तःकरणवृत्तिभिर्यवह्रियते । तदुक्तं नैष्कर्म्यसिद्धौ ।

प्रत्यक्कादतिमूर्ध्मत्वादात्मदृष्टानुशीलनात् ।

अतो घृतीविहायान्या ह्यहंघृत्योपलक्ष्यते ॥

आत्मभाषाधिनाभावमथ वा विलयं ध्रजेत् § ।

न तु पदान्तरं याथादतश्चाहंधियोच्यते ॥ इति ॥

* ज्ञानाभाव इति २ पु. पा. । † नानाविधं जगदिति २ पु. पाठः ।

‡ अहंश्रुतेरिति २ पु. पाठः ।

§ आत्मना धाधिनाभावमन्यथा धिनर्थं ध्रजेदिति नैष्कर्म्यसिद्धौ तद्व्याख्यातुंमतः पाठः ।

॥ नैष्क. २ अ. १५-१६ श्लोकाः ।

ततो जाग्रत्स्वप्नयोरात्मत्वेन प्रतिभासमानो ऽप्ययं जडो ऽह-
ङ्कारः सुषुप्तावभावात् स्वयंप्रकाशस्यात्मनः स्वरूपमिति श्रुतिस्मृतिकुश-
लैरभ्युपेयमिति* । तथा च श्रुतिः स एवाधस्तात्स उपरिष्ठादित्यादिना भूमा-
ख्यस्य ब्रह्मणः सार्वोत्स्यमभिधाय अथातो ऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्ता-
दित्यादिना ऽहङ्कारस्यापि सर्वात्मत्वमुक्त्वा अथात आत्मादेश एवात्मेवा-
धस्तादित्यादिना ऽऽत्मानमहङ्काराद्भेदेन निर्दिशति ॥

ननु जीवब्रह्मणोः सार्वोत्स्यव्यपदेशो यथा एकत्वसिद्धयर्थस्तथैवा-
हङ्कारस्याप्यात्मेकत्वसिद्धयर्थो व्यपदेशः स्यात् । मेघम् । पूर्वं भेदेन
प्रतिपन्नयोर्जीवब्रह्मणोर्युक्त एकत्वसिद्धयर्थो व्यपदेशः । द्वयोः सार्वोत्स्य-
योगात् । अहङ्कारस्य तु पूर्वमेवात्मेकत्वेन प्रतिपन्नस्य पृथगुपदेशो भेद-
सिद्धयर्थ इति गम्यते । न चैवमहङ्कारस्य सार्वोत्स्योपदेशो व्यर्थः † ।
ब्रह्मणः परोक्षस्यापरोक्षाहङ्कारतादात्म्यकथनार्थत्वात् । तर्हि घटफुटीप्र-
भातन्यायेनाहङ्कार एवात्मा स्यादिति चेन्न । पुनरहङ्कारव्युदासेन ब्रह्मणो
मुख्यात्मत्वोपदेशात् । श्रुत्यन्तरे चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तृत्वं चेति स्पष्टं विषये-
न्द्रियप्रवाहमध्ये पाठात् । स्मृतिरथ महाभूतान्यहङ्कार इति कार्यप्रपञ्चमध्ये
गणयति ॥

तर्ह्यहङ्कारः किमुपादानः किंनिमित्तः किंस्वरूपः किंप्रमाणकः
किंकार्थे किमिति सुषुप्तौ नास्तीति चेत् । उच्यते । अहङ्कारस्यानाद्यनिर्व-
चनीया ऽविद्या उपादानम् । अविद्यायाः परमेश्वराधिष्ठितत्वं निमित्तम् ।
ज्ञानशक्तिरियाशक्तिद्वयं स्वरूपम् । फूटम्यचेतन्यं प्रमाणम् । कर्तृत्वभोक्तृत्वा-
दिकं च ‡ कार्यम् । सुषुप्तेरन्तःकरणप्रलयरूपत्वाच्च तच्च सद्भावः ॥ । यद्यपि
क्रियाशक्तिरूपः प्राणः सुषुप्तौ पतंते तथापि प्राणस्याहङ्कारादन्यत्वे तन्नयो
न विरुध्यते । अनन्यत्वे च प्राणांशं विहायायग्निरुम्य लयः कल्प्यताम् ।
दृष्टिदृष्टिसमाश्रयणे तु सुषुप्तरूपं प्रति सर्वलयो मुख्यं यथ मेस्थिति ॥

* इतिशब्दो न दृश्यते ३ पुनर्के ।

† अकारो नास्ति ३ पुनर्के ।

‡ सार्वोत्स्यव्यपदेशो व्यर्थ इति २ पु. पा ।

§ चेति ३ पुनर्के नास्ति ।

॥ तत्र तासामात्र इति २ पु. पा ।

विद्याया अहङ्कारोपादानत्वे विप्रतिपन्नसांख्यनैयायिकमतनिरासः । ६३

यत्तु सांख्या मन्यन्ते स्वतन्त्रमचेन* पारमार्थिकं प्रधानमेव महद-
हङ्कारादिकृत्स्नाजगदुपादानं न त्वविद्या परमेश्वराधिष्ठितेति । तदसत् ।
तथा सत्यहङ्कारः तद्गतकर्तृत्वभोक्तृत्वादि च इदन्तयैव भासेत† अयं कर्ता
ऽयं भोक्तेति न त्वात्मन्यध्यस्ततया ऽहं कर्ता ऽहं भोक्तेति प्रतिभासःसिध्येद्
अनिर्वचनीयस्थितेः सांख्यैरनङ्गीकारात् ख्यात्यन्तराणां च निरस्तत्वात् ।

यच्च नैयायिका मन्यन्ते अस्ति किं चिदिन्द्रियं मनो नाम अणुपरिमाणं
सुखदुःखेच्छादानादिनिमित्तकारणम् । यद्येतन्न स्यात्तर्ह्येत्मेन्द्रियविषयादिषु
समग्रहितेष्वेव दृश्यमानं ज्ञानकादाचित्कत्वं न सिध्येत् । न त्वेतस्मान्मनसो
ऽतिरिक्तं मध्यमपरिमाणं सुखदुःखादिपरिणामि अन्तःकरणं नामास्ति यस्या-
न्तःकरणस्य घृतिभेदादहङ्कारो वेदान्तिभिरयःपिण्डदर्पणोदकपात्रसदृशो
वर्ण्यते । यथा ऽयःपिण्डेन स्वगतो ह्रस्वदीर्घवर्तुलत्वाद्याकारो बहौ आरो-
प्यते दर्पणेन चैकमेव मुखं बिम्बप्रतिबिम्बरूपेण विभज्यते उदकपात्रेण च चन्द्र-
प्रतिबिम्बे गमनागमनादय आरोप्यन्ते तथैवाहङ्कारेण स्वगतकर्तृत्वादिक-
मात्मन्यारोप्यते एक एव चात्मा जीवब्रह्मरूपेण विभज्यते जीवे एव
परलोकगमनादय आरोप्यन्ते‡ । न च बुद्धिरेवान्तःकरणमिति वाच्यम् ।
आत्मगुणज्ञानव्यतिरेकेण बुद्धेरभावात् । तस्मान्नास्ति वेदान्त्यभिमतम-
न्तःकरणमिति ॥

तदप्यसत् । बुद्धेर्गुणेनेत्यादिश्रुतिष्वनेकशो ऽन्तःकरणस्य परिणामिनो
ज्ञानक्रियाशक्तिरूपस्य आत्मनि सर्वसंसारापादकस्य मनोबुद्ध्यादिशब्दवा-
च्यस्य प्रसिद्धत्वात् । नो चेदसद्गस्यात्मनः संसारो न सिध्येत् । सति
त्वन्तःकरणे तेनात्मनि मिथ्यासंसार आरोप्यते जपाकुसुमेनेव स्फटिके
मिथ्यालोहित्यम् ॥

यस्तु लोहित्यमिथ्यात्वं न सहते स यत्तद्व्यः किं स्फटिकप्रवृत्ता
नेयनरश्मयः स्फटिकप्रतिस्फालिता जपाकुसुममुपसर्पेयुः किं वा कुसुमगत-
रूपमात्रं स्फटिके प्रतिबिम्बितं स्फटिकात्मना भाति उत पद्मरागादिमणिप्र-
भयेव कुसुमप्रभया व्याप्तत्वात्स्फटिको लोहित इवाद्यभासेते, अथ वा तत्र

* स्वतन्त्रमेवाचेतनमित्येवकारो ऽधिकः २ पुस्तके । † कर्तृत्वभोक्तृत्वो न दृश्यते २ पुस्तके ।
‡ अयमभासेतेति २ पु. पा. । § परलोकगमनागमनादय आरोप्यन्ते इति २ पु. पा. ।

ध्याप्रयन्ती प्रभेय लोहिता भाति, आहो^१ स्थितया प्रभया स्फटिके नूतनं लौहित्यमुत्पादितम् । आद्ये नेत्राभिमुखं कुसुममपि प्रतीयेत । यदि तदवयवदोषबलान्न कुसुमे संप्रयोगस्तर्हि लौहित्यमपि न भायात् संयुक्तसमायसंबन्धाभावात् । न द्वितीयः । क्व चिदपि द्रव्यं* परित्यज्य रूपमात्रस्य प्रतिबिम्बादर्शनात् । तृतीये तु स्फटिकलौहित्ययोः संबन्धो मिथ्येति त्वया ऽभ्युपगतमेव स्याद् । इवशब्दप्रयोगात् । चतुर्थे स्फटिकशोभ्यमपि प्रतीयाद् अप्रतीतिकारणाभावात् । न च तथा प्रभया विरोधिगुणयुक्त्या शोभ्यमपसार्यते । तथा सति नीरूपस्य स्फटिकस्य अचानुपत्त्वप्रसङ्गात् । नापि शोभ्यं प्रतिबद्धते स्फटिके ऽपि प्रतिबन्धप्रसङ्गात् । न हि रूपं विहाय द्रव्यमात्रस्य चानुपत्त्वं संभवति वायावपि तत्प्रसङ्गात् । पञ्चमे ऽपि प्रभा निमित्तकारणं चेद् तदा प्रभापगमे ऽपि स्फटिके लौहित्यमवतिष्ठेत् । उपादानं प्रमेति चेद् न । मणाविव कुसुमे प्रभाया एवादशे-
नात् । पूर्वोक्तद्रूपणानामङ्गीकारात्त्वात् । तदेवं स्फटिके मिथ्यालौहित्यं कुसुमनिमित्तमित्यङ्गीकर्तव्यम् । शवमात्मन्यहङ्कारनिमित्तं कर्तृत्वादिक-
मारोप्यते ॥

ननु किमहङ्कारगतस्यैव कर्तृत्वस्यात्मन्यारोप उतात्मनि मिथ्याभूतं कर्तृत्वान्तरमुत्पद्यते । आद्ये लोहितदृष्टान्तवैषम्यं स्यात् । द्वितीये त्वहङ्कारः सत्यकर्ता आत्मा च मिथ्याकर्तेति कर्तृद्वयापत्तिः । मैवम् । न तावदाद्यः पक्षो दुष्यति । आत्मनि वस्तुतो ऽसदेव कर्तृत्वं भातीत्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उक्तः । न चैवमन्यथाख्यातिः । कर्तृत्वधर्मसहितस्याहङ्कारस्यात्मन्यध्यस्ततया मिथ्यात्वाङ्गीकारात् । अन्यथाख्यातावारोप्यस्य रजतादेः सत्यत्वात् । नापि द्वितीये दोषः । आत्माहङ्कारयोरेकतापत्त्या कर्तृद्वयाप्रसक्तेः । ननु नाहङ्कारः कर्तृत्वाद्यनर्थहेतुः । भिद्यते हृदययन्त्रित्यादौ हृदययन्त्रेस्तथात्वश्रवणादिति चेन्न । अधिष्ठानात्मसहितस्याहङ्कारस्यैव संभिन्नचिञ्जडोभयरूपस्य यन्त्रित्वोपचारात् ॥

अथ मतमहङ्कारादेरध्यस्तत्वे प्रतीतिर्न स्यात् । आत्मा न स्वात्म-

* क्व चिद् द्रव्यमित्यपिशब्दाहितः २ पु० ।

† अभ्युपगत स्यादिति २ पु० पा० । ‡ पूर्वोक्तधिकल्पद्रूपणानामिति २ पु० पाठः ।

न्यध्यस्तं प्रत्यागयति अधिष्ठानत्वात् स्फटिकवदिति । तन्न । जडत्वस्यो-
पाधित्वात् । आत्मा तु चेतनः । एवमप्यध्यस्तगोचरज्ञानव्यापारशून्य-
त्यात्फलतो जड इति चेद् न । अव्यवधानेन चित्संसर्गादेव प्रतिभाससिद्धौ
ज्ञानव्यापारस्याप्रयोजकत्वात् । तर्ह्यहङ्कारो नेदमंशः स्याद् ज्ञानक्रियाव्यव-
धानमन्तरेण भासमानत्वात् साक्षिस्वरूपवदिति चेद् न । चित्स्वभावे सा-
क्षिणि चित्कर्मत्वस्येदमंशलक्षणस्याभावात् । अहङ्कारे तल्लक्षणमनुभवसिद्धम् ॥

प्राभाकरादयः पुनः शास्त्ररहस्यमजानन्तो * लोकव्यवहारानुसारेण
ज्ञानक्रियाकर्मत्वमेवेदमंशलक्षणं मन्यमानास्तद्रहितो ऽहङ्कार आत्मेति वृथा
मेमुह्यन्ते । यद्यप्यहङ्कारो ऽपि वृत्तिज्ञानवेद्यः अन्यथा पूर्वदिनाहङ्कारे
स्मृत्यसंभवात् तथापि तस्य वृत्तिज्ञानस्याहङ्कारांशत्वादत्यन्तभेदाभावा-
च्छरीरविषयादिवद्वेद्यत्वं न स्पष्टम् । सूक्ष्मदर्शिनां तु स्पष्टमिति चेद् एष-
मपि वृत्तिवेद्यत्वलक्षणं वृत्तिनिवर्त्यामविद्यां न व्याप्नोति । तत्रचित्क-
र्मत्वमेवेदमंशलक्षणम् । कुतस्तर्हि लक्षणसाम्ये शरीरविषयादावेव लोकस्ये-
दंध्यवहारो नाहङ्कारे । तदनभिज्ञत्वादिति ब्रूमः । यथा घल्मीकपाषाणशु-
ष्णादिषु मृन्मयत्वसाम्ये ऽपि विवेकहीना घल्मीकमेव तथा व्यवहरन्ति
न वृक्षादि तद्वत् । अभिज्ञास्तु यथालक्षणं चिदंशमनिदन्तया जडांशं चेद-
न्तया व्यवहरन्ति । तस्मान्नित्प्रतिबिम्बगर्भितो ऽहङ्कार इदमनिदमात्मक-
त्वेन परीक्षकैर्निरूप्यमाणो ऽपि पामरेरेकीकृत्य अहंप्रत्ययरूपेणानुभूयतइति
सिद्धम् ॥

ननु जीवस्याहङ्कारस्यप्रतिबिम्बत्वे दर्पणस्यमुखप्रतिबिम्बवद्विम्बा-
द्वेदः स्यात् । तत्र हि शीघ्रास्यदर्पणस्योरन्योन्याभिमुखत्वेन भेदो
ऽनुभूयते । मेवम् । मदीयमिदं मुखमित्येकप्रत्यभिज्ञया भेदानुभवस्य
बाधात् । न च प्रत्यभिज्ञेवतरेण वाध्योति याच्यम् । सति भेदे प्रति-
बिम्बासम्भवात् । किं प्रतिबिम्बो नाम मुखलाञ्छितमुद्रा उत दर्पणाग्रयथा
गव बिम्बसंनिधिप्रशांतया परिणमन्ते । नाद्यः । दर्पणस्यमुखस्येत-
र-

* शास्त्रव्यवहारमजानन्तो ऽपीति २ पु. पाठः ।

† बिम्बस्य संनिधिप्रशांतिति व्यस्तः पाठः २ पु. ।

स्मादल्पत्वात् । यच्च तु प्रौढदर्पणे प्रौढं मुखं * मुपलभ्यते तथापि तस्य न मुद्रात्वं दर्पणमुखयोः संयोगाभावात् । न द्वितीयः । निमित्तकारणस्य विम्बस्यापाये ऽपि तस्यावस्थानप्रसङ्गात् । न हि तथा ऽवतिष्ठते । तेनैव पुरुषेण दर्पणे तिर्यङ् निरीक्षिते पुरुषान्तरेण सम्यगवलोकिते वा तन्मुखानुपलम्भात् । न चैवं मन्तव्यं क्व चिन्निमित्तापाये कार्यमप्यपैति हस्तासंयोगजन्यस्य कटप्रसारणस्य हस्तासंयोगापाये ऽपायदर्शनादिति । न तच्च निमित्तापायात्कार्यापायः किं तु चिरकालसंवेष्टनाहितेन संस्कारेण संवेष्टनलक्षणविरुद्धकार्योत्पादात् † । अन्यथा चिरकालप्रसारणेन संवेष्टनसंस्कारे विनाशिते ऽपि हस्तापाये प्रसारणमपेयाद् न चैवमपैति । इह तु चिरकालविम्बसंनिधावपि अन्ते विम्ब्यापाये प्रतिविम्बो ऽपि गच्छत्येवेति न विम्बः परिणामस्य निमित्तम् । अथ मन्यसे चिरकालावस्थितो ऽपि कमलविकासः सवितृकिरणस्य निमित्तस्यापाये ऽपगच्छतीति ‡ । तन्न । तथापि प्राथमिकमुकुलत्वे हेतुभिः पार्थिवैराप्येच्च कमलावयवैः पुनरपि राषो मुकुलत्वे विरुद्धकार्यं जनिते विकासापायात् । अन्यथा तादृगवयवरहिते स्नाने कमले ऽपि राषो विकासो ऽपगच्छेत् । आदर्शे तु मुखाकारपरिणते पुनः केन हेतुना समतलाकारपरिणामः स्यात् । तदवयवानां कारुक्रमव्यतिरेकेणाकिञ्चित्करत्वात् । अत एव विम्बसंनिधिमात्रेण नादर्शावयवा मुखाकारेण परिणमेरन् । अन्यथा दर्पणद्रव्ये प्रतिमामुखे कर्तव्ये सति लौकिका विम्बमेव संनिधापयेयुर्न तु कासमपेक्षेरेन् § । दर्पणद्रव्यस्यान्याकारपरिणामे कारुक्रमापेक्षायामपि प्रतिविम्बपरिणामे पुनःस्वरूपपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेद् एवमपि न मुखप्रतिविम्बाकारपरिणामो युक्तिसहः । चक्षुर्नासिकादिनिम्नोन्नतभावस्य स्पर्शेनानुपलम्भात् । समतलमेव हि पाणिना स्पृश्यते । समतलेन व्यवहितं मुखमिति चेत् तर्हि चाक्षुषमपि न स्यात् । तत एतत्सिद्धं विमत आदर्शो मुखव्यत्यन्तररहितः तज्जन्यकारणशून्यत्वाद् यथा विषाणजन्यकारणशून्यं विषाणरहितं शशमस्तकमिति ॥

* प्रौढमुखमिति समस्तः पाठः १ पु० ।

† कार्यात्पादमादिति २ पु० पा० ।

‡ अपाये गच्छतीति १ पु० पा० ।

§ न तु कास्यकारणपेक्षेरेवेति २ पु० पा० ।

ननु तर्हि शुक्तिरजतवन्मिथ्यात्वापत्तेर्न बिम्बैकत्वसिद्धिः प्रत्यभिज्ञा तु व्यभिचारिणी मिथ्यारजते ऽपि मदीयमिदं रजतमिति तद्दर्शनादिति चेत् । विप्रमो दृष्टान्तः । नेदं रजतमिति हि तत्र रजतस्वरूपबाधया रजताभिज्ञाया भ्रमत्ये तत्प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रमत्वमुचितम् इह तु न तथा नेदं मुखमिति स्वरूपबाधः किं तु नात्र मुखमिति देशसंबन्धमात्रबाधे समुत्पन्ना मदीयमेव मुखमिति प्रत्यभिज्ञा कथं भ्रमः स्यात् । न च स्वमु-
खावयधानामाक्षुपत्वात्कथं प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यम् । नासाया-
दिकतिपयावयवदर्शनादपि घटादिवदवयवविनश्चाक्षुपत्वोपपत्तेः । यः पुन-
र्दर्पणापगमे प्रतिबिम्बापगमो नासौ स्वरूपबाधः । दर्पणे ऽपि तत्प्रसङ्गात् ।
ननु तत्त्वमसिवाक्येन जीवरूपः प्रतिबिम्बो बाध्यते यः स्यात्पुरसौ पुरुष
इतिबद्धाध्यायां सामानाधिकरण्यात् । संसाराविनाशे च मोक्षानुपपत्तेः ।
मेवम् । सो ऽयं देवदत्त इतिबदेक्यपरत्वेनापि सामानाधिकरण्यसम्भवात् ।
विहृद्वांशबाधमात्रेण मोक्षोपपत्तेः । कृत्स्नस्य जीवस्य बाधे मोक्षस्यापुरुषार्थ-
त्वात् ॥

यस्तु मन्यते प्रतिबिम्ब इव नास्ति दर्पणप्रतिष्कालिता नेत्र *-
रश्मयः परावृत्त्य बिम्बमेव दर्पणादविविक्तं गृह्णन्तीति । स्पष्टं प्रत्यङ्मु-
खत्वाद्यनुभवेनैवासौ निराकरणीयः । कथं तर्हि मूर्तद्रव्यस्य मुखस्यैकस्य
विभिन्नदेशद्वये युगपत् कर्त्स्त्र्येन घृतिः । दर्पणदेशघृत्तेर्मायाकृतत्वादिति
ब्रूमः । न हि मायायामसंभाषनीयं नाम स्थिरश्छेदादिकमपि स्वप्ने माया
दर्शयति ॥

नन्वेवमेव जलमध्ये ऽधोमुखस्य घृत्प्रतिबिम्बस्य तीरस्थघृत्क्षेत्रेक्ये
सति तीरस्थो घृत्तो ऽधिष्ठानं तत्र च मायया जलगतत्वमधोमुखत्वं चाध्य-
स्तमिति घक्तव्यं न चाबाध्यासहेतुरस्ति । अधिष्ठानस्य साकल्येन प्रतीतेः ।
तत्कथमसावध्यासः । उच्यते । किमत्र घृत्वावस्थाभावादध्यासाभावः, किं
घा दोषाभावात्, उतोपादानाभावात्, आहो स्थिदध्यासत्रिपोधिना ऽधि-
ष्ठानतत्त्वज्ञानस्य सद्भावात्, । नाद्यः । चेतन्यावरणस्यैवाध्यासोपादानतया
जडे पृथगावरणानुपयोगात् । एतेन तृतीयो ऽपि निरस्तः । न द्वितीयः ।

सोपाधिकभ्रमपूर्वाधेरेव दोषत्वात् * । न चतुर्थः । निरुपाधिकभ्रमस्यैवाधि-
ग्रानतत्त्वज्ञानविरोधित्वात् । तर्हि सोपाधिकभ्रमस्य कर्तृत्वादेर्नात्मतत्त्वज्ञा-
नान्निवृत्तिः किं त्वहङ्कारोपाध्यगमादिति चेद् बाढम् । पारमार्थिकदर्पणा-
द्युपाधेस्तत्कृतभ्रमस्य च ज्ञानादनिवृत्तावप्यज्ञानजन्योपाधेरहङ्कारस्य निरु-
पाधिकभ्रमरूपस्यात्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तौ कर्तृत्वादेर्ज्ञानान्निवृत्तिरर्थोत्सिध्यति ॥

६७ ननु कथं ते तत्त्वज्ञानम् । जीवो नात्मतादात्म्यं जानाति प्रतिबिम्ब-
त्वाद्दर्पणगतप्रतिबिम्बवदिति चेद् न । अचेतनत्वस्योपाधित्वात् ॥

६८ यस्तु लोकायतः शरीरस्यैव चेतन्यं मन्यते तं प्रति दर्पणगतजाड्येन
प्रतिबद्धत्वात्प्रतिबिम्बस्याचेतनत्वं सुसम्पादम् । चेतनत्वे तु बिम्बचेष्टया
विना ऽपि स्वयं चेष्टेत जीवस्य तु प्रतिबिम्बत्वे ऽपि नोपाधिजाड्येन प्रति-
बन्ध इत्यनुभवात्सिद्धम् । यद्यपि लोके बिम्बभूतस्यैव देवदत्तस्य भ्रम-
निवर्तकतत्त्वज्ञानाश्रयत्वं दृष्टं तथापि न तत्र बिम्बत्वं प्रयोजकं किं तु
भ्रमाश्रयत्वं जीवश्च भ्रमाश्रयः । अविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयत्वे ऽपि जीवपक्ष-
पातित्वेन भ्रमोत्पादनात् । ननु ब्रह्म स्वस्य जीवैक्यं न जानाति चेदसर्वज्ञं
स्याज्जानाति चेज्जीवगतं भ्रमं स्वगतत्वेन पश्येदिति चेद् न । स्वमुखतत्प्रति-
बिम्बयोरैक्यं जानता ऽपि देवदत्तेन स्वमुखे प्रतिबिम्बगताल्पत्वमलिनत्वा-
द्यदर्शनात् । न च जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे मानाभावः । श्रुतिस्मृतिसूत्रेभ्य-
स्तत्सिद्धेः । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति श्रुतिः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते
जलचन्द्रवदिति स्मृतिः । अत एव चोपमा सूर्यकादिवदिति सूत्रम् । न चामूर्तस्य
ब्रह्मणः प्रतिबिम्बासंभवः । अमूर्तस्याप्याकाशस्य स्याश्रिताभ्रनक्षत्रादिविधि-
पृथस्य जले प्रतिबिम्बभावदर्शनात् । जलान्तराकाशाभादि प्रतिबिम्बाधार
इति चेद् न । जानुमाषे ऽपि जले दूरविशालाकाशदर्शनात् । जीवो घटा-
काशवदुपाध्यच्छिन्नो न प्रतिबिम्ब इति चेद् न । तथा सति जीवोपाधि-
मध्ये ब्रह्मणो ऽपि सत्त्वे चेतन्यं तत्र द्विगुणं स्यात् । न चैवमाकाशस्य
घटे द्वेगुण्यं दृष्टं ब्रह्मणः तत्रासत्त्वे च सर्वगतत्वसर्वनियन्तृत्वादिहानिः । उभ-
यानुगतचिदाकारस्यैव सर्वगतत्वसर्वनियन्तृत्वादि न ब्रह्मणीति चेद् न ।

य आत्मानमन्तरो यमयतीति श्रुत्या प्रकरणलभ्यस्य ब्रह्मण एव जीव-
मध्ये नियन्तृत्वेनावस्थानश्रवणात् । अतः सर्वत्र शास्त्रे घटाकाशदृष्टान्तो
ऽसङ्गतत्वसाधको न जीवत्वसाधकः । प्रतिबिम्बपक्षे तु द्विगुणीकृत्य घृतिर्न
दोषाय । जलमध्ये स्वाभाविकजानुमात्राकाशस्य प्रतिबिम्बितविशालाकाशस्य
च घृतेः । तस्मादहङ्कारोपाधिकृतो ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीवः ॥

यदाप्यज्ञानं जीवावच्छेदोपाधिरिति पुरस्तादुक्तं तथापि सुषुप्तावज्ञान-
नमात्रावच्छिन्नस्य जीवस्य स्वप्रदशायामीपत्यप्रव्यवहारायान्तःकरणमुपाधि-
रिष्यते तथा जागरणे विस्पष्टव्यवहाराय स्थूलशरीरमुपाधिः । न चैवमुपा-
धिभेदाज्जीवभेदप्रसङ्गः पूर्वपूर्वोपाध्यवच्छिन्नस्यैवातरोतरेणान्तरे विच्छेदात् ॥

नन्वयं जीवावच्छेदः किं भ्रमगत उत चैतन्यगतः । आद्ये सुषुप्तिमू-
र्च्छादौ स न स्यात् । तत्र भ्रमाभावात् । तत्रश्चाविद्यायास्तत्कार्यमूर्च्छादाव-
स्थानां च जीवपक्षपातित्वं न स्यात् । द्वितीये ऽपि तस्य कार्यत्वे सुषुप्त्यादाव-
भावात् स एव दोषः । अकार्यत्वे चाविद्याधीनत्वं न स्यात् । उच्यते । जागर-
णस्वप्नयोः स्थूलसूक्ष्मशरीरकृतो जीवावच्छेदो भ्रमरूपत्वादाविद्याकार्यः । सुषु-
प्त्यादेः तु चैतन्यगतो जीवावच्छेदो ऽनादिरप्यात्माविद्यायोः संबन्ध इवावि-
द्याधीनो भविष्यति । यदापि संबन्ध इवावच्छेदो नाविद्याश्रितस्तथाप्यवि-
द्याविशिष्टचैतन्याश्रितत्वादाविद्याधीनत्वमविरुद्धम् । यथा दर्पणाविशिष्टमुखा-
श्रितविम्बप्रतिबिम्बभेदो दर्पणाधीनस्तद्वदनित्वं चनीयसंस्कार उपाधिर्न भ्रा-
न्तिजन्य इति नियमो ऽस्ति । तदेवं चैतन्येकरसो ऽनिर्दहपो ऽप्यात्मा स्या-
त्मन्यध्यस्ते ऽहङ्कारे प्रतिबिम्बितो जीवावच्छेदस्याधिदाधीनत्वात्संबन्धव-
दुपपद्यते । ननु भवद्भिः प्रतिबिम्बस्यावस्तुत्वाभ्युपगमात् जीवस्य प्रतिबिम्ब-
तेति चेद् मैवम् । न हि ययं प्रतिबिम्बस्वरूपभूतस्य मुखस्य चैतन्यस्य
घा मिथ्यात्वं ब्रूमः किं तर्हि प्रतिबिम्बत्वस्य धर्मस्य तदापादकभेदवि-
पर्यासादेश्च मिथ्यात्वं ब्रूमः । प्रतिबिम्बस्य प्रत्यभिज्ञया तत्त्वमसिवाक्येन
च सत्याबिम्बात्प्रतामवादिष्य । प्रतिबिम्बत्वधर्मस्य मिथ्यात्वे ऽपि धर्मो
बध्यते मुच्यते चेति न वन्धमोक्षयोरसंभयो नापि तयोर्ब्रह्मणि बिम्बप्रसङ्गः ।
मन्वेयमहङ्काराद्युपाधिके बिम्बप्रतिबिम्बभेदाध्यासे सत्यप्यहङ्काराद्यध्यास
उपाधिशून्यः कथं सिध्येत् । रज्जुसर्पदिति ब्रूमः । अथ तत्र स्यतन्वपदार्ये

पाध्यभावे ऽपि सर्पसंस्कारमात्रमुपाधिस्तर्हि प्रकृते ऽप्यहङ्कारसंस्कारः कुतो
 नोपाधिः । न हि प्रमाणजन्यः संस्कार उपाधिर्न भ्रान्तिजन्य इति नियमो
 ऽस्ति । तदेवं चैतन्येकरसे ऽनिदंरूपो ऽप्यात्मा स्वात्मन्यध्यस्ते ऽहङ्कारे प्रति-
 धिम्बते । ऽहंव्यवहारयोग्यः सन् अहमित्येतस्मिन्प्रत्यये ऽध्यस्यमानाहङ्कारसं-
 भिन्नतया ऽवभासमानो ऽहंप्रत्ययविषयत्वेनोपचर्यतइति संभवत्येव तथाध्यासः ॥

ननु न तावन्निर्विकल्पकतया ऽवभासमाने चैतन्ये सविकल्पकाहङ्का-
 राद्यध्यासः संभवति । तथाविधस्यादृष्टचरत्वात् । नापि प्रमातृत्वादिविक-
 ल्पविशिष्टतया ऽवभासमाने तत्संभवः । प्रमातृत्वादेरहङ्कारपूर्वकत्वात् । न
 च पूर्वपूर्वाहङ्कारकृतप्रमातृत्वादिसंस्कारेण चैतन्यस्य सविकल्पकत्वं प्रमातृ-
 प्रमाणादिव्यवहारस्य सर्वेषांपि घादिना दुरुपपादत्वात् । तथा हि ।

वेदान्तिसांख्ययोर्मते किमहङ्कारः प्रमाता उतात्मा । नाद्यः । तस्य
 जडत्वात् । द्वितीये ऽपि प्रमाणाख्यक्रियारूपेण परिणामित्वं प्रमातृत्वं तच्चा-
 विकारिण्यात्मनि दुःसंपादम् । अन्तरेणैव प्रमातृत्वं चैतन्येन विषयप्रकाशे
 तस्य सर्वगतत्वेन सर्वं युगपत्प्रकाशेतेति प्रतिकर्मव्यवस्था न सिध्येत् ॥

तार्किकादिमते ऽपि किं सर्वगतात्मन्युत्पद्यमानं ज्ञानं यावदात्मसम-
 वायि उत शरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशसमवायि । नाद्यः । नियामकाभावेन युगप-
 त्सर्वावभासप्रसङ्गात् । धर्माधर्मौ नियामकाविति चेद् न । तयोः सुखदुःखजन-
 कविषयेषु तथात्वे ऽपि उपेक्षणीयतृणादिसर्ववस्तुष्वनियामकत्वात् । यस्य
 ज्ञानस्य यज्जनकं तत्तेन प्रकाशयामिति नियम इति चेद् न । चक्षुरादेरपि
 चक्षुर्जन्यज्ञानवेद्यत्वप्रसङ्गात् । विषयत्वे सति जनकं वेद्यमिति चेद्
 न । विषयत्वस्याद्याप्यनिरूपणात् । लोकप्रसिद्ध्या तन्निरूपणे ऽपि ज्ञानस्य गुणत्वे
 क्रियात्वे वा न स्वजनकविषययाहित्वनियमसिद्धिः । प्रदीपगुणस्य प्रकाश-
 स्याजनके ऽपि घटे प्रकाशकत्वदर्शनात् । बाणादिक्रियाणां चानुद्विष्टे ऽपि
 घस्तुनि स्थाश्रयसंयुक्ते ऽतिशयहेतुत्वदर्शनात् । अथ ज्ञानाश्रयस्यात्मनो
 ऽपि निरवयवत्वाद् न सर्वसंयोग इति नास्ति युगपत्सर्वावभासप्रसङ्गः ।
 तर्हि न किं चिदपि प्रकाशेत क्रियारूपस्य गुणस्य वा ज्ञानस्य स्वाश्रयम-
 तिलहृद्यान्यत्र संसर्गायोगात् । असंस्पृष्टाहित्वे चातिप्रसङ्गात् । शरीराव-
 च्छिन्नात्मप्रदेशासमवायि ज्ञानमित्यस्मिन्पक्षे ऽपि प्रदेशस्य स्वाभाविकत्वे

सावयवत्वमात्मनः प्रसज्येत । औपाधिकत्वे ऽपि ज्ञानं तत्प्रदेशसंयुक्ताहि
चेतदा देहाद्बाह्यो घटादिर्न भासेत । बाह्यात्मप्रदेशसंयुक्ताहित्वे बाह्यं
सर्वमप्यवभासेत । ननु संबन्धरहिते ऽपि वस्तुनि व्यवस्थयैव ज्ञानक्रिया
ऽतिशयं जनयिष्यति । यथा ऽभिचारक्रियया सहस्रयोजनव्यवहितो ऽप्युद्विष्ट
एव पुरुषो मार्यते तद्वत् । तन्न । तथापि हन्तृहन्यमानपुरुषद्वयसंयुक्तस्य
देवतात्मन ईश्वरस्य वा कृत्यादेर्वा नियामकस्यानुमेयत्वात् । धिमत-
मभिचारकर्म स्वसंबन्धिन्यतिशयजनक क्रियात्वाद्वाणादिक्रियावत् । तद्वैव-
मस्तु ज्ञानाधारेणात्मना मनः संयुज्यते मनसा चेन्द्रियं तेन च विषयः सा
चेयं संयोगपरम्परा नियामिकेति । तदप्यसत् । तस्याः परम्पराया ज्ञाना-
त्पूर्वं ज्ञानोत्पादनएवोपन्नयात् । ज्ञानादुपर्यपि संयोगपरम्पराया विषयावभासे
विषयसंयुक्ततत्संयुक्तादिरूपेणावस्थितं सर्वं जगदवभासेत । श्वमणुपरिमाण-
देहपरिमाणात्मपक्षयोरपि दोषा ऊहनीयाः । तस्मान्न सर्ववादिनां प्रमाणादि-
व्यवहारसंभवः ॥

अत्रोच्यते । सत्यमेवमन्यत्र वेदान्तिमते तु कथं चित्संभवति । तथा
हि । सर्वगतं चिदात्मानमावृत्य स्थिता भावरूपा ऽविद्या विविधजगदाका-
रेण विवर्तते । तत्र शरीरमध्ये स्थितो ऽन्तःकरणाख्यो ऽविद्याविषयौ
धर्माधर्मप्रेरितो नेत्रादिद्वारा निर्गत्य यथोचितं घटादिविषयान् व्याप्य तत-
दाकारो भवति । यथा लोके पूर्णतटाकस्थम् उदकं सेतुगतच्छिद्रान्निर्गत्य
कुल्याप्रवाहरूपेण केदारान्प्रविश्य चतुष्कोणत्वेन त्रिकोणत्वेन वर्तुलत्वेन वा
ततत्केदारानुसारि अवतिष्ठते तद्वत् । न ह्युदकवदन्तःकरण परिस्पन्दते
येनातिदूरवर्तिवन्दनश्चधुवादिप्राप्तिर्भटिति न सिध्येत् । किं तर्हि मूर्धरश्मि-
वतैजसत्वाद्दीर्घप्रभाकारेण परिणमते । अत एव रश्मियत्सहसा सङ्कोषो
ऽप्युपपन्नः । उपपन्नश्चान्तःकरणस्य क्षीरादिवत्सावयवत्वात्परिणामः । तच्च
परिणतमन्तःकरणं देहाभ्यन्तरे घटादौ च सम्यग्व्याप्य देहघटयोर्मध्यदेशे
ऽपि दण्डायमानमविच्छिन्नं व्यपतिष्ठते । तत्र देहावच्छिन्नान्तःकरणभागो
ऽहङ्काराख्यः कर्तृत्युच्यते । देहविषयमध्यवर्तिदण्डायमानस्तद्भागो वृत्तिघा-
नाभिधा क्रियेत्युच्यते । विषयव्यापकस्तद्भागो विषयस्य ज्ञानकर्मत्वसंपादक-
मभिव्यक्तियोग्यमित्युच्यते । तस्य च विभागस्यान्तःकरणस्यातिस्यच्छ्रत्याप्त-

तन्मं तथाभिव्यज्यते । तस्याभिव्यक्तस्य चैतन्यस्येकत्वे ऽप्यभिव्यञ्जकान्तः-
करणभागभेदात् चिदा व्यपदेशो भवति । कर्तृभागावच्छिन्नश्चिदंशः प्रमाता
क्रियाभागावच्छिन्नश्चिदंशः प्रमाणं विषयगतयोग्यत्वभागावच्छिन्नश्चिदंशः प्रमि-
तिरिति प्रमातृप्रमाणप्रमितीनामसाङ्ग्यम् । भागष्ये ऽप्यनुगतस्यैवान्तःकर-
णाकारस्य प्रमातृप्रमेयसंबन्धरूपत्वान्मयेदमवगतमिति विशिष्टव्यवहारो ऽप्यु-
पपद्यते । व्यङ्ग्यञ्जकयोश्चैतन्यान्तःकरणयोरेक्याध्यासादन्योन्यस्मिन्नन्यो-
न्यधर्मादिव्यवहारो न विद्ध्यते ॥

नन्वन्तःकरणेन चैतन्यस्याभिव्यक्तिर्नाम आवरणविनाशश्चेद् घट-
ज्ञानेनैव मोक्षः स्यात् आत्मगतातिशयश्चेदात्मनो विकारित्वं स्यादिति
चेद् न । आवरणाभिभवस्याभिव्यक्तित्वात् ॥

यत्तूक्तमहङ्कारस्य जडत्वादात्मनो ऽपरिणामित्वान्न प्रमाता सिध्यतीति ।
तदसत् । चिदभिव्यक्तिविशिष्टः परिणाम्यहङ्कारः प्रमातेति दर्शितत्वात् ।

यच्च चैतन्यस्य सर्वगतत्वान्न प्रतिकर्मव्यवस्थेति । नासौ दोषः ।
किमेकेन पुरुषेण यत्सुखदुःखादिकमनुभूयते तत्सर्वैरनुभवितव्यं सर्वपुरुष-
चैतन्यस्येकत्वादित्यापाद्यते किं वा देशदत्तेन यदा घटो ऽनुभूयते तदा
कृत्स्नं जगतेनानुभवितव्यं तच्चैतन्यस्य सर्वगतत्वादिति । नाद्यः । न हि
घयं चैतन्यस्य केवलस्य विषयानुभवहेतुत्वं ब्रूमस्तस्याविद्यापृथक्त्वात् किं
तर्ह्यन्तःकरणाभिव्यक्तस्य तथात्यम् । तानि चान्तःकरणानि प्रतिपुरुषं
व्यवस्थितानि । तत्कथं सर्वपुरुषभोगसङ्करः । नापि द्वितीयः । न हि देश-
दत्तान्तःकरणं व्यवस्थापरिच्छिन्नं युगपत्कृत्स्नेन जगता संबध्यते येन तद-
भिव्यक्तचैतन्यबलात्सर्वमसाधनुभवेत् । परिच्छिन्नस्यापि मूर्धररिमपत्सर्व-
ध्यापी परिणामः स्यादिति चेद् न । अन्तःकरणपरिणामसामय्याः पुण्यपाप-
नेषश्रोत्रादिरूपायाः प्रतिविषयं व्यवस्थितत्वेन परिणामस्यापि व्यवस्था-
सिद्धेः । यस्तु योगमभ्यस्य सर्वव्यापिपरिणामसामग्रीं संपादयेत्स युगपत्सर्व-
मयगच्छत्येव न ततः का चिट्टानि ॥

ननु किं चैतन्यस्यासङ्गितया सतो विषयोपरागाभावात्सिद्धये
ऽन्तःकरणोपाधिः कल्पेत किं वा सत्यपि तदुपराने विषयप्रकाशनसिद्धये ।

अन्तःकरणप्रतिबिम्बस्य जीवत्वम् । प्रतिकर्मव्यवस्थासाधनम् । ७३

नादाः । असङ्गितयैवावस्थान्तःकरणोपाधावपि तस्यानुपरागप्रसङ्गात् । न
द्वितीयः । चित्संबन्धादेव प्रकाशसिद्धावुपाधिवैयर्थ्यात् । तत उपाधिपरित्यागे
सर्वगतचैतन्येन संयुक्तसर्ववस्तुप्रकाशयोगपदं केन धार्यते ॥

अथ मन्यसे किं प्रतिबिम्बभूतजीवचैतन्यस्य युगपत्सर्वावभासकत्व-
मापादयसि किं वा बिम्बभूतब्रह्मचैतन्यस्य । नादाः । तस्य परिच्छिन्नत्वात् ।
न द्वितीयः । इष्टत्वात् । जीवब्रह्मणोर्भेदाभावे ऽपि किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वे
असङ्कीर्णं बिम्बप्रतिबिम्बमुखयोरवदातश्यामत्वे इवेति । नैतत्सारम् । तथा
सति विषये ऽनुभवस्य ब्रह्मचैतन्यरूपतया सर्वज्ञत्ववदहङ्कारावच्छिन्नजीवा-
नुपङ्गाभावाज्जीवस्य किञ्चिज्ज्ञत्वमपि न स्यात् । जीवोपाधेरन्तःकरणस्य
चक्षुरादिद्वारा विषयसंबन्धाज्जीवस्य विषयज्ञातृत्वं घटतइति चेद् न ।
अन्तःकरणसंसृष्टवस्तुज्ञातृत्वे ब्रह्मस्वरूपमपि जीवः सर्वदा जानीयात् ।
सर्वगतस्य ब्रह्मणो ऽन्तःकरणे ऽपि संसृष्टत्वात् ॥

अथ मतमविद्योपाधिकत्वाज्जीवः सर्वगतः स च न कृत्स्नं जगदव-
भासयितुं क्षमः । अविद्यावृत्तत्वेन स्वयमप्यप्रकाशमापत्त्वात् । अहमक्ष इति
परिच्छिन्नतया ऽवगताया अप्यविद्यायाः सर्वगतचैतन्यतिरोधायकत्वमप्युपपन्न-
मेव । नेचसमीपे धृतेनाङ्गुलिमात्रेण महत् आदित्यादेरपि तिरोधानदर्शनात् ।
एवं च सत्यन्तःकरणोपरागेण यत्रावरणमभिभूयते तत्रैवमिव्यक्तेन चैत-
न्येन किं चिदेव प्रकाशयते न सर्वमपि । तदपि न युक्तम् । कार्यभूतान्तः
करणेन स्थोपादानस्याज्ञानस्याभिभवायोगात् । तस्मान्न केनापि प्रका-
रेण व्यवस्थासिद्धिरिति ॥

अत्रोच्यते । जीवचैतन्यमसङ्गितया ऽन्यथानुपरज्यमानमपि अन्तः-
करणे उपरज्यते तादृशस्वभावत्वात् । यथा सर्वगतापि गोत्वादिजातिः
साक्षादिमद्भृक्तावुपरज्यते नान्यत्र तद्वत् । अथ व्यक्तियेव सर्वगता जाति-
स्ताहिं प्रदीपप्रभादृष्टान्तो ऽस्तु । सा हि रूपरसगन्धवाद्यादिदेयव्यापिन्यपि
रूपमेव प्रकाशयति नान्यत् । तथा चान्तःकरणोपाधिचैतन्यस्य विषयोपरा-
गसिद्धयै भविष्यति । न चासत्युपरागे चित्प्रकाशो विषयानयभासयितुमीष्टे
प्रदीपप्रकाशप्रसंयुक्तद्योतकत्वात् । ब्रह्म हि सर्वोपादानत्वादन्तरेणोपाधि-
रुपपरागं स्वस्वरूपवत्स्वामिन्नं जगदवभासयति । न तु तथा जीवः अनुपा-

दानत्वात् । न च स्वतो ऽनवभासकस्य जीवस्य घटादिवदन्यसम्बन्धाद्
 प्यवभासकत्वं नेति शङ्कनीयम् । केवलवहेस्तृणाद्यदाहकत्वे ऽप्ययःपिण्डस-
 माहूढस्य तद्दाहकत्वदर्शनात् । तदेवमसङ्गिनः साविचेतन्यस्याविद्यानाश-
 तस्य जीवत्वे ऽपि स्यादेवान्तःकरणवशाद्भवस्या । यदा त्वन्तःकरणप्रति-
 बिम्बो जीवस्तदा ऽपि परिच्छिन्नत्वात्सुतरां व्यवस्था सिध्येत् । विषयानु-
 भवस्य ब्रह्मचेतन्यरूपत्वे ऽपि जीवोपाध्यन्तःकरणपरिणामे विषयाव्यापिन्य-
 व्यक्तत्वाज्जीवचेतन्यरूपत्वमप्यविसृष्टम् । ब्रह्मणो ऽन्तःकरणसंस्तृप्तत्वे ऽपि
 ब्रह्माकारपरिणान्तःकरणधृत्यभावात् सदा जीवस्य ब्रह्मज्ञानप्रसङ्गः । न
 ह्यन्तःकरणस्वरूपमात्रं वस्त्वभिव्यञ्जकं किं तु तदाकार*परिणामः । अन्यथा
 ऽन्तःकरणान्तर्गतानां धर्मादीनामप्यभिव्यक्तिप्रसङ्गात् । जीवां ऽपि जीवाका-
 राहंवृत्तिरूपेण परिणते ऽन्तःकरणे ऽभिव्यज्यते नान्तःकरणमात्रे । सुषुप्ताद्यहं-
 घृत्यभावे जीवाप्रतीतिः । तदित्यमन्तःकरणप्रतिबिम्बस्य जीवत्वे ऽपि प्रति-
 कर्मव्यवस्थायां न को ऽपि विघ्नः ॥

यदा चाविद्योपाधिकः सर्वगतो जीवस्तदा ऽप्यावरणतिरोधायकेना-
 न्तःकरणेन व्यवस्था सिध्येत् । संभवति हि कार्यस्याप्युपादानतिरोधायकत्वं
 घृश्चिकवृत्तादिकार्यस्य गोमयमृदादिकारणस्यभावतिरोधायकत्वदर्शनात् । न
 हि घृश्चिकशरीरे गोमयं प्रत्यभिचायते घृत्तादौ वा मृत्स्वरूपम् । तदेवं वेदान्ति-
 मतेः सर्वेषां प्रकारेण प्रमाणादिव्यवहारसिद्धौ पूर्वपूर्वाहङ्कारकृतप्रमातृत्वा-
 दिसंस्कारेण सविकल्पके चैतन्ये संभवत्येव सविकल्पकाहङ्काराद्यध्यासः ॥

न च सर्वस्य ज्ञेयस्य चैतन्यविवर्तत्वे चैतन्यातिरेकेणासन्वाद्धिज्ञा-
 नवादिमतप्रवेश इति वाच्यम् । किं चित्साम्यान्मतान्तरप्रवेशे सर्वमतसाङ्ग-
 यंस्य दुरपवादत्वात् । सर्वसाम्यं तु प्रकृते ऽपि नास्ति । विज्ञानवादी हि
 क्षणिकान्यनेकानि विज्ञानानि विषयाश्च तेभ्यो ऽभिन्ना इत्याह । तन्वदशी
 तु नित्यमद्वितीयं विज्ञानं विषयाश्च तत्राध्यस्थाः पृथगर्थक्रियासमर्थोऽस्तेषां
 चात्राधितं स्थायित्वमस्तीति घटति । अद्वितीयं हि संवेदनं सर्वेषु प्रत्य-
 भिज्ञानात् । घटसंविद्यटमंविदिति भेदायभासो विषयोपाधिको न स्यात्

विक्रः । अद्वितीयत्वादेव सविदो ऽपि नित्यत्वम् । न च संविद्विषयाव-
भिन्नौ । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपेणानुवृत्तव्यावृत्तरूपेण चात्यन्तविलक्षणत्वात् ।
विषयाणां च पृथगर्थक्रियासामर्थ्यमनुभवसिद्धम् । स्थायित्वं च प्रत्यभिज्ञा-
नादवगन्तव्यम् । तस्माच्चेतन्ये ऽहङ्काराद्यध्यासे ऽपि नास्ति मतसाङ्कर्यमिति
सिद्धम् ॥

नन्वित्थं विज्ञानवादी मनुते

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्वियोः ।

अन्यच्चेत्संविदो नीलं न तद्भासेत सविदि ॥

भासते चेत्कुतः सर्वं न भासेतैकसंविदि ।

नियामकं न संबन्धं पश्यामो नीलतद्वियोः ॥

संविज्जनकत्वमेव नियामकः संबन्ध इति चेद् न । इन्द्रियस्यापि
तज्जनकस्य विषयत्वप्रसङ्गात् । तस्मादभेद एव नीलतद्वियोः । अहमिदं
जानामीति चातृच्येयज्ञानानि विविक्तस्वरूपाणि परस्परं सबद्धान्यनुभूयन्ते
इति चेद् न । क्षणिकानां संबन्धानुपपत्तेः । स्थायित्वे ऽहि चातृच्येययोर्जि-
ज्ञासान्तरोत्पन्नज्ञानक्रियाद्वारा संबन्धो युज्येत स कथं क्षणिकयोः स्यात् ।
तस्मादेव कल्पयितव्यम् । प्रथमं तावदहमिति इदमिति च जानामीति
च ज्ञानत्रयं ततदाकारोपप्लुतं क्रमेणोत्पन्नं ततः प्रथमद्वितीयज्ञानाख्यवासना-
यासितात् तृतीयज्ञानात्तदनु रूपमाकारचयोपप्लुतं ज्ञानान्तरमुत्पन्नमिति । एवं
सति क्षणिकज्ञानमेव विषयाकारमित्यभ्युपेयम् । अन्यथा ज्ञानच्येययोः सब-
न्धानिरूपणेन च्येयं न प्रतीयेत । न च ज्ञानक्षणिकत्वे द्विवदितव्यम् । यथा
नीलज्ञान नीलस्य पीतादिव्यावृत्तिमपि बोधयति तथा घर्तमानत्वेनाद्य
भासमानं ज्ञानं स्वस्य भूतभविष्यत्कालद्वयसंबन्धव्यावृत्तिमपि बोधयिष्यति ।
ततो ज्ञानस्य क्षणिकत्वं प्रत्यक्षसिद्धमिति ॥

अचोच्यते । न ज्ञानं क्षणिकं प्रतिक्षणं स्वरूपभेदानरभासात् ।

अतिसादृशाद्भेदानरभास इति चेद् न । विकल्पामहत्वात् । किं सविद्धमे-
ज्ञानान्तरगम्यश्च भेदः किं वा संशितस्वरूपभूतस्तयैव संविदा वेद्यः ।
आदौ ऽपि धर्मप्रतियोगिभूतयोः सविदोः सविदन्तराऽपिययत्वे तयोर्भेदपरो

न सिध्येत् । विषयत्वे वा धर्मप्रतियोगिभेदाख्यवितयमपि भेदसंवेदने कल्पितं तदभिन्नं च स्यात् । द्वितीये संवित्स्वरूपभूतो भेदः सादृश्यान्नावभासतइत्युक्ते संविदेव नावभासतइत्युक्तं स्यात्ततो जगदान्ध्यप्रसङ्गः । अथापि संविदां सादृश्यनिर्वाहाय भेदो ऽङ्गीक्रियतइति चेत्सादृश्यस्य मानहीनत्वादेक्यावभासविरुद्धत्वान्न । न च वाच्यमैक्यावभासस्य भ्रमत्वान्न सादृश्यविरोधित्वं प्रत्युतैक्यभ्रम एव भिन्नेषु सादृश्यमन्तरेणानुपपन्नस्तत्कल्पक इति अन्योन्याश्रयत्वात् संविदां भिन्नत्वे सादृश्ये च सिद्धे सत्यैक्यावभासस्य भ्रमत्वसिद्धिस्तात्सिद्धौ चैतरसिद्धि * रिति ॥

अथ मतम् । सादृश्यस्य मानहीनत्वमानविरोधित्वयोः † सिद्धावैक्यप्रत्ययस्य प्रामाण्यसिद्धिस्तात्सिद्धावितरसिद्धिरिति तुल्यं तत्रापीतरैतराश्रयत्वमिति । तन्न । ऐक्यबोधिकायाः प्रत्यभिज्ञाया मया स्वतःप्रामाण्याङ्गीकारात् ॥

ननु केयं प्रत्यभिज्ञा नाम न तावदेकस्यातीतघर्तमानकालद्वयसंबन्धविषयं प्रत्यक्षज्ञानं प्रत्यभिज्ञा । प्रत्यक्षज्ञानस्य घर्तमानमाधार्यपाहित्वात् । पूर्वानुभवसंस्कारसहितादिदानीन्तनयन्तुप्रमितिकारणाज्जातस्य तस्य तद्यात्वमिति चेद् एयमप्यात्मनि सोहमिति प्रत्यभिज्ञा न सिध्येत् । नित्ये स्वयंप्रकाशे तस्मिन् संस्कारस्य जन्यज्ञानस्य चासम्भवात् । नापि स्वरूपज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञा । तस्य प्रदीपप्रभायद्वर्तमानप्रकाशिनः पूर्वापरपरामर्शात्मकत्वायोगात् । अस्मन्मते तु सो ऽहमित्याकारद्वयोपपन्नं ज्ञानद्वयमेतन्न प्रत्यभिज्ञा । तस्मादनया दुर्निरूपया प्रत्यभिज्ञया कथमैक्यसिद्धिः । उच्यते । केवले चिदात्मनि जन्यज्ञानतत्संस्कारयोः संबन्धे ऽप्यन्तःकरणविशिष्टे तत्संभवाद्भक्तप्रत्यभिज्ञा किं न स्यात् । न च विशिष्टस्य प्रत्यभिज्ञाविषयत्वे तस्यैव प्रत्यभिज्ञातृत्वमपीति कर्मकर्तृत्वविरोधः शङ्कनीयः । सर्वथादिनां देहव्यतिरिक्ताद्यनुमानविषयतया ऽऽत्मनि कर्मकर्तृभाषस्य संप्रतिपन्नत्वात् ॥

अथ मतं नानुमानादौ विषयस्य कर्मकारकत्वम् अतीतादिवस्त्यनुमाने विषयस्याविद्यमानस्य ज्ञानजनकत्वायोगात् । विषयत्यं त्यविद्यमा-

* तात्सिद्धौ च तात्सिद्धिरिति २ पु. पाठः । † मानविरोधत्ववैरिति २ पु. पा. ।

नस्यापि कथं चित्संभविष्यति ज्ञानस्य तदाकारत्वात् । ततो ऽनुमानादौ कर्तृत्वमेव आत्मनः प्रत्यक्षे तु विषयस्य ज्ञानजनकतया कर्मकारकत्वं ततो विरोधस्तदवस्य इति । मैवम् । अन्तःकरणविशिष्टतयैवात्मनः प्रत्यभिज्ञातृत्वं पूर्वापरकालविशिष्टतया च प्रत्यभिज्ञेयत्वमित्युपाधिभेदेनाविरोधात् । किमेतावता प्रयासेन प्रत्यभिज्ञेव मा भूदिति चेद् न । सो ऽहमिति प्रत्यभिज्ञायाः स्वानुभवसिद्धत्वात् । अविसेवादित्वेन च भ्रान्तित्वायोगात् । यदुक्तं सोहमित्याकारद्वयोपप्लवं ज्ञानद्वयमिति । तदसत् । तथा सति विज्ञानं क्षणिकमित्यथापि ज्ञानद्वयप्रसङ्गेन क्षणिकत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । विज्ञानमात्रवादिनां क्षणिकत्वादिधर्मो अवास्तया एवेति चेत् तर्हि स्यायित्वादिधर्मो एवावास्तवा * उपादीयन्तां सोहमित्याद्यनुभवानुसारित्वात् ॥

यच्च प्राभाकारा मन्यन्ते नैव सो ऽहमिति प्रत्यभिज्ञाविषयत्वेनायमात्मा सिध्यति किं तर्हि सो ऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाश्रयत्वेनेति । तदयुक्तम् । पूर्वापरकालविशिष्टस्य क्षणमात्रवृत्तिप्रत्यभिज्ञाश्रयत्वासम्भवेन प्रत्यभिज्ञानात् स्यायित्वासिद्धिप्रसङ्गात् ॥

अथ मतम् । मम संवेदनं जातमितीदानीमनुस्मर्यमाणा पूर्वकालीना घटादिसंवेदित्वाश्रयं तदानीन्तनमात्मानं साधयति । स्मृतिश्च स्वाश्रयमिदानीन्तनमात्मानं साधयति । ततश्च स्याप्यात्मा सिध्यति न पुनरप्रामाणिकं सो ऽहमित्यात्मविषयं प्रत्यभिज्ञानं किं चित्कल्पनीयमिति । नैतत्सारम् । स्मृतिपूर्वानुभवो ह्यभिज्ञाद्वयजनत्कालीनमात्मानं यद्यपि साधयतः तथाप्येकस्यास्यात्मनः ‡ कालद्वयसम्बन्धो न केनापि सिध्येत् । संघिद्द्वयमेव सम्बन्धस्यापि साधकमिति चेत् तर्हि तथैव घटादिष्वप्यभिज्ञाद्वयेन स्यायित्वासिद्धौ तत्सिद्धये प्रत्यभिज्ञा नाऽपेक्षेत तद्वाक्याय § तत्र प्रत्यभिज्ञेति चेद् एवमपि प्रकृते संघिद्द्वयं किं साक्षात्सम्बन्धसाधकमुत प्रत्यभिज्ञामुत्पाद्य । आद्ये ऽपि न तावदेकैकं तत्साधकम् । एकैकस्य कालद्वयविशिष्टात्मन्यनाश्रितत्वात् । नापि सम्भूय तत्साधकम् । अतीतानुभवस्य वर्तमानस्मृतिश्च योगपदायोगात् । द्वितीये स्याप्यात्मविषयं

* धर्मा अण्ववास्तवा इति १ पु. पा. । † तत्तत्कालीनमिति १ पु. पा. ।
‡ एकस्यात्मन इति १ पु. पा. । § दाढ्यायेति तच्छब्दरहितः पाठः २ पु. ।

सो ऽहमिति प्रत्यभिज्ञानं त्वयैवाङ्गीकृतं स्यात् । न च वाच्यं न क्व चिदपि
 ज्ञानविषयत्वमात्मनस्तत्कथं प्रत्यभिज्ञाविषयत्वमिति । मम संवेदनं जात-
 मिति स्मृतिज्ञानविषयत्वात् । यदाप्यनेन स्मृतिज्ञानेन स्योत्पत्तिकालीन
 आत्मा स्वाश्रयत्वेनैव प्रकाशयते न विषयत्वेन तथापि स्मर्यमाणसंवेदना-
 श्रयभूतस्तत्संवेदनकालीन आत्मा विषयीक्रियतएव । अयोच्येत स्मृत्या
 संवेदनमेव विषयीक्रियते तच्च संवेदनं स्मृतं सत्स्वाश्रयमात्मानमाश्रयतयैव
 प्रत्याययिष्यतीति । तदसत् । स्मृतिकाले संवेदनस्याधिद्यमानस्य स्वाश्रयसा-
 धकत्वायोगात् । स्वयंप्रकाशमानं हि संवेदनमाश्रयं साधयति न तु
 स्मृतिविषयतया परप्रकाश्यम् । अन्यथा धर्मादीनामपि परतःसिद्धानां स्वाश्र-
 यात्मसाधकत्वप्रसङ्गात् । तस्मादतीतकालीन आत्मा स्मृतिविषय श्वेत्य-
 भ्युपेयम् । तथा च सो ऽहमिति प्रत्यभिज्ञा ऽपि आत्मानं विषयीकरिष्य-
 तीति प्राभाकरैरप्यात्मविषयप्रत्यभिज्ञयैव संविदात्मनः क्षणिकत्वं निराकर-
 णीयम् ॥

✓ अथैवं घटादिषु क्षणिकत्वं साध्येत विमता उपान्त्यादयो घटस-
 ताक्षणाः स्वस्वानन्तरक्षणभाविघटनाशब्दाप्रा घटसताक्षणात्वाद् अन्त्यक्षणव-
 दिति । तन्न । विमतो घटनायक्षणो घटसतावान् कालत्वात्संमतवदित्याभा-
 ससमानत्वात् । अत्र घटाभावानुभवविरोध इति चेत् तर्हि क्षणिकत्वानुमाने
 ऽपि सो ऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञाविरोधो ऽस्त्येव ॥

ननु सर्वे भावाः क्षणिका अर्थक्रियाकारित्वाद्भ्रूतिरेके शयविषयवत् ।
 विषये स्यायिने ऽर्थक्रियानुपपत्तिर्वाधिका । न च स्यायिन श्व पदार्थस्य
 निमित्तसंयोगादन्यथाभूतस्थार्थक्रियापूर्वकं कार्यमुत्पादयितुं सामर्थ्यं न क्षणि-
 कस्येति वाच्यम् । किमसौ स्थायी पदार्थ एकमेव कार्यमुत्पायेद् उत युगपद-
 नेकानि अथ वा क्रमेणानेकानि । तत्र प्रथमद्वितीययोः कृतं स्यायित्वेन सकृ-
 त्कार्योत्पादनस्य क्षणिकेनैव सिद्धेः । न तृतीयः । समर्थस्य क्षेपयोगात् ।
 अतो भावानामेकस्मिन्नेव क्षणे ऽर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वमिति । नैतद्युक्तम् ।
 त्वन्मते ऽर्थक्रियाया दुर्निहपत्वात् । क्रिमर्थक्रिया नाम संविदां स्वर्गोचरत्वात्
 नजननं किं वा क्षणान्तरोत्पादनम् । आद्ये ऽपि स्वसन्ताने तज्जननं गृह-
 पान्तरसन्ताने वा सर्वज्ञसन्ताने वा । नाद्यः । संविदां स्वप्रकाशत्वेन तद-

सम्भवात् । अस्तु तर्हि द्वितीयः । देवदत्तसंवेदनं हि स्वप्रकाशमपि यत्तद-
तसंवेदनस्य विषयत्वाज्जनकं भविष्यतीति । तदसत् । न तावत्प्रत्यक्षज्ञा-
नस्य विषयतया जनकमिति शक्यं धत्तुम् । न हि पुरुषान्तरज्ञानं पुरुषान्त-
रप्रत्यक्षतया क्व चिद् दृष्टम् । नाप्यनुमानज्ञानस्य विषयतया जनकं त्वया
प्रत्यक्षज्ञानमेव विषयजन्यमित्यङ्गीकारात् । ननु तर्हि तृतीयोऽस्तु सर्वज्ञस्य
हि प्रत्यक्षज्ञानं सर्वपुरुषगतसंवेदनानि विषयीकुर्वेत् तैर्जन्यते । मैवम् । तथा
सति सोपपन्नैः संसारिसंवेदनैरीश्वरसंवेदनमप्युपपन्नं स्यात् । त्वन्मते ज्ञान-
क्षेययोरभेदात् ॥

अथेश्वरज्ञानमुपपन्नमपि नोपपन्नयोः भजते तत्त्वज्ञानेनोपपन्नवाधा-
दिति चेद् मैवम् । न तावत्तदेव ज्ञानं स्वोपपन्नं वाधते उपपन्नस्यैकस्मिन्नेव
क्षणे प्राप्तिबाधयोर्द्वयोरसम्भवात् । नापि ज्ञानान्तरमुपपन्नमनूद्य बाधितुं क्षमते ।
पूर्वज्ञानोपपन्नस्य ज्ञानान्तराविषयत्वाद् विषयत्वे च पूर्वज्ञानवदेव ज्ञानान्तर-
मुपपन्नं * सत्कथं बाधकं स्यात् । न चोपपन्नांशं विहाय संवेदनांशस्यैवेश्वरज्ञानं
प्रति विषयतया जनकत्वम् । तथा सत्युपपन्नानभिन्न ईश्वरः कथमुपदिशेत् ॥

७. नापि ज्ञानान्तरोत्पादनमर्थक्रियेति द्वितीयः पक्षः । त्वत्प्रक्रियया चर-
मक्षणस्यासत्त्वप्रसङ्गात् । तथा हि विज्ञानानि स्यायित्वकल्पनया द्रव्यगुणादि-
कल्पनया † रागादिदोषैर्विषयैश्चोपपन्नानि पूर्वपूर्वसजातीयविज्ञानलक्षणेभ्यः
संस्कारेभ्य उत्तरोत्तराप्युत्पद्यन्ते । तत्र सर्वमिदं क्षणिकमिति भावनया स्यायि-
त्वकल्पना निवर्तते । स्थूलक्षणमिति भावनया द्रव्यगुणादिकल्पना नश्यति ।
दुःखमिति भावनया रागादिदोषप्रवृत्तिमुखदुःखोपपन्नाः क्षीयन्ते । शून्य-
मिति भावनया विषयोपपन्नविक्रमः । तत्र च भावनाभेदेश्चतुर्विधैः संस्का-
रविरोधिभिश्चतुर्विधोपपन्ने क्रमेश्च मन्दीकृते भावनाप्रकर्षस्यान्तःपूर्वतदुत्पा-
न्त्यप्रत्ययात्सर्वाोपपन्नविरहि विज्ञानमुत्पद्यते ‡ । तच्च संसारसन्तानान्त्य-
त्वाच्चरमक्षण इति गीयते । तस्य च कार्याभावादसत्त्वापत्तो तथैव क्रमेश्च
पूर्वपूर्वज्ञानानामप्यसत्त्वं प्राप्नुयात् । चरमक्षण ईश्वरज्ञानस्य जनकत्वा-

* ज्ञानान्तरमुपपन्नमिति २ पु. पा. ।

† द्रव्यगुणादिकल्पनमिति २ पुस्तके नोपपन्नमते ।

‡ इतदपि उत्पद्यमानज्ञानान्तराभावेनेति २ पुस्तके यथादृष्टिपरि बुद्धिरपि तिष्ठति ।

द्विष्यत्यादिति चेत् तर्हि चरमक्षणसर्वज्ञज्ञानयोर्विशुद्धतया तुल्यस्वभाव-
 योरेकसन्तानत्वं स्यात् । तुल्यस्वभावयोः कार्यकारणभावस्यैकसन्तानलक्षण-
 त्वात् । ततः सन्तानाविच्छेदादनिर्माद्यः स्यात् । सर्वज्ञसन्तानप्रवेश एव
 मोक्ष इति चेद् एवमपि चरमक्षणस्येश्वरज्ञानविषयत्वं दुर्निहूपमिति जन-
 क्तत्वं दूरापास्तम् । भेदे हि सति संविदो विषयविषयिभावः । न चेह भेदो
 विद्यते । न तावत्संवित्संविदन्तरात्संविदाकारेण भिद्यते । तथा सति
 धैलक्षण्यसिद्धये प्रतियोगिनो ऽसंवित्त्वप्रसङ्गात् । नापि संविदाकारेण । धर्मिणो
 ऽसंवित्त्वप्रसङ्गात् । तस्माच्चरमक्षणस्य सर्वज्ञज्ञानोत्पादनलक्षणया ऽर्थक्रियया
 सत्त्वं दुःसम्पादम् । यद्यस्यार्थक्रिया कल्पेत तदापि सा किं कारणस्य सत्त्वं स-
 म्पादयति उत तत्प्रतीतिम् । नाद्यः । कार्यत्पूर्वमेव कारणस्य सत्त्वात् । अन्यथा
 कारणत्वायोगात् । द्वितीये ऽपि तत्कार्यं स्वकार्येण प्रतिभासितं सत्कारणं
 प्रत्याययति तदपि तथेत्यनवस्था स्यात् । संवित्स्वयमेव स्वात्मानं प्रकाश-
 यतीति नानवस्येति चेत् तर्हि अर्थक्रियाप्रतीतिहेतुरिति पक्षो हीयेत । स्वय-
 मेव स्वस्यार्थक्रियेति वदत आत्माश्रयत्वं दुर्वारम् । तदेवं सत्त्वं नाम नार्थ-
 क्रियाकारित्वं किं तु स्वाभाविकः कश्चिदुर्मः । तथा चैकस्मिन् क्षणे ऽर्थ-
 क्रियां कृत्वा पुनस्तूष्णीम्भूतस्यापि स्थायिनः सत्त्वं न विरुध्यते ॥
 यदुक्तं स्थायिनः क्रमेणानेककार्योत्पादकत्वं नास्ति समर्थस्य क्षेपायोगाद्
 इति । तदसत् । शक्तस्यापि सहकारिसंनिधानविशेषक्रमापेक्षया कार्यक्रम
 उपपन्नः । लोके तथैवानुभवात् ॥

अथ मतं शक्तस्य सहकार्यपेक्षाया अध्ययुक्तत्वादशक्ता एव सर्वे
 पदार्थाः परस्परापेक्षया सामर्थ्यं जनयन्ति । सा च शक्ता कार्यमुत्पादय-
 तीति । तदप्ययुक्तम् । सामर्थ्यं प्रत्यपि पदार्थानां शक्तत्वे ऽन्योन्यापेक्षा
 न युक्ता अशक्तत्वे च तदजनकत्वान्निष्फला ऽन्योन्यापेक्षेति अनपेक्षैव सर्वत्र
 स्यात् । मा भूतर्हि कस्यापि सहकार्यपेक्षेति चेद् न । अनुभवविरोधात् ।
 न चानुभवो भ्रान्तः । बाधाभावात् । यद्यपि शक्तस्याशक्तस्य वा ऽपेक्षा न
 युक्तेत्युक्तं तथापि शक्तत्वाशक्तत्वाविनिर्मुक्तवस्तुभावस्य सहकार्यपेक्षा स्यात् ।
 न्यायस्यास्य त्वया ऽप्यङ्गीकार्यत्वात् । तथा हि कार्यसत्त्वे सिद्धान्त-
 हानिः असत्त्वे च कारणविशेषेण कार्यविशेषस्य सम्बन्धानिरूपणात्सर्वं सर्व-

स्मादुत्पद्येतेति परेण चेदिते सत्त्वासत्वसम्बद्धत्वासम्बद्धत्वविशेष विमुच्य
नियतपूर्वभावि कारणं नियतोत्तरभावि कार्यमिति त्वया निरूपणीयम् ।
अन्वयव्यतिरेकौ तत्र निरूपकौ स्त इति चेत् सहकारिण्यपि स्त एव । तस्मा-
दस्त्येव सहकार्येत्वा । तत्कृतस्तूपकारविशेषश्चिन्त्यताम् ॥

यत्त्वच एकदेशी मन्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धभूम्युदकादिसहकारियो
बीजाख्ये कारणे विशेषमुच्छूनताख्यं जनयन्ति ततस्तद्वीजमङ्कुराख्ये कार्ये
शक्तम् अन्यथा ऽनुपकारी भूम्यादिबीजेन नापेक्ष्येतेति । तदसत् । बीजं
स्वगतविशेषोत्पत्तौ शक्तं न वा । न चेत्सहकारिसहस्रसंनिधाने ऽपि न तज्ज-
नयेत् ततो नाङ्कुरोत्पादने ऽपि शक्यति । अथ शक्तं तदा ऽपि यदि सहका-
रिगतविशेषान्तरं प्राप्योच्छूनतायां शक्नुयात् तदा ऽनवस्था स्यात् । अथ
तदप्राप्येव तत्र शक्तं तदङ्कुरे ऽपि विशेषमन्तरेणैव शक्तं स्यात् ॥

अथ मतम् अङ्कुरोत्पत्तिरुच्छूनत्यजन्मपूर्विका उच्छूनोत्पत्तिस्तु
सहकारिसंनिधिमात्रसाध्या तथैव दृष्टत्वादिति । तन्न । तथा सति शक्ति-
मत्ता कारणेन स्वात्मन्यनुपकुर्वन्नपि सहकार्येदित इति त्वयैव स्वमत-
व्याघात आपादितः स्यात् । तस्मान्नैकदेशिपक्षो युक्तिसहः ॥

नन्वत एवास्मन्मतमादरणीयं न हि धर्मं तद्वत् कारणस्वरूपे
सहकार्युपकारं द्रुमः किं तर्हि क्षणिकान्मूलकारणादुत्पद्यमानं कार्यं सहकारि-
कारणान्यपेक्षते कार्यस्य बहुकारणसाध्यत्वादिति द्रुमः । यद्यपि स्थायिकार-
णमते ऽप्येतावत्समानं तथापि त्वन्मते यावत्कारणसत्त्वं नैरन्तर्येण कार्यो-
त्पत्तिर्दुर्बारा नियामकाभावात् । न च सहकारिसंबन्धो नियामकः । संबन्धे-
नापि यावत्संबन्धिसत्त्वं भवितव्यत्वात् । न च तस्य संबन्धान्तरं नियामकम्
अनवस्थानात् । न च वाच्यं क्षणिकपक्षे ऽपि न कारणसत्यक्षणे कार्यं जायते
तथैवैवागपद्यप्रसङ्गात् अन्यदा जन्माङ्गीकारे ऽप्यनियमापत्तिरिति । कार-
णान्तरक्षणस्य कार्यनियामकत्वात् । अतः क्षणिकवाद एव श्रेयान् ॥

मैवम् । सर्वत्र हि कार्यकारणभावो व्याप्तिबलान्निश्चेतव्यः । तत्र किं
तत्र मते* कार्यकारणभावव्याप्तिर्धूमनिश्चययोस्तु तत्संस्तानयोः । नाद्यः ।

क्षणिकयोरन्वयव्यतिरेकबुद्धिद्वयकालावस्थानायोगात् । द्वितीये ऽङ्गारावस्था-
 दप्यग्नेधूमो जायेत तत्सन्तानपातित्वाविशेषात् । काष्ठाभावाद् जन्म नेति
 चेद् न । तस्यापि स्वसन्ताने * विद्यमानत्वात् । न चाग्निकाष्ठयोः
 संबन्धाभावः । सन्तानद्वयनित्यत्वेन तस्याप्यनिवार्थत्वात् † । स संबन्धः
 संबन्धान्तरपूर्वकत्वात् सदातन इति चेद् न । अनवस्थापतेः । विषतुरकवा-
 घिश्रान्त्यभ्युपगमाददोष इति चेत् तर्हि स्थायिककारणपक्षे ऽपि तथैवानव-
 स्थायाः सुपरिहरत्वान्नोक्तदोषः । ननु सहकारिण उपकारकत्याङ्गीकारे यदि
 स्थायित्ववादी स्वमतमपि समीकुर्यात्तर्हि तन्नाङ्गीकुर्म इति चेद् न । धूमका-
 ष्टयोः कार्यसहकारिणोरुपकार्योपकारकभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धस्यापजनीय-
 त्वात् । अन्वयव्यतिरेकयोश्चोपकार्योपकारकभावसाधकत्वं मूलकारणतत्कार्य-
 योरग्निधूमयोर्दृष्टम् । तस्मादुपकारके सहकारिणि मतद्वये ऽप्यपेक्षा समाना ।
 तथा च क्षणिकपक्षे यथा एकपक्षेः सहकारिभेदाद्वैशभेदाच्च युगपदनेककार्यजन-
 कत्वमभ्युपेयते वह्निः स्वदेशे घटान्तरमेष जनयत्युपरिष्ठाद् धूममधस्ताद्गम-
 पुरुषे विज्ञानं चेति तथा स्थायिपक्षे ऽप्येकस्य कारणस्य कालभेदात्सहका-
 रिभेदाच्चानेककार्यजनकत्वम् । ततः क्रमकारित्वं किं न स्यात् । न चेतापता
 क्षणिकस्थायिवादिनेर्मतसाङ्ग्यैः गङ्कनीयम् । पूर्वस्य प्रतिकर्मव्यथस्थावाद-
 स्यान्ते ‡ निराकृतत्वात् । तदेवमतिदुष्टं क्षणिकविज्ञानयादिमतमुपेत्य कूट-
 स्यनित्यचेतन्ये सर्वमप्यध्यस्ततया प्रतीयतइत्ययमेव घदान्तापादो ऽति-
 निर्दोषत्वाद्दादरणीयः ॥

नन्वयमपि घादो दुष्ट गव । तथा हि । कूटम्यचेतन्येन चोस्य-
 स्मिन्नध्यस्ताः पदार्था अपरोक्षा अयभास्यन्ते तदा ऽनुमेयादयो ऽप्यपरोक्षाः
 स्युः । न चेन्नेतन्यमपरोक्षप्रतीतिजनकं तदा घटादयो ऽपि नापरोक्षाः
 स्युः । नियामकाभावात् । न चेन्द्रियमापरोक्षनियामकमिति शक्यं वक्तुम् ।
 बाह्येन्द्रियस्य तथात्वे मुखदुःखादेरापरोक्ष्याभायप्रसङ्गात् । अन्तःकरणस्य

* स्वयं संताने ऽपीति १ पु पाठः ।

† न चाग्निकाष्ठयोः संबन्धाभावात्सन्तानदुर्भित्वात्वेन तस्यापि निवार्थत्वात् इति १ पु मते
 पाठः । परमपमसकृत इव प्रतिभातीति २ पु पाठ उत्रोपरि धृतः ।

‡ मते साङ्ग्यमिति २ पु पाठः ।

§ अन्ते इति ३ पु पाठः ।
 ॥ निर्दोषत्वादिवाचित्यधरतिन पाठः २ पु ।

आत्मनः स्वप्रकाशत्वेनापरोक्षत्वं न नित्यानुमेयत्वम् । ८३

तथात्वे त्वनुमेयादावापरोक्षं दुर्वारम् । नैव दोषः । कारकत्वव्यञ्जकत्व-
योर्निर्णयकत्वात् । यो ऽयमन्तःकरणपरिणामो नैवादिद्वारा निर्गत्य
घटादीन् व्याप्नोति* तस्य हि कर्मभूता घटादयः कारकाः । घटाद्यभावे तद्वा-
पिपरिणामानुपपत्तेः † । घटादिभिहृत्यादिते च परिणामे चैतन्यमभिव्यञ्ज्यत-
इति व्यञ्जकत्वं घटादीनाम् । ततस्तेषां युक्तमापरोक्षम् । न चैवमनु-
मेयादिषु कारकत्वव्यञ्जकत्वधर्मद्वयं नियमेन संभवति । अतीतानागत-
योरपि कदा चिदनुमेयत्वातयोश्च वर्तमानधर्मद्वयाश्रयत्वानुपपत्तेः । ननु
यदा घृष्टिरासीदित्यनुमीयते तदा घृष्टिरतीतत्वाकारेण वर्तते ततो वर्तमा-
नधर्माश्रयत्वं स्यादिति चेद् नैतद्युक्तम् । किमनुमानकाले वृष्टेर्वर्तमान-
त्वमुच्यते उतातीतत्वधर्मस्य । आद्ये घृष्टेर्युगपदतीतत्वं वर्तमानत्वं च व्याह-
न्येत । न द्वितीयः । अतीतत्वं नाम वर्तमानकालव्यावृत्तभूतकालयोगित्वं
ततश्च यथा घटादौ वर्तमानकालो ऽनुगतः सन्नवच्छेदको न तथा ऽतो-
तत्वधर्मः ‡ किं तु घटाभावस्य घट इवातीतत्वधर्मस्य वर्तमानकालः
केवलं निरूपक इति नातीतत्वधर्मस्य घटवद्वर्तमानत्वसंभवः § । नन्वयं
धर्मो यदि न सर्वथा वर्तमानत्वव्यवहाराहस्ताहं नरविषाणवदसन्नेव स्यात्
ततो वर्तमान इवायं धर्म इति चेद् यद्यपि न तद्धर्मविशिष्टायां वृष्टौ
कारकत्वव्यञ्जकत्वे संभवतः । न हि मृतेो देवदत्तो घटं कुरुते नापि
घिनष्टुः प्रदीपस्तमभिव्यनक्ति ॥

नन्वनुमेयादिषु विषयेष्वकारकेष्वव्यञ्जकेषु च सत्सु कथमनुमानादि-
जन्यज्ञानस्य तद्विषयाकारतेति चेद् लिङ्गशब्दादयो ह्यविनाभाषणतयादिसंघ-
न्धविशेषधलाततद्विषयाकारं ज्ञाने समर्पयन्तीति ब्रूमः । न चातीतानागतेष्वनु-
मेयादिषु यथा विषयत्वं धर्मो ऽङ्गीक्रियते तथा कारकत्वव्यञ्जकत्वधर्मो ऽव्य-
ङ्गीकार्ये सति प्रत्यक्षे इवानुमानादिष्वपि विषयतयैव ज्ञानाकारार्पकत्वं भवि-
ष्यतीति वाच्यम् । न हि विषयत्वं नामानुमेये कश्चिद्वाचरूपो धर्मः येन
दृष्टान्तः स्यात् किं तर्ह्यनुमानप्रवृत्तेः पूर्वमनुमेयस्य यादृगवस्था ऽऽसीत्तादृग-
वस्थानिर्भृतिरेव विषयत्वशब्देनोच्यते । न च सैवावस्था दृष्टान्तत्वेन शङ्कनीया ।

* घटादीन्व्याप्नोतीति = पु. पा. । † परिमाणानुपपत्तेरिति = पुस्तके ।
‡ अतीतत्वधर्म इति = पु. पाटः । § घटवर्तमानत्वसंभव इति = पु. पाटः ।

तस्या अप्युक्तनिवृत्तिप्रागभावहूपत्वात् । अतो ऽतीताद्यनुमेयेषु भावहूपं कार-
कत्वं दुःसंपादम् । अतीताद्यनुमेयस्याकर्मकारकत्वे कथं तत्र वृष्टिं जानामीति
सकर्मकधातुप्रयोगः । उपचारादिति ब्रूमः । यथा सकर्मके प्रत्यक्षज्ञाने फल-
मस्ति तथा ऽनुमानादावपि तत्सत्त्वभावेण सकर्मकत्वमुपपद्यते । मुख्यस्य
कर्मण*स्तच्चाङ्गीकारे प्रत्यक्षवदतीताद्यनुमाने ऽप्यापरोक्षं दुर्वारम् । एवं च
सति यत्र धर्तमानो ऽग्न्यादिरनुमीयते तत्राप्यनुमेयत्वसाम्यादाग्न्यादेरकर्मकार-
कत्वमापरोक्षपरिहारायावगन्तव्यम् । प्रत्यक्षे पुनरविनाभावसंबन्धादीनाम-
भावाद्विज्ञानस्याकारसमर्पणाय विषयस्य कर्मकारकत्वमेवाभ्युपेयम् । संभवति
हि तत्र नियमेन कारकत्वं प्रत्यक्षविषयस्य धर्तमानत्वनियमात् । तस्मात्कू-
टस्थचेतन्ये सर्वदा सर्वपदार्थानामध्यस्तत्वे समे ऽपि कारकत्वव्यञ्जकत्वप-
शात्प्रत्यक्षविषयेष्वेवापरोक्षं व्ययस्यास्यते ॥

न च निर्विकल्पके चेतन्ये कथं सविकल्पकपदार्थाध्यास इति
शङ्कनीयम् । पूर्वपूर्वप्रमातृत्वादिसंस्कारेण सविकल्पकमेव चेतन्यमहङ्कारा-
द्याध्यासाधिष्ठानमिति प्रतिकर्मव्ययस्याघादे प्रत्युक्तत्वात् ॥

ननु तथापि संस्कारादिसर्वप्रपञ्चोपादानं मूलाज्ञानं निर्विकल्पकचेतन्ये
एवाध्यसनीयम् । अज्ञानाध्यासाधीनसिद्धिकृत्यादन्यस्य सर्वस्य सविकल्पकत्व-
संपादकस्य धस्तुनः । न च निर्विकल्पकस्याधिष्ठानत्वमुपपद्यते । सर्वत्र सवि-
कल्पकमेवाधिष्ठानत्वदर्शनात् । तत्कथमज्ञानाध्यासः । नैपदोपः । आपरोक्ष-
स्फुरणभावेणाधिष्ठानत्वोपपत्तेः सविकल्पकत्वस्याप्रयोजकत्वात् । तच्च केवल-
व्यतिरेकाभावाद्भवगन्ताव्यम् । आत्मनो नित्यानुमेयत्वान्नापरोक्षतेति चेद् न ।
अहङ्कारादे ऽहमित्यपरोक्षानुभवविरोधेन प्रत्युक्तत्वात् । अहमित्यनुभवो
ऽनुमानजन्य एव तथापि भूयोऽभ्यासपाटवाह्याप्रिपक्षधर्मतोऽज्ञेयमन्तरेण
ऋदिति तदुत्पत्तो अपरोक्षधर्मः प्राणिनां तत्रेति चेद् न । तथा मति घटा-
दिकं जानतो देवदत्तस्य मयेदं विदितमिति संबन्धायगमो न म्यात् ।
यथा परेण विदिते घटे स्वस्य संबन्धो न प्रतीयते तथा म्येन विदिते ऽपि ।
उभयोर्नित्यानुमेययोरविशेषात् । म्येन ज्ञानायमरे म्यस्य ज्ञानाश्रयत्वं विशेष
इति चेद् न । स्वात्मन्यप्रतीयमाने ज्ञानाश्रयत्यस्य दुरपगमत्वात् । न च

* मुख्यस्य च कर्मण इति २ पु णः । † स्वदशो मति ३ पु लक ।

ज्ञानाश्रयत्वं फलसंबन्धादनुमातुं शक्यम् । फलसंबन्धस्याद्याप्यसिद्धेः ।
तत आत्मा स्वप्रकाशत्वेनापरोक्षो न नित्यानुमेयः ॥

यस्तु स्वप्रकाशत्वे विवदते स वक्तव्यः किमात्मा संविदाश्रयत्वेनाप-
रोक्षः किं वा संवित्संबन्धमात्रसत्त्वाद्गुणाधित्वादथो संविद्विषयत्वात् । नाद्यः ।
आत्मा न संविदाश्रयत्वेनापरोक्षः संवित्कर्मतामन्तरेणापरोक्षत्वात् संवेदनवत् ।
न द्वितीयः । अतिप्रसङ्गात् । तृतीये ऽपि न तावत्संविदुपाधित्वं नाम संविदा-
श्रयत्वं विषयस्यानाश्रयस्यापरोक्षत्वाभावप्रसङ्गात् । नाद्याश्रयविषययोरन्यतर-
त्वम् । विषयस्य दुर्निरूपत्वात् । संवित्प्रयुक्तव्यवहारयोग्यो विषय इति चेद्
आत्मा ऽपि तर्हि विषयः स्यात् । आश्रयव्यतिरिक्तत्वे सति संविद्ध्यावर्तकत्वं
चक्षुष्यतिव्याप्तम् । आश्रयव्यतिरिक्तत्वे सति संवित्प्रयुक्तव्यवहारयोग्यत्वं च
संविदात्मसंबन्धे ऽतिव्याप्तम् । न च संबन्धस्य विषयत्वमिष्टम् । अपरो-
क्षत्वप्रसङ्गात् । अनुमेयो हि नित्यं समवायो भवतेष्यते । चतुर्थे ऽपि न तावदा-
त्मविषयं संवेदनं घटादिविषयसंवेदनाद्विन्नकालीनम् । तथा सति मयेदं विदित-
मिति संवेदासंबन्धो नावगम्येत । नापि तयोरेककालत्वम् । युगपद्विरुद्धविषयया-
हिज्ञानद्वयोत्पादायोगात् । न हि देवदत्तस्याप्युपदेशस्थितार्थस्यापिगमनक्रि-
याद्वयावेशो युगपद् दृश्यते । विरुद्धपरिस्पन्दद्वयस्य युगपदनुपपत्तावपि परि-
णामद्वयस्य नानुपपत्तिरिति चेद् न । निरवयवस्यावयवशः परिणामद्वयानु-
पपत्तेः । नापि कात्स्न्येन परिणामद्वयम् । कृत्स्नशरीरवर्तिनो विरुद्धपरिणाम-
योर्बाल्ययौवनयोःपयागपदादर्शनात् । तस्मात्परिशेषात्स्वप्रकाशत्वेनैवात्मनो ऽप-
रोक्षत्वम् । न च वाच्यमधिष्ठानस्याध्यक्ष्यमानेनेकेन्द्रियग्राह्यत्वमन्तरेणापरोक्ष-
तामावेणाध्यासो न क्व चिद् दृष्ट इति । साक्षिणा मनोमात्रेण वा प्रत्यक्षे
आकाशे मालिन्यादेश्चाक्षुषस्यापरोक्ष्यदर्शनात् । क्षणकैर्भट्टेश्चाकाशस्य
चाक्षुषत्वमिष्यतइति चेद् न । तथा सति रूपस्पर्शवत्त्वप्रसङ्गात् । चक्षुर-
न्वयव्यतिरेकौ त्वाकाशानुमापकमूर्तद्रव्याभावविषयतया ऽन्यथासिद्धौ ॥

ये तु वादिनः स्वस्वप्रक्रियानुसारेण * नित्यानुमेयमाकाशमिच्छन्ति
तान्प्रत्यक्ष्यमानेनेकेन्द्रियग्राह्यत्वाभावाद् भवत्येवोदाहरणम् । तस्यैतस्य

विद्यानिधत्यस्याधिद्यातत्कार्यरूपस्याध्यासस्याधिगुणभूतो ऽप्यात्मा न तद्गु-
णदोषाभ्यां संस्पृश्यते ऽनुपादानत्वात् । तदेवं वेदान्तवादे सर्वदोषपरिहा-
रस्य सुकरत्वात्संभाव्यतएव प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः ॥

नन्वात्मन्यनात्माध्यासो लक्षणसंभावनाभ्यामुपेतो ऽपि न प्रमाणम-
न्तरेण सेद्गुमर्हति मानाधीनत्वात्सर्वत्र मेयसिद्धेरिति चेत् तर्ह्यत्र प्रत्यक्षानु-
मानार्थापत्यागमाः प्रमाणत्वेनावगन्तव्याः । सर्वो लोको मनुष्यो ऽहं देवो
ऽहं पशुरहमिति जातिविशिष्टशरीरेन्द्रियादिसंघाते चिद्रूपस्य स्वस्य तादा-
त्म्यमध्यस्यैव व्यवहारं प्रमातृप्रमेयादिरूपं कुरुतइति प्रत्यक्षमेतत् । यद्य-
प्यचेन्द्रियापगमे प्रमाणकोटावनन्तर्भावात्प्रत्यक्षसामग्र्यसंभवस्तथापि नित्यं
साक्षिप्रत्यक्षं संभविष्यति । यत्र सामग्र्यभावे ऽप्यापरोक्षं दृश्यते तत्र साक्षि-
प्रत्यक्षतेति हि वेदान्तमर्थादा । तथा ऽनुमानमपि विमतौ देवदत्तस्य जाय-
त्स्वप्रकालौ, तस्यैवाहं मनुष्य इत्याद्याध्यासपुरःसरप्रमातृत्वादिव्यवहारवन्तौ,
तस्यैव सुपुण्यादिकालादन्यकालत्वाद्, यत्रैवं तत्रैवं यथा तस्यैव सुपुण्यादि-
कालइति । अर्थापत्तिरपि प्रमातृत्वादिव्यवहारो [देहादितादात्म्याध्यासं विना
नेापपद्यते सुपुण्यादाध्यासाभावे व्यवहारानुपलम्भादिति । आगमस्तु ब्राह्मणो
यजेतेत्यादिरवगन्तव्यः ॥

ननु प्रमातृत्वादिव्यवहारो [देहात्मनोः संबन्धमात्रमपेक्षते न तादा-
त्म्यमिति चेत् को ऽसौ संबन्धः स्वस्याभिभावश्चेत्तर्हि भृत्यादिशरीरेणापि
प्रमातृत्वादि [व्यवहारः स्यात् । अस्तु तर्हि स्वेच्छामात्रानुविधायित्वं
संबन्धः । भृत्यादिशरीरं तु स्ववचनानुविधायीति नातिप्रसङ्ग इति चेद्
मेवम् । यदीच्छानुविधानयोग्यतामात्रं विवक्षितं तदा सुपुणे ऽपि तत्सत्त्वा-
द्यवहारो दुर्वारः ।] † अथेच्छया ऽनुविधीयमानत्वं तर्ह्यन्यातुरे तदभावा-
त्प्रमातृत्वादिव्यवहारो न स्यात् । इच्छानुविधानस्य व्यवहारमूलत्वमनु-

* इन्द्रियाणां प्रमेयेति २ पु. पाठः ।

† सुपुण्यादीति २ पु. पा. ।

‡ [] एतन्मध्यस्थो ग्रन्थः १ पुस्तके न दृश्यते पुटित इति भाति ।

§ [] एतन्मध्यस्थो ग्रन्थः १ पुस्तके पुटितः ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणैरध्याससिद्धिः । तस्य प्रमातृत्वादिव्यवहारहेतुत्वम् । ८७

भवसिद्धमिति चेत् । किमेतत्सर्वैचिकमुत क्वाचित्कम् । नाद्यः । इच्छानु-
विधानमन्तरेणैव दुर्गन्धादिप्रमातृत्वदर्शनात् । न द्वितीयः । इच्छाया
अप्यध्यासमूलत्वेनाध्यासस्यैव व्यवहारहेतुत्वात् । न ह्यन्तःकरणतादात्म्या-
ध्यासमन्तरेणैच्छारूपः परिणामो निर्विकारस्यात्मनः संभवति । न चात्मा-
नात्मनोः संयोगसमवायौ व्यवहारनिमित्तं सुषुप्ते ऽपि तयोः सत्त्वाद्ब्यवहा-
रापत्तेः । भोक्तृभोग्यान्वयस्वकर्मारभ्यत्वस्थेन्द्रियाधिष्ठेयत्वादिसंबन्धानां भोगा-
द्यध्यासमूलत्वात् । भृत्यादिशरीरे सद्भावाच्च न व्यवहारत्वम् । अथ भृत्या-
दिव्यावृत्त्यर्थमव्यवधानेन भोग्यत्वं संबन्ध इत्युच्येत तदापि भोगयोग्यता-
मात्रं चेत्सुषुप्ते ऽप्यस्ति । अथ भुज्यमानत्वं तथाप्यात्मनः सर्वशरीरदेश-
कालेष्वव्यवधानस्य समत्वात्कस्य चिदेव शरीरस्य कयोश्चिदेव देशकाल-
योभोग्यत्वे नियामको मूलसंबन्धो ऽपेक्ष्येत । तस्मात्तादात्म्याध्यास एव
व्यवहारहेतुः ॥

अस्मिन्नपि पक्षे शरीरविशेषे ऽध्यासस्य किं नियामकमिति चेद्
लिङ्गशरीरविशेष इति ब्रूमः । न च लिङ्गशरीरात्मनोः संबन्धः सादिः
येन तत्रापि नियामकान्तरमन्वियेत । न च प्रमातृत्वादिव्यवहारस्य देहा-
दितादात्म्याध्यासमूलत्वे करणदोषादप्रामाण्यं प्रत्यक्षादीनां प्रसज्येतेति
वाच्यम् । तत्र तत्त्वावेदकप्रामाण्यहानिर्वेदान्तव्यतिरिक्तानामभ्युपगतैव ।
व्यावहारिकप्रामाण्यं तु न हीयते व्यवहारे बाधाभावात् । मोक्षावस्थायां
बाध्यत्वमात्रस्वीकारेणाध्यासिकत्वस्वीकारात् । न चाध्यासिकत्वमविसंबादि-
व्यवहाराङ्गत्वं चेन्नयं विरुद्धमिति वाच्यम् । उभयस्य प्रमाणसिद्धत्वात् ।
तत्राध्यासिकत्वे तावत्प्रमाणान्युक्तानि इतरत्त्वानुभवसिद्धम् । अविसंबादित्वं
न निश्चेतुं शक्यतइति चेत् तत्र तावत्प्रत्यक्षादिजन्यव्यवहारस्याविसंबाद
आपातिकः साक्षिसिद्धः । आत्यन्तिकस्तु नाभ्युपेयते । वेदान्तानां चात्यन्ता-
बाध्यविधेयत्वात्तत्त्वावेदकप्रामाण्यमुचितम् । स्वयं मिथ्याभूता अपि अबाध्यं
बोधयन्त्येव स्वप्रकामिनीसंदर्शनादौ मिथ्याभूते ऽपि वास्तवश्रेयःसूचकत्व-
दर्शनात् ॥

ननु प्रत्यक्षादीनि व्यावहारिकप्रमाणानि + व्यवहारार्थक्रियासमर्थ-

यस्तुविषयत्वादिति हि त्वया तेषां प्रामाण्यं साधनीयम् । तथा च परतःप्रामाण्यापत्तिरिति चेद् न । विमतानि प्रमाणानि यथार्थविषयत्वादिति साध्यतस्तथापि तुल्यत्वात् । अथ विषययाथार्थ्यं विषयिज्ञानादेव सिध्यति न ज्ञानान्तरादिति न परतस्त्वं तर्ह्यस्मन्मते ऽपि विषये व्यावहारिकार्थोक्त्यासामर्थ्यं विषयिज्ञानादेव सिध्यतीति समानम् ॥

अथाप्यध्यासोपादानत्वे ब्रह्मज्ञानस्य प्रपञ्चज्ञानवन्मिथ्यात्वं प्रसज्येतेति चेद् न । स्वरूपमिथ्यात्वस्येष्टत्वात् । अथ विषयमिथ्यात्वं साध्यं तर्हि विनश्वरस्याहित्वं प्रपञ्चज्ञाने उपाधिः । अथ ब्रह्मज्ञानमपि विनश्वरस्याहि दुष्टकारणजन्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानवदिति चेद् न । हेत्वसिद्धेः । न हि ब्रह्मज्ञानं काचकामलादिदोषजन्यम् । ब्रह्मज्ञानोपादानमज्ञानमेव दोष इति चेद् न । चैतन्यस्याद्वैतावभासं प्रतिबध्य द्वैतावभासजनकत्वेन चैतन्यं प्रत्यज्ञानस्य दोषत्वे ऽपि ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपादानतया ऽनुकूलस्य तस्य गुणत्वात् । एतस्यैव दोषत्वगुणत्वे विरुद्धे इति चेद् न । काचादीनां रज्ज्वादितत्वावभासं प्रति विरोधित्वेन दोषत्वे ऽपि स्वकारणभूतपापानुमाने लिङ्गत्वेन गुणत्वदर्शनात् । ततः प्रमाणकारणेषु सर्वेषु सत्सु तद्विरोधित्वेनागन्तुको यः काचादिः स एवाप्रामाण्यहेतुर्दोषः । लोके तु * विरोधिष्वपि क्षुत्पिपासादिषु नैसर्गिकत्वमात्रेण दोषबुद्धिर्न दृश्यते तत्र किमु वक्तव्यं नैसर्गिकमनुकूल चाज्ञानं न दोष इति । तस्मादाध्यासिकानामपि प्रत्यवादीनां नाप्रामाण्यमित्यध्यास उपादानं व्यवहारस्य ॥

✓ विमते। अध्यासः प्रमातृत्वादिव्यवहारस्य निमित्तकारणमध्यासत्वाच्छुक्तिरजताध्यासवदिति चेद् न । व्यवहारानाश्रयत्वस्योपाधित्वात् । रजताध्यासमन्तरेणाप्यात्मनि प्रमातृत्वादिव्यवहारदर्शनाद्ब्रह्मज्ञानाध्यासे न तदाश्रयः । देहात्माध्यासे न तदाश्रयः सुषुप्ते देहात्माध्यासहीने व्यवहारानुपलम्भात् ॥

✓ अथ मत व्यवहारः प्रमातृनिष्ठः प्रमातृत्वं चात्मनश्चेतनत्वाद्धिनैवाध्यासं सिध्यतीति । तन्न । अध्यासमन्तरेणासङ्गम्यात्मने। निर्व्यापारस्य प्रमाऽजनकत्वेन कारकप्रयोक्तृत्वलक्षणप्रमातृत्वानुपपत्तेः । अतो ऽध्यासोपादानक एव

प्रमातृत्वादिव्यवहारः । अविवेकिव्यवहार एव तादृशो न तु विवेकिव्यवहार इति चेद् न । विवेकिव्यवहारो ऽपि लौकिकस्तावत्पश्चादिव्यवहारसमत्याद-
ध्यासकार्य एव । पश्चादीनां च देहादिसंघाते ऽहमित्यभिज्ञाव्यवहारो
ऽध्यासात्मकः अगृहीतभेदयोर्द्वयैरेक्यज्ञानत्वाच्छुक्तिरजतज्ञानवत् । न हि
विवेकिभिरपि लौकिकव्यवहारकाले देहात्मनोर्भेदो गृह्यते येन पश्चादि-
साम्यं न स्याद् भेदपहणे च देहस्यानुकूले ऽन्नपानादौ प्रतिकूले च ताडनादौ
पश्चादिघन्मभेदमनुकूलं प्रतिकूलमिति बुद्ध्या प्रवृत्तिनिवृत्तौ नोपपद्येयाताम् ।
देहात्मनोर्भेदः प्राकृतप्रत्यक्षेणैव गम्यते पामराणामपि स्त्रीशूद्रादीनां पर-
लोकार्थगङ्गास्नानादिप्रवृत्तिदर्शनादिति चेद् न । आप्रवाक्यपरंपरयैव तत्र
भेदावगमात् । नो चेदात्मज्ञानाय शास्त्रं न प्रवर्तेत । तस्माद्विवेकिनामपि
लौकिकव्यवहार आध्यासिक एव ॥

ननु विवेकिनां शास्त्रीयव्यवहारो नाध्यासिकः परलोकसंबन्धिनमा-
त्मानमाप्रवाक्याद्विज्ञायैव वैदिककर्मसु प्रवर्तमानत्वात् । स्यादेतत् । किं
चिषया यजेत पशुकामो ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिफलचोदना
देहव्यतिरिक्तं पारलौकिकमात्मानं कल्पयेत् किं वा यावज्जीवमग्निहोत्रं
जुहोतीत्यादिनित्यचोदना अथ वा गृहदाहवान्यजेतेत्यादिनैमित्तिकचोदना
आहो स्थित् प्रायश्चित्तचोदना । आद्ये ऽपि किं देहव्यतिरिक्तमात्मानमन्त-
रेण पश्चादिफलमनुपपन्नम् उत स्वर्गादिफलम् । नाद्यः । पश्चादीनामस्मि-
न्नेव जन्मनि लब्धुं शक्यत्वात् । न वैहिकफलत्वे चिदादीनां समनन्तर-
नियतफलेभ्यः कारीर्यादिभ्यो भेदो न स्यादिति शङ्कनीयम् । अस्मिन्नेव
जन्मनि यौवनवार्द्धकादिकालभेदेनापि चिदादीनामनियतफलत्वोपपत्तेः ।
कारीर्यादीनां त्वनायुष्या सस्येषु शुष्यत्सु विधानान्नियतसमनन्तरफलत्वम् ।
नापि द्वितीयः ।

अथैव नरकस्वर्गाविति मातः प्रचक्षते ।

मनःप्रीतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः ॥

इति न्यायेन पश्चादिजन्यसुखस्य स्वर्गशब्दाभिधेयस्य ज्योतिष्टोमा-
दिफलस्याप्यथैव * संभवात् । न हि तत्सुखं चिदादिफलं पश्चादिमात्रका-

मस्य तद्विधानात् । निरतिशयप्रीतेः स्वर्गत्वे ऽप्येहिकत्वमविरुद्धं साक्षाज्या-
दिप्राप्या तस्या अप्येषैव संभवात् । शास्त्रेषु मेरुषु स्वर्गभोगो ऽवगम्यत-
इति चेत् सो ऽपि मन्त्रौपधादिसिद्धेनानेनैव शरीरेण सुसंपादः । यदि तथा
न दृश्येत तर्हि घृष्ट्याद्यनुत्पादे कारीर्यादिष्विधाचापि किं चिदङ्गवैकल्यं कल्प-
नीयम् । नापि द्वितीयतृतीयौ । नित्यनैमित्तिकचोदनयोगुरुमते फलशून्य-
त्वात् । भट्टमते ऽपि तत्फलस्यैव भोक्तुं शक्यत्वात् । नापि चतुर्थैः । प्राय-
श्चित्तस्य पापापगममात्रफलत्वात् । अकृतप्रायश्चित्तस्य ब्रह्महत्यादेः फलं
भोक्तुमात्मा नरकगामीति चेद् न । स्वर्गवन्नरकस्याप्यनेनैव जन्मना भोग-
संभवात् । श्वशूकरादि*देहेषु पापफलोपभोगः शास्त्रे प्रतीयते इति चेत् ।
तत्र शूकरादि†समानदुःखप्राप्तिमात्रस्य विवक्षितत्वात् । अतो न देहव्य-
तिरिक्तात्मनः किं चित्कल्पकमस्तीति ।

नैतदेवम् । देवताधिकरणन्यायेन ‡ प्रमाणभूतेर्मन्त्रार्थवादादिभिर्विधि-
प्रदेशकालशरीरादिभोग्यस्वर्गादिफलावगतौ देहव्यतिरिक्तात्मसिद्धेः । इममर्थं
वेदान्तदेवताधिकरणन्यायसिद्धमपि जैमिनिर्नाङ्गीचकारेति चेद् न । देहव्य-
तिरिक्तात्मतत्त्वस्य विधिभिरनपेक्षितत्वेन जैमिनिना मुख्यतो ऽमूषेणोऽपि सिद्ध-
साध्यधिपयकृत्स्नवेदस्यानपेक्षत्वलक्षणप्रामाण्यमूषणेनार्थात्मूषितत्वात् । अ-
न्यथा तदीयेन भाष्यकारेण मन्त्रार्थवादादिप्रामाण्यमाश्रित्य देहव्यतिरिक्त
आत्मा कथं विचारितः । न च पूर्वतन्वगतदेवताधिकरणे मूषकारभाष्य-
काराभ्यां मन्त्रादिप्रामाण्यं निराकृतमिति वाच्यम् । न हि तत्र मन्त्रादि-
मात्रस्य प्रामाण्यनिराकरणे तात्पर्यं किं तु विरुद्धस्यैव महान् इन्दो यज्ञवा-
हुरित्यादिमन्त्रबलाद्वेषताया विषयवत्ये सति षडत्यगादिवत्संनिधानेनोप-
कारकत्वं स्यात्तच्चानुभवविरुद्धमिति निराक्रियते । अधिरुद्धस्य तु मन्त्रादेः
प्रामाण्यमङ्गीकृतमेव अर्थवाद्गतलिङ्गानामपि तत्र तत्र द्वादशलक्षणां प्रमा-
ण्येनोदाह्रियमाणत्वात् । तदेवं मन्त्रादिबलाद्वेदादिव्यतिरिक्तमात्मानभव-
गत्य विवेकिनः शास्त्रीयकर्मसु प्रयतन्ते इति न तद्व्ययहार आध्याधिकः ॥

* श्वशूकरादीति १ पु० पा० ।

† शूकरादीत्यत्रापि वाटाः १ पुस्तके ।

‡ व्याससू० १ अ० ३ पा० २६-२७-मु० ।

परलोकाधिनां देहादिव्यतिरिक्तात्मावगमेऽपि नासङ्गात्मावगतिः । ६१

नैव दोषः । किं कर्मिणो मन्त्रार्थवादादिबलाद्देहव्यतिरिक्तमखण्डेकर-
समात्मानमवगच्छेयुस्त परलोकगामिनम् । नाद्यः । तस्य वेदान्तेकवेद्यत्वात् ।
द्वितीये ऽपि परलोकगाम्यात्मज्ञाने सति किमध्यासमात्रं निवर्ततइति तवा-
भिप्राय उत स्थूलदेहाध्यासो निवर्ततइति । नाद्यः । सर्वगतस्य परलोकग-
मनानुपपत्तेरन्तःकरणाध्यासो न निवर्ततइत्यङ्गीकार्यत्वात् । न द्वितीयः ।
अपरोक्षाध्यासस्य परोक्षज्ञानमात्रेण निवृत्त्ययोगात् । ततो विवेकिनां शास्त्री-
यव्यवहारो ऽप्याध्यासिक एव ॥

येद्ययं सर्वो ऽपि व्यवहारो ऽध्यासमूलस्तर्ह्यात्मानात्मनोः कस्य
कुशाध्यास इति विशेषतो निरूपणीयम् इति चेत् श्रूयतां तर्ह्यवधानेन ।
तत्र तावत्साक्षिचेतन्ये ऽन्तःकरणेन्द्रियदेहतद्वाह्याविषयास्तद्गुमाश्च क्रमे-
णारोप्यन्ते तथापि पूर्वपूर्वाध्यासविशिष्टं चैतन्यमुत्तरोत्तराध्यासाधिष्ठानम-
वगन्तव्यम् । न च आत्मनि ब्राह्मविषयाध्यासे विवदितव्यम् । पुत्रभा-
र्यादिषु विकलेषु सकलेषु च सत्स्वहमेव विकलः सकलो वेति व्यवहा-
रदर्शनात् । ननु नायं मुख्यो व्यवहारः असार्थविकत्वात् । न हि पुत्रे
मृतपत्नीके सत्यहं मृतपत्नीक इति व्यवहारो दृश्यतइति चेद् मैवम् ।
क्व चिददर्शनमात्रेण दृष्टस्थलेषु मुख्यत्वस्यानिवार्यत्वात् । न हि क्व चिच्छुक्तो
रजतव्यवहारो न दृष्ट इत्यन्यत्रापि रजतरूपेण भातायां शुक्तौ रजतव्यवहार
श्लेषचारिको भवति । अस्तु शुक्तिरजतयोस्तादात्म्यप्रतीतेर्मुख्य आरोपः ।
स्वदेहपुत्रयोस्तु भेदप्रतीतेः सिद्धो देवदत्त इतिवद्गौण एवैकत्वव्यवहार इति
चेद् न । वैषम्यात् । न हि सिंहमुखदुःखाभ्यां देवदत्तः संस्पृश्यतइति
तदेकत्वव्यवहारिणो गौणी प्रतीतिः । अत्र तु पुत्रमुखदुःखाभ्यामहमेव संस्पृष्ट
इति पिता ऽभिमन्यते । अथातिस्नेहवशादभिमानो नाध्यासवशादिति
मन्येथाः । तत्र । स्नेहस्याप्याध्यासिकत्वात् । अन्यथा तस्यैव पितुः पारि-
व्राज्यं प्राप्तस्य विवेकज्ञाने सति तेष्वेव पुत्रादिषु कथं न यथापूर्वं स्नेहो
दृश्येत । न हि वास्तवस्य स्नेहस्य विवेकज्ञानमात्रादपगमः संभवति ।
ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्तिदर्शनात् । ननु यदि पुत्रादिषु स्नेह-
कृतो ऽहमिति व्यवहार आध्यासिकः कथं तर्हि भाष्यकारेणैतत्प्रतिकरणे*

राज्ञः सर्वार्थकारिण्यतिस्त्रिगुभृत्ये ममात्मा भद्रसेन इति व्यवहारो गौण-
 त्वेनोदाहृतः । विषम उपन्यासः । न हि तत्र भद्रसेनस्वरूपप्रयुक्तो राज्ञः
 स्नेहः विपरीतकारिणि तस्मिन्नेव द्वेषदर्शनात् किं तर्हि तत्कृतेष्वनुकूलेषु
 राजकार्येष्वेव स्नेहः । पुत्रेषु तु पितुर्निरुपाधिक एव स्नेहः । कार्याद्यमे विप-
 रीतकारिणि वा स्नेहाऽनपयात् । अथापि न स्नेह आध्यासिकः स्नेहपात्रेषु
 वस्त्रालङ्कारादिष्वहंबुद्धभावादिति चेद् न । तत्रापि ममबुद्धिलक्षणाध्या-
 सस्य सत्त्वात् । अध्यासस्याहमिति ममेति चाकारद्वयं स्नेहतारतम्यादु-
 पपद्यते । तत्तारतम्यं च तदेतत्प्रेयः पुत्रादित्यस्याः श्रुतेर्ब्याख्यानावसरे
 विश्वरूपाचार्यैर्दर्शितम्

वितात्पुत्रः प्रियः पुत्रात्पितृः पिण्डात्तथेन्द्रियम् ।

इन्द्रियेभ्यः प्रियः प्राणः प्राणादात्मा परः प्रियः* ॥ इति ।

अतः प्रियमात्रे वितादौ नियमेन ममेति संबन्धाध्यास एव भवति ।
 प्रियतरे पुत्रे कदा चिदेक्यमप्यध्यस्यते । प्रियतमे देहे प्रचुरैक्याध्यासः ।
 ततो ऽपि प्रियतमे त्वन्तःकरणे नियत ऐक्याध्यासः । ननु पुत्रे चेट्रे-
 क्यबुद्धिराध्यासिकी कथं तर्हि चतुःसूच्यवसाने भाष्ये गौणमिथ्यात्मनोः सत्त्वे
 पुत्रदेहादिबाधनादिति गौणात्मत्वेन पुत्र उदाहृतः । नाथं दोषः । देह-
 वदेक्याध्यासस्य प्राचुर्यं नास्तीत्येतावन्मात्रं तत्र विघ्नितं न त्वात्मैक्या-
 ध्यासः पुत्रे सर्वथा नास्तीति । अन्यथा कथमात्मा वै पुत्रनामा ऽसीति
 श्रुतिरुपपद्येत । इयं हि श्रुतिर्लोकसिद्धं पुत्रतादात्म्याध्यासमनुवदति । तस्मा-
 दस्येव पुत्रभार्यादिषु विषयेष्वध्यासः ॥

अथ कथं चित्पुत्रादितादात्म्याध्यासे ऽपि विप्रतिषेधोऽस्तीति
 तद्दर्माध्यासो ऽङ्गीकार्य एव । स्तनन्धर्ये पुत्रे वस्त्रालङ्कारादिना पूजिते
 सत्यहमेव पूजित इति पितुरभिमानदर्शनात् । तथा ऽङ्गुल्या स्वदेहं
 प्रदर्श्य घचनेनायमहमिति व्यवहारो देहतादात्म्याध्यासमात्मनो गम-
 यति । कृशो ऽहं कृष्यो ऽहमिति व्यवहारे देहधर्माणां कृशत्वादीनामा-
 त्मन्यध्यासः प्रसिद्धः । मूको ऽहं घक्ता ऽहमन्धो ऽहं द्रष्टा ऽहमिती-

न्द्रियधर्मा एवात्मन्यध्यस्यन्ते । न ह्येष धर्मिणामिन्द्रियाणामध्यासो * घटते नित्यानुमेयानां तेषामपरोक्षाध्यासायोग्यत्वात् । अहं कामी कोपी-
त्यन्तःकरणधर्मा आत्मन्यारोप्यन्ते । न च कामादय आत्मन एव धर्मा-
नान्तःकरणस्येति वाच्यम् । सत्येवान्तःकरणे तेषां भावात् । आत्मोपादा-
नकत्वे ऽपि कामादीनामन्तःकरणं निमित्तमिति तदन्यव्यतिरेकाविति चेद्
न । निमित्तस्यान्तःकरणस्यापायमात्रेण सुषुप्तौ कामाद्यपायानुपपत्तेः । अन्तः-
करणात्मसंयोगस्याऽसमवायिकारणस्यापायात्तदपाय इति चेद् एवमप्यन्तःक-
रणस्योपादानत्वमेव कल्पनीयम् अभ्यर्हितत्वात् । निमित्तत्वमप्यभ्यर्हि-
तमेव तदभावे कारणानुत्पादादिति चेद् न । चक्षुरादेर्निमित्तान्तरस्यापि
सद्भावेन तस्याकल्पनीयत्वात् । न चोपादानान्तरमवास्ति येनोपादानत्व-
मपि न कल्प्येत । आत्मन उपादानत्वे त्वहं काम इति सामानाधिकर-
ण्यप्रत्ययः स्याद् न तु दण्डी देवदत्त इतिवदहं कामीति संबन्धप्रत्ययः ।
अन्तःकरणसामानाधिकरण्यं तु कामादीनां कामः सङ्कल्प इत्यादिश्रुतिसिद्धम् ।
ततो ऽन्तःकरणधर्मा एव कामादय आत्मन्यारोप्यन्ते अन्तःकरणं च
स्यसाक्षिण्यात्मन्येक्येनाध्यस्यते । अन्यथा केवलसाक्षिणो ऽहमित्यभिमान-
विशिष्टत्वेन प्रतीतिर्न स्यात् ॥

ननु न साक्षिवेद्यामन्तःकरणं किं त्वात्मेन्द्रियविषयेषु समवहितेषु
दृश्यमानस्य चानोत्पत्तिक्रमस्यान्यथानुपपत्त्या गम्यमिति चेद् न । अन्यथा
ऽप्युपपत्तेः । आत्मन एव क्रमेण चानजननसामर्थ्यकल्पने ऽप्युपपन्नस्त-
त्क्रमः । न चावश्यं कस्य चिद्वियामकस्य कल्पनीयत्वे मन एव कल्प-
तामिति वाच्यम् । सिद्धस्यैवात्मनः सामर्थ्यमात्रकल्पनस्य सामर्थ्योपेतद्र-
ष्टान्तरकल्पनात्संनिधानवत्त्वात् । ननु तद्वदुत्पत्तेर्न मनो ऽद्वयप्रधानं विमत-
तमः, कर्तुः क्रमकारिसाधारणकारणापेक्षः बहुविषयसंनिधानवतः कर्तुः
कार्योत्पादक्रमत्वाद् बाहुच्छेदसंनिधानवतो देवदत्तस्य कुठारसापेक्षच्छिदि-
क्रयाक्रमवदिति । नैतत्सारम् । मनःकर्तृकेषु प्रतीन्द्रियसंयोगेषु धर्तमाने
तमे ऽनेकान्त्यात् । न हि मनस इन्द्रियैः क्रमेण संयोगे किं चित्साधारणं

कारणमस्ति । अदृष्टमेव तद्विषयतीति चेद् एवमपि वृद्धात्पततः फलस्या-
काशप्रदेशसंयोगक्रमे ऽनैकान्त्यम् * । तथापि गुरुत्वं साधारणं कारणमिति
चेद् एवं तर्हि चक्षुषः प्रतिविषयसंयोगेषु घर्तमानक्रमे ऽनैकान्त्यात् । न
चादृष्टमपि सममिति वाच्यम् । अदृष्टव्यतिरिक्तस्यैव साधारणकारणस्य
साध्यत्वेन विवक्षितत्वात् । एवं च सति प्रथमत उक्तमनैकान्तिकस्यलमप्य-
दृष्टम् ॥

अथ मतं विमत्ता विज्ञानादिविशेषगुणोत्पत्तिः, स्वाश्रये द्रव्यान्तरसं-
योगलक्षणासमवायिकारणापेक्षा नित्यद्रव्यविशेषगुणोत्पत्तित्वाद् अग्निसंयोगा-
पेक्षपरमाणुगतलौहित्योत्पत्तिवत् । तथा च द्रव्यान्तरं यतन्मन इति ।
नैतदप्युपपन्नम् । आत्मनः शरीरेन्द्रियसंयोगो ऽपि ज्ञानासमवायिकारणमिति
तत्र सिद्धसाधनत्वात् । स्वप्नज्ञानपक्षीकारे मनःसिद्धिरिति चेद् न । शरीरे-
यैव सिद्धसाधनत्वात् । नहि स्वप्ने ऽप्यात्मनः शरीरसंयोगो ऽप्यगच्छति ।
तर्ह्यस्तु प्रत्यक्षं मन इति चेद् न । अणुपरिमाणत्वे मनसः परमाणुवदि-
न्द्रियागम्यत्वात् । अनन्तपरिमाणत्वे युगपत्सर्वजगदवभासप्रसङ्गात् । मध्य-
मपरिमाणत्वे ऽपि न तस्येन्द्रियगम्यत्वं स्वप्नावस्थायामिन्द्रियाभावे ऽपि
मनोदर्शनात् । न च मनसः प्रतीतिरेव नास्त्येति वाच्यम् । मम मनो
ऽन्यत्र गतमित्यनुभवात् । ततः परिशेषान्मनसः साधिवेद्यत्वं सिद्धम् ।
स च साक्षी प्रत्यगात्मा ऽनात्मस्वन्तःकरणादिष्वेक्येनाध्यस्यते अहंकारा-
दिषु चैतन्योपलम्भात् ॥

नन्यात्मानात्मनोरन्योन्याध्यासे द्वयोरप्यध्यस्तत्वेन मिथ्यात्वं
स्यात् तथा द्वयोरप्यधिष्ठानत्वेन सामान्यावभास एव स्यात्त्रैकस्यापि विशेषा-
वभास इति चेद् मैथम् । विज्जडरूपेण द्वयोर्येषोपावभासस्तावदितरेतरा-
ध्यासे गमयति । अध्यासे विशेषावभासस्याध्यस्यमानताप्रयुक्तत्वात् । एक-
तराध्यासे चैकस्यैव विशेषावभासः स्यात् । न च द्वयोरपि मिथ्यात्वापातः ।
चेतनस्याचेतने स्वरूपाध्यासाभावात्संसृष्टतयेवाध्यासात् । न च विशेषाव-

* क्रमेणैकान्तं चेति २ पु. पाठः ।

† परमाणुगुणतन्वीदित्येति १ पु. पा. ।

‡ आत्मना शरीरसंयोग इति २ पु. ।

भासादधिष्ठानत्वविरोधः । अधिष्ठानधर्मतया विशेषाप्रतीतिः * । देहस्य चेत-
नत्वमात्मनो ऽचेतनत्वमिति वैपरीत्येन प्रतीतिः । न च वाच्यं द्वयोर्विशेषा-
वभासे सति † नाध्यासः संभवति सामानाधिकरण्यमस्ति चेद्वैशं तद्विषय-
तीति । न हि लौकिका अन्तःकरणादावात्मनो गौणी बुद्धिमभिमन्यन्ते ‡ किं
तु मुख्यामेव । न हि दृष्टे ऽनुपपन्नं नाम ॥

नन्वादिशब्दे । ऽनुपपन्नः । अन्तःकरणभावे शुद्धस्यात्मनो ऽध्यासात् ।
इन्द्रियादौ त्वध्यस्तात्मविशिष्टमन्तःकरणमेव संबन्ध्यत इति चेत् सत्यमेवं
तथापि चेतन्यमेवेन्द्रियादावच्छिन्नं प्रकाशते नान्तःकरणमिति प्रतिभासा-
भिप्रायेणादिशब्द उक्तः । चेतन्यस्य देहेन्द्रियादावनुस्यूतत्वेन प्रतिभासादेव
तत्र लौकायतादीनामात्मभ्रमः । अन्यथा चैतन्याध्यासवत्यन्तःकरणे एव
सर्वेषामपि धादिनामात्मत्वभ्रमः स्यात्तु देहादौ । तदित्यमात्मानात्म-
नोरन्योन्याध्यासे लक्षणसंभावनासद्भावप्रमाणैरुपपादिते विवदितुं केनापि न
शक्यतइति सिद्धम् ॥

ननु धिमत्तं शास्त्रं संभावितविषयप्रयोजनम् अध्यासात्मकबन्धप्रत्य-
नीकत्वाज्जापद्वोधवदित्यनुमातुमध्यासो भवता प्रसाधितः । तत्र प्रयोजनं
नाम किं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थनिवृत्तिः किं वा ऽनर्थहेतोरविद्यातत्कार्या-
ध्यासस्य निवृत्तिः । नाद्यः । सति हेतौ निवृत्तस्यानर्थस्य पुनरप्युत्पत्तेः ।
न द्वितीयः । अनादेरध्यासस्य निवृत्त्ययोगात् । शास्त्रप्रामाण्यान्निवृत्तिरिति
चेद् न । प्रत्यक्षविरोधात् । न हि देहादिभ्यो न्यायतो विहिते ऽप्यात्मनि
अध्यासनिवृत्तिं पश्यामः । उच्यते । अनादेः प्रागभावस्य भवन्मतसिद्धसंसा-
रहेतोर्निवृत्तिरिवाध्यासस्यापि निवृत्तिः किं न स्यात् । अध्यासो न निवर्तते
आनादिभावहृत्त्वादात्मश्रदिति चेद् न । किं भावहृत्त्वं नाम सत्यत्वम्
उताभावयेलक्षणम् । आद्ये ऽनिर्वचनीयधादिनां हेत्वसिद्धिः । न द्वितीयः ।
धिमतो ज्ञाननिवर्त्यः अज्ञानात्मकत्वाद् रजताद्यध्यासवत् । न च पूर्वानु-
मानेन बाधः । तस्यैवानेन बाध्यत्वात् । यथा सामान्यशास्त्रं विशेषेण वा-

* विशेषस्याप्रतीतिरिति व्यस्त पाठः २ पु० । † सतीति २ पुस्तके न दृश्यते ।

‡ बुद्धिं गौणीमभिमन्यन्ते इति २ पु० पा० ।

§ अध्यास्तात्मत्वविशिष्टमिति २ पुस्तके शोधितम् ।

ध्यते तथा सामान्यानुमानं विशेषानुमानेन किं न बाध्यते । ननु निवृत्तिर्नाम
 स्तोपादानगतोत्तरावस्था घटस्य मृद्गतकपालरूपत्वप्राप्तेर्निवृत्तित्वाद् न हि
 निरुपादानस्याविद्याध्यासस्य सा संभवतीति चेद् न । स्वाश्रयगतोत्तराव-
 स्थाया निवृत्तित्वात् । अन्यथा परमाणुगतश्यामत्वादेरनादेरनिवृत्तिप्रसङ्गात् ।
 यद्यपि न्यायतो देहादिव्यतिरिक्तात्मनि विद्यते तावत्तैषाध्यासनिवृत्तिर्न दृष्टा
 तथापि तत्त्वमस्यादिवाक्याद् ब्रह्मरूपत्वावगतावविद्यातत्कार्याध्यासस्य विरो-
 धिनो निवृत्तिर्युज्यते । विरुध्यते हि ब्रह्मविद्यया ब्रह्माधरणाद्यानं तत्कार्यं
 च । देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानेन तु देहात्मत्वं विरुध्यतइति तस्यैव तेन
 निवृत्तिः । यद्यप्यहंप्रत्यये भासमानश्चिदात्मा ब्रह्मैव तथापि ब्रह्माकारेण न
 भासतइति नाहंप्रत्यये ब्रह्मविद्या । यौक्तिकज्ञानस्य कथं चिद् ब्रह्मगोच-
 रत्ये ऽप्यप्रमाणत्यास्यरोक्षत्वाद्वा नापरोक्षाध्यासनियतं कृत्यम् । ततो वेदान्ता-
 यावज्जन्यब्रह्मावगमादेवाध्यासनिवृत्तिः ॥

ननु नाध्यासनिवृत्तिमात्रं शास्त्रप्रयोजनं किं त्वानन्दायाग्निरपीति चेत्
 सत्यम् । तथापि जीवब्रह्मणोरैक्यत्वलक्षणे विषये निर्दिष्टे सति जीवस्यान-
 न्दायाग्निरपि विषयान्तःपातितया साक्षाद्भ्यते । आनन्दो ब्रह्मेति श्रुत्या
 ब्रह्मण एवानन्दरूपत्वात् । प्रयोजनत्वं चानन्दायाग्नोः पुरुषाकाङ्क्षाविषयत्या-
 देय प्रसिद्धम् । अतो नासौ प्रयोजनत्वेन पृथग् निर्देष्टव्यः ॥

तर्ह्यध्यासनिवृत्तिरपि न पृथग् निर्देष्टव्या शास्त्रविषयत्वादानन्दाया-
 ग्निरिति चेद् मेघम् । किमियमध्यासनिवृत्तिः शास्त्रस्य स्यातन्त्येण विषय
 उत ब्रह्मात्मैक्यत्वलक्षणे विषये ऽन्तर्भविष्यति । नाद्यः । ब्रह्मात्मैक्यत्वस्यैव
 शास्त्रप्रतिपादात्प्रात् । भूयश्चान्ते विश्वमाणा निवृत्तिर्भेदात् इदमणन्दिरित्ये-
 यमादिफनवाक्यैः स्यब्रह्मात्मैक्यत्वावगतिमामर्शं लभ्ये शध्यासनिवृत्तिरनुदाते ।
 न द्वितीयः । ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादकैस्तात्त्वमस्यादिवाक्यैरध्यासनिवृत्तेरविषयीकृ-
 तत्वात् । ब्रह्मगतमप्रपञ्चस्य जीवगताऽविद्यातत्कार्येणैव निवृत्तिमन्तरेण
 तत्त्वमस्यादिपाशोक्तमप्येकं नोपपद्यतइति चेद् आयागं तर्ह्यम्मदुक्तं साम-
 र्थ्यं लभ्यस्यमविद्यानिवृत्तेः । तत्त्वमस्यादिमहावाक्येष्वध्यासनिवृत्तेरर्थं लभ्यते
 ऽप्यमूनमनश्चित्तयदान्तरावस्थायां मायात्मा प्रतिपाद्यत इति चेत् । मेघम् ।
 न ह्यत्र ब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण मोक्षावस्थाया निष्कम्बमाना बन्धनिवृत्ति-

रस्यूलादिशब्दार्थः किं तर्हि स्वतो ऽसङ्गस्य ब्रह्मणः कालत्रये ऽपि स्वा-
भाविकं यन्निष्प्रपञ्चस्वरूपं तदेवास्स्यूलादिशब्दैः प्रतिपाद्यते । प्रतिपादिते हि
तस्मिन्वश्वान्महावाक्येन ब्रह्मात्मत्वं साक्षात्कर्तुं जीवः शक्नुयान्न पुनरन्यथा ।
ब्रह्मपदार्थस्यालौकिकत्वात् । न च ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चप्रतिपादनेन सप्रपञ्चत्व-
याहकप्रमाणविरोधः । तादृशप्रमाणस्यैवाभावात् । प्रत्यक्षादीनां प्रपञ्चगोच-
रत्वे ऽपि ब्रह्माप्राप्तित्वेन तदुभयसंबन्धाबोधकत्वात् । इदं सर्वं यद्यमात्मे-
त्यादिवाक्यानि च न ब्रह्मणः सर्वप्रपञ्चात्मत्वं प्रतिपादयन्ति सर्वोपादानत-
यैव तत्सिद्धेः किं तर्ह्यान्यतः सिद्धमेव तदनूद्य निष्प्रपञ्चत्वप्रतिपादकवा-
क्यापेक्षितनिषेध्यसमर्पकतया वाक्यैकवाक्यतां प्रतिपद्यन्ते । अन्यथा पुरुषार्थ-
भूतनिष्प्रपञ्चत्वविरुद्धमपुरुषार्थभूतं सप्रपञ्चत्वं कथं प्रतिपादयेयुः । निष्प्र-
पञ्चसप्रपञ्चत्वयोः पुरुषार्थत्वापुरुषार्थत्वे सुषुप्रजागरयोर्दृष्टे श्रुतिसिद्धे च । न
च सप्रपञ्चानुवादेन निष्प्रपञ्चत्वप्रमितिर्बाध्यते । अनुवादस्यानुवादत्वेन निष्प्र-
पञ्चप्रमित्यर्थतया चात्र दुर्बलत्वात् । नन्वप्राप्तं प्रपञ्चं ब्रह्मणि सप्रपञ्चवाक्यैः
प्राप्य पुनस्तन्निषेधो ऽनर्थक एव प्रचालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं धरमिति
न्यायात् । नैष दोषः अद्वितीयत्वप्रतिपादनपरश्रुत्युक्तसर्वोपादानत्व*सामर्थ्या-
देव प्राप्तः प्रपञ्चो यदनूद्य न निषिध्यते तदा नाद्वितीयत्वं ब्रह्मणः सिध्येत् ।
तच्च श्रुतसामर्थ्यं सप्रपञ्चत्वस्य प्रापकमेव न प्रमापकम् । साक्षात्निषेधश्रुत्या
विरोधे श्रुतसामर्थ्यस्य दौर्बल्यात् । दुर्बलस्यापि यावद्द्वार्धं शुक्तिरजतादिज्ञा-
नवत् प्रापकत्वमविरुद्धम् । अन्यथा बाधानुपपत्तेः । प्राप्तमेव हि सर्वत्र बल-
वत्प्रमाणेन वाध्यते नाप्राप्तं नापि प्रमितम् । न च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्या-
द्युपासनाप्रकरणपठितवाक्यानि सप्रपञ्चं ब्रह्म प्रमापयन्ति । अन्यपराणां तेषां
तात्पर्योपेतनिष्प्रपञ्चवाक्यबाधितत्वात् । आरोपितरूपेणाप्युपासनेऽपपत्तेः ।
आरोपो ऽपि नात्यन्तमप्राप्तस्य संभवतीति चेद् न । सृष्टिवाक्यैरद्वितीयत्व-
प्रतिपत्तये निषेध्यसमर्पकैः प्रापितत्वात् । तस्मान्निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रमितौ न क-
श्चिद्विरोधः । तथापि तादृशं ब्रह्म कर्तृत्वादिप्रपञ्चोपेतस्य जीवस्य कथमात्मा
स्यात् । उच्यते । न तावज्जीवे कर्तृत्वादिप्रपञ्चो ऽनुमानादिगम्यः । अप-
रोक्षत्वात् । नापि चक्षुरादिगम्यः । जीवस्य बाह्येन्द्रियाविषयत्वेन तन्नि-

प्रकृतृत्वादेरपि तथात्वात् । नापि मनोगम्यः । प्रमाणाभावात् । अन्वय-
व्यतिरेको तु मनसः कृतृत्वाद्युपादानतया ऽप्युपपन्ने । आत्मन एव कृतृ-
त्वाद्युपादानत्वकल्पने ऽपि मनसः कृतृत्वादिप्रत्यायकत्वं नान्वयव्यति-
रेकसिद्धं व्यतिरेकस्य संदिग्धत्वात् । यत्र मनो नास्ति न तत्र कृतृत्वादिप्र-
तिभासो यथा सुषुप्ताविति हि व्यतिरेको वाच्यः । स च संदिग्धः । सुषुप्तौ
कृतृत्वादेरनवभासः किं मनसो ऽसत्त्वात् किं वा स्वयमसत्त्वादित्यनिर्णयात् ।
न चैवं कृतृत्वादेः प्रत्यायकाभावः शङ्कनीयः । साक्षिणः प्रत्यायकत्वात् ॥

यत्तु कृतृत्वभोक्तृत्वरोगद्वेषसुखदुःखादयो ऽपि आत्मनि स्वयंप्रकाश
इति बौद्धा जरत्राभाकराश्च कल्पयन्ति । न तद्युक्तम् । यदि कृतृत्वादीनां
द्रव्यत्वं तदा प्रत्येकं प्रकाशगुणकल्पनादात्मप्रकाशस्यैव तत्प्रत्यायकत्वकल्पनं
लघीयः । यदि च तेषां गुणत्वं तदा तेषु प्रकाशगुण एव न संभवति । गुणस्य
गुणान्तराभावात् । कृतृत्वादय एव प्रकाशरूपगुणा इति चेत्तर्हि तेषामादित्या-
दिप्रकाशवत्स्वाश्रयोपाधावुत्पत्तिर्न स्यात् । न च कृतृत्वादेः स्वसत्तायां प्रका-
शव्यतिरेकाभावेन स्वप्रकाशत्वं कल्पयितुं शक्यम् । नित्यात्मप्रकाशसंसर्गा-
दपि तदुपपत्तेः । सन्तु तर्हि साक्षिवेद्या एव कृतृत्वादयस्तथापि ते सत्या
इति चेद् न । प्रमाणाप्रमाणसाधारणस्य * साक्षिणो विषयसत्यत्वमिथ्यात्व-
योस्ताटस्थ्यात् । तत्सत्यत्वकल्पने चाऽसङ्गत्वश्रुतिव्याकोपात् । इन्द्रो मा-
याभिरिति सर्वसंसारधर्माणां मिथ्यात्वश्रवणात् । तदेवमस्थूलमनसु न जा-
यते म्रियते इत्याद्यान्तरवाक्यानि महावाक्याऽपेक्षितौ वस्तुतो निष्प्रपञ्चौ
चिन्माचरूपौ तत्त्वंपदार्थौ समर्पयन्ति न त्वध्यासनिवृत्तिं प्रतिपादयन्ति ।
ननु तर्ह्यवान्तरवाक्यसमर्पितौ स्वाभाविकप्रपञ्चरहितौ तत्त्वंपदार्थौवेवोप-
जीव्य महावाक्येनेकत्वं प्रतिपादयतइत्यध्यासनिवृत्तिमन्तरेणानुपपत्त्यभावा-
दार्थिकत्वमपि तस्या अविद्यानिवृत्तेस्तत्प्रतिभासस्य च कथमिति चेद्
उच्यते । एकत्वगोचरस्तत्वबोधो विरोधिनमविद्यातत्कार्याध्यासं नियतयन्ने-
वोदेति शुक्तिस्तत्त्वावबोधे तथा दर्शनात् । नेदं रजतमिति निषेधकक्षानं
तथाध्यासनिवर्तकमिति चेद् मैयम् । निषेधः परमार्थरजतगोचर इत्यध्या-
तियादेः † प्रतिपादितत्वात् । स च रजतनिषेधः परमार्थरजतार्थिनः प्रवृत्त्या-

काङ्क्षामुच्छिन्दन्नध्यासबाधकत्वेनोपचर्यते । सात्वाद्ध्यासबाधस्तु शुक्तिज्ञाने-
 नेवेत्यनिर्वचनीयव्याप्तौ बाधविचारे ऽभिहितम् । न च बाधं शुक्तिज्ञानं
 शुक्तितत्त्वप्रत्यायनएव व्याप्रियते नाध्यासनिवृत्ताविति । आर्यकार्यस्य यत्न-
 निरपेक्षत्वात् । तथा हि । लोके तुलया सुवर्णे संमिमानस्य सुवर्णकारस्य
 हस्तस्तुलाया उन्नमनएव प्रयतते । तत्रैकभागस्यावनमनं नान्तरीयकं न तु
 तत्र हस्तः प्रयतते । शास्त्रेषु च नान्तरीयकसिद्धा अर्थाः प्रयत्ननिरपेक्षाः
 सर्वेषु प्रसिद्धाः । ननु यत्र वाक्याद्बाधस्तत्र नेदं रजतमिति वाक्यस्य पर-
 मार्यरजतविषयत्वाच्छुक्तिकेयमिति वाक्यस्य चाध्यासनिरासप्रतिपादने साम-
 र्थ्याभावात् तन्नित्यप्रतिभासो नान्तरीयकोस्तु यत्र पुनः प्रत्यक्षं बाधकं
 तत्र कथं नान्तरीयकतया ऽध्यासनिवृत्तिप्रतिभास इति चेद् उच्यते । न
 तावत्तारोपितरजताभावो ऽनुपलब्धिगम्यः । अपरोक्षत्वात् । आरोपित-
 रजततदभावो हि न संप्रयोगयोग्यौ । न हि प्रतीतिमात्रशरीरमारोपितं
 रजतं प्रतीतिः पूर्वमस्ति येनेन्द्रियं संयुज्येत । प्रतियोगिनो रजतस्येन्द्रिय-
 संप्रयोगाभावादेव तदभावो ऽपि नेन्द्रियेण संबध्यते । ततो वाक्यबाधवत्
 प्रत्यक्षबाधे ऽपीन्द्रियेण शुक्तितत्त्वे ज्ञायमाने नान्तरीयकतयेवाध्यासनिवृत्तिः
 प्रतीयते । एवं च जीवब्रह्मणोरैकत्वे वाक्यादनुभयाद्वा ज्ञायमाने * सत्यवि-
 द्यातत्कार्यनिवृत्तेरार्थिक्याः सात्वाच्छास्त्रप्रतिपाद्ये ऽनन्तर्भावात्प्रयोजनत्वेन
 विषयात् पृथग् निर्देशो युक्ततरः । यद्यपि विचारशास्त्रस्य वेदान्तगतसंदे-
 हापगम एव सात्वात्प्रयोजनं वेदान्तारम्भस्य च ब्रह्मविद्याप्राप्तिः फलं तथा
 ऽप्यध्यासनिवृत्तेर्विद्याफलत्वेन पुरुषाकाङ्क्षाविषयत्वेन च परंपरया शास्त्रप्र-
 योजनत्वमप्युपपन्नम् ॥

ननु केयं ब्रह्मविद्यायाः प्राप्तिर्नाम या वेदान्तारम्भफलत्वेनोपय-
 र्यते । सर्वत्र ह्यप्राप्तस्य स्वरूपेण निष्पन्नस्य गवादेः प्राप्तिर्भवति । न
 तु नित्यप्राप्तस्य स्वरूपस्य नाप्यनिष्पन्नस्य नरविषाणादेः । विद्या तु
 चातारमाश्रित्य क्षेमं प्रकाशयन्त्येव निष्पद्यते तथैव प्रतीयते चेति स्वरू-
 पतः प्रतीतितरत्र नित्यप्राप्ता तत्कथं तस्याः प्राप्तिः । उच्यते । प्रमाण-
 जनिताः करणशुक्तिर्विद्या तथा विषयनिरवयः प्राप्तिशब्देन विवक्षितः ।

तत्र घटादिविद्यायाः स्वोत्पत्तिमात्रेण विषयनिश्चायकत्वे ऽपि न ब्रह्म-
विद्यायास्तथा सहसा निश्चायकत्वम् । असंभावनाविपरीतभावनाभ्या-
मभिभूतविषयत्वात् । तत्रासंभावना नाम चित्तस्य प्रत्यग्ब्रह्मात्मैक्यपरिभा-
वनाप्रचयनिमित्तेकाग्रशृत्ययोग्यतोच्यते । विपरीतभावेति च शरीराद्यध्यास-
संस्कारप्रचयः । न चापरोक्षावभासनिमित्तप्रमाणगृहीते वस्तुन्युभयविधचित्त-
दोषादपरोक्षावभासनिश्चयाभावो न दृग्गृह इति वाच्यम् । धाराणसीप्रदे-
शादावार्द्रमरिचमञ्ज्यादिष्वत्यन्तादृग्गृहेषु दूरदेशात्समानीतेषु प्रत्यक्षेण
दृश्यमानेष्वप्यविश्वासेन ऋटिति निश्चयोत्पादादर्शनात् * । अतः शास्त्रप्रमा-
णादुत्पन्ना ऽपि ब्रह्मविद्या चित्तदोषप्रतिबद्धा तर्कं सहायमपेक्ष्य पश्चाद्विषयं
निश्चिनोति । तर्कस्य प्रमाणत्वे स्वतन्त्रत्वादप्रमाणत्वे चानुपकारित्वात्
प्रमाणं प्रति सहकारित्वं संभवतीति चेद् मैवम् । तर्कस्याप्रमाणभूतस्य
स्वातन्त्र्येण वस्त्वनिश्चायकत्वे ऽपि नात्यन्तमनुपकारित्वं प्रमाणतच्छक्तिप्रमे-
याणां स्वहूपे संभवासंभवप्रत्ययहूपत्वात् । अत एव प्रमाणानामनुयाहक-
स्तर्क इति तर्कविदः ॥

ननु प्रमाणस्य तर्कापेक्षया निश्चायकत्वे ऽपिसिद्धान्तापत्तिः । तथा
हि । ज्ञानानां प्रामाण्यप्रामाण्यं च स्वत एवेति सांख्याः । उभयमपि परत
इति तार्किकाः । अप्रामाण्यमेव स्वत इति बौद्धाः । प्रामाण्यमेव स्वत इति
वेदान्तिनः ॥

न तावत्सांख्यपक्षो युक्तः । तत्र किमेकस्यामेव ज्ञानव्यक्तौ प्रामा-
ण्याप्रामाण्ययोः समावेशो ऽभिप्रेत उत व्यक्तिभेदेन तयोर्व्यवस्था । नादः ।
विरोधात् । न द्वितीयः । अस्या व्यक्तौः प्रामाण्यमस्याश्चाप्रामाण्यमिति
व्यवस्थापकाभावात् । ज्ञानत्वस्योभयत्र समत्वात् । अन्यस्य व्यवस्थापकस्य
स्वतस्त्ववादिना ऽनङ्गीकारात् ॥

नाप्युभयं परतः । तदा ह्युत्पन्नमात्रं ज्ञानं प्रामाण्याप्रामाण्यरहितं
किं चित्कालं समवतिष्ठेत् । न चैतल्लोके प्रसिद्धम् ॥

अस्तु तर्हि बौद्धपक्षः । अप्रामाण्यमेव स्वतः प्रामाण्यं परत इति ।
नायमप्युपपन्नः । तत्र प्रामाण्यस्य परतस्त्वम् उत्पत्तौ क्षणौ वा । नेत्यतौ

तत्संभवति । चतुरादिकारणेषु उत्पन्नस्य ज्ञानस्य क्षणिकस्य स्वस्मिन् प्रामाण्यधर्मोत्पत्तिपर्यन्तमवस्थानासंभवात् । ननु ज्ञानकारणाद् ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां पश्चात्कारणगतगुणात्स्मिन् ज्ञाने प्रामाण्योत्पत्तिरुत्पत्तिपरतस्त्वं तद्यदि न संभवेत् कथं तर्हि प्रामाण्यस्य गुणान्वयव्यतिरेकाविति चेद् न । प्रामाण्यप्रतिबन्धकस्य दोषस्या*भावं विषयीकृत्यावस्थाने ऽपि तयोः सपत्तेः । न च गुणान्वयव्यतिरेकोदोषाभावविषयत्वे वैषधिकरण्यं शङ्कनीयम् । दोषाभावाद्यैव गुणत्वात् । न हीन्द्रियादिषु दोषाभावव्यतिरेकेण गुणो दृश्यते । अथ यः कश्चिद्गुणः स्यात् तदापि दोषनिवृत्तिहेतोस्तस्य गुणस्य दोषाभावेनैव साक्षादन्वयव्यतिरेको निवृत्ते तु दोषे प्रामाण्यं निष्प्रतिबन्धं सिध्यतीति प्रामाण्येनापि सह गुणस्य दोषाभावद्वारा ऽन्वयव्यतिरेको प्रतीयते न तु तत्र साक्षात् विद्येते । अस्तु तर्हि प्रतिबन्धकस्य दोषस्याभाव एव प्रामाण्यकारणं साक्षादन्वयव्यतिरेकत्वत्वादिति चेद् न । तथा सति दोषस्य प्रतिबन्धकत्वासंभवात् । सत्येव पुष्कलकारणे कार्योत्पादविरोधितया प्रापं हि प्रतिबन्धकम् । न हि दोषाभावे सति दोषः प्राप्नोति । अतो नोत्पत्तौ परतस्त्वम् । क्षणिरपि प्रामाण्यस्य कथं परतः स्यात् । प्रामाण्यं नाम ज्ञानस्यार्थपरिच्छेदसामर्थ्यं तत्किं गुणजन्यत्वज्ञानादवगम्यते अर्थक्रियासंवादज्ञानाद्वा । नाद्यः । घटे ज्ञायमाने ऽपि तस्य ज्ञानस्य गुणजन्यत्वं यावन्न ज्ञायते तावद् घटपरिच्छेदसामर्थ्याप्रतीतौ घटव्यवहारानुदयप्रसङ्गात् । अस्तु गुणजन्यत्वज्ञाने सति पश्चाद् व्यवहार इति चेद् न । घटज्ञानवद् गुणजन्यत्वज्ञानस्यापि स्वप्रामाण्यनिश्चायकज्ञानान्तरात्प्राग्विकित्करत्वे सत्यनवस्थाप्रसङ्गात् । द्वितीये ऽप्ययं न्यायस्तुल्यः ॥

अथ मतं साधनभूतभोजनादिज्ञानानां तृप्याद्यर्थक्रियासंवादज्ञानात्प्रामाण्याद्यगमः । फलभूततृप्यादिज्ञानानां तु स्वत एव तदवगमः । अर्थक्रियान्तराभावात् ततो नानवस्येति । तदसत् । विमतं साधनज्ञानं स्वत एव प्रमाणं ज्ञानत्वात्फलज्ञानवत् । विपक्षे चान्योन्याश्रयप्रसङ्गो बाधः प्रवृत्तस्यार्थक्रियासंवादज्ञानात्प्रामाण्यनिश्चयः प्रामाण्यनि-

श्चये च प्रवृत्तिरिति । अनिश्चिते एव प्रामाण्ये तन्निश्चयाय प्रवृत्त्युपप-
त्तेर्नान्योन्याश्रयतेति चेत् सति संदेहे तथा ऽस्तु । असंदिग्धाद्यैष्वभ्यस्त-
घटादिविषयज्ञानेषु कथं प्रामाण्यनिश्चयाय प्रवृत्तिः स्यात् । ननु सुवर्णपरी-
क्षायां निरीक्षणनिकर्षण*दाहच्छेदरूपात्प्रत्ययचतुष्टयादर्थनिश्चयो न प्रथमप्र-
त्ययमात्रात् ततः परतः प्रामाण्यमनिवार्यमिति चेद् न । तत्र हि द्विती-
यादिज्ञानानि प्रथमज्ञानप्रामाण्यप्रतिबन्धकसंशयादिनिरासीनि न तु तत्रा-
प्रामाण्यनिश्चयकानि । तस्मात् प्रामाण्यस्योत्पत्तौ ज्ञाप्रौ च ज्ञानोत्पादकज्ञाप-
कातिरिक्तानपेक्षत्वलक्षणं स्वतस्त्वमभ्युपेयम् । अप्रामाण्यस्य तु ज्ञानकारण-
गतदोषादुत्पत्तिर्वाधान्ना ज्ञप्तिरिति परतस्त्वम् । अप्रामाण्यं परतो नोत्प-
द्यते प्रामाण्याभावत्वात् प्रामाण्यप्रागभावयदिति चेद् न । हेत्वसिद्धेः ।
अप्रामाण्यं नामाज्ञानसंशयविपर्ययाः । तदुक्तं भट्टपादेः । अप्रामाण्यं विधा
भिन्नं मिथ्यात्वाज्ञानसंशयैः इति । अज्ञानशब्देन चात्र यस्त्वन्तरज्ञानं
वियचितं विज्ञानं धान्यवस्तुनीति तैरेवोक्तत्वात् । ततस्तत्र चयाणामपि
नाभावत्वम् । स्वतःप्रामाण्यस्यापि दोषबलादप्रामाण्यमविरुद्धम् । स्वत उष्ण-
स्याप्यग्नेर्मन्वादिना प्रतियन्धे शेत्यदर्शनात् । यदि कथं चिदप्रामाण्यस्य
स्वतस्त्वमाशङ्क्यास्तदानीमप्रमाणज्ञानादपि यावद्वैषाधिगममुत्पद्यमानं व्य-
हारं कथं समर्थयेयाः । तस्मात्प्रामाण्यमेव स्वत इति स्थितम् । तथा च
सति ब्रह्मविद्यायास्तर्कापेक्षत्वे कथं नापसिद्धान्तः ॥

नैव दोषः । तर्कस्य प्रतिबन्धनिराकरणमात्रहेतुत्वात् । यद्यपि ब्रह्म
स्यप्रकाशं शब्दश्च तत्रापरोक्षज्ञानजनने समर्थस्तथापि दुरितैरिचितकृतविष-
रीतप्रवृत्तेर्विषयासंभाषनया देहेन्द्रियादिविपरीतभाषनया च प्रतिबन्धः संभ-
द्यति ततो निश्चलो ऽपरोक्षो ऽनुभवो न जायते । तत्राश्रमधर्मानुष्ठानाद् दुरि-
तापगमः । शमादिमेवनाञ्चितस्य विपरीतप्रवृत्तयो निरुध्यन्ते । मननात्मकेन
तर्केण जीवब्रह्मैक्यलक्षणस्य विषयस्यासंभाषना निरस्यते । निदिध्यामनेन
विपरीतभाषनां तिरस्कुर्यती सूक्ष्माद्यनिर्द्धारणममयो चित्तपृत्तेरेकाग्रता संपद्यते ।

* निषर्षणेति २ पु० पृ० ।

† ज्ञानोत्पादकज्ञानज्ञापकैति १ पु० पृ० । २ पु० ज्ञानेति कुपयनितम् ।

ततः शब्दजनितमपरोक्षं ज्ञानं निश्चलं प्रतिप्रतिष्ठति । वेदान्तशब्दस्य च* ब्रह्मा-
परोक्षावगतिहेतुत्वं तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति तद्विप्रत्ययेन दर्शित-
म् । उपनिषत्स्वेव सम्यगवगतः † पुरुष इति तद्विप्रत्ययार्थः । न ह्यपरोक्षे
ब्रह्मणि परोक्षज्ञानं संभवति । ततः प्रथमत एव शब्दादुत्पन्नमपरोक्षज्ञानं
प्रतिबन्धापाये पश्चान्निश्चलं भवति । अथ वा यथा संप्रयोगो ऽभिज्ञानमु-
त्पाद्य पुनः पूर्वानुभवसंस्कारापेक्षया प्रत्यभिज्ञानमुत्पादयति तथा शब्द एव
प्रथमं ब्रह्मणि परोक्षज्ञानमुत्पाद्य पुनर्वैरिणितप्रतिबन्धक्षयापेक्षया द्वितीयमप-
रोक्षज्ञानमुत्पादयति । न च स्वयंप्रकाशे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानं विभ्रमः ।
स्वयंप्रकाशे ऽपि पुरुषान्तरसंवेदने परोक्षानुमानदर्शनात् । एवं सति शब्दा-
त्प्रथममपरोक्षं वा ब्रह्मज्ञानं जातमपि तावतैव निश्चलापरोक्षानुभवरूपेण
प्रतिष्ठायाम् अभावादप्राप्तमिव भवति । मनननिदिध्यासनयोः कृतयोः फल-
रूपेण प्रतिष्ठितत्वाद् ब्रह्मविद्या प्राप्तेति व्यपदिश्यते । नन्वेवं सति निदि-
ध्यासनानन्तरमेव फलोदयदर्शनात्स्वैवाहित्वं श्रवणमननयोस्तु तदुपकारि-
तयाङ्गत्वं प्राप्तमिति चेद् मैवम् । निदिध्यासनस्यानुभवोत्पत्तौ करणत्वायो-
गात् । न हि निदिध्यासनं नाम किं चित्प्रमाणं येनानुभवजनने स्वयं कारणं
स्यात् । श्रवणं तु शब्दशक्तितत्पर्यावधारणरूपं सत्करणभूतशब्दातिशय-
हेतुत्वात्करणमिति कृत्वा श्रवणस्यैवाहित्वमुचितम् । प्रबलप्रतिबन्धनिवार-
कयोर्मनननिदिध्यासनयोः सहकारिभूतचित्तातिशयहेतुत्वात्फलोपकार्यङ्ग-
त्वम् । मननं हि विपरीताऽसंभावनां निराकृत्य चित्ते संशयमपनयति ।
निदिध्यासनं च विपरीतभावनां निराकृत्य चित्तवृत्तरैकार्थ्यं जनयति । शमा-
दीनां यज्ञादीनां चारादुपकारकत्वादितिकर्तव्यतारूपत्वम् । तथाप्यन्तरङ्गाः
शमादयः श्रवणाधिकारप्रतिबन्धकस्य चित्तेन्द्रियगतविपरीतप्रवृत्त्याप्यस्य
दृष्टदोषस्य निवारकत्वात् । यज्ञादयश्चादृष्टदोषस्य निवारकतया बहिरङ्गाः ।
अत इतिकर्तव्यतया फलोपकार्यङ्गाभ्यां चोपकृतमङ्गिभूतं श्रवणमेव निश्चला-
परोक्षानुभवजनकम् ॥

यत् श्रवणमायातिक्रमङ्गानुष्ठानात्परोक्षज्ञानमप्रतिष्ठितापरोक्षज्ञानं

* अशब्दो नास्ति २ पु. ।

† गम्यमान इति २ पु. पाठः ।

‡ फलप्रतिबन्धेति २ पु. पाठः ।

वा जनयति । तस्य निदिध्यासनाङ्गत्वे ऽपि न नः किं चिद्दीयते* । संसारनिवर्त-
 कब्रह्मतत्त्वापरोक्षज्ञानजनकश्रवणस्यैवाङ्गित्वाङ्गीकारात् । ब्रह्मज्ञानं न संसार-
 निवर्तकं सत्यपि तस्मिन् संसारदर्शनादिति चेद् न । तत्त्वापरोक्षात्ममूला-
 ध्यासनिवृत्तेरन्वयव्यतिरेकशास्त्रसिद्धत्वात् । अध्यासविरोधिदेहव्यतिरेका-
 वगमवतत्त्वावबोधो ऽध्यासविरुद्धो ऽपि न तमपनयेदिति चेद् न । वैषम्यात् ।
 तत्त्वज्ञानं हि मूलाज्ञानविरोधि न तु तथा देहव्यतिरेकज्ञानम् । तर्हि
 तत्त्वज्ञानान्मूलाज्ञाननिवृत्तौ सद्यः शरीरगतः स्यादिति चेद् न । अज्ञा-
 नतत्कार्यसंस्कारादपि शरीराद्यनुवृत्तिसंभवात् । चक्रभ्रमणादिक्रियायां ज्ञाने
 च संस्कारः प्रसिद्धो नान्यथेति चेद् न । गन्धादौ संस्कारदर्शनात् । निःसा-
 रितपुष्पे पुष्पपात्रे स्थिताः सूक्ष्माः पुष्पावयवा एव गन्धबुद्धिम् उत्पादयन्ति
 न संस्कार इति चेत् तथापि प्रलयावस्थायां सर्वकार्यसंस्कारो ऽभ्युपगम्य
 एव । ये तु नाभ्युपगच्छन्ति तान् प्रत्यनुमातव्यं विमतः कार्यविनाशः
 संस्कारव्याप्तः संस्कारविनाशादन्यत्वे सति विनाशत्वाद् ज्ञानविनाशय-
 दिति । क्रियाज्ञानयोरेव संस्कार इति प्रसिद्ध्या बाध इति चेत् तर्ह्यपि-
 द्यातत्कार्ययोरपि भ्रान्तिज्ञानरूपत्वात्संस्कारहेतुत्वमस्तु । अविद्यादिसाध-
 चेतन्यस्य नित्यत्वे ऽपि तदवच्छेदकज्ञानाभासरूपवृत्तेरनित्यत्वात्संस्कारः
 सिध्येत् तथा ऽपि स्मृतिमात्रकारणात्संस्कारात्कथमपरोक्षद्वैतावभास इति
 चेत् प्रपञ्चापरोक्षकारणचेतन्याश्रितदोषत्वात्संस्कारस्येति घदामः । अप-
 रोक्षकारणनेषादिगतकाचादिदोषाणामपरोक्षभ्रमहेतुत्वात् । न च केवलस्य
 चेतन्यस्य न संस्काराश्रयत्वसंभय इति पाच्यम् । अविद्याश्रयत्ययदुपपत्तेः ।
 संस्कारस्य कार्यत्वे ऽपि प्रध्वंसघत्रोपादानापेक्षा ऽपिद्यासंस्कारव्यतिरिक्तभा-
 यरूपकार्याणामेवोपादानजन्यत्वात् । अत एवान्यत्र संस्कारस्य स्योपादाना-
 श्रयत्यनियमे ऽप्यज्ञानुपादानचेतन्याश्रितत्वमुपपद्यते । न च संस्काराङ्गी-
 कारे विदेहमुक्त्यभायः प्रारब्धकर्मणो ऽन्ते तत्त्वज्ञानानुसंधानादेव संस्कारनि-
 वृत्तौ तत्सिद्धेः । अथ मन्यसे अविद्याया निवृत्तत्वात्संस्कारस्य ज्ञानुपादान-
 त्यागिरूपादानो देहेन्द्रियादिः कथं सिद्धेदिति तर्हि तत्त्वसाक्षात्कारे जाते
 ऽप्याप्रारब्धव्ययमविद्यालेशानुवृत्त्या जीवन्मुक्तिरस्तु । प्रतिबन्धकस्य प्रारब्ध-

कर्मणः क्षये तत्त्वज्ञानादविद्यालेशो ऽपि निवर्तते । अतः सर्वसंसारनिवर्तक-
 ब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्राप्तये सर्ववेदान्तात्मः । यद्यपि केषु चिद्वेदान्तेषु सगुणो-
 पासनानि विधीयन्ते तथापि तेषां गोदोहनादिवत्प्रासङ्गिकत्वादुपासनकर्मभूतं
 निर्विशेषं ब्रह्मैव तत्रापि प्रतिपाद्यम् । उपास्यत्वेन विधीयमाना गुणा अप्यध्या-
 रोपापवादन्यायेन निर्विशेषब्रह्मप्रतिपत्तावुपयुज्यन्ते । अपवादात्प्रागवस्थायामा-
 रोपितैस्तेस्तेर्गुणैर्विशिष्टं ब्रह्म तस्मै तस्मै फलायोपास्यत्वेन विधातुं शक्यम् ॥
 ननु यदि मुमुक्षुणा ऽवगन्तव्यं ब्रह्मस्वरूपं बोधयितुमारोपितगुण-
 प्रपञ्चेमाश्रित्योपासनाविधिस्तदा मोक्षे ऽधिकृतस्यैवोपासनाधिकारः स्यात् ।
 यथा दर्शपूर्णमासयोश्चमसेनापः प्रणयेदिति वाक्यात्प्राग्मपां प्रणयनमाश्रित्य
 गोदोहनेन पशुकामस्येति विधीयमाने गोदोहने दर्शपूर्णमासाधिकारिण एवा-
 धिकारस्तद्वत् । नैप दोषः । तत्र हि दर्शपूर्णमासाधिकारिण एवाप्रणयनप्राप्तिः ।
 तत्रापिमत एव पशुकामनायां गोदोहनविधिरित्यधिकृताधिकारता स्यात् ।
 इह तु शब्दादारोपितप्रपञ्चप्रतिपत्तिरमुमुक्षुणामप्यस्तीत्याश्रित्य विधाने ऽपि
 नाधिकृताधिकारता । ननु सगुणब्रह्मोपासनविधायकानां वेदान्तानां ब्रह्म-
 प्रतिपत्तिपरत्वे ऽपि न प्राणाद्युपासनविधायकानां तदस्तीति चेद् न । तेषा-
 मप्यन्तःकरणशुद्धिद्वारेण तत्रैव पर्यवसानात् । तस्मात्सर्वेषामपि वेदान्तानां
 ब्रह्मैव विषयस्तद्विद्याप्राप्त्या ऽनर्थनिवृत्तिः प्रयोजनं ततस्तद्विचारशास्त्रस्यापि
 ते एव विषयप्रयोजने इत्यवगन्तव्यम् ॥

ननु विचारकर्तव्यतामात्रं प्रथमसूचस्यार्थः । तथासूचिते विष-
 यप्रयोजने वेदान्तविचारसंबन्धितया किमित्युपपाद्यते इति चेद् उच्यते
 एवार्थतो विषयप्रयोजने । तथा हि । इष्टसाधनतैव विधायकानां
 लिङ्गोत्तव्यप्रत्ययानामर्थे इति तावदुत्तरत्राभिधास्यते । मोक्षकामेन-
 ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ता विचारयितव्या इत्यस्मिन् सूत्रवाक्ये तव्यप्रत्य-
 येन धात्वर्थस्य विचारस्य सामान्येनेष्टसाधनता बोध्यते* । तत्र
 किं तद्विष्टमिति विशेषाकारेण फलजिज्ञासायां स्वर्गादिवदधिकारिविशे-
 षणतया मोक्ष एव विचारफलत्वेनावगम्यते । ब्रह्मज्ञानं तु धात्वर्थविचा-
 रसाध्यत्वात्फलीभूतं मोक्षसाधनत्वाच्च पूर्ववदवान्तरव्यापाररूपं भविष्यति ।

✓ ननु नेष्टसाधनता लिङ्गादिप्रत्ययार्थैः* किं तु नियोगो मानान्तरागम्यः । स च धात्वर्थेषु नियोज्यं नियुञ्जानः सामर्थ्याद्धात्वर्थे ऽस्य फलसाधनत्वं कल्पयतीति । नैतत्सारम् । अनुपपत्त्यभावात् । किं धात्वर्थस्य फलसाधनत्वमन्तरेण नियोगस्य स्वहूपमनुपपन्नम् उत तत्प्रवर्तकत्वम् अनुपपन्नम् । नाद्यः । असत्यपि फले नित्यनैमित्तिकनियोगस्वहूपस्य सत्त्वात् । द्वितीये ऽपि किं नियोगः फलकामनामपेक्ष्य प्रवर्तक उत स्वयमेव प्रवर्तकः । आद्ये फलकामनैव प्रवर्तयतु किं नियोगेन । प्रत्यक्षादिषु फलकामनायाः प्रवर्तने स्वातन्त्र्यदर्शनात् । द्वितीये नदीवेगादिवन्नियोगः फलकामनारहितमपि पुरुषं बलात्प्रवर्तयेत् । तथा च तत्प्रवर्तकत्वं धात्वर्थस्य फलसाधनत्वाभावे ऽप्युपपन्नम् । अन्यथा नदीवेगो ऽपि फलसाधने प्रवर्तयेत् । नियोगमात्रस्य धात्वर्थफलसंबन्धाकल्पकत्वे ऽपि फलकामिना प्रमीयमाणो नियोगस्तत्कल्पक इति चेद् न । अत्रापि तयोः संबन्धमन्तरेणानुपपत्त्यभावात् † । न तावत्काम्यफलस्य धात्वर्थसाध्यत्वमन्तरेणाधिकारिविशेषणत्वमनुपपन्नम् । जीवनादौनामसाध्यानामपि यावज्जीवं जुहुयादित्यादिष्वधिकारिविशेषणत्वदर्शनात् । असाध्यस्वभावानां तथात्वे ऽपि साध्यस्वभावस्य फलस्याधिकारिविशेषणत्वं धात्वर्थसाध्यतया विना ऽनुपपन्नमिति चेद् न । किं साध्यस्वभावस्यत्यत्र साध्यशब्देन धात्वर्थसाध्यत्वं विवक्षितम् उत साध्यत्वमात्रम् । आद्ये कल्पकल्पकयोरभेदादात्माश्रयाणतिः । द्वितीये ऽपि किं स्वर्गस्य साध्यत्वं शब्दात्प्रतीयते उतार्थात् । नाद्यः । वाचकपदाभावात् । न द्वितीयः । कल्पकाभावात् । न हि स्वर्गस्य साध्यत्वमन्तरेण किं चिदनुपपन्नं पश्यामः । स्वर्गस्य साध्यत्वाभावे कामिनियोगो ऽनुपपन्न इति चेद् श्वमपि नास्याधिकारिविशेषणत्व यद्बलाद्धात्वर्थस्य साध्यता कल्प्येत । यथा शुष्कदण्डी देवदत्त इत्यत्र दण्ड एव देवदत्तविशेषणं शुष्कत्वं दण्डविशेषणं तथा स्वर्गकामो ऽधिकारीत्यत्रापि कामनैवाधिकारिविशेषणं स्वर्गः कामनायाः विशेषणम् । कामनाद्वारा स्वर्गस्याधिकारिविशेषणत्वं स्यादिति चेत् तथापि § न तस्य धात्वर्थसाध्यता सिध्यति । अध्येतुकामो भैक्ष्यं चरे ॥ इत्यत्र साध्यस्वभावस्याधिकारि-

* तद्यादिप्रत्ययार्थ इति २ पु. पा. । † अनुपपत्तेरभावादिति ध्यस्तः पाठः २ पु. ।

‡ स्वर्गस्तु कामनाया इति २ पु. पा. । § इति चेत् । तथापि इति २ पु. पा. ।

॥ भैक्षं चरेदिति २ पु. पा. ।

विशेषणस्याप्यध्ययनस्य धात्वर्थभूतमैत्यचरण*साध्यत्वादर्थनात् । दूर्ध्वकामो राजानं (धर्मकामो यज्ञान्) उपसेवेतेत्यादौ वैपरीत्यमपि दृष्टमेवेति चेत् तर्हि स्वर्गतात्कामनयोरधिकारिविशेषणत्वमेव दुर्निरूपम् । तथा हि । न तावत्स्वर्गकामपदं दर्शपूर्णमासनियोगस्य पुरुषेणयोगं व्यवच्छिनत्ति । नित्यविधिवत्सादेवायोगव्यवच्छेदस्य सिद्धेः । नापि तदन्वयोगव्यवच्छेदकम् । अस्वर्गकामस्य दर्शपूर्णमासव्यवच्छेदे नित्यविधिविरोधात् । नित्यनियोगाद्विज्ञो हि काम्यनियोगः । तथायोगान्ययोगव्यवच्छेदे नास्त्युक्तदोष इति चेद् मैवम् । यद्यपि यावज्जीववाक्येन बोध्यो नित्ययोगः काम्यनियोगश्च स्वर्गकामवाक्यबोध्यः तथापि साङ्गदर्शपूर्णमासनियोगस्योभयचैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानाज्ञास्ति भेदः । नित्यकाम्यविभागस्त्वाधिकारमात्रभेदादुपपद्यते । न च अधिकारिविशेषणत्वाभावे स्वर्गकामपदवैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । यथा दण्डी प्रेषानन्वाहेत्यादौ ऋत्विजः प्रेषानुपक्तुः प्राप्रत्वाद्दृशिद्विशेषणपरं वाक्यं यत्रैषानन्वाह तद्दण्डी सन्निति तथा स्वर्गकामपदमपि विशेषणस्वर्गपरम् । तदुक्तं पार्थसारथिना ।

अपेक्षितत्वाद्वाव्यास्य कामशब्दो हि तत्परः ।

विशेषणप्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दर्शितम् ॥ इति ।

स्वर्गकामपदस्य फलमात्रपरत्वे ऽप्यर्थादधिकारी लभ्यते । धात्वर्थस्य यागस्य स्वर्गसाधनत्वे लिङादिप्रत्ययैर्बोधिते सति मदपेक्षितफलसाधनमिदं कर्मेति कर्मण्यधिकारं पुरुषः स्वयमेव प्रतिपद्यते । यद्यं च फलपरं स्वर्गकामपदं साधनवचनेनान्विताभिधानमर्हति तन्नेष्टसाधनतायाम्प्रत्याद्यर्थत्वे सिध्यति न नियोगस्य तदर्थत्वे । तस्मान्न नियोगो लिङादिप्रत्ययार्थः ॥ अन्ये पुनर्धात्वर्थस्वर्गयोः साध्यसाधनसम्बन्धाद्यगममेषमाहुः । येष्वनियोज्याभ्यां विशिष्टो नियोगस्तादृग्विधिशब्दादशगम्यते । यिषयो योगः नियोज्यः स्वर्गकामन्तयोश्च कर्मकर्तृरूपेण परम्परान्वयो नियोयान्पत्यन्वयानुपपत्त्या ऽशगम्यते । अन्यथाभावे नियोज्येन यिषये ऽननुश्रुयमाने तदनुष्ठानसाध्यो नियोगो न निष्पद्यते तत्र यथा दण्डिना ऽन्योयमानस्य दण्डेनाव्यवस्थाया व्यर्गकामविशिष्टनियोज्येनान्योयमानस्य यागस्य विशेषणीभूतस्यर्गसाध्यत्वयो भवति । स चान्ययो गुणप्रधानभावाद्गते न

सम्भवति । ततः स्वर्गस्य प्राधान्येन यागस्य गुणभावेनान्वये सति तयोः साध्यसाधनसम्बन्धः स्यादिति ॥

नैतत्सारम् । उक्तरीत्या कर्तृविशेषणभूतजीवनगृहदाहादिनापि यागस्यान्वयप्रसङ्गात् । अस्तु को दोष इति चेद् उच्यते । तत्र किं जीवनादेर्धात्वर्थं प्रत्यङ्गत्वेनान्वयः किं वा प्राधान्येन । आद्ये नित्यदर्शपूर्णमासाधिकारि-विशेषणस्य जीवनस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन तद्विकृतौ सौर्यादावप्यन्वयः प्रसज्येत । तथा हि । सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यनेन विहितस्य कर्मणो दर्शपूर्णमासविकृतित्वं निर्वपतिचोदनाधामर्थ्यात्सिद्धम् । तत्र प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति अतिदेशेन प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासाङ्गानां विकृतौ प्राग्निदर्शनात् । तद्विशेषाज्जीवनमपि प्राप्नुयाततो यावज्जीवं सौर्यं चरुं निर्वपेदिति स्यात् । न च कामाधिकारेण नित्याधिकारस्य बाधाददोष इति वाच्यम् । यथा प्रकृतौ नित्यकाम्याधिकारस्तथा विकृतावपि प्रसङ्गात् । द्वितीये जीवनादेः प्राधान्येन स्वर्गादिवत्साध्यत्वं स्यात् । तस्मात्फलविशेषपरं स्वर्गकामपदं सामान्येन श्रेयःसाधनत्वविध्यभिधायिना लिङादिपदेनान्विताभिधानं करोति ॥

ननु यदि लिङादिप्रत्ययैरिष्टसाधनता ऽभिधीयते तदा ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र तृतीया न सिध्येत् । तिङ्कृतद्वितसमासैरनभिहिते करणे कारके तृतीयाविधानात् । नायं दोषः । धात्वर्थस्य यागसामान्यस्य कारणत्वे ऽभिहिते ऽपि यागविशेषज्योतिष्टोमरूपात्वस्यानभिहितत्वात् । तत इष्टसाधनताया विधायकप्रत्ययार्थतायां न को ऽपि दोषः । तथा च मोक्षकामेन वेदान्ता विचारयित्वा इत्यनेन सूत्राक्रयेनापि श्रेयोमात्रसाधनत्वे विचारस्याभिहिते सति अर्थाच्छ्रेयोविशेषो मोक्षो विचारशास्त्रप्रयोजनमिति लभ्यते । ब्रह्मजिज्ञासेति शब्देन विषयो ऽपि सूचितः । यद्यपि समन्यथाध्यायेनेव विषयो ऽवगम्यते घतुर्थ्याध्यायेन च प्रयोजनं तथापि प्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रथमसूत्रे ऽपि ते सूचनीये । तदेवं विषयप्रयोजनसद्भावाच्छास्त्रमारम्भणीयमित्येतद्वर्णकतात्पर्यमिति सिद्धम् ॥ इति श्रीविचरणोपन्यासे प्रथमवर्णकं समाप्तम्* ॥

* यद्यपि प्रथमवर्णकान्तिर्न द्वितीयपुस्तकपत्रं भट्टमिति तत्र समाप्तौ एतन्नाम नोपलभ्यते परं द्वितीयादिवर्णकान्ते विचरणप्रमेयसंग्रहे द्वितीयं वर्णकमिति संख्यदर्शनात् प्रथमपुस्तके चापरितननेष्वदर्शनाद् विचरणप्रमेयसंग्रहे विचरणोपन्यासे वा संघटनमिति प्रतिभाति ।

शास्त्रारम्भावतरणे पूर्वमीमांसया गतार्थत्वपूर्वपक्षः ।

१०६

आत्मा श्रोतव्य इत्यस्य विधेर्वेदान्तवाक्यगः ।

विचारो विषयः साक्षात्स निरूप्यो ऽत्र वर्णके ॥

वेदान्तव्यवधानेन ब्रह्मैक्यं विषयो विधेः ।

निरूपितः स पूर्वस्मिन्वर्णके सप्रयोजनः ॥

वेदान्ता यदि शून्याः स्युर्विषयेण फलेन च ।

तदा दूरे तद्विचारो ऽतस्तयोः पूर्वमीरणम् ॥

संभाविते विचारे ऽद्य पूर्वमीमांसया स किम् ।

गते न वेति संदेहे निर्ययो ऽवाभिधीयते ॥

ननु वेदान्तानामर्थनिर्णयाय न्यायकलापो ऽपेक्षितः स चायातो धर्म-
जिज्ञासे*त्यादिसूत्रैः सूचितः । न च विधिवाक्यार्थस्य तत्र निर्णयः प्रशृत इति
वाच्यम् । कृत्स्नवेदस्य विधिमात्रपरत्वात् । वेदान्ताः सिद्धपरा इति चेद्
न । तेषामप्यात्मा द्रष्टव्य इत्यादिज्ञानविधिपरत्वात् । तर्हि क्रियाविधिरू-
लापः पूर्वमीमांसायां निरूपितः ज्ञानविधिनिरूपणाद्योतरमीमांसा ऽऽ-
भ्यतामिति चेद् न । उत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकाराणां चतुर्णां विध्यपेक्षित-
रूपाणां क्रियायां निरूपितानां ज्ञाने ऽपि न्यायसाम्येन बोद्धुं शक्यत्वात् ।
तत्रोत्पत्तिविधिर्नाम कर्मस्वरूपमात्रबोधको ऽग्निहोषं जुहोतीत्यादिः । तथा
ऽह्नाह्निसंबन्धबोधको दध्ना जुहोतीत्यादिविनियोगविधिः । साह्नुप्रधानकर्म-
ण्यनुष्ठानबोधकः प्रयोगविधिः । स च श्रोत इति भाट्टाः । विध्यात्पेक्षित-
योपादानप्रमाणेन कल्पनीय इति प्राभाकराः । फलकामिनो जीवनादिनिमित्त-
तवतो वा कर्मण्यधिकारप्रतिपादको ऽधिकारविधिः । तन्ते विध्यः क्रि-
यायां निरूपिता ज्ञाने ऽपि यथायोगमुत्प्रेक्षितुं शक्याः । अन्यथा क्रियामेका-
मुदाहृत्य निरूपिताः क्रियान्तरे पुनः प्रतिपादनीयाः स्युः ॥

नन्वभ्यधिकारशङ्काभिर्निराकरणायाध्यायान्तरयच्छास्यान्तरमारम्भणी-
यम् । तथा हि । वेदाप्रामाण्यशङ्कायां प्रथमे ऽध्याये तत्प्रामाण्यं निरूपितम् ।
सर्वकर्मैक्यशङ्कायां द्वितीये यजतिजुहोतीत्यादिशब्दान्तरादिहेतुभिरुपतिवि-

धिभेदपूर्वकः कर्मभेदो निरूपितः । सर्वेषु सम्प्राधान्यशुद्धायां तृतीये श्रुतिलिङ्गादिप्रमाणैरङ्गाङ्गिभाव उक्तः । चतुर्थे क्रत्वर्थत्वेनेतावतामनुष्ठानं पुरुषार्थत्वेन चेतावतामिति निर्धारितम् । पञ्चमे वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसखेन यजेतेत्यादौ क्रमो दर्शितः । षष्ठे कामिन इत्याधिकारो जीवनादिनिमित्तवत्तद्वेदेषु विचारितम् । इति पूर्वपटकेन प्रकृतिविध्यपेक्षितो विचारः कृतः । समयाङ्गसंयुक्तो विधिः प्रकृतिः । विकलाङ्गसंयुक्तो विधिर्दिकृतिः । विकृतिविध्यपेक्षितो विचारः सप्रममारभ्योत्तरपटकेन कृतस्तथापि सप्रमेन प्रकृत्युपदिष्टानामङ्गानां सामान्येन विकृताद्यतिदेशो निर्णीतः । इत्थं कुर्यादित्युपदेशस्तद्वत्कुर्यादित्यतिदेशः । अष्टमे तु प्रकृतिभूतायां दर्शपूर्णमासाख्यायामिष्टाधानेयो ऽष्टारूपान् इत्यत्र पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यभूतानां धीहीना ये नियंतापघातप्रोक्षणादयो धर्मा अभिहितान्ते विकृतिभूतसौम्यं चरो धीहिद्रव्यमाह्वयद्वारेण चरुप्रकृतिभूतध्रीहिष्यप्यतिद्रिग्यन्तइत्यादिदिशेषातिदेशो निरूपितः । तदुक्तम् ।

सप्रमेनातिदेशेन धर्माः मन्तीति साधिते ।

ततो ऽष्टमेन यो यम्य यतश्चेति निरूपणा ॥ इति ॥

नयमे तु प्रकृत्युपदिष्टमन्त्रमामभेम्कारकर्मणां विकृताद्यतिदिष्टानां प्रकृतिविकृत्योर्द्रव्यदेयताभेदे भवि प्रकृतिगतद्रव्यादिशब्दं पिताय विकृतिस्थितद्रव्यादिशब्दाध्याहारोद्विलक्षण उक्तो दर्शितः । तद्यथा आग्नेये षष्ठमिति मन्त्रम्य विकृतो मूर्धाय षष्ठमिति पटप्रक्षेपः । दशमे तु विकृताद्यतिदिष्टानामङ्गानां प्रकृतौ साधकागानां विकृतिगतविशेषाद्गोपदेशादिना घापो दर्शितः । तद्यथा विकृताद्यतिदेशप्राप्तानां प्रकृतिधर्मवन्धिर्घाहिषां शर्मयं घाहिंरिति विकृतिगतविशेषोपदेशेन साधः । तथा कृष्णान् अरण्येति विहिते विकृतिभूते कृष्णनपाके प्राकृता अरुणादयः प्राणाः तत्र कृष्णान् अरण्ये सुयसंशकनेषु रुषयिमोक्षासंभवाद्ददघातम्य साधः । तथा तो न पणो करोतांति निषेधात्पशायाज्यभागयोर्बोधः । एकादशे त्यनेकनेषुविधिप्रयुक्तम्यशेषस्य सकृदनुष्ठानादेष सयंशेषिणामुपकारकाम्याह्वयं तन्त्रनामकमुक्तम् । तद्यथा । आग्नेयो ऽष्टारूपान् उपशंशुवाजमन्त्राग यजति आग्नीषोमीय एकादशरूपान् इत्युक्तपौष्टंमासकर्मप्रयुक्तम्य प्रयाजादेः सकृदनुष्ठानादेष शेषि-

पूर्वमीमांसायाः संबन्धेऽर्थसंग्रहः । शास्त्रारम्भे मतान्तरेण पूर्वपक्षः । १११

योपकार इति । द्वादशे त्वेकशेषिप्रयुक्तशेषानुष्ठानस्य प्रयोजकसामर्थ्यप्रयुक्तशेषान्तरे ऽप्युपकारः प्रसङ्गाख्यो दर्शितः । तद्यथा पशुविधिप्रयुक्ताङ्गानां पशुपुरोडाशे ऽप्युपकारः । तदेवं प्रत्यध्यायमागङ्कान्तरनिराकरणेन विध्यसंभेदे यथा निरूपितस्तथा प्रतिपत्तव्यस्य ब्रह्मणः प्रत्यक्षादिभिरसिद्धत्वात्प्रतिपत्तिविध्ययोगागङ्कायां तन्निराकरणाद्येतरमीमांसा ऽऽरभ्यतइति ॥

तदेतदयुक्तम् । प्रत्यक्षाद्यसिद्धानामपि यूपमाहवनीयादीनां यथा सिद्धिस्तथा ब्रह्मणो ऽपि सिद्धौ पृथग् मीमांसाऽनर्थक्यात् ॥

अथ मतं यूपं तन्नतीत्यादौ न यूपमुद्दिश्य तद्वणादि विधीयते येन यूपकारस्य लोकप्रसिद्धिरुपेक्ष्येत किं तर्हि खादिरो यूपो भवतीत्यादिना ऽवगतं खदिरादिप्रकृतिद्रव्यं तन्नति यूपं कर्तुमित्यलौकिकयूपकारस्य साध्यत्वं प्रतीयते स चाकारो यूपे पशुं बध्नातीति विनियोगदर्शनाद्विशेषतो ऽवगम्यते तद्वणादिपरिनिष्पन्नः पशुबन्धाधारः काष्ठविशेषो यूप इति । यद्माहवनीयादयो ऽपि । न त्वच तथा ब्रह्मणः किं चित्साधकमस्ति । तत आरब्धव्या उत्तरमीमांसेति । नैतदप्युपपन्नम् । ब्रह्मसिद्धिमन्तरेणापि योषा वा व गौतमाग्निरित्यादाविवारोपितरूपेणोपासने प्रतिपत्तिविध्युपपत्तेः । ततो ऽभ्यधिकागङ्काया अभावात्त्रोत्तरमीमांसा ऽऽरब्धव्या ॥

अथ के चित्सिद्धान्तैकदेशिने ऽभ्यधिकागङ्कामेयमाहुः । वेदानालक्षणे ऽर्थो धर्म* इति द्रुवता विधेः प्रामाण्यं दर्शितम् । न च सदेव सोम्येत्यादिवेदानां विधिरहितानां तत्संभवति । न च तेषां सो ऽन्वेष्टव्य इत्यादिविधिभिरैकवाक्यतेति घाच्यम् । भावकर्मार्थवाचिनस्तत्रप्रत्ययस्य तत्र विधायकत्वाभावात् । विधाषपि तत्रप्रत्ययो ऽस्तीति चेत् तथापि नेह विधिः संभवति । तत्रप्रत्ययस्य कर्माभिधायित्वात् । गन्तव्यमित्यादौ तु तत्रप्रत्ययस्य भावार्थस्य प्राधान्येन स्वतन्त्रफलाय विधानं युक्तम् । स्याद्यायो ऽध्येतव्य इत्यत्र कर्माभिधायितव्यप्रत्ययादपि धात्वर्थप्रिययो विधिर्दृष्ट इति चेद् अस्त्वप्राप्तस्याध्यायगतप्राप्तिफलाय तत्र विधिः । प्रकृते तु किं स्वतन्त्रफलाय कर्माभूतब्रह्मणो दृष्टिविधीयते किं वा कर्मकारकगतफलाय । नाद्यः । अथघातादिषत्कर्मकारकद्रव्ये गुणभूताया दर्शनक्रियायाः स्वतन्त्र-

फलाय विधातुमशक्यत्वात् । न द्वितीयः । चतुर्विधं हि कर्मकारके क्रिया-
जन्यफलम् । उत्पत्तिराप्रियंकारः संस्कारश्च । तथात्रौ नित्यप्राप्ते निर्वि-
कारे ब्रह्मणि न विधिं फलं संभवति । नाप्यज्ञानाधर्मादिमलाकर्षण-
घणः संस्कारः शङ्कनीयः । अवेक्षिताज्यस्यैव संस्कृतस्य ब्रह्मणोऽन्यत्र
विनियोगाभावात् ॥

अथात्मनि सकुन्यायेन विधिः संभविष्यति । तथा हि । 'सक्तून्
जुहोतीति क्रतुप्रकरणे श्रयणात्क्रत्वङ्गता सकुहोमस्यावगता । तथाहानि
द्विविधानि अर्थकर्माणि संस्कारकर्माणि च । तत्र कारकाण्यनाश्रित्य स्वात-
न्त्र्येण गृहीतानि प्रयाजादीन्यर्थकर्माणि । व्रीह्यादिकारकगुणभूतानि संस्कार-
कर्माणि । तत्र न तावत्सकुहोमस्यार्थकर्मता व्रीह्मिगुणप्रोक्षणवत्सकुद्रव्यगुण-
भूतत्वात् । नापि संस्कारकर्मता । द्विविधो हि संस्कारः विनियुक्तसंस्कारो
विनियोक्त्यमात्रसंस्कारश्च । तद्यथा व्रीह्मिभिर्यजेतेति विनियुक्तान् व्रीहीनुद्विश्य
विहितः प्रोक्षणादिर्विनियुक्तसंस्कारः । आहवनीये जुहोतीति विनियोक्तुमन्ने-
राहवनीयत्वसिद्धये विहित आधानादिर्विनियोक्त्यमात्रसंस्कारः । तत्र होमेन
भस्मीकृतानां सक्तूनां क्रतुं प्रत्यनुपकारिणां क्रतौ विनियोगासंभवात्त्रोभयविध-
संस्कारोऽप्यत्र घटते । न च सकुहोमवाक्यस्य वैयर्थ्यं युक्तम् । अध्ययन-
विधिपरिगृहीतत्वात् । तस्मात्सक्तूनिति द्वितीयया उच्यते प्राधान्यं विहाय
सक्तुभिरिति तृतीयया परिणामेन सक्तूनां गुणभावं होमक्रियायाः प्राधान्यं
चोपादायार्थकर्मता निरूपिता । तद्वदात्मानमुपासीतेत्यत्राप्यात्मनो विभक्ति-
विपरिणामेनात्मगुणकमुपासनाकर्मैव स्वतन्त्रफलाय प्राधान्येन विधीयते ।
विषम उपन्यासः । दृष्टान्ते हि शब्दतः करणभूता अपि सक्तवोऽर्थतः कर्म-
भूताः । होमक्रियाकृतातिशयस्य भस्मीभाषलक्षणस्य विकारस्य सक्तुषु सद्भा-
वात् । ततो जुहोतीति सकर्मकधातुप्रयोगो युक्तः । दाष्टान्तिके तु यदा-
त्मनोऽर्थतः कर्मत्वं तदोत्पत्त्यादीनां चतुर्णां क्रियाफलानामेकं घक्तव्यं
तच्च निराकृतम् । अकर्मकत्वे चोपासीतेति सकर्मकधातुप्रयोगोऽनुपपन्नः ।
नन्यात्मन्याग्निः क्रियाफलं भविष्यति स्वरूपतो नित्यप्राप्तस्याप्युपासनायाः
पूर्वं प्रतीतितोऽप्राप्तत्वात् । नैतद्युक्तम् । स्वप्रकाशचेतन्यरूपत्वेन प्रतीतितो
ऽपि नित्यप्राप्तत्वात् । अतो विध्यभावादविषयवितार्था वेदान्ता इति धर्मजिज्ञा-

सानन्तरं स्वानं प्राप्नोति तामेतामभ्यधिकाशङ्कां निराकर्तुं ब्रह्मजिज्ञासां तस्य
सिद्धान्तैकदेशिन एवमवतारयन्ति—अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ॥

अथमभिप्रायः । धर्मजिज्ञासानन्तरं ब्रह्म जिज्ञासितव्यं न ज्ञातव्य-
मिति । न च वेदान्तेषु विध्यभावः । कठः कर्तव्य इत्यादिवदात्मा द्रष्टव्य
इत्यादौ कर्मकारकगतफलाय विध्युपपत्तेः । सम्भवति ह्यात्मन्यज्ञानादिम-
लापकर्षणलक्षणः संस्कारः । न च संस्कृतस्यात्मन आज्यादिवदन्यत्र विनि-
योगो ऽपेक्ष्यते । स्वयमेव पुरुषार्थत्वात् । अपुरुषार्थसंस्कारस्यैव विनियो-
गापेक्षत्वात् । तदेवं वेदान्तेषु विध्यभावलक्षणामभ्यधिकाशङ्कां निराकृत्य
प्रतिपत्तिविधिं च समर्थयितुमुत्तरमीमांसारम्भ इति । तदेतत्सिद्धान्तैकदेशि-
मतं पूर्वपक्षिणो नाभिमतम् । तथा हि । सिद्धान्तैकदेशिना विध्यमावलक्ष-
णाभ्यधिकाशङ्काकाले परमा युक्तिरन्ते ऽमिहिता स्वप्रकाशचेतन्यरूपत्वेन
प्रतीतिता ऽपि प्राप्नोत्वान्नोपासनाविधिरिति । सा न युक्ता । यथा हिरण्यं
भार्यमित्यत्र भूषणार्थत्वेन प्राप्तं हिरण्यधारणमभ्युदयार्थत्वेन नियम्यते तद्व-
त्प्राप्तस्याप्यात्मज्ञानस्य कर्तृसमवायिमोक्षफलाय नियमविधिसम्भवाद् हिर-
ण्यधारणस्याप्राप्तिरपि पक्षे ऽस्तीति नियमविधिस्तथास्तु । इह तु स्वरूपचे-
तन्यत्वेनात्मप्रतीतिर्नित्यप्राप्त्वान्न नियमविधिरिति चेत् तर्ह्यनात्मप्रतिभास-
निवृत्तये परिसंख्याविधिरदृष्टार्थः स्यात् । अतो नाभ्यधिकाशङ्का संभवति ॥

P- 934

यच्चाभ्यधिकाशङ्कानिराकरणे तेनैव सिद्धान्तैकदेशिना फलमाविद्या-
दिमलापनयनमुक्तं तदप्यसत् । किं लौकिकात्मज्ञानमाविद्यामपनयति उता-
लौकिकात्मज्ञानम् । आद्ये ऽपि न तावत्स्वरूपमेव तामपनयति । अद-
मिति सर्वदा ऽऽत्मप्रतीतावप्यविद्यानिवृत्त्यदर्शनात् । नापि विधिवलात् ।
तर्ह्यसंभावितपाकेषु कृष्णलेषु विधिवलादपि मुख्यः पात्रो दर्शयितुं शक्यः ।
द्वितीये ऽपि किं तादृशात्मज्ञान*मत्यन्ताप्रसिद्धमुत सामान्यतः प्रसि-
द्धम् अथ वा विशेषतः । नाद्यः । अत्यन्ताप्रसिद्धस्य विध्ययोगात् । यागा-
दायपि हि किं चिदागं दृष्टवतः पुरुषस्य यागत्यसामान्योपाधिना प्रसिद्धौ
सत्यां दृष्टयागव्यक्तिसदृशं यागव्यतयन्तरं प्रतिपत्तुमुद्दिश्यमेव विधीयते ।

* तादृशात्मज्ञानमिति ३ पु. पा. ।

अन्यथा ममेदं कर्तव्यमिति प्रतिपत्त्यसंभवात् । न द्वितीयः । अलौकिका-
त्मज्ञानत्वसामान्याक्रान्तस्य व्यक्तिविशेषस्य कस्य चिदपि पूर्वमननुभूत-
त्वात् । तृतीये ऽपि किं तादृगात्मज्ञानं पुरुषान्तरे विशेषतः प्रसिद्धम् उत
विधेः प्रतिपत्त्यधिकारिण्येव । नाद्यः । पुरुषान्तरप्रसिद्धेरधिकारिण्यं प्रत्यनु-
पयोगात् । न द्वितीयः । अधिकारिणि विशेषतः प्रसिद्धस्यार्थस्य विधिष्वै-
र्यात् । तदेवं सिद्धान्तैकदेशिना ऽभिहितयोरभ्यधिकाशङ्कात्त्रिराकरणप्रका-
रयोरसंगतत्वान्न तेनोत्तरमीमांसाया अगतार्थत्वं प्रतिपादयितुं शक्यम् ॥

✓ अपरे पुनः सिद्धान्तैकदेशिन श्वमगतार्थत्वमाहुः । न वयं
तद्वद्वेदान्तेषु विध्यभावलक्षणाभ्यधिकाशङ्कां भ्रूमः येनोक्तदोषः स्यात् ।
किं तु विधिमभ्युपेत्यैव ब्रह्मासिद्धिलक्षणात् । तथा हि । प्रतिपत्ति-
विध्यपेक्षितानामुत्पत्त्यादीनां चतुर्थीं रूपाणां क्रियाविध्युक्तन्यायेन यदापि
निर्णयः सिद्धः तथापि प्रतिपत्त्यस्य ब्रह्मणः सिद्धवस्तुप्रतिबोधनसमर्थैरपि
प्रत्यक्षादिभिरदर्शनाद्वेदस्य च कार्यमात्रपरस्य सिद्धब्रह्मतत्त्वाप्रतिपादकत्वा-
दारोपितरूपस्य च ब्रह्मण उपासनायां मोक्षलक्षणात्यन्तिकफलासंभवादनुपा-
स्यमेव ब्रह्मेत्येतामभ्यधिकाशङ्कां निराकर्तुमुत्तरमीमांसा ऽऽरब्धव्या ॥

✓ तत्र चैवं निर्णीयते । न कार्यमात्रपरो वेदः । उपासनाविधिपर्येदा-
न्तैर्ब्रह्मणो ऽध्यवगम्यमानत्वात् । यथा रूपप्रत्यायनाय प्रवृत्तं चतुर्द्रव्यमपि
प्रस्थापयति तद्वत् । ननु कथं वेदानामुपासनाविधिपरत्वं न तावदुपासनं नाम
ब्रह्मापरोक्षज्ञानं तस्य परमानन्दसाक्षात्काररूपत्वेन फलभूतस्य स्वप्रवदवि-
धेयत्वात् । नापि दृष्टिज्ञानं तत्र विधेरश्रयणात् । न हि शाब्दज्ञानं कर्तव्य-
मित्येतादृशो विधिः क्व चिच्छ्रूयते । मैवम् । इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादि-
चाक्ष्यानं, 'र्थाद्यपराशं', 'शाब्दज्ञानविधेः, 'पर्ययसामा', '१, ३, ५, ग्यत्थं, यदयः
मात्मेत्यात्मस्वरूपमुद्दिश्य तदिदं सर्वमिति प्रपञ्चरूपत्वविधाने सति आत्मने
ऽचेतनत्वप्रसङ्गेन विधेर्बाहुरभावादात्मनः प्रपञ्चरूपत्वस्यापुरुषार्थत्वात्कथ-
मेतद्वाक्यं विधिपरमिति । यदिदं सर्वमिति प्रतिपन्नं प्रपञ्चमुद्दिश्य तदयमात्मे-
त्यप्रतिपन्नात्मरूपस्यैव विधानात् । नेति नेतीत्यादिवाक्यपर्यालोचनया प्रपञ्चं
प्रविलाप्यात्मैव विधेय इति विशेषनिश्चयात् । यद्यपीदं सर्वं यदयमात्मेत्यत्र
विधिर्न श्रूयते तथापि पूषा प्रपिष्टभाग इत्यादाविव विधिः कल्प्यतामिति ॥

✓ तमेतमप्येकदेशिशास्त्रारम्भप्रकारं पूर्वपक्षी नाङ्गीकुरुते । तथा हि ।

पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र प्रपिष्टो भागो यस्येति समासे यथा प्रमीयमाणो द्रव्य-
देवतासम्बन्धः स्वाविनाभूतं यागं गमयति यागश्च स्वाविनाभूतं विध्यर्थे
नियोगमिति श्रुतसामर्थ्याद्विध्यर्थे प्रतिपन्ने व्यवहारमात्राय पूयेद्विद्येन पिष्ट-
परित्यागः कर्तव्य इत्युपसंह्रियते तद्वदत्र न द्रव्यदेवतासम्बन्धः प्रमीयते
यद्वलाद्विधिः कल्प्येत । अथ मन्येत* यथा विश्वजिता यजेतेत्यादिषु प्रमी-
यमाणो यागनियोगावन्वयानुपपत्त्या चेतनं स्वर्गकामं नियोज्यं कल्पयतः
तथेहापि श्रूयमाणश्चेतन आत्मा यागनियोगो कल्पयतीति । तदसत् ।
अनुपपत्तेरभावात् । अन्तरेणापि यागनियोगो लोकव्यवहारे चेतनस्य दृष्ट-
त्वात् । नियोगाभावे कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वनिर्णयोऽनुपपन्न इति चेद् एव-
मपि न नियोगः कल्पयितुं शक्यः । तत्साधनस्य धात्वर्थस्य कस्य चिद्रूप्य-
भावात् । सो ऽपि कल्प्यतइति चेत् तत्र किं पाकं गमनं करोतीत्येकपा-
कगमनादिसर्वधात्वर्थानुगतः कृत्यर्थः कल्प्यते उत घट्टार्थः कल्प्यते अथ
बोभयम् । आद्ये यदिदं सर्वं तदयमात्मा कर्तव्य इति घट्टव्यक्तिः
स्यात् । तथा च सति अशक्यविधानमापद्येत । न हि निष्पत्तरेणापि घट्टः
पटीकर्तुं शक्यते । अथामी पिष्टपिष्टाः सिंहाः क्रियन्तामित्यथान्यदन्त्या-
कारेण क्रियमाणं दृष्टमिति चेद् एवमप्यचेतिकर्तव्यताया अभावादसंपूर्णो
विधिः । न हि शमादयः प्रपञ्चविलयनेतिकर्तव्यतारूपाः । तेषां घानेति-
कर्तव्यत्वारूपत्वात् । न द्वितीयः । प्रपञ्चे सर्वस्मिन्विधिवलादात्माकारेण
घायमाने ऽपि प्रपञ्चभावस्थानिश्रुतेः । न हि योषिदादिष्वन्यादिरूपेण घाय-
मानेषु योषिदादिभाषो ऽपि निश्रुतः† । न तृतीयः । पक्षद्वयोपप्रसङ्गात् ।
ननु योषिदन्वादिषु मानसो क्रिया न घानम् । इह त्यागसत्यघानेन
पिधीयमानेन प्रपञ्चः प्रविलीनः स्यात् त्यागसत्यघानेन पुरुषभाषप्रविल-
यदर्शनादिति चेत् तर्हि स्यात्सत्यघानस्येयात्सत्यघानस्यापि विधिष्व-
तिरिक्तं किं घित्प्रापकं यत्कथं सत्यघानस्य घस्युत्सत्यस्याविधेयत्वात् । पि-
धायकशब्दव्यतिरिक्ता वेदान्तागताः शब्दास्तत्प्रापका इति चेत् तर्हि

* अथ मन्यते इति २-३ पु. पाठः ।

† भाषो निश्रुत इत्यपि शब्दरहितः पाठः २-३ पु. ।

तेभ्य एव ज्ञानसिद्धेः कृतं विधिना । उत्पन्ने ऽपि ज्ञाने पुनस्ता-
दृशं ज्ञानव्यत्यन्तरं विधीयते । न च विधिवैयर्थ्यम् । मन्त्रोष्ट्रवत्प्राप्स्यापि
पुनर्विध्यनुपपत्तेः । तथा हि । स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यत्र स्वशाखा स्वा-
ध्यायशब्देनोच्यते । अतस्तन्मध्यपातिनो मन्त्रा अपि स्वाध्यायविधिना
पठितव्यतया स्वीकृतास्ते च गृहीतपदपदार्थसम्बन्धस्य स्वार्थे प्रत्यय-
मुत्पाद्य प्रयोजनशून्या व्यवतिष्ठन्ते । न च स्वार्थानुष्ठापकत्वं प्रयोजनम् ।
स्वार्थस्य द्रव्यदेवतास्वरूपस्याननुष्ठेयत्वात् । नापि तत्रमापकत्वम् । ब्राह्मण-
वाक्यैरेव मन्त्रार्थस्य द्रव्यादेः प्रमितत्वात् । ततो निष्प्रयोजनत्वे प्राप्ते श्रुति-
लिङ्गादिभिर्वीह्यादिवन्मन्त्राः सप्रयोजनस्य कर्मणोद्गभावे ऽपि न विनियु-
ज्यन्ते । तत्रैन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत्यस्मिन् ब्राह्मणे गार्हपत्यमिति द्विती-
याश्रुतिः कदा चन स्तरीरसीत्येतन्मन्त्रस्येन्द्रप्रकाशनसमर्थस्यापि गार्हपत्यो-
पस्थाने विनियोगं बोधयति । श्रुतसामर्थ्यलक्षणाल्लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वात् ।
गार्हपत्यसदनं दामीत्ययं मन्त्रस्तु मन्त्रलिङ्गाद्वर्हिर्लवने विनियुज्यते । एवं
वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिरपि तत्र तत्र मन्त्रा विनियुक्ताः । ते च मन्त्राः
केनोपकारेण प्रधानापूर्वसिद्धेरुपकुर्वन्तीति वीचायामनुष्ठानापेक्षितद्रव्यदेवता-
दिस्मारणेनेति कल्पनीयम् । दृष्टोपकारे सत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेः । संभवति
हि हुंफडादिव्यतिरिक्तमन्त्रैर्यस्मृतिः । तदध्ययनस्यार्थावबोधपर्यन्तत्वात् ।
यद्यपि ब्राह्मणवाक्यैर्द्रव्यदेवतादिस्मृतिः संभवति तथापि मन्त्रैरेव स्मृताव-
दृष्टविशेषः कल्पनीयः । अन्यथा मन्त्राणामानर्थक्यप्रसङ्गात् । अध्ययनविध्यु-
पातानां तदयोगात् । एवं च सति प्रयोगविधिः सर्वैरङ्गैरपूर्वोपकारं कार-
यन्मन्त्रैरर्थज्ञानलक्षणमुपकारं कारयति । तत्र यथा प्रयोगवचनो मन्त्रैरेध्य-
जन्तकान्तोबद्धज्ञानान्निरिक्तपूर्वोपकारिज्ञानान्तरमनुष्ठापयति तथा ऽपि
मोक्षोपकारिब्रह्मज्ञानव्यत्यन्तरमनुष्ठापयति । न चात्र दार्ष्टान्तिके तद्वत्प्रयोग-
विधिर्नास्तीति शङ्कनीयम् । तस्य संपादनितुं शक्यत्वात् ॥

✓ ननु सर्वैरङ्गैरेव कर्मणि विनियोगोत्तरकालमधिकारसम्बन्धे सति

पश्चात्प्रयोगविधिरन्विष्यते इह तूत्पत्त्यादिविधिषयाभावे कथं प्रथमत एव
प्रयोगविधिःसंपादनमिति चेद् न । उत्पत्त्यादिविधिषयस्याप्यत्र सुसंपादत्वात् ।
तथा हि । वेदान्तवाक्येनात्मज्ञानं कुर्यादित्येषं वेदान्तशब्दलक्षणकरणेन

विशिष्टस्यात्मज्ञानस्य स्वरूपबोधउत्पत्तिविधिस्तावदध्याह्रियते । न च वाच्यं
विशिष्टप्रतीतेः नेत्यतिविधित्वं संभवति स्वरूपमात्रबोधकत्वादुत्पत्तिविधे-
रिति । सोमेन यजेतेत्यत्र विशिष्टोत्पत्तिविधेरङ्गीकृतत्वात् । तत्र हि सोमशब्दो
यागविशेषनामधेयं गुणधात्री वेति विचार्य वल्लीविशेषे रूढस्य यागनामत्वासं-
भवाद्गुणवाचित्वं निर्धारितम् । तत्र यद्यपि दध्ना जुहोतीतिवत्सोमेन यजेते-
त्युक्ते गुणसंबन्धः प्रतीयते तथाप्यग्निहोत्रं जुहोतीतिवत्पृथगुत्पत्त्यश्रयणात्सो-
मगुणविशिष्टयागोत्पत्तिविधिरिति अङ्गीकर्तव्यम् । तद्वत्प्रकृते ऽपि विशिष्टो-
त्पत्तिविधिः किं न स्यात् ॥

स एवोत्पत्तिविधिः पर्यालोचितो नियोगाधिकारप्रयोगाख्यविधिचया-
कारेण संपद्यते । प्रथमं तावदुत्पत्तिविधिबोधितमात्मज्ञानं कथमिति जिज्ञा-
सायां फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति न्यायेन फलवदात्मज्ञानप्रकरणपठि-
तशमादीनि फलानि इतिकर्तव्यत्वेन विनियोजयन्नङ्गाङ्गिसंबन्धबोधकत्वादु-
त्पत्तिविधिरेव विनियोगविधिः संपद्यते । ततः शमादीतिकर्तव्यतानुगृहीते-
र्येदान्तवाक्यकरणैरात्मज्ञानं कुर्यादित्येवंरूपेण निष्पन्नः स एव विनियोगवि-
धिः साङ्गे कर्मणि ममेदं कर्तव्यमिति प्रतिपत्तारमधिकारिणमाकाङ्क्षन्नर्थवा-
दगतं मोक्षं फलत्वेन रात्रिसचन्यायेनोपसंहृत्य मोक्षकामः कुर्यादित्येवमधि-
कारविधिः संपद्यते । रात्रिसचे ह्येवमर्थवादः श्रूयते । प्रतितिष्ठन्ति ह वै
यष्टता रात्रीरुपयन्तीति । तत्राश्रुतत्वादधिकारी कल्पनीयः । स किं स्वर्ग-
कामो भवेत् किं वा ऽऽर्थवादिकप्रतिष्ठाकाम इति संदेहः । तत्र विश्वजि-
ज्ञायेन स्वर्गकामः प्राप्नोति । विश्वजिता यजेतेत्यत्र फलस्याश्रुतस्यापेक्षायां
स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति * सूत्रेण क्व चिन्नियोज्यविशेषो-
पणत्वेन श्रुतः स्वर्ग इतरत्रापि फलत्वेन कल्पनीयः सर्वेषां स्वर्गार्थित्वा-
विशेषादिति निर्णीतम् । तथा रात्रिसचे ऽपि स्वर्गः फलं तत्कामो ऽधिकारि-
रीति पूर्वपक्षे प्राप्ते फलमाशेषो निर्देशादिति † सूत्रेणैतत्संराद्धान्तितम् । विश्व-
जिज्ञासो फलस्योत्पत्तौ अश्रयणात् स्वर्गः कल्प्यतां नाम रात्रिसचे त्यर्थवादनि-
र्दिष्टा प्रतिष्ठेव फलम् । सार्थवादेनेव वाक्येन नियोगप्रतीतेः । अर्थवादानां

* कैमिनिसूत्र ४ अ. ३ पा. १५ सू. १

† कैमिनिसूत्र ४ अ. ३ पा. १८ सू. १

विध्यैकवाक्यताया अर्थवादाधिकारये * निर्णीतत्वात् । तत आर्थवादिकप्रति-
 ष्टाकामो यथा रात्रिसत्त्वे ऽधिकारी तथा तरति शोकमात्मविदित्याद्यर्थवादा-
 धगतमोक्षकाममधिकारिणं संपादयन्नधिकारविधिः स्यात् । ततः स एव
 साङ्गतत्वज्ञानमधिकारिणा ऽनुग्राहयन्नयोगविधिः संपद्यते । ततः प्रयोग-
 विधिबलान्मन्त्रवद्वेदान्तशब्दाः प्रथमतः स्वार्थमात्मानमवबोद्ध्या ऽपि पश्चा-
 दपूर्वोपकारिविधेयज्ञानव्यक्त्यन्तरे पर्यवस्थास्यन्ति । न च धाच्यं मन्त्राणा-
 मपूर्वोपकारिप्रत्ययमात्रे तात्पर्यं स्वार्थस्य ब्राह्मणवाक्यैः प्रतिपादितत्वात् ।
 वेदान्तानां तु स्वार्थं ऽपि तात्पर्यं वक्तव्यम् । अन्यतो ऽप्राप्तत्वात् । अतो
 न विधेयप्रत्यये तात्पर्यमिति कुल्याप्रणयनन्यायेनोभयार्थत्वाविधेयत्वात् ।
 यथा शाल्यर्थे कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्य एव पानीयं च पीयते तद्वत् ॥

ननु स्यायिनां कुल्यादीनां युगपत्क्रमेण वा ऽनेककार्यकारित्वमस्तु ।

उपलभ्यमानत्वात् । शब्दस्य तु न तावत्क्रमकारित्वं क्व चिदपि विरम्य ध्याया-
 रानुपलम्भात् । नापि युगपदर्थद्वये तात्पर्यं प्रत्यक्षेण दृश्यते । न्यायतस्तत्क-
 ल्पने च न युगपद् न्यायद्वयप्रवृत्तिः संभवतीति चेद् न । प्रयाजयाक्येप्यर्थद्वये
 तात्पर्यस्याङ्गीकृतत्वात् । समिधो यजति तनूनपातं जयति इडो यजति घर्हि-
 र्यजति स्वाहाकारं यजतीति पञ्चवाक्यानि पञ्च प्रयाजान् क्रमं च तदनुग्रा-
 नस्य बोधयन्तीति ह्यङ्गीकृतम् । अतः प्रयाजयाक्यघटुभयार्था वेदान्तशब्दा
 मन्त्रवदपूर्वोपकारिणि ज्ञानव्यक्त्यन्तरे विधेये पर्यवस्थास्यन्तीति । अत्रोच्यते ।
 वेदान्तानां विधेयसमर्पकतायां न स्वार्थपरता संभवति । विधायकस्य योपि-
 दन्यादिवाक्यस्य स्वार्थपरत्वादर्थनात् । योपिदादिपदार्थस्य लोकसिद्धतया
 न तत्र स्वार्थपरता इह तु विधिब्रह्मणोरलौकिकत्वादुभयपरत्वं वेदान्तज-
 न्यज्ञानस्य स्यादिति चेत् किमत्र वेदान्तेषु या ज्ञानव्यक्तिर्विधीयते सैव
 वेदान्तार्थभूतं ब्रह्मस्वरूपं प्रमापयति उत ज्ञानव्यक्त्यन्तरम् । आद्ये विहदु-
 षिकद्वयापत्तिलक्षणं वैद्व्यं ब्रह्मणः प्रसज्येत । प्राधान्यमुपादेयत्वं विधेयत्वं
 चेत्येकं षिकम् । गुणभाषमुद्देश्यत्वमनुयायत्वं चेत्यपरं षिकम् । तत्र प्रमाय-
 कस्य ज्ञानस्य प्रमेयार्थतया प्रमेयस्य ब्रह्मणः प्राधान्यम् । तथा कस्य ज्ञानमि-

त्यपेक्षायां ब्रह्मणो ज्ञानमित्येवं विधेयज्ञानं प्रति व्यावर्तकतया तदर्थस्य ब्रह्मणो गुणभावः । तथा प्रमाणविषयस्य ब्रह्मणः प्रमाणजन्यातिशययोगित्वाकारेण साध्यत्वादुपादेयत्वम् । तथा स्वभावतः सिद्धत्वाद् ब्रह्मण* उद्देश्यत्वम् । तथेदानीं प्रमाणविषयस्य ब्रह्मणः पूर्वमज्ञाततया ऽङ्गीकार्यत्वाद्विधेयत्वम् । तथेदानीमुद्देश्यस्य ब्रह्मणः पूर्वं ज्ञातत्वाद्नुवाद्यत्वम् । तदेवं विधेयज्ञानमेव ब्रह्म-प्रमाणकमित्यास्मिन्नाद्यप्ये वैरूप्यं दुर्वारम् । अस्तु तर्हि द्वितीयः पक्षः । वेदान्तेभ्य उत्यन्नं प्रथमज्ञानं ब्रह्मपरं द्वितीयज्ञानं विधेयतया विधिपरमिति । नायमपि पक्षः समीचीनः । शब्दस्योभयपरत्वाभावे तज्जन्यज्ञानस्यासकृ-ज्जातस्याप्युभयपरत्वानुपपत्तेः । न च शब्दस्योभयपरत्वं प्रयाजवाक्यदृ-ष्टान्तस्य निराकरिष्यमाणत्वात् ॥

ननु वैरूप्यप्रसङ्गे न दोषमावहति । अन्यथा गुणकर्मविधाना-
नुपपत्तेः । तथा हि । कृत्वङ्गभूतव्रीह्यादिकारकसंस्कारार्थानि कर्माणि
गुणकर्माणि । तत्र व्रीहीणामन्यार्थत्वसिद्धत्वात्तत्त्वलक्षणानि गुणत्वो-
द्देश्यत्वानुवाद्यत्वानि तावद्विद्यन्ते । यागक्रियां प्रति कारकत्वादन्या-
र्थत्वम् । मानान्तरगम्यत्वात्सिद्धत्वात्तत्त्वे । तथा शेषित्वसाध्य-
त्वाज्ञातत्वलक्षणानि प्राधान्योपादेयत्वविधेयत्वानि प्रोक्षणक्रियावशाद् व्री-
हीणामत्र संभविष्यन्ति । प्रोक्षणस्य व्रीह्यर्थत्वाद् व्रीहीणां शेषित्वम् । प्रोक्षणज-
न्यातिशयवदाकारेण पूर्वमसिद्धत्वात् साध्यत्वाज्ञातत्वे । तत्र गुणत्वोद्देश्य-
त्वानुवाद्यत्वाख्यं चिकं व्रीहिशब्दात्प्रतीयते । प्राधान्योपादेयत्वविधेयत्वाख्यं
चिकं प्रोक्षणक्रियाजन्यातिशयवाचिद्वितीयाविभक्त्या प्रतीयते । ततो व्रीहिप्रो-
क्षणादिषु गुणकर्मस्वेकस्यां प्रमितौ विरुद्धचिकद्वयापत्तिदुर्वारोति नेयं दोषाद्य-
हेति चेद् मैवम् । न तत्र क्रियाजन्यातिशयो विभक्तिगम्यः किं तु व्रीह्य-
प्रक्रियाविध्यनुपपत्तिगम्यः । अतः शब्दे ज्ञाने गुणत्वोद्देश्यत्वानुवाद्यत्वा-
येव प्रतीयन्ते प्राधान्योपादेयत्वविधेयत्वानि त्वयौपत्येति ज्ञानभेदात् तत्र
वैरूप्यप्रसङ्गः । प्रकृते ऽपि तर्हि ब्रह्मज्ञानविधेयज्ञानयोर्मैदादविरोधो ऽस्त्वि-
तं चेद् न । व्रीह्यादादिव ब्रह्मणि मानान्तरस्यासंभवात् । न हि सामयो-

भेदमन्तरेण कार्यभेदः संभवति । अथोच्येत विधायकपदव्यतिरिक्तपदसमु-
दाये ब्रह्मस्वरूपं प्रथमतः प्रतिपाद्य पुनस्तदनुवादज्ञानं जनयित्वा तस्य
ज्ञानस्य विधिविषयत्वसमर्पणेन पुनर्विधायकपदेन पदैकवाक्यतां गच्छति
ततः प्रमाणभेदसिद्धिरिति । नैतद्युक्तम् । पदैकवाक्यतायाः प्राग् वाक्यरू-
पस्य पदसमुदायस्य प्रमाणत्वायोगात् । अथात्र ब्रह्मवाक्यं ज्ञानविधिवाक्यं
चेति द्वेषा विभज्य पश्चादर्थवादविधिवाक्ययोरिव वाक्यैकवाक्यता कल्प्येत
तदसत् । अर्थवादानामफलानां विध्यैकवाक्यत्वे ऽपि ब्रह्मवाक्यस्य स्वत-
स्य पुरुषार्थपर्यवसायिनस्तदयोगात् । अथ प्राथमिकशब्दज्ञानस्य परोक्षत्वे-
नाफलत्वात्फलभूतापरोक्षानुभवहेतुत्वाभावात्तद्वेतुज्ञानं विधेयम् * । ततो ब्रह्म-
वाक्यस्य तद्विध्यैकवाक्यत्वं युक्तमिति चेत् तर्हि यागस्य व्रीह्यादिवद्विधी-
यमानज्ञानस्य किं चित्करणकारकं यक्तव्यम् । तच्च न संभवति त्वन्मते
शब्दस्य परोक्षज्ञानोपपत्त्यात् । इन्द्रियादीनां च ब्रह्मगोचरत्वाभावात् ॥

अथ मतं शब्दज्ञानस्यापरोक्षानुभवहेतुता यद्यपि स्यतो न दृश्यते
तथापि विधिबलाद्ब्रह्मिष्यति ततः शब्द एव विधेयज्ञानकरणमिति । तदयु-
क्तम् । किमत्र शब्दजन्यं प्राथमिकं ब्रह्मज्ञानं विधेयमुत तेन ज्ञानेनायगतं
ब्रह्मोद्दिश्य प्रत्ययसंतानः । नाद्यः । विधेयज्ञानस्यैव ब्रह्मप्रमाणकत्वे वैक-
ल्पस्य दर्शितत्वात् । न द्वितीयः । प्रत्ययसंतानस्याश्रुतत्वात् । आत्मैत्येषो-
पासीतेत्यादौ प्रत्ययसंतानरूपस्थोपासनस्य विधिः श्रूयतइति चेद् न । स्यभा-
वसिद्धप्रत्ययमुद्दिश्य तस्यालौकिकात्मलक्षणविषयप्रतिपादने वाक्यतात्पर्यात् ।
एवकारयोगादात्मनः प्रतिपाद्यत्वनिर्णयात् । तदुक्तम् ।

यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।

तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम् ॥ इति ।

न चैतद्वाक्यमात्मानं तदुपासनं च प्रतिपादयितुं शक्नोति वाक्यभेद-
प्रसङ्गात् । न च निदिध्यासितव्य इति वाक्यमुपासनां विदध्यात् । आत्म-
प्रतिपादकवाक्यमध्ये पठितस्य तस्य स्तुतिपरत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदा-
पत्तेः । नन्वात्मन्नेषात्मानं पश्येदिति ज्ञानविधानेन संतानविधिरुपलभ्यते ।

* हेतुत्वाभावाच्च सर्वथा नन्दपि किं चित् तद्वेतुज्ञानं विधेयमिति ३ पु पाठः ।
२ पु तु सर्वथा नन्दपि किं चिदिति कुवदमितम् ।

ज्ञानस्य सर्वत्र प्रवाहेणाविनाभावादिति चेद् न । अविनाभावासिद्धेः ।
 क्व चित्तुरोर्वर्ति वस्तु सकृद्दृष्टवतो ऋटिति प्रत्यङ्मुखत्वादिदर्शनात् । अथा-
 पि दर्शपूर्णमासप्रकरणे मलवद्वाससो व्रतकलापविधानवदात्मप्रकरणे संतान-
 रूपं निदिध्यासनं विधातुं शक्यतइति चेद् एवमपि संतानस्याप्रमाण-
 स्यापरोचानुभवहेतुत्वासंभवात् शब्दज्ञानाद्विशेषः सिध्येत् । न च मृतपु-
 चादेर्भावनाधिक्यादापरोक्षं दृष्टमिति वाच्यम् । तत्र विषयस्यासंप्रयुक्तत्वेन
 तदापरोक्षस्य भ्रान्तत्वात् । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति नि-
 प्ललं ध्यायमान इति श्रुत्या ध्यानस्यापरोचानुभवहेतुत्वमुक्तमिति चेद्
 मैवम् । नात्र ध्यायमानः पश्यतीत्येवमन्वयो येन ध्यानं दर्शनहेतुः स्याद्
 अपि तु ध्यायमानो ज्ञानप्रसादेन पश्यतीति । ज्ञानशब्देनाचान्तःकरणमु-
 च्यते ज्ञायते ऽनेनेति व्युत्पत्तेः । तस्य प्रसाद ऐकाग्र्यं तच्च सहकारिकारणम् ।
 लोके दुर्ज्ञेयवस्तुदर्शने चित्तैकाग्र्यसहायापेक्षाया दृष्टत्वात् । एवं च सहका-
 रिभूतचित्तैकाग्र्यस्य प्रत्ययसंतानरूपं ध्यानं साधनमित्युक्तं भवति । न चैव-
 मशुतान्वयकल्पनमयुक्तमिति वाच्यम् । अदृष्टानुपपन्नार्थकल्पनादन्वयमाचवे-
 परीत्यकल्पनस्य लघीयत्वात् । न ह्यन्यत्र ध्यानस्यापरोक्षप्रमितिहेतुत्वं
 दृष्टं नाप्युपपन्नं ध्यानस्य प्रमाणरूपत्वाभावात् । साक्षात्कारस्य तु प्रमाण-
 भूतः शब्द एव कारणमिति पूर्ववर्णके विद्याप्राप्तिवादे तं त्वोपनिषदमिति
 तद्विप्रत्ययमुपजीव्य सिद्धान्तिना समर्थितम् । अतः शब्दज्ञानस्य तत्सं-
 तानस्य वा नापरोचानुभवकरणतया विधेयत्वसंभवः ॥

यदुक्तं प्रयाजवाक्यवद्वेदान्तानामुभयार्थत्वे सति ब्रह्मप्रतिपादनं विधे-
 यज्ञानव्यतयन्तरपर्यवसानं च भविष्यतीति । तदपेशलम् । दृष्टान्तासिद्धेः ।
 प्रयाजा एव हि तत्र शब्दगम्यास्तदनुष्ठानक्रमस्त्वर्थापतिगम्यः । ननु न ताव-
 त्प्रयाजा एव क्रमः । तेषां क्रमशब्दानभिधेयत्वात् । नापि तदतिरिक्तः क्रमः
 सुनिरूपः । एकैकस्मिन्प्रयोजने क्रमादर्शनात् । सयोगवदनेकाश्रितः क्रम इति
 चेद् न । तथा सति सयोगिनोरिय प्रयाजानां योगपद्याप्रसङ्गात् । योगपद्ये च
 कालकृते क्रमव्याघातात् । मैवम् । लोकप्रसिद्धस्य क्रमस्यापह्नवायोगात् ।
 कालकृतक्रमत्वादेवाश्रययोगपद्यानपेक्षत्वात् । यदि देशकालयन्मूपाधिपरा-

मर्थमन्तरेण स्वतन्त्रः क्रमो न दृश्येत तर्हि कदेशोपाधिकेषु वृक्षेषु वनव्यवहारवत्संनिहितानेकवयोपाधिकेषु प्रयाजेषु क्रमव्यवहारो ऽस्तु । अथाऽनुष्ठेयपदार्थानामनियन्त्रस्वभावत्वाद्देशकालवस्तुकृतः क्रमो न संभवेत् तर्हि याव्यपाठक्रम एव स्मर्यमाणो ऽनुष्ठेयपदार्थे ऽप्युपकल्पताम् * । ननु कथमयं क्रमो ऽनुष्ठेयविशेषतया प्रमीयते विधायकाभावात् । प्रयोगवचनस्य तद्विधायकत्वे परस्परश्रयत्वप्रसङ्गात् । विहिते प्रयोगविधिः प्रयोगविधौ च तद्विधिकल्पनेति । नैप दोषः । एकस्य कर्तुर्युगपदनेकपदार्थप्रयोगानुपपत्त्या क्रमस्य प्रमीयमाणात्वात् । ततः प्रयाजवाक्यानामेकार्थपरत्वान्न तदृष्टान्तेन वेदान्तानामर्थद्वयपरत्वं संभवति †

यदप्युक्तम् उपासनाविधिपरिवेदान्तेर्ब्रह्माप्यवगम्यते रूपप्रत्यायकेन चक्षुषा द्रव्यस्यापि प्रतीतिदर्शनादिति । तदप्यसत् । यथा प्रतिवस्तु संप्रयोगनिरपेक्षमेव प्रमाणं चक्षुर्न तथा प्रतिपदार्थे प्रमाणं शब्दः किं तु यच्च तात्पर्ये तच्च संभूयैव प्रमाणम् । तथा च विधिपरा वेदान्ताः कथं ब्रह्मावगमयेयुः । नन्वेवं तर्हि वेदान्तशब्दा ब्रह्मस्वरूपं मा प्रमापयन्तु किं तु विधायकपदजन्यविधिप्रमितिविषयत्वेनैव ब्रह्मज्ञानं समर्पयन्तु ब्रह्मस्वरूपं त्वर्थोपत्त्या सेत्स्यति विधेयज्ञानस्य ज्ञेयभूतब्रह्मस्वरूपमन्तरेणानुपपत्तेरिति चेद् महद्विदं न्यायविचारकौशलमायुष्मतः यदेकस्मिन्विषये ब्रह्मस्वरूपस्थे प्रथमप्रतिपत्तिः प्रमाणं तस्मिन्नेव द्वितीयज्ञानं न प्रमाणमिति । तथा श्रुतिर्न प्रमाणं श्रुत्यर्थोपनिश्च प्रमाणमिति । अथ श्रुतिर्विधिशेषत्वाद् स्वार्थं प्रमाणं श्रुत्यर्थोपनिश्चनन्यशेषत्वात् † प्रमाणम् इत्युच्येत एवमपि नात्र ब्रह्म सिध्येत् । वाचं धेनुमुपासीतेत्यादाविव विधेयज्ञानस्य वास्तवज्ञेयमन्तरेणाप्युपपत्तेः । स्वतः प्रामाण्यमाश्रित्य विधेयज्ञानाद् ब्रह्मसाधने तथैव सिद्धार्थपदजन्यप्राथमिकज्ञानाद् ब्रह्म किं न सिध्येत् । तत्सिद्धौ च तावत्तैव मुक्त्युपपत्तौ विधिवैयर्थ्यम् । अथ विधेयज्ञानस्वारोपितविषयतायामदृष्टफलकल्पनात् ‡ ततो विषयप्रमितिलक्षणं दृष्टफलं कल्प्यतइति चेद् न । सकलप्रमाणविरोधप्रसङ्गात् । तदेवमत्यन्तदुष्टस्य प्रतिपत्तिविधेर-

* पदार्थेषूपरज्यतामिति २ पु० पाठः । पदार्थेषूपरज्यते इति ३ पु० पाठः ।

† अनन्यपरत्वादिति २ पु० पाठः । ‡ कल्पना स्यादिति २ पु० पाठः ।

ध्याहर्तुमशक्यत्वादिदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिवेदान्तेर्मन्त्रैरिव प्रयोगवचनेन न ज्ञानव्यत्यन्तरमनुष्ठापयति ततो नानेनापि सिद्धान्तैकदेशिना वेदान्तविचारस्यागतार्थत्वं सुसंपादम् । नन्वध्ययनविध्युपात्तानां वेदान्तानां धर्मब्रह्मविषयत्वाभावे * सत्यानर्थक्यं स्यादिति चेद् मैवम् । यद्यपि वेदान्तानां सिद्धब्रह्मस्यरूपाबोधकत्वान्नास्ति ब्रह्म तथापि न वेदान्तवैष्यं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टस्याहंप्रत्ययगम्यस्य जीवात्मनो विद्यमानैः कर्तृत्वादभिरविद्यमानैश्चान्तर्गामित्वब्रह्मत्वादिभिर्वेदान्तोक्तसमस्तगुणैर्विशिष्टतयोपासनेत्यतिविधौ शमदमादीतिकर्तव्यतोपसंहारेण विनियोगविधौ भोक्तृकामिनियोज्यसंबन्धितया ऽधिकारविधौ साङ्गे कर्मण्यधिकारिण्यनुष्ठापकतया प्रयोगविधौ च वेदान्तानां पर्यवसानाङ्गीकारात् । तत्र विध्यपेक्षितन्यायस्य सर्वस्य पूर्वतन्त्रएव गतत्वादभ्यधिकाशङ्काया अदर्शनात्तैवारब्धव्योत्तरमीमांसेत्येवं पूर्वः पत्रः ॥ १ ।

✓ अत्राभिदधमहे । किं सिद्धे व्युत्पत्त्यभावाद्देदान्तानामुपासनाक्रियापरत्वमुच्यते किं वा जैमिन्यादिवचनसामर्थ्यात् । तत्राद्यः समन्वयसूत्रे निराकरिष्यते । न द्वितीयः । वेदान्तानां जैमिन्यादिभिरविचारितत्वात् । अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्र हि सूत्रे भाष्यकारादिभिर्धर्ममात्रविचारप्रतिज्ञापरत्वेनाधिकारणमाचितं न तु कृत्स्नवेदार्थविचारप्रतिज्ञापरत्वेन । तथा हि । धर्ममीमांशाशास्त्रं विषयः ततः किमारम्भणीयं न वेति संदेहः । तदर्थमर्थान्तरं चिन्त्यते अध्ययनविधिरदृष्टार्थं दृष्टार्थं वेति । तत्रादृष्टार्थं इति तावत्प्राप्तम् । दृष्टफलसाधने भोजनार्थं विध्यदर्शनात् । अध्ययनक्रियाकर्मणि स्वाध्याये संस्कारप्राप्तिलक्षणं दृष्टफलं संभवेत् । कथमदृष्टार्थतेति चेद् मैवम् । न तावत्संस्कारः संभवति संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य कुच चित्कृतौ विनियोगादर्शनात् । नापि प्राप्तिः । अक्षरग्रहणमात्ररूपायाः प्राप्तेः स्वयमफलत्वात्फलान्तरसाधनत्वाच्च । अर्थवबोधसाधनं तदिति चेत् तर्ह्यर्थवबोधोपाक्षरग्रहणयोः साध्यसाधनभाषस्य लोकसिद्धत्वाद्धिविधैयर्थ्यम् । यदि कर्मकारकगतफलाभावे कर्माभिधायितव्यप्रत्ययेन कर्मप्रधानो विधिर्न संभवेत्

तर्हि सक्तुन्यायेनाधीयीतेति * वैपरीत्यं कल्प्यताम् । न च फलाश्रवणादध्य-
यनस्य कथमदृष्टार्थेतेति वाच्यम् । यदृचो ऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितृन्
स्वधा अभिसंभवति † यद्यज्जुंषि घृतस्य कुल्या इत्यादिना ब्रह्मयज्ञरूपजपा-
ध्ययनफलत्वेन श्रूयमाणस्य घृतकुल्यादेरध्ययनत्वसाम्येन प्रथमाध्ययने ऽप्य-
तिदेष्टुं शक्यत्वात् । ततो रात्रिसचन्यायेन घृतकुल्यादिकामः स्वाध्यायेना-
धीयीतेत्येवं विधिः संपद्यते । यदि के विदर्थवादफलातिदेशं नेच्छन्ति तर्हि
तन्मते विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गः कल्पनीयः । तदुक्तम् ।

विना ऽपि विधिना ऽदृष्टलाभान्न हि तदर्थता ।

कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात्स्वर्गो विश्वजिदादिवत् ‡ ॥ इति ।

न चादृष्टार्थत्वे ऽपि स्वाभाविकस्वार्थोवबोधसामर्थ्यस्य का हानिरिति
वाच्यम् । अन्यार्थस्यापि स्वार्थपरतायां मन्वार्थवादयोरतिप्रसङ्गात् ।
तस्मादान्नायस्याविवक्षितार्थत्वादुर्मस्य च प्रत्यक्षाद्यविषयत्वात् प्रमाणांनु-
याहकतर्करूपस्य विचारस्यानुयाह्यप्रमाणाभावे निरालम्बनत्वान्न शास्त्रमा-
रम्भणीयमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते राद्धान्तं द्रूमः ।

लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टफलकल्पना ।

विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति § ॥

लभ्यते हि कर्मकारके स्वाध्याये द्विविधं दृष्टफलमध्ययनक्रियाज-
नितं फलयदर्थोवबोधहेतुभूतप्राप्तिः संस्कारश्च । अर्थोवबोधार्थोचरयहणयोः
साध्यसाधनभावस्य लोकसिद्धत्वे ऽपि न विधिवैयर्थ्यं नियमार्थत्वात् । न
च संस्कृतस्य विनियोगाभावः । क्रतुविध्युपादानप्रमाणादेव विनियोगसिद्धेः ।
क्रतुविधिर्हि स्वविषयावबोधमपेक्षमाणस्य जनकतया संस्कृतं स्वाध्याय-
मुपादत्ते । ननुपादानप्रमाणं ज्ञानस्य जनकतया स्वाध्यायमाचमादत्ते न संस्का-
रमिति चेत् सत्यं तथापि कर्मप्रधानाध्ययनविधिसामर्थ्यादेव संस्कृत-
स्वाध्यायजन्यविशिष्टज्ञानवतैवानुष्ठितो यागो ऽप्यै जनयतीति कल्प्यते ।
प्रधानघटनङ्गस्याप्यध्ययनस्य क्रतूपकारित्वमविरुद्धं तत उभयविधिसाम-

* सक्तुन्यायेन स्वाध्यायेनाधीयीतेति २ पु० पाठः । † अभियदन्तीति २ पु० पाठः ।

‡ शास्त्रदीपिका अ० १ पा० १ सू० १ ।

§ शास्त्रदी० अ० १ पा० १ सू० १ ।

कर्मकारकप्रधानेति २ पु० पाठः ।

शास्त्रारम्भसाधने पूर्वमीमांसाप्रथमसूत्रस्य धर्मविचारपरत्वोक्तिः । १२५

ध्याद्विवक्षितार्थौ लभ्यते । एवं च यथाश्रुतकर्मकारकगतदृष्टफलसंभवे सक्तु-
न्यायेनाश्रुतकरणत्वकल्पनमदृष्टफलकल्पनं चान्याय्यम् । ननु तद्व्यप्रत्ययेन
प्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्तमपूर्वमभिधीयते न तु कल्पतइति चेद् मैवम् ।
अपूर्वाभिधायितव्यप्रत्ययः स्वाध्यायगतत्वेनैवापूर्वमभिदध्यात्नाध्ययनगत-
त्वेन । तद्व्यप्रत्ययस्य कर्मभूतस्वाध्यायपरत्वात् । अपूर्वस्य धात्वर्थजन्य-
त्वनियमे ऽपि तदुपरक्तत्वानियमेन स्वाध्यायगतत्वमविरुद्धम् । नन्वादृष्ट-
र्थत्वे स्वाध्यायस्य विवक्षितार्थता न स्यात् । विपनिर्हृणादिकार्यान्तरवि-
नियुक्तमन्त्रादिवदिति चेद् न । तथा सत्यध्ययनविधिवाक्यस्याप्यविवक्षिता-
र्थत्वाद्दृष्टार्थतया ऽध्ययनविधानमित्येतादृशं त्वन्मतमपि न सिध्येत् ।
अथोच्येत अध्ययनवाक्यस्यादृष्टत्वार्थत्वं तस्यार्थविवक्षाप्रतिबन्धकं न भवति ।
स्ववाक्यार्थमध्ययनावच्छिन्नफलभावनाहूपं प्रत्येवाध्ययनविधिना ऽध्ययनवा-
क्यस्य विनियुक्तत्वात् । न हि मन्त्रेष्वपि विनियुक्तत्वमात्रमविवक्षितार्थत्व-
प्रयोजकं किं तु स्वार्थादन्यत्र विनियुक्तत्वम् । न चाध्ययनवाक्यं स्वार्थाद-
न्यत्र विनियुज्यते तेन स्वार्थपरस्य तस्य कस्मादविवक्षितार्थता स्यात् ।
ज्योतिष्टोमादिवाक्यानि तु यागाद्यवच्छिन्नफलभावनाहूपात्स्वार्थादन्यत्राध्य-
यनावच्छिन्नफलभावनायामध्ययनविधिना विनियुज्यन्ते ततो मन्त्राणामिवा-
न्यत्र विनियुक्तस्यादृष्टार्थस्य स्वाध्यायस्यार्थविवक्षाप्रतिबन्धो दुर्वार इति ।
नैतद्युक्तम् । न तावद्दृष्टार्थत्वेनार्थविवक्षा प्रतिबध्यते । स्वतन्त्रादृष्टस्य नि-
रपेक्षस्यर्गादिफलजनकस्य कथं चित्प्रतिबन्धकत्वशङ्कायामप्यत्र तदभावात् ।
अत्र हि स्वाध्यायगतकर्मत्वप्रतीतिनिर्वाहाय कर्मगतमदृष्टमवश्यं कल्पनीयं
तस्य च कर्मद्वारेणैव फलमपेक्षितमित्यक्षरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोध एव तत्फलं
स्यात् । तथा चात्रादृष्टं नार्थविवक्षाया बाधकं प्रत्युत साधकमेव । कर्मगतादृष्ट-
स्यापेक्षनीयत्वे तस्यादृष्टार्थावबोधलक्षणफलेत्यादनेन चरितार्थतायां च ततो
ऽतिरिक्तस्वतन्त्रादृष्टं तत्फलं वा कल्पयितुमशक्यं गौरवप्रसङ्गात् । नाप्यन्यत्र
विनियोगो ऽर्थविवक्षां प्रतिबध्नाति । अन्यत्र विनियुक्तानामपि मन्त्राणां स्वसा-
मर्थ्यसिद्धार्थावबोधकत्वदर्शनात् । अन्यथा ब्राह्मणादिवाक्येरेपि स्मृतं शक्यस्य
द्रव्यदेयतादेर्मन्त्रैरेव स्मरणाय नियमफलो विनियोगः कथं सङ्गच्छेत । तदुक्तम् ।

विधिशक्तिर्न मन्त्रस्य नियोगेनापनीयते ।

स्वतो विधास्यति ह्येषां नियोगात्स्मारयिष्यति ॥ इति ।

तस्माद्विधितार्थमात्रायमवलम्ब्य प्रवृत्तं तदनुयाहकं धर्मविचारण-
स्त्रमारम्भणीयमिति । तदेवं पूर्वमीमांसारम्भाधिकरणपर्यालोचनया कृत्स्नवेद-
स्यार्थविषयां धर्ममात्रस्य विचारावसरं च प्रदर्शयितुमादिसूत्रं प्रवृत्ते न तु
सर्ववेदार्थविचारप्रतिज्ञानायेत्यवगम्यते । ननु वेदशास्त्रानि विचारयेदित्या-
दिभाष्यलिङ्गाद् वेदार्थमात्रविचारो ऽवगम्यते । मैवम् । त्वया तदभिप्राय-
नवबोध्यात् । भाष्यकारो हि धर्मं सामान्यतः प्रसिद्धिं विरोपते। विप्रतिपत्तिं
चोपन्यस्य चैत्यघन्दनादीनामेव धर्मत्वाद् बुद्ध्यादिषास्त्रान्येव विचार्याणीति
पूर्वपक्षीकृत्य सिद्धान्तसूत्रमर्थकथनपुरःसरमेवमथतारयति स्म । धर्माय वेद-
शास्त्रानि विचारयिष्यन् वेदस्यार्थविषयां विचारावसरं च प्रदर्शयितुमयातो
धर्मजिज्ञासेति सूत्रयामास जैमिनिरिति । ततः पूर्वापरपर्यालोचनया धर्म-
विचार एव भाष्यकाराभिप्रेत इति निश्चीयते । सूत्रस्य चायमर्थः । वेदम-
धीत्यानन्तरमधीतवेदस्य विधितार्थस्य विचारहेतुत्वाद्दुर्मविचारः कर्तव्य
इति । तथाप्ययशब्देन कृत्स्नवेदाध्ययनस्य पूर्ववृत्तत्वमभिधायातःशब्देन
च कृत्स्नवेदस्य विधितार्थस्य हेतुकृते सति सर्ववेदार्थविचारः कर्तव्य
इत्येव प्रतिज्ञा यद्यपि प्राप्ता अन्यथा प्रतिज्ञाहेत्वोर्येयधिकरणत्वात् ।
तथापि वेदशब्दं परित्यज्य धर्मशब्दमुच्चार्य प्रतिज्ञानतः सूत्रकारस्य वेदे-
कदेशार्थविचार एवाभिप्रेत इति गम्यते । युक्तं च धर्मस्यैव विधायित्वम् ।
लोके हि यत्सन्दिग्धं सप्रयोजनं च तद् विचार्य धर्मश्च सामान्या-
कारेण लोकप्रशदसिद्धत्वाद्ग्नहोत्रचैत्यघन्दनादिविशेषाकारेण यादिभि-
र्विप्रतिपन्नत्वाद्वा सन्दिग्धः पुरुषैरर्थात्मानस्य सुप्यस्य साधनतया सप्रयोज-
नश्चेति विचारयोग्यः । वेदार्थस्यु वेदप्रामाण्यप्रतिपादनात्प्राह न सामान्यतः
प्रसिद्धः । अत एव न विरोपते ऽपि प्रतिपद्यते । नापि पुरुषार्थसाधनतया
ऽवगम्यते । तत्कथं तस्य विचारयोग्यता । न च वाच्यं वेदार्थस्यैवाग्निहोत्रा-
देर्विचारसाध्यता भयता ऽप्यङ्गीकृतेति । धर्मस्वरूपतयोपाङ्गीकृतात्वात् । न
चात्तयेयधिकरण्यदेवः । विचार्यस्याग्निहोत्रादेर्धर्मस्य देयगत्या वेदार्थस्येव
येयधिकरण्यपरिहारात् । तस्माद्दुर्ममात्रविचारपरं प्रथमसूत्रम् । तथा चोद-

नालक्षणो ऽर्थो धर्म इति द्वितीयसूत्रमपि वेदैकदेशार्थविचारमेव गमयति तत्र यश्चोदनालक्षणः स धर्म इति घचनव्यक्त्या धर्मलक्षणपरं सूत्रम् । अर्थात्प्रमाणप्रतिज्ञेति प्राभाकराः । यो धर्मः स चोदनालक्षण इत्यन्वयात्प्रमाणप्रतिज्ञा मुख्यतः अर्थाद्गुणलक्षणमिति धार्मिककारीयाः । तत्र मतद्वये ऽपि यदि कृत्स्नो वेदे धर्ममेवावबोधयेत् तदा वेदप्रमाणको धर्म इति वक्तव्यं स्यात् । चोदनालक्षण इति तु घदन् सूत्रकारो वेदैकदेशमेव धर्मपरं मन्यतइति गम्यते । स्यादेतत् । चोदनाग्रहणं वेदैकदेशस्य धर्मपरत्वमिति ज्ञापनाय न भवति किं त्वर्थभावनारूपायाः पुरुषप्रवृत्तेः पुरुषार्थपर्यवसायित्वद्योतनाय । तथा हि । अस्ति तावद्वाच्यकरणेति कर्तव्यतालक्षणेनांशचयेणोपेता भावना नाम । किं केन कथमित्यंशचयपूर्णा हि भावनेति भट्टाचार्यैस्तुत्यात् । सा च द्वेषा ऽर्थभावना शब्दभावना चेति । तत्र पुरुषप्रवृत्तिरर्थभावना । लिङादिशब्द श्वांशचयविशिष्टः शब्दभावनेति के चित् । तदुक्तम् ।

किमाद्यपेक्षितेः पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ ।

तेन प्रवर्तनायाक्यं शास्त्रे ऽस्मिंश्चोदनोच्यते ॥ इति ।

लिङादिशब्दस्य व्यापारः पुरुषप्रवर्तनालक्षणः शब्दभावनेत्यन्ये । लिङादिशब्दस्य गुणः प्रवर्तनासामर्थ्यलक्षणः शब्दभावनेत्यपरे । त्रिविधया अप्यस्याः शब्दभावनायाः पुरुषप्रवृत्तिरूपा ऽर्थभावनेव भाव्यत्वेनावगन्तव्या । शब्दभावनाप्रत्यायकं ज्ञानमेष करणं स्तुतिनिन्दाऽर्थवादादिज्ञानमिति कर्तव्यता । न च शब्दभावनाया वाचकपदाभावः लिङादिप्रत्ययान्तस्याख्यातत्वसामान्याकारेणार्थभावनाभिधायित्वे ऽपि लिङादिरूपविशेषाकारेण शब्दभावनाभिधायित्वस्याप्यङ्गीकारात् । तदुक्तम् ।

अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।

अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते ॥ इति ।

अभिधाभावनामाप्याहुः * रेवेत्यन्वयः । ननु सम्यन्धबोधः करणं तदीयमिति मण्डनाचार्यैः स्वर्गयागयोः साध्यसाधनसम्बन्धावबोधस्य

करणत्वमुक्तं ततो न शब्दभावनाप्रत्यायकस्य ज्ञानस्य करणत्वमिति चेद्
द्वयोरपि करणत्वात् । हस्तेन शरेण विद्ध इत्यादौ करणद्वयदर्शनात् ।
शब्दभावनाज्ञानस्य च करणलक्षणोपेतत्वात् । इतिकर्तव्यतानुगृहीतो
भाव्यहेतुः करणमिति हि तल्लक्षणं शब्दभावनाज्ञानं च स्तुत्यादिज्ञानानुगृहीतं
सत्प्रवर्तकज्ञानत्वात्पुरुषप्रवृत्तिलक्षणभाव्यहेतुरिति कुतो न करणं स्यात् ।
सेयमंशयवती शब्दभावना स्वभाव्यरूपायां पुरुषप्रवृत्तिलक्षणायामर्थभावन-
नायां पुरुषं प्रेरयन्ती चेदनेत्युच्यते । चूद प्रेरणे इत्यस्माद्गतोश्चोदना-
शब्दनिष्पत्तेः । तच्च चोदनाप्रेरकत्वमर्थभावनायाः पुरुषार्थविषयत्वमन्त-
रेण न सिध्यति । अपुरुषार्थं पुरुषस्याप्रवृत्तेः । ननु यजेतेत्यत्र लिङ्प्रत्यय-
गम्याया अर्थभावनाया धात्वर्थो भाव्य इति वाच्यम् । एकपदोपातत्वेना-
त्यन्तसंनिहितत्वात् । स च क्लेशात्मकस्तत्कथमर्थभावनायाः पुरुषार्थविष-
यत्वमिति चेद् उच्यते । अनयैवानुपपत्त्या धात्वर्थे विहाय भिन्नपदोपात-
मप्यधिकारिविशेषणं स्वर्गभाव्यं कल्पयामः । ततश्च स्वर्गादिकं भाव्यं
धात्वर्थः करणं प्रयाजादय इतिकर्तव्यतेत्येवमंशयमर्थभावनायाः संप-
द्यते । तदेवमर्थभावनायाः पुरुषार्थपर्यवसायित्वं * द्योतयितुं प्रेरणार्थवा-
चकस्य चोदनापदस्य ग्रहणं सूचकारेण कृतं न तु वेदैकदेशस्यैव धर्मपरत्वं
द्योतयितुमिति । तदेतदसारम् । सूत्रे वेदग्रहणे ऽप्यर्थभावनानां पुरुषार्थ-
पर्यवसायत्वसिद्धेः । तथा हि । स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति तव्यप्रत्ययस्य
व्यापारः शब्दभावना । सा चाध्ययनविषयपुरुषप्रवृत्तिलक्षणार्थभावनारूपभाव्य-
निष्ठा स्वगोचरज्ञानकरणिका घृतकुल्याद्यध्ययनफलार्थवादादिज्ञानेतिकर्तव्य-
ताका सती पुरुषप्रवृत्तिलक्षणार्थभावनामध्ययनकरणिकां स्वाध्यायरूपभाव्य-
निष्ठां प्राङ्मुखत्वादीतिकर्तव्यतामुत्पादयति । तत्र भाव्यस्य स्वाध्यायस्य
फलवद्विज्ञानजनननिमित्तत्वमन्तरेण तामर्थभावनामुत्पादयितुमसमर्थो शब्द-
भावना स्वाध्यायगतलिङ्गादिशब्दाभिधेयकृतुभावनानां स्वर्गादिविषयत्वं परंप-
रया कल्पयति । ततो ऽध्ययनविधिसामर्थ्यादेव वेदस्य विशिष्टफलविषयभाष-
नाप्रतिपादकत्वं सिद्धमिति वेदग्रहणेनापि विवक्षितार्थसिद्धेर्न तदर्थे सूत्रे
चोदनाग्रहणमपेक्षितं प्रत्युत कृत्स्नवेदस्य धर्मपरत्वं घटतस्तथ तत्प्रतिकू-

वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं पूर्वमीमांसाशास्त्रेणागतार्थत्वं च भट्टमते । १२६

लमेव । वेदानाग्रहणे हि सति विधिवाक्यानामेव धर्मपरत्वं नेतरेषां वेदान्तानां किं त्वर्थान्तरपरत्वं तेषामित्याशङ्का स्यात् तथा लौकिकविधिवाक्यानामपि धर्मपरत्वमाशङ्केत । तदुभयव्याघृतये त्वन्मते वेदपदमेव सूचे वक्तव्यमापद्येत । वेदाध्ययनानन्तरं धर्मविचारं प्रतिज्ञाय वेदानालक्षण इति ब्रुयता वैदिक्येव वेदानां विवक्षितेति गम्यतइति चेद् न । प्रथमसूचे वेदाध्ययनानन्तरमिति विशेषाभावात् । एतत्सूचानुसारेण तत्रापि सर्ववेदानानन्तार्थकल्पना*प्रसङ्गात् । न च वेदाधिकरणे वेदांश्चैके संनिकर्षमिति सूचगतवेदपदादतिप्रसङ्गपरिहारः । वेदाधिकरणस्यातिदूरस्थत्वात् । अतो वेदान्तानां धर्मपरत्वपर्युदासाय वेदानाग्रहणमिति सूचभाष्यवार्तिककारामिप्रायेण वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वमेव सिध्यति । न च दृष्टो हि तस्यार्थः कर्माद्यबोधनमिति † भाष्यवचनात् कृत्स्नवेदस्य धर्मपरत्वसिद्धिः । सामान्यस्य भाष्यस्य प्रथमद्वितीयसूचगतविशेषवचनानुसारेण निर्णेतव्यत्वात् । तद्वि भाष्यं पूर्वोपरपर्यालोचनायां वेदस्यार्थसद्भावमात्रे पर्यवसितं ततः कर्मानवबोधकत्वलक्षणमयोगं व्यवच्छिनन्ति न तु ब्रह्मबोधकत्वलक्षणमन्ययोगम् ॥

नन्वास्त्रायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनाऽमिति सूचादानर्थक्यं क्रियारहितानामिति चेद् मैवम् । न तावदानर्थक्यमभिधेयाभावः । एवमेव भूतमर्थमनुवदन्तीति भाष्ये ऽभिधेयप्रदर्शनात् । नापि प्रयोजनाभावः । सो ऽरोदीदित्याद्यर्थवादानां विध्येकवाक्यतामन्तरेण प्रयोजनाभावे ऽपि वेदान्तेषु श्रूयमाणस्य फलस्यानिवार्यत्वात् । अत एव भाष्यकारेण तस्मिन्नधिकरणे क्रियाप्रकरणपठिता अर्थवादा एवादाहृता न तु वेदान्तवाक्यं किं विदध्युदाहृतम् । तदेवं भट्टमते वेदान्तानामगतार्थत्वं सिद्धम् ॥

ननु प्राभाकरास्तु शास्त्रारम्भमेवमाहुः । अध्ययनविधिर्हि विचारं विदधाति स च स्वाध्यायस्य फलपर्यन्ततामाकाङ्क्षेदाद्येविचारमेव विदध्यान्न धर्मविचारम् । न च वेदाद्यै सामान्यप्रतिपत्त्यभावः । साङ्गं वेदमधीतवत आपाततस्तदर्थप्रतिपत्तिसत्त्वात् । नापि विशेषप्रतिपत्त्यभावः । उद्विदा यजेत पशुकाम इत्यादौ पशुकाममुद्विश्य यागो विधीयते यागविधानं चोद्विश्य पशुकामा-

* वेदान्तानन्तरकर्तव्यकल्पनेति २ पु. पाठः । † जैमिनिमूत्र. १. अ. १ पा. २७ सू. ।

‡ कर्माद्यबोधनं नामतेति २ पु. पाठः । § जैमिनिमूत्र. १. अ. २ पा. १ सू. ।

॥ प्राभाकरास्तु स्वशास्त्रारम्भमिति २ पु. पाठः ।

धिकार इत्यादियचनव्यक्तिसंदेहात् । तस्मादद्यातो धर्मजिज्ञासेत्यस्याधिकार-
 यस्य वेदार्थविचारो विषयः स कर्तव्यो न वेति संशयः । न कर्तव्य इति ताव-
 द्वाप्यम् । आलम्ब्यनप्रमाणाभावात् । आम्नायालम्बनो विचार इति चेद् न ।
 अध्ययनविधिशेषतया ऽऽम्नायस्य स्वार्थविषयत्वायोगात् । अध्ययनाङ्गत्वमा-
 म्नायस्य न सम्भवति विनियोजकाभावादिति चेद् न । प्रयुक्तिशेषत्वस्या*नि-
 यार्थत्वात् । अध्ययनं तावदध्यापनविधिप्रयुक्तानुष्ठानत्वात्तच्छेषतामग्नौ
 तन्नाध्ययनमुच्चारणरूपमुच्चारणमात्रस्याध्यायनिष्पाद्यम् । अतो ऽध्ययनस्य
 प्रयोजको ऽध्यापनविधिभेदादुपकारिणाम्नायमपि प्रयुक्ते प्रयुक्तौ चाङ्गत्वान्न
 विपक्षितार्थस्यम् । अथ मन्यमे न प्रयुक्तिमात्रादङ्गत्वम् । अनङ्गस्याप्युपकारस्य
 प्रयुक्तिसम्भवात् । अतो विधनिर्हरणादिमन्त्रपाठप्रदविपक्षितार्थस्यं नाम्नीति ।
 तर्हि प्रकारान्तरेणविपक्षितार्थस्य संपादयामः । स्याध्यायविधिवाक्ये तत्र-
 प्रत्ययेनापूर्वस्य प्रतिपादनात्तदङ्गता तावत्स्याध्यायस्याधिगता । यदाध्या-
 पनविधिप्रयोज्यमध्ययनस्याध्यापनाङ्गत्वमपि प्राप्तं कृतुप्रयुक्तस्य प्रयाजादेः
 कृत्यङ्गत्वद्वयनात् । तथापि प्रथमावगतमपूर्वाङ्ग्यं नापाकभुं वाच्यम् ।
 तावत्पूर्वाङ्गस्य म्याध्यायस्याविपक्षितार्थत्वात् वेदार्थविचारः कर्तव्य इति
 पूर्वपक्षे प्राप्ते राट्टान्तं सूमः ॥

विषयः संपद्यते । न चैवमध्ययनविधिविरोधः । सामान्यरूपस्य विधेः प्रतिषाध्याध्ययनं प्रतिषाध्यविचारं च व्यापारभेदेन वेदार्थैकदेशविचारे ऽपि चरितार्थत्वात् । यथा चतुषा रूपं पश्येदिति विधेर्नीलरूपदर्शनमात्रेणापि चरितार्थता तद्वत् । अथ तत्र सर्वरूपदर्शनस्याशक्यत्वात्संकोचस्तर्हि अत्रापि अविरक्तेनानधिकारिणा वेदान्तानां विचारयितुमशक्यत्वादेव संकोचो ऽस्तु । न चैवमध्ययने ऽपि संकोचप्रसङ्गः । तत्र विरक्तेरधिकारं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । विचारस्य वासंकोचे धर्मग्रहणमनुपपन्नं स्यात् । वेदार्थविचार इत्येव वक्तव्यत्वात् । पुरुषार्थद्योतनाय वेदार्थ एव धर्मशब्देन निर्दिश्यत इति चेद् न । धर्मशब्दस्य वेदार्थवाचकत्वाभावात् । अवेदार्थं चैत्यवन्दनादावपि कैश्चिद्धर्मशब्दप्रयोगात् । अथान्वयव्यतिरेकसिद्धश्रेयःसाधनाभिधायी धर्मशब्दो वेदार्थश्च श्रेयःसाधनमिति तत्र धर्मशब्दो वर्तत इति मन्यसे तर्हि श्रेयोरूपं ब्रह्म न धर्मशब्देनाभिधीयते साधनत्वाभावात् तत एकदेशविचारो ऽङ्गीकार्यः । नो चेद् ब्रह्मणो ऽपि संप्रहाय सूत्रे वेदार्थपदं वक्तव्यम् । न च सामान्यतो ऽप्यप्रतिपन्नस्य ब्रह्मणः कथं संप्रह इति वाच्यम् । साङ्गवेदाध्यायिनो विचारात्प्राग् धर्मवद् ब्रह्मणो ऽप्यापाततः प्रतिपत्तेः * सत्त्वात् । ततश्च वेदार्थपदाभावादादिसूत्रं धर्ममात्रविचारविषयम् ॥

तथा लक्षणपरं द्वितीयसूत्रमपि धर्मविषयं न वेदार्थविषयम् । लक्षणं हि लक्ष्यस्यान्यत्र प्रसङ्गभ्रमनिरासपरम् । तत्र धर्मस्य लक्ष्यत्वे चैत्यवन्दनादौ प्रसङ्गभ्रमो निरस्यते कैश्चित्चैत्यवन्दनादिषु धर्मत्वभ्रमं प्राप्य विप्रतिपद्यमानत्वात् । ननु वेदार्थे ऽपि विप्रतिपतयः सन्ति किमर्थवादाविलक्षणो वेदार्थः किं वा चोदनालक्षण इति । ततस्तद्विरासाय लक्षणमुच्यतामिति चेत् तर्हि चोदनालक्षणे वेदार्थ इति सूत्रे लक्षणं वक्तव्यं धर्मग्रहणे हि वेदार्थविप्रतिपत्तिनिरासो ऽशाब्दः स्यात् । वेदार्थमेव विवक्षित्वा धर्मशब्दः प्रयुक्त इति चेद् न । तस्य तदवाचकत्वात् । न च धर्मशब्दो वेदार्थे लक्षयति जहल्लक्षणायां वेदार्थस्याधर्मत्वप्रसङ्गात् । अभिधेयादन्यस्य तीरादेर्लक्ष्यस्याङ्गात्त्वदर्शनात् । अजहल्लक्षणायामपि कीदृशी यद्यनव्यक्तिः यश्चोदनालक्षणः

स धर्म इति यो धर्मः स चोदनालक्षण इति वा । द्वेषा ऽपि न वेदार्थवि-
धत्ता सिध्यति । चोदनाधर्मशब्दयोर्वेदतदर्थैकदेशवाचिनोः कृत्स्नवेदतदर्थ-
लक्षणत्वे कारणाभावात् । न हि यद्वाच्यं तद्रूपं यद्रूपं तद्वाच्यमित्यत्र सर्व-
प्रत्यक्षतद्विषयलक्षणा दृष्टा । मुख्यार्थे ऽनुपपत्त्यभाव उभयत्रापि समानः ।

अथोच्येत

✓ उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते * ॥

इत्यादिवत्संज्ञाविधिपरमिदं सूत्रं ततो धर्मशब्दस्य पूर्वमभिधान-
लक्षणावृत्त्योरभावे ऽपि वेदार्थविधत्ता भवतीति । तन्न । प्रयोजनाभावात् ।
यथा ऽऽचार्याय गां दद्यादित्यादिकार्यान्तरे नियोगार्थमाचार्यसंज्ञा विधीयते
न तथेह कार्यान्तरमस्ति यदर्थं वेदार्थस्य धर्मसंज्ञा विधीयते । धर्मशब्दस्य
वेदार्थवाचकत्वाङ्गीकारे ऽपि सूत्रगतार्थशब्दवैयर्थ्यं चोदनाशब्दस्य कृत्स्नवेद-
लक्षणापरत्वमधिकरणरचनानुपपत्तिश्च त्वन्मते धारयितुं न शक्यते । न च
श्येनेनाभिचरन्त्यजेतेत्यादयो ऽर्थशब्दव्यावर्त्याः तेषामपि वेदार्थत्वव्यावृत्त्य-
योगात् । अवेदार्थत्वे च धर्मशब्देनैव व्यावृत्तिसिद्धेः । सिद्धामेष व्यावृत्तिम-
र्थशब्दो ऽनुवदतीति चेद् न । तथा सति वैयर्थ्यतादयस्यात् । वेदार्थैक-
देशभूतधर्मविचारपक्षे तु श्यनादेः प्रतिषेधचोदनालक्षणस्यानर्थत्वेनाधर्मत्व-
सिद्धिरर्थशब्दप्रयोजनं भविष्यति । अर्थशब्दवैयर्थ्ये ऽपि चोदनाशब्दस्य
लक्षणापरत्वं कथमिति चेद् उच्यते । किं चोदनातिरिक्तो ऽपि फश्चिद्वेद-
भागो ऽस्ति उत न । यदि नास्ति तदा चोदनालक्षणेो ऽर्थश्चोदनार्थ इति
सूचार्थः स्यात्ततो लक्ष्यलक्षणयोरैक्यमापद्येत । अस्ति चेत्सो ऽपि वेदभागो
ऽर्थेषान्न वा । अर्थवांश्चेत्कथं चोदनाप्रमेयो ऽचोदनाभागस्यार्थः स्यात् । अर्थगू-
न्यत्वे ऽपि चोदनार्थः कथं सार्थानिरर्थकभागद्वयसमुदायवेदार्थः स्यात् ।
तस्मान्चोदनाशब्दस्य कृत्स्नवेदलक्षणत्वं त्वया दुर्वारम् । अधिकरणं चैवं
त्वया रचनीयम् । किं वेदार्थश्चोदनालक्षणः किं वा ऽर्थेषादादिलक्षण
इति । विषये सति नार्थेषादादिलक्षणः किं तु चोदनालक्षण इति । सेयं रचना
ऽनुपपन्ना । वेदस्य प्रामाण्यप्रतिपादनात् प्रागर्थपत्वस्यैवानिरचयात् । प्रथम-

सूत्रे ऽथ्ययनविधिप्रयुक्ताप्रामाण्यनिराकरणे ऽपि पौरुषेयत्वादिप्रयुक्ताप्रामाण्य-
मनिराकृतम् । अन्यथोत्तरसूत्रसंदर्भस्य प्रामाण्यप्रतिपादकस्य वैयर्थ्यापातात् ।
न च दृढीकरणाय पुनः प्रतिपादनमिति वाच्यम् । अदाढ्यशङ्काया अभा-
वात् । वेदप्रामाण्यस्यापि वेदार्थान्तःपातित्वात्सूत्रसंदर्भेण प्रतिपादनमिति
चेद् न । तथा सति प्रामाण्यस्य सिद्धरूपतया वेदस्य कार्यैकनिष्ठत्वहानि-
प्रसङ्गात् । तर्हि प्रथमसूत्रमेव प्रामाण्यं साधयति नान्यः सूत्रसंदर्भ इति
चेद् न । भाष्यविरोधात् । भाष्यकारो हि द्वितीयाध्यायमारम्भमाणो वृत्तं
प्रमाणलक्षणमित्यनुवदन् प्रथमाध्यायेन वेदस्य प्रामाण्यमेव साधितं दर्शयति
किं चेदनालक्षणे वेदार्थे * नार्थवादादिलक्षण इति । अयमेव यद्यस्य सूत्र-
स्यार्थस्तदा ऽर्थवादमन्त्राधिकरणानारम्भः प्रसज्येत । अस्मिन्नेव सूत्रे मन्त्रा-
र्थवादयोर्धर्मप्रमापकत्वनिराकरणात् । स्तावक्रत्वादिना ऽन्यप्रकारप्रतिपा-
दनीयंस्तदधिकरणारम्भ इति चेद् न । अत्रैव धर्मप्रमापकत्वनिराकरणे
तत्र धर्मप्रतिपादकत्वलक्षणपूर्वपक्षस्यानुदयात् । तदेवं प्रथमद्वितीयसूत्रपर्या-
लोचनया कार्यनिष्ठो वेदभागो विचार्यतया प्रकान्तो विचारितश्च न
वस्तुतत्त्वनिष्ठः । तस्मादगतार्थत्वाद्ब्रह्मस्तुतत्त्वनिष्ठं वेदभागं विचारयितुमुत्तरमी-
मांसा ऽऽरब्धव्येति सिद्धम् । इति विवरणप्रमेयसंग्रहे † प्रथमसूत्रे द्वितीय-
वर्णकं समाप्तम् ॥



* वेदानालक्षणे ऽर्थे वेदार्थ इति २ पु० पाठः ।

† अत्रैव धर्मप्रतिपादकत्वेति २ पु० पाठः ।

‡ इति विवरणप्रमेयसंग्रहे विचारणमुनिर्कृते इति २ पु० पा० ।

एवं सूत्रस्य तात्पर्याच्छास्त्रारम्भे निरूपितः ।

वर्णकद्वितयेनाथ पदव्याख्या निरूप्यते ॥

तात्पर्यं निश्चिते पूर्व तत्र योजयितुं पदम् ।

६ मुशकं तेन तात्पर्यं कथितं वर्णकद्वये ॥

तृतीये वर्णके सूत्रपदव्याख्यामुखेन तम् ।

शास्त्रारम्भं दृढीकर्तुं पदार्थो ऽत्र विचार्यते ॥

अर्थशब्दस्य चत्वारो ऽर्था वृद्धव्यवहारे प्रयोगसामर्थ्यात्प्रसिद्धाः ।
आनन्तर्यमधिकारो मङ्गलाचरणं प्रकृतीर्दर्थोदर्थान्तरत्वं च । तत्रैतत्पर्युदा-
सेनानन्तर्यमर्थशब्देनोपादीयते । तच्च जिज्ञासापदस्याथयथार्थस्वीकारे लभ्यते ।
तत्राधिकारो नार्थप्रारम्भः । न हि ब्रह्मज्ञानेच्छा कर्तव्यतया प्रतिपाद्यतया
वा प्रारब्धुं शक्या । इच्छाया विषयसौन्दर्यमात्रजन्यत्वात्प्रत्यधिकरणमप्रतिपा-
द्यमानत्वाच्च ॥

ननु जिज्ञासाशब्दो विचारे कृढः । भाष्यकारादिभिस्तत्र विचा-
रविषयत्वात् प्रयुक्तत्वात् । अतो कृढियोगमपहरतीति न्यायेनाथयथार्थस्वी-
कारो न युक्तस्ततो ऽथशब्दो ऽप्यधिकारार्थो भविष्यतीति विचारस्य प्रारब्धुं
शक्यत्वादिति चेद् मैवम् । कृढियोगमपहरतीति न्यायस्यात्रापसरात् ।
तथा हि । द्विविधा तावच्छब्दवृत्तिर्मुष्यामुष्यभेदात् । तत्र कृढियोगश्चेति
द्वयं मुख्यं लक्षणा गौणवृत्तिश्चेति द्वयममुष्यम् । अथयथार्थमनपेक्ष्य वृद्ध-
प्रयोगमात्रेण ध्युत्पाद्यमाना अश्वगजादिशब्दा कृढाः । अथयथार्थद्वारा
विशिष्टार्थाभिधायिनश्चतुराननकमलासनादिशब्दा योगिकाः ।

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता* ॥

इत्युक्तत्वादभिधेयाविनाभूतप्रतीतिप्रत्यायको गङ्गाशब्दो लावणिकः ।
शौर्यादिगुणयोगाद्वेवदत्ते प्रयुज्यमानः सिंहशब्दो गौणः । न च पङ्कजादि-
शब्देषु योगकृष्याख्या पञ्चमो शब्दवृत्तिरस्तीति शङ्कनीयम् । तत्र कृढिक-
ल्पने प्रयोजनाभावात् । तामरसे व्ययहारवाहुल्यादप्युत्पलादिव्यावृत्तिसिद्धेः ।

दृश्यते ह्यनेकार्थस्यापि गोशब्दस्य प्रयोगबाहुल्यात्सास्त्रादिमहाक्तौ प्रथम-
प्रतिपत्तिः । ततश्चतस्र एव शब्दवृत्तयः । तत्र यः शब्द एकवार्यै कूटो
ऽपरत्र यौगिको यथा च्छागे कूटो ऽजशब्द आत्मनि यौगिकस्तत्राजं पश्ये-
त्युक्ते कूटिगौगमपहरतीति न्यायः प्रसरति । इह तु जिज्ञासाशब्दो न विचारे
कूटः । ज्ञानेच्छालक्षणादौगिकार्थाद्विचारस्यात्यन्तपार्थक्याभावात् । न हि
ज्ञानेच्छामात्रं जिज्ञासाशब्दार्थः किं तु विचारसाध्यज्ञानविषयेच्छा । ज्ञानं
यन्निष्यमाणं विषयेण सहायगतमिष्यते । अनवगते विषये इच्छायोगात् ।
ततश्च प्रतिपन्ने वस्तुनि ज्ञानमिष्यमाणं संदिग्धे निश्चयफलं * परोक्षे ऽप-
रोक्षफलं वेद्यते । तन्नोभयं प्रमाणादिविचारप्रयत्नसाध्यमिति प्रतिपन्ने वस्तुनि
विशिष्टज्ञानमिष्यमाणमविनाभावेन प्रमाणादिविचारं गमयति । ततो भाष्यका-
रादिभिर्जिज्ञासाशब्दो लक्षण्या विचारे प्रयुक्तो न तु कूट्या येनाचेत्तन्नायः
प्रसरेत् ॥

ननु शब्दत इच्छायाः प्राधान्ये ऽपि नेच्छामात्रं सूचेण प्रतिपाद्यते
प्रयोजनाभावात् किं त्विष्यमाणज्ञानप्रदर्शनमुखेन तत्साधनं विचारमन्त-
र्गतश्रुतिमुपलक्ष्य स एव तात्पर्येण प्रतिपाद्यते । अतो ऽर्थतः प्रधानानां
विचारज्ञानब्रह्मणामन्यतमस्य तात्पर्येण प्रतिपाद्यत्वारम्भायायशब्द इति
चेद् मैवम् । तथा सत्यशब्देनानन्तर्यामिधानमुखेन शास्त्रीयसाधनचतु-
ष्टयसंपन्नस्याधिकारिविशेषस्य न्यायतः समर्पणाभावात्कर्तव्यतया विधीय-
मानो विचारो निरधिकारो ऽननुष्ठेयः स्यात् । न च विचारविधिरेव विश्व-
जिज्ञायेनाधिकारिविशेषं कल्पयित्वा प्रवृत्तिपर्यन्तो भविष्यति किमानन्त-
र्यायेनायशब्देनेति वाच्यम् । कर्तव्यतया ऽवगते विचारः प्रारम्भमर्थाद्गम-
यति किं विचारप्रारम्भार्थेनायशब्देनेत्यपि सुवचत्वात् । तर्हि विधिसामर्थ्या-
दुभयप्राप्ते कस्तत्र निर्णय इति चेद् विध्यपेक्षितोपाधित्यादानन्तर्यामिधा-
नमुखेनाधिकारिसमर्पणमेव युक्तमिति द्रुमः । यदायशब्देन विशिष्टाधिकारिणं
मुच्यते ऽसमर्थं विश्वजिज्ञायेन तं कल्पयसि तदा विचारविध्यन्ययानुपपत्त्या
सामान्यतस्त्रैयार्थेकाधिकारं प्रसक्तं कृत्या पुनस्तान्निपेधेन मोक्षकामाधिकारः कल्प-
नीय इति गौरवं स्यात् । ततो परमशब्देनेव विशिष्टाधिकारिसमर्पणम् ।

ननु विधिप्रतिपत्तिविशिष्टाधिकारिप्रतिपत्त्योः कालभेदे सत्युक्तदोषो भव-

ति । नेह कालभेदः । किं तु राचिसचन्यायेनार्थवादगतं मोक्षं ब्रह्मज्ञानं वा फलत्वेन परिणामय्य मोक्षकामो ब्रह्मज्ञानकामो वा विचारयेदिति विधिप्रतिपत्तिसमये ऽधिकारिविशिष्टविधिः प्रतीयते ततो न प्रसज्यप्रतिषेधरूपं गौरवमिति चेत् तत्रेदं वक्तव्यम् । किं विशिष्टाधिकारं विचारशास्त्रम् उत वैवर्णिकमात्राधिकारमिति । आद्ये प्रतीतो विधिसत्सर्गतस्त्वैवर्णिकसम्बन्धी पश्चादर्थवादबलात् वैवर्णिकविशेषमोक्षकामसम्बन्धीति कालभेदेन प्रतिपत्तेरुक्तदोषो दुर्वारः । ननु त्वत्पक्षे ऽपि विधिवलात्सर्वाधिकारप्रसक्तावयवशब्देन विशिष्टाधिकारिसमर्पणात् प्रसज्यप्रतिषेधो दुर्वार इति चेद् न । अयं विधिप्रकरणपठितस्यैव साधनचतुष्टयसंपन्नाधिकारियो ऽयं शब्देन न्यायतः

समर्पणात् । द्वितीये ऽपि किं फलतः सर्वाधिकारं शास्त्रं किं वा विधितः । नाद्यः । सर्वेषां ब्रह्मज्ञानलक्षणफलार्थित्वाभावात् । न च यस्तुमुखसाक्षात्काररूपे ब्रह्मज्ञाने किमित्यर्थित्वाभावात् इति याच्यम् । ब्रह्मज्ञानाद्धि मनसो ऽपि वियोगान्निखिलविषयानुपहङ्गनिवृत्तिः श्रूयते । सा च सार्वभौमोपक्रमं ब्रह्मलोकावसानमुत्कृष्टसुखं श्रूयमाणं सोपायं निवर्तयति । अतो ब्रह्मज्ञानमपुमर्थे उत्कृष्टसुखनियतं कत्वाद् व्याध्यादियदिति मन्वानो लोको न ब्रह्मज्ञानमर्थयते प्रत्युत तस्मादुद्विजते । ब्रह्मज्ञानं पुमर्थो निरतिशयानन्दहेतुत्वादुद्वेभत् तद्वेतुत्वं च श्रुतिसिद्धमिति चेद् एवमपि दृष्टानन्दोपायान् विषयान् परित्यज्य श्रुतानन्द*साधने ब्रह्मज्ञाने प्रेक्षा न युक्ता । तदुक्तम् ।

अथानन्दः श्रुतः साक्षान्मानेनाविषयीकृतः ।

दृष्टानन्दाभिलाषं स न मन्दीकर्तुमप्यलम् ॥ इति ।

ननु निखिलविषयानुपहङ्गसाध्य आनन्दो ब्रह्मज्ञानादेव सिध्यतीति नित्यतृप्तये विषयपरित्यागेन ब्रह्मज्ञानमपेक्ष्यतामिति चेन्न । पामराणां विषयविच्छेदिकायां तृप्तावप्युद्वेगदर्शनात् । तथा च मूर्खा घटन्ति अहो कष्टं किमिति वृष्टिरेषं न बभूव यत्सर्वदेव भोक्तुं सामर्थ्यमनृषिभोग्यानां चाक्षय इति । मोक्षस्तु विषयमुखलेशमपि नाहंतीति तेषामभिमानः । तथा च रागिणीतमुदाहरन्ति ।

* परित्यक्त्वाश्रुतानन्देति ३ पु. पा. ।

+ सुंत्प्रराक्ष्यं कतद्वृत्तान्तकारिभ्यस्तसर्वव्यवहारिके ३४८ श्लोकाः ।

† श्रुतिरिति १ पु. पा. ।

न्तर्यायैस्याथशब्दस्य मोक्षकामाधिकारिसमर्पकत्वात्तः । १३०

अपि वृन्दावने शून्ये * सृगालत्वं † च इच्छति ।

न तु निर्विषयं मोक्षं कदा चिदपि गौतम ॥ इति ।

✓ नन्वस्तु तर्हि विधितः सर्वाधिकारं शास्त्रमिति द्वितीयः पक्षः ।

दृष्टफलो ह्ययमध्ययनविधिर्वावदर्थवबोधं व्याप्रियमाणः फलनिष्पत्तये विचार-
मप्यनुग्राहयति । तथा चाध्ययनविधेस्त्रैवर्णिकाधिकारत्वात्तत्प्रयोजनस्य विचार-
स्यापि तथात्वं युक्तम् । यद्यपि न विचारो ऽध्ययनविधेर्विषयः पाठमात्रस्यैव धा-
त्वर्थत्वाद् नापि तदुपकारी विचारमन्तरेणापि पाठनिष्पत्तेः तथापि अध्ययन-
विधेः फलपर्यन्तत्वसिद्धये विचारस्य तद्विधिप्रयोज्यत्वं भविष्यति । यथा
व्रीहीनयहन्तीत्यत्र सकृदवघातमात्रेण विध्युपपत्तावपि तन्दुलनिष्पत्तिलक्षण-
फलसिद्धयर्थमविहितस्य विहितानुपकारस्याप्यवघातपौनःपुन्यस्य विधिप्रयो-
ज्यत्वं तद्वत् । तस्माद्विचारसाध्यार्थनिश्चयफलादध्ययनविधेः शास्त्रं सर्वा-
धिकारं प्राप्नोति । नैतत्सारम् । किमर्थंज्ञानमध्ययनस्य दृष्टफलमन्वयव्य-
तिरेकसिद्धम् उत तदुद्वेगशेन विधानात् शास्त्रीयं किं वा विधेः प्रयोज-
नपर्यन्ततासामर्थ्येन लभ्यम् । आद्ये ऽपि न तावदर्थनिश्चयो ऽध्ययनफलं
केवलादध्ययनादावृत्तिसहिताद्वा निश्चयानुदयात् । विचारेण तदुदये विचा-
रस्यैव फलं स्याद् नाध्ययनस्य । यद्यर्थस्यापातदर्शनमध्ययनफलं न तदा
विचारस्य तत्प्रयोज्यत्वं साङ्गवेदाध्ययनादेव तत्सिद्धेः ॥

284 ✓ नन्वस्तु तर्हि विधिबलाच्छास्त्रीयमिति द्वितीयः पक्षः । तथा हि ।
अध्येतव्य इति तद्व्यप्रत्ययेन स्वध्यापारः शब्दभाषना विधिरूपतया ऽभिधीयते ।
सा च शब्दभाषना ऽर्थभाषनां निष्पादयन्ती फलवदर्थवबोधं पुरुषार्थं भाव्यत्वेन
कल्पयति । तत्र भाव्यान्तरत्वात्समानपदोपातमध्ययनं करणतामापद्यते ।
यद्यध्ययनमेव भाष्यं स्यात्तदा उत्तराशाप्तिः फलमिति मतं त्यदायमपि न
सिध्येत् । ततः करणस्याध्ययनस्य भाष्यो ऽर्थावबोधो विधिबलात्फलं भविष्यती-
ति । नैतदप्युपपन्नम् । कर्माभिधायिना तद्व्यप्रत्ययेन कर्मभूतस्याध्यायगतप्राप्ति-
लक्षणभाव्याभिधाने संभवति भाव्यान्तरकल्पनायोगात् । समानपदोपातमध्ययनं
परित्यज्य भिन्नपदोपातस्य ‡ यद्विरहस्य स्वाध्यायस्य प्राप्तेः कथं भाव्यमिति

* वरं वृन्दावने शून्ये इति पाठान्तरम् ।
‡ भिन्नपदोपाततर्पेति ३ पु. पाठः ।

† सृगालत्वमिति ३ पु. पा. ।

चेद् न । स्वाध्यायस्य कर्माभिधायितव्यप्रत्ययार्थत्वेन प्रत्ययार्थः
प्रति प्रकृत्यर्थादध्ययनादप्यन्तरङ्गत्वात् ॥

✓नापि तृतीयः । अक्षरग्रहणस्यैवाध्ययनविधिप्रयोजनत्वात् । नन्व-

क्षरग्रहणस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात्फलं तदर्थवबोधस्य त्वया विधिप्रयोजन-

त्वानङ्गीकारादन्यस्य च कर्मकारकगतफलस्याभावात्सक्तुन्यायेन कर्मप्राधान्यं

परित्यज्य स्वाध्यायाध्ययनेन स्वर्गं भावयेदिति कल्पना प्रसज्येत । ततो

घरमर्थावबोधस्य विधिप्रयोजनत्वं दृष्टे सत्यदृष्टं न कल्प्यमिति न्यायात् ।

संभवति हि साङ्गवेदाध्ययनमात्रादर्थानिश्चयः । अर्थवबोधहेतोर्याक-

रणस्याप्यङ्गत्वात् । न चैवं विचारशास्त्रवैयर्थ्यम् । अवबुद्धार्थावगतविरो-

धपरिहारय तदपेक्षणात् । अतः पुरुषार्थभूतफलवदर्थवबोधो विधिप्रयो-

जनं नाक्षरग्रहणमिति चेद् मेघम् । अर्थवबोधहेतुत्वेनाक्षरग्रहणस्यापि

पुरुषार्थत्वात् । फलभूतक्षीरादिहेतूनां गवादीनामपि पुरुषैरर्ध्यमानताद-

र्शनात् । विधेरक्षरग्रहणमात्रापक्षे ऽर्थज्ञानमाकस्मिकं स्यादिति चेद् न ।

अर्थवबोधस्य फलप्रयुक्तत्वात् । न हि विधिप्रयुक्तो ऽर्थवबोधः ।

लौकिकाप्रवाक्यानां विधिमन्तरेण फलवदर्थवबोधकत्वदर्शनात् । न चा-

ध्ययनादक्षरग्रहणस्य विशेषामावात्कथं तयोर्हेतुफलभाव इति वाच्यम् ।

अक्षरावाप्तिर्नाम स्वाधीनोच्चारणयोग्यत्वाख्यो ऽक्षरधर्मः । अध्ययनं तु

तदर्थो घाङ्गनसव्यापार इति विशेषसद्भात् । एवं च तर्ह्यध्ययनस्याक्षरग्रह-

णहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धिमिति व्यर्थो विधिरिति चेद् न । अवघाता-

दिवददृष्टोत्पत्तये नियमार्थत्वात् । न चैवं दृष्टफलत्वहानिः । दृष्टफलभूता-

क्षरप्राप्तिरसमवेतस्यैव नियमादृष्टस्याङ्गीकारात् । दृष्टे सत्यदृष्टं न कल्प्यमिति

न्यायस्य स्वतन्त्रादृष्टविषयत्वात् । अर्थवबोध एव फलमिति षट्तापि

नियमविधित्वाङ्गीकारात् । न चोपपत्तिसाम्ये सत्यक्षरग्रहणे एव किमिति

पक्षपात इति वाच्यम् । अध्ययनविधेः फलवदर्थवबोधः प्रयोजनमिति

पक्षे यस्य यस्मिन्कर्मण्यधिकारस्तस्य तद्वाक्याध्ययनमेव स्याद् न तु वाक्या-

न्तराध्ययन तत्र प्रयुक्त्यादिफलाभावात् । ततो न कृत्स्नवेदाध्ययनसिद्धिः ।

अस्मत्पक्षे तु कृत्स्नवेदाद्यापिः प्रायश्चित्तजपादाशुप्रयुज्यते ॥

नन्वर्थावबोधमधिकारिविशेषणमुद्दिश्याध्ययनं विधातव्यं निरधिकारविधानायोगात् । अत्रराधाप्रमुद्दिश्य विधाने ऽपि तदवाप्तिकाम एवाधिकारी स्यादिति चेद् न । अर्थावबोधोद्देशनपूर्वकशब्दोच्चारणाभावे वाक्यस्य तात्पर्यसिद्धेः । लोके ऽर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारितशब्दे तात्पर्यदर्शनात् । न च लोकघटेव विधिर्मा भूदिति वाच्यम् । तद्वदत्र शब्दोच्चारणप्रयोजकस्य रागस्याभावात् । अथोच्येत विश्वजिह्वायेन स्वर्गकामो ऽधिकारी कल्प्यताम् । अथ वा वाजसनेयिनां ब्रह्मचर्यमागामित्यादिनोपनयनस्य प्रकृतत्वादुपनीतो ऽधिकारीति प्रकरणप्रमाणेन कल्प्यतामिति । तदसत् । अर्थावबोधलक्षणदृष्टफलकामे ऽधिकारिणि सत्यन्यकल्पनायोगात् । एवं चार्थावबोधकामो ऽध्ययनेनार्थावबोधं भावयेदिति विधिः संपद्यते । विचारेणार्थावबोधं भावयेदिति विधिस्त्वार्थिकः । विचारेणापरिहृते विरोधे ऽर्थनिश्चयानुदयादर्थवबोध एव फलमिति । नैतत्सारम् । तत्र किं विधिबलादक्षरग्रहणमात्रे निष्पन्ने सति श्रुतव्याकरणस्य पुरुषस्य लौकिकवाक्यार्थे ह्य वेदार्थो ऽपि स्वतो बुध्यतइति कृत्वा तद्वेदाध्ययनस्य फलत्वमुच्यते किं वा ऽर्थावबोधकाममुद्दिश्य विधानतः । तत्राद्यमङ्गीकुर्मः । द्वितीये ऽनुपपन्नः । अध्ययनात्प्राग्बेदाद्येऽप्यप्रतिपन्नत्वेन तद्विशिष्टस्यावबोधस्याप्यप्रतिपन्नस्य कामनायोगात् । वेदो ऽर्थवान् वाक्यप्रमाणत्वादाप्रवाच्यवदित्यनुमानेन प्रतिपन्नो वेदार्थ इति चेत् तर्ह्यनुमानसिद्धत्वादेव न वेदार्थज्ञानं काम्येत । सामान्यतो ऽनुमितो ऽपि वेदार्थो नाग्निहोत्रादिविशेषाकारेण प्रतिपन्न इति चेत् तर्ह्यग्निहोत्रादिगोचरबोधो ऽप्यप्रतिपन्नः कथं काम्येत । पित्राद्युपदेशत एवाग्निहोत्राद्ययगमे कामनावेयर्थो तदस्यम् । अथोपदेशिकज्ञानस्याप्रमाणत्वात्तत्र निर्णयज्ञानं काम्यतइति चेत् तत्र न तावदप्रामाण्ये निश्चिते निर्णयज्ञानकामना संभवति । अर्थस्य विभ्रममात्रत्वात् । अप्रामाण्यसंदेहे तु तद्विचारस्वेवायसरो नाध्ययनस्य । अथ मन्यसे औपदेशिकज्ञानं प्रामाण्यविचाराद्येव वेदाध्ययनं तदर्थविचारस्य वेदस्य तन्मूलप्रमाणत्वादिति । एवं तर्ह्यस्तु कथं चिदर्थवयोधो ऽधिकारिविशेषणं तथापि तदुद्देशेन विधानमयुक्तम् । तत्र किं वेदार्थविशेषज्ञानानां विशेषाकारेणाध्ययनविधाद्युद्देश्यत्वमुत सामान्यकारेण । नाद्यः । युगपत्तदसंभवात् । द्वितीये ऽर्थमात्रज्ञानमुद्दिश्योच्चारितस्य शब्दस्य तत्रैव

तात्पर्यं स्यान्नाग्निहोत्रादिविशेषज्ञाने । अथ विधिसामर्थ्यादर्थमात्रे तात्पर्यं
 ऽपि पाठ्यशतप्रत्ययसारेण विद्युत्प्रार्थं तात्पर्यं कल्पेत तर्हि विधेस्तत्र तात्पर्य-
 निमित्तत्वं न स्यात् । किं च कथं चिदुद्दिश्य विधाने ऽपि नाध्ययनमात्राद्
 दृष्टफलतया ऽर्थावबोधसिद्धिः । अदर्शनात् । ननु वेदस्यार्थावबोधमुद्दिश्यो-
 च्चारणाभावे स्वार्थं तात्पर्यं न स्यात् तात्पर्यहेतोरभावादिति चेद् मेवम् । न
 तावच्छ्रोतुरुच्चारणं तात्पर्यनिमित्तम् । लोके तदभावात् । नापि वक्तुरुच्चारणम् ।
 अपौरुषेये वेदे तात्पर्याभावात्प्रसङ्गात् । नन्वेवमपि वेदस्यार्थप्रतिपादकत्वं न
 स्याद् उद्दिश्योच्चारणस्य प्रतिपादनहेतोरभावादिति चेद् न । शब्दस्य
 प्रतिपादकत्वस्वाभाव्यात् । तर्ह्यर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं
 स्यादिति चेद् न । पुरुषसम्बन्धकृतदोषाख्यप्रतिबन्धपरिहारार्थत्वात् । ननु
 वेदस्यार्थप्रतिपादनसामर्थ्यं ऽपि न बोधकत्वं सम्भवति बोधस्य तात्पर्याधी-
 नत्वात् तात्पर्यस्य पुरुषधर्मस्यावासम्भवादिति चेद् मेवम् । तात्पर्यं हि
 पञ्चिधलिङ्गगम्यतया शब्दधर्मा न पुरुषधर्म इति समन्वयसूत्रे धृत्यमाण-
 त्वात् । तदेवमध्ययनविधेर्यावदर्थबोधफलमव्यापारान्न विधितो विचार-
 शास्त्रस्य सर्वोधिकारिता सिध्यति । नन्वध्ययनविधेर्यावबोधकामाधिकारं
 नाङ्गीकरोपि अधिकारान्तरं च न श्रुतं ततो ऽनध्ययनमेव प्रसज्येत ॥

अथ प्राभाकरा आहुः । नाध्ययनविधिः स्वतन्त्रमधिकारिणमपेक्षते
 अध्ययनविधिप्रयुक्त्या तद्विषयानुष्ठानसिद्धेः । न च वाच्यं विधिर्हि सर्वत्र
 स्वविषयं तदङ्गं वा ऽनुष्ठापयति न चाऽध्ययनमध्यापनविधेर्विषयो ऽङ्गं वा
 तत्कथं तेनानुष्ठाप्यतइति अविषयस्यातदङ्गस्याप्याधानस्योत्तरकाम्यक्रतु-
 विधिभिरनुष्ठापितत्वादिति । ततो ऽयं प्राभाकरोक्तः परिहारो ऽनुपपन्नः ।
 तथा हि । अध्यापनविधिरध्ययनमाणाधिकार एव । अप्रवर्षे ब्राह्मणमुपनयीत
 तमध्यापयतीत्यत्राचार्यकरणाकाम इत्यश्रवणात् । तत्कथमध्ययनं तत्प्रयुक्तं
 यत् तत्राधिकारिणं परिकल्प्य तत्प्रयुक्तिरध्ययनस्योच्येत । तर्ह्यध्ययने स्वत-
 न्त्राधिकारी कल्प्यतां लाघवाद् लघीयसी हि स्वविधिप्रयुक्तिरन्यविधिप्रयुक्ते ।
 अथैकत्राधिकारिकल्पनमात्रेणोत्तरस्य तत्प्रयुक्तानुष्ठाने सम्भवत्युभयत्र तत्क-
 ल्पने गौरवमिति मन्यसे तर्ह्यध्ययनस्याधिकारिणं परिकल्प्य तत्प्रयुक्तम-

न्यस्य किं न ब्रूये । यदि लिखितपाठादप्यध्ययनसिद्धेर्नाध्ययनविधिरध्यापनं * प्रयोजयति तर्ह्यविहिताध्ययनेन प्राङ्मुखत्वादिरहितेनाप्यध्यापनसिद्धेर्न विहितमध्ययनमध्यापनविधिः प्रयोजयेत् । अथोच्येत प्रयतः † प्राङ्मुखः पविषपाणिरधीयीतेति माणवकस्य प्राङ्मुखत्वादध्ययनाङ्गं श्रुतं तथा ऽध्यापने ऽपि प्राङ्मुखं पविषपाणिमध्यापयीतेति माणवकस्य प्राङ्मुखत्वादिविशेषण-श्रवणाद्विहितमेवाध्ययनं प्रयुज्यतइति । तर्हि

गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।

अनर्थेच्चो ऽत्यकण्ठश्च पठेते पाठकाधमाः ‡ ॥

इति लिखितपाठस्य निन्दासद्भावादाचार्याधीनो वेदमधीष्वेत्यध्ययनस्याचार्यपूर्वकत्वनियमाधिधानादध्ययनविधिरध्यापनं किं न प्रयोजयेत् ॥

अथ मत्सम् आचार्याधीनो ऽधीष्वेत्यथाचार्यकरणविधिप्रयुक्तो ऽधीष्वेति शोकार्थं आचार्यत्वस्याध्यापनादुत्तरकालभावित्वादिति । तदसत् । तद् द्वितीयं जन्म तद्यस्मात्स आचार्य इत्युपनयनाख्यद्वितीयजन्महेतुत्वमाषेणाचार्यश्रवणात् ॥

आचिनोति हि शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।

स्वयमाचरते यस्मादाचार्यः स उदाहृतः ॥

इति स्मृतावाचारे शिष्यान् स्थापयतीति व्युत्पत्तिः प्रतीयतइति चेद् ययमप्यध्यापनान्पूर्वमाचार्यत्वमधिरुद्रम् । अध्यापनादाचार्यत्वस्योत्तरकालभावित्वे चाचार्यकरणविधिप्रयुक्तो ऽधीष्वेति साध्याहारयोजना प्रसज्येत । तस्मादधिकारिकल्पनासाम्यादितरेतरप्रयुक्तिसाम्याच्च काम्यविधिप्रयुक्तिः सम्भवे ऽध्ययनस्य कथमध्यापनविधिप्रयुक्तिरिति । अथोच्यते । नाध्यापनविधेरधिकारी कल्पनीयः । श्रुतिस्मृत्योः प्रतीयमानत्वात् । तथा हि । अपृथगे ब्राह्मणमुपनीयीतेति श्रुतावात्मनेपदेनाचार्यकरणसाध्यता प्रतीयते ॥ संमाननेत्सञ्जनाचार्यकरणेत्यादिना ध्याकरणमूषेणाचार्यकरणे साध्ये तद्विधानात् । न चाचार्यत्वं किं विल्लोके प्रसिद्धमस्ति ततो यथा ऽऽहयनीये

* विहितध्यापनमिति २ पु. पाठः ।

‡ पाठिनोर्धृष्टिपाठम् ।

॥ प्रतिपत्तेरिति २ पु. पाठः ।

† अध्यापने प्रयत इत्यादिः २ पु. पाठः ।

§ स्वविधिप्रयुक्तीति २ पु. पाठः ।

२ पाठिनिसूत्र १ अ. ३ पा. ३६ मू. ।

जुहोतीत्यचाहवनीये होमाधारत्वेन विनियुक्ते सत्यसंस्कृतस्य होमाधारत्वा-
 योगात्संस्कृतस्य सम्भवाच्चाधानसंस्कृतो ऽग्निराहवनीयत्वेन निश्चितः
 तथा ऽऽचार्याय गां दद्यादित्यचाचार्ये दक्षिणां प्रति सम्प्रदानत्वेनावगते
 सत्यनुपकारिणः सम्प्रदानत्वायोगादुपकारियो ऽच सम्भवाच्चे*पनयननिष्पा-
 दनाख्येनोपकारेण माणवकं प्रत्युपकुर्वत आचार्यत्वं निश्चीयते । नन्वेवम-
 प्युपनयनसाध्यमाचार्यत्वं भवेन्नाध्यापनसाध्यमिति चेद् न । उपनयनस्या-
 ध्यापनाङ्गत्वात् । उपनयीत तमध्यापयीतेत्येकप्रयोगतावगमात् । न च निर-
 पेक्षविधिभेदान्न प्रयोगैक्यमिति घाद्यम् । उपनीयाध्यापयेदित्येवं प्रयोगैक्य-
 कल्पनात् । तमिति प्रकृतपरामर्शना तच्छब्देन कर्मैक्यप्रतीतिः । न चोप-
 नयनस्याध्यापनाङ्गत्वे ऽप्यध्ययनस्य न तत्प्रयुक्तिरिति घाद्यम् । माणवक-
 विषयाध्यापनेनाचार्यत्वं भाषयेदिति घाद्यार्थस्वीकरणेनाध्यापनक्रियानियतं-
 फलतया माणवकस्य क्रियां प्रति गुणभूतत्वाद् उपकारकत्वे घक्तव्ये दृष्टे सत्य-
 दृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वाद् उपगमनाध्ययनाभ्यामुपकरोतीति कल्प्यत्वात् ।
 ननूपनयनाध्ययनाभ्यां निष्पादास्याध्यापनस्य यदाप्याचार्यत्वं फलं तथापि
 श्रुतावधिकारी कल्पनीय एतत्काम इत्यश्रयणादिति चेद् न । कामोप-
 बन्धमात्रस्य कल्प्यत्वात् । ततश्च श्रुताशुपनीयाध्यापयेदाचार्यकरणकाम
 इत्येवमध्यापनविधिः साधिकारः सम्पद्यते । तथा स्मृतापि ।

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च समाचार्यं प्रवक्षते † ॥

इत्युपनयनाध्यापनयोः प्रयोगैक्यादध्यापने विधिअश्रयणादाचार्यत्व-
 फलअश्रयणाच्चाचार्यत्वकामो ‡ माणवकमुपनीयाध्यापयेदिति निष्पाद्यते ।
 अध्ययने तु नाधिकारनिमित्तं किं चिच्छ्रुतमस्तीति विशेषः । न चाध्यय-
 नस्य स्वतन्त्रविध्यन्तरविहितस्य कथं स्वतन्त्रविध्यन्तरप्रयुक्तानुष्ठानमिति
 शङ्कनीयम् । आधानदृष्टान्तेन प्रयुक्तत्वात् । आधाने हि ब्राह्मणो ऽग्निमा-
 दधीतेति श्रूयते । सच क्रिमाधानं स्वातन्त्र्येणानुष्ठेयम् उतान्यप्रयुतया ।
 आद्ये ऽपि न तापत्पुरुषमुद्विश्य नित्यतया स्वतन्त्रमाधानं विधातुं शक्यं

* उपकारित्वसम्भवाच्छेति = पु. पाठः ।

† मनुस्मृतिः । २ अ. १४० श्लोकः ।

‡ आचार्यत्वकरणकाम इति = पु. पाठः ।

प्रीक्षणादिवत्कर्मकारकसंस्काररूपस्याधानस्य द्रव्यपरतया ऽग्नेरुद्देश्यत्वात् ।
 नापि स्वतन्त्रकाम्यतया तद्विधेयं फलाश्रयणात् । न च सक्तुन्यायेन गुण-
 प्रधानवैपरीत्यकल्पनया नित्याधिकारता कामाधिकारता वा शङ्कनीया ।
 भस्मीभूतसक्तुना उपयोगसम्भवेन तत्र वैपरीत्यकल्पने ऽपि * प्रकृते संस्कृ-
 तान्तेः क्रत्वन्तरे विनियोगयोग्यतया तदसम्भवात् । द्वितीये ऽपि किमा-
 धानस्योत्तरनित्यक्रतुविधिप्रयुक्तिस्ततोत्तरकाम्यक्रतुविधिप्रयुक्तिः । नाद्यः ।
 उद्देश्यस्यानुपादेयस्याहवनीयस्य क्रतुविधिप्रयुक्तानुष्ठेयत्वायोगात् । उपादेय-
 मेव हि विधिरनुग्रापयति । अन्यथा स्वर्गकामादीनामप्यनुष्ठेयत्वप्रसङ्गात् ।
 तस्मादुत्तरकाम्यक्रतुविधिप्रयुक्तिः परिशिष्यते । न हि विधिरिव कामो ऽप्यु-
 पादेयमेवानुग्रापयति येनोक्तदोषः स्यात् । किं तु यद्यदुद्देश्यमुपादेयं वा
 विना काम्यमानस्य न सिद्धिस्तत्सर्वं विधिसहकारितया ऽनुग्रापयति ।
 दृश्यते हि लोके विधिरागयोर्वैषम्यम् । सौवर्णपीठे समुपविशेदिति विधिस्त-
 थाविधपीठाभावे पुरुषं न तत्रोपवेशयति रागस्तु तथाविधं पीठमुत्पाद्यापि
 तत्र निवेशयति । एवं च सति प्रकृते ऽप्याचार्यकरणकामनेवाचार्यप्रेरणद्वारे-
 णाध्यापनसिद्धयै माणवकेनाध्ययनं निर्वर्तयतीति स्थितम् ॥

१. तदेतत्प्राभाकरमतं वेदान्तिनो न बहुमन्यन्ते । तथा हि । किं तमप्य-
 ध्यापयतीत्युपाचार्यत्वं विधेयम् इत विधिरूपमथ वा नैयोगिकं फलम् । नाद्यः ।
 उपनयनाध्यापनभाषार्थविषयत्वाद्विधेः । न द्वितीयः । आत्मनेपदमाषाभिधे-
 यस्याचार्यत्वस्य विधिपदानभिधेयतया विधिरूपत्वायोगात् । न तृतीयः ।
 आचारान् ग्राहयतीति व्युत्पत्त्या हेतुकर्तृत्वनिबन्धनस्याचार्यत्वस्य लौकिक-
 त्वात् । अलौकिकस्यैव नैयोगिकत्वात् । न चोपनयनसाध्यत्वाद्लौकिकमा-
 चार्यत्वं स्यादिति वाच्यम् । द्वितीयं जन्म तदास्मात्स आचार्य इति स्मृता-
 युपनयनं प्रति हेतुकर्तृत्वस्यैव लौकिकस्याचार्यशब्दनिमित्तत्वाप्रगमात् ।
 यदाचार्यत्वमलौकिकं स्यात्तदा व्याकरणमूचे संमाननादिर्मौलिकैरर्थैः सह
 फलं पठ्येत । ननु विधायकप्रत्ययश्रयणाद् नियोगः प्रतीयते । तस्य नियोज्य-
 विशेषणाद्वाद्यां स्वर्गधन्नियोगसाध्यस्येनेष नियोज्यविशेषणत्वमाचार्यस्या-

भ्युपेतव्यं कारकफलस्य तदनुपपत्तेः । न चाचार्याहकत्वमुपनयने हेतुक-
 तृत्वं चाचार्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं विकल्पापत्तेः । अतो मन्वाद्यलौकिकसाध-
 नान्तरविधानादलौकिकमाचार्यत्व संमाननादीनां तु तदभावाद्भवतु लौकि-
 कत्वम् । अतस्तेः सह पाठे ऽप्यलौकिकमेवाचार्यत्वमिति चेद् एवमप्युप-
 नयननियोगफलं भविष्यति तेनाध्यापनविधेः कुतः साधिकारता ॥

✓ अथ मतमुपनयने श्रुतमप्याचार्यत्वमध्यापनफलं भविष्यति । उपन-
 यनस्य तदङ्गत्वादिति । तन्न । तथा सत्यङ्गेषु फलश्रुतिरर्थवाद इति न्याये-
 नाचार्यत्वस्य नियोज्यविशेषणत्वासम्भवप्रसङ्गात् । नन्वेवं सत्यनाधिकारम-
 ध्ययनं सर्वथा नानुग्रीयेतेति चेद् न । उपनीतस्याध्ययनाधिकार-
 त्वात्* । वाजसनेयिशाखायामुपनयनं प्रक्रम्याध्ययनस्य विहितत्वात् । सर्व-
 स्मृतिषु चापनीता ऽधीयीतेत्यवगमात् । अतो ऽध्ययनस्य स्वविधि-
 प्रयुक्तानुष्ठानोपपत्तौ तदनुष्ठानसिद्धये ऽध्यापने ऽधिकारिणं परिकल्प्य न मनः
 खेदनीयम् । ननु न तं कल्पयामि किं त्यस्त्येव सः । श्रुतौ दुःसं-
 पादत्वे ऽप्युपनीय तु यः शिष्यमित्यादिमनुवाक्येन तदवगमादिति चेद्
 न । तद्वाक्यस्योपनयनाध्यापनानुवादेन कर्तुराचार्यसंज्ञाविधायकत्वाद् वाक्य-
 गतयतच्छब्दाभ्यामनुवादविधोर्निश्चयात् । आचार्यसंज्ञायाश्च नमस्कारा-
 दिविधानेषूपयोगात् । नन्वेवमप्यप्रबुद्धस्य माणवकस्योपनीतस्य स्वाधिकारं
 प्रतिपद्यानुष्ठानमशक्यत्वाद्ध्यापनविधिरेव कथं चित्साधिकारो ऽध्ययनमपि
 प्रयुङ्क्ष्वेति † वाच्यमिति चेत् तत्र किमध्यापनविधिरविहितमध्ययनं प्रयुङ्क्षे
 उत विहितम् । नाद्यः । अध्ययनविध्यप्रेरितानां तत्र प्रयोजनशून्यानां पुरुषा-
 णामाचार्यं प्रति गुणभावेन प्रवृत्त्ययोगात् । द्वितीये विधिस्वरूपसिद्धये ऽध्ययने
 ऽधिकार्यपि स्थीकार्यः । विषय एव विधिस्वरूपसाधको नाधिकारीति चेत्
 तर्हि विहितस्याध्ययनस्याधिकारिविशेषाभावात् कं चिदध्यापयेदिति प्राप्नु-
 यात् । तस्मात्प्रकरणसमर्पितेनोपनीतेनाधिकारिणा साधिकारो ऽध्ययन-
 विधिः स्वयमेव स्वविषये पुरुषं प्रवर्तयति । अन्यथा स्वाधिकारविधिनेवा-
 प्रवर्तितस्य प्रवृत्त्यसंभवात् । न च बालकस्य स्वाधिकारप्रतिपत्त्यसंभवः ।

अध्ययनस्य स्वाधिप्रयुक्तत्वम् । अध्यापनस्याऽनित्यत्वम् । १४५

विध्यधीपरिज्ञाने ऽपि संध्योपासनसमिदाहरणादिकर्तव्यताप्रतिपत्तिवन्पिचाद्यु-
पदेशसामर्थ्यादध्ययनकर्तव्यताप्रतिपत्तेः । नन्वध्ययनस्याध्यापनविधिप्रयुक्तौ,
नायं क्लेशः आचार्यस्य प्रबुद्धस्य स्वाधिकारं प्रतिपत्तुं शक्यत्वात् । यद्यपि
कश्चित्प्रेक्षावान्माणवको न स्वाधिकारमबुद्ध्या प्रवर्तत तथाप्यन्यो ऽप्रबुद्ध
आचार्यप्रेरितः प्रवर्तिष्यतएव । ततः प्रवाहहूपेणाध्यापनं न विच्छिद्यत-
इति चेद् एवमप्याचार्यः किमन्येनोपनीतान्माणवकानध्यापयेद् उत स्वने-
वोपनीतान् । नाद्यः । उपनयनस्यापि त्वन्मते ऽध्यापनाङ्गतया तद्वैकल्ये
(नियोगानिष्पतावाचार्यत्वफलासिद्धेः) । तर्ह्यस्तु द्वितीय उक्तदोषाभावादिति
चेद् न । यवमपि नित्यानित्य)* संयोगविरोधस्य दुरपवादत्वात् । तथा हि ।
अध्यापनं तावदनित्यं द्रव्यार्जनार्थत्वात् । न ह्याचार्यत्वमध्यापनफलं भवि-
तुमर्हति । सुखप्राप्तिदुःखपरिहारसाधनरूपत्वाभावेनापुमर्थत्वात् । न चादृष्टं
तत्फलत्वेन कल्प्यं दृष्टे सति तदयोगात् । अस्ति दृष्टम् ।

पण्यां तु कर्मणामस्य बीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विगुह्याच्च प्रतिग्रहः † ॥

इत्यध्यापनस्य द्रव्यार्जनेोपायत्वेन स्मरणात् । ननु याजनस्य जीवि-
काथेत्वं युक्तं ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादिविधौ सति सर्वाङ्गानुष्ठापकस्य दक्षिणा-
द्यनुष्ठापकतया द्रव्यार्जनं निश्चित्य तदर्थिनां याजने प्रवृत्तिसंभवात् । अत्र
तु भृतकाध्यापननिषेधात् । प्रकारान्तरेण द्रव्यार्जनाभावाद् न तादर्थ्यम-
ध्यापनस्येति चेद् मैवम् । माणवकस्याध्ययनाङ्गत्वेन गुरुदक्षिणादिविधाना-
दङ्गिन्यध्ययने ऽनुष्ठापकस्याध्यापनविधेर्दक्षिणाशुश्रूषाद्यङ्गेष्वनुष्ठापकत्वात् ।
तस्माद् द्रव्यार्जनकामेनानुष्ठेयत्वादध्यापनमनित्यम् । उपनयनास्यस्तु सं-
स्कारो नित्यः । अकरणे दोषप्रवणात् ।

आपोऽज्ञानु द्वाविंशत्तुर्विंशच्च घत्सरात् ‡ ।

इति चैत्रर्षिकानामुपनयनस्यामुष्यं कालमभ्यनुज्ञाय परवात्स्मर्यते ।

अत उध्वं चयो ऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भयन्त्यार्यविर्गाहताः § ॥

* () शतम्भध्यगता द्रव्यो नास्ति ३ पु. । † मनुस्मृतिः । १० अ. ३६ श्लोकः ।
‡ याज्ञवल्क्यस्मृतिः । १ अ. ३७ श्लो. पूर्वार्धम् । § मनुस्मृतिः । २ अ. ३८ श्लोकः ।

नैतेरूपतेर्विधिवदाप्यपि च कर्हि चित् ।

ब्राह्मणान्यानांश्च संबन्धानाचरेद् ब्राह्मणः क्व चित् * ॥ इति ।

नन्यकरणे दोषश्रवणमात्रेणोपनयनस्य नित्यतायां प्रायश्चित्तस्यापि

नित्यता प्रसज्येत ।

अतीते विरकाले तु द्विगुणं व्रतमर्हति ।

इति प्रायश्चित्ताकरणनिमित्तदोषस्य निरासाय प्रायश्चित्तान्तरविधानात् ।

न हि प्रायश्चित्तं नित्यं दोषापनयनकामिना ऽनुष्ठेयत्वात् । उच्यते । न प्रायश्चित्ताकरणनिमित्तदोषनिरासाय द्विगुणं व्रतमुच्यते किं तु प्रायश्चित्तेन निराकर्तव्यस्य पूर्वदोषस्यैवातीते चिरकाले द्विगुणव्रतापेक्षयैव निरास इत्युच्यते ।

अन्यथा प्रायश्चित्तानवस्थाप्रसङ्गात् । ततो नोपनयनस्य नित्यतायामति-

प्रसङ्गः । तत्रोपनयनं नित्यभूतमध्ययनाङ्गत्वादाङ्गिना ऽध्ययनस्यापि नित्यतां

कल्पयति ॥

ननूपनयनस्याध्ययनाङ्गत्वमयुक्तम् अध्ययनमनारभ्याधीतत्वात् ।

यद्यनङ्गत्वे संस्कारकर्मत्वं नोपपद्यते तर्हि हिरण्यधारणवद् गत्यन्तरं कल्प-

नीयम् । हिरण्यं भार्यमित्यत्र हि न तावद्विरण्यधारणस्य प्रयाजादिवदर्थक-

र्मता घटते । कर्मकारकप्राधान्येन विधानात् । यदि संस्कारकर्मत्वं तदा

ऽपि संस्कार्यहिरण्यद्वारा क्रतुविशेषेण संबध्येत उत क्रतुमात्रेण । नाद्यः ।

विशेषसंबन्धबोधकश्रुत्यादीनामभावात् । न द्वितीयः । एकस्य संस्कारस्य

सर्वक्रतूपकारित्वानुपपत्तेः । अतः संस्कारकर्मत्वं परित्यज्याभ्युदयफलः

स्वतन्त्रो विधिरभ्युपगतः । एवमुपनयनविधिरपि स्वतन्त्र एवाभ्युदयफलः

स्यात् । अत्रोच्यते । अनारभ्याधीतस्योपनयनस्याध्ययनाङ्गत्वबोधकानां पूर्व-

तन्वतृतीयाध्यायोक्तश्रुत्यादिप्रमाणानामभावे ऽपि तत्रस्यचतुर्थ्याध्यायोक्तवि-

ध्याद्येपरूपोपादानप्रमाणेनोपनयनस्याध्ययनाङ्गत्वं सिध्यति । अनुपपन्नं स्वाचा-

र्यापसत्तिमन्तरेणाध्ययनं लिखितपाठादिप्रतिषेधेनाचार्याधीनश्चेदमधीष्येत्यु-

पसत्तौ नियमविधानात् । ततो ऽध्ययनविधिरुपसत्तिं स्वाङ्गत्वेनाविपत्ति ।

तत्रोपनयनाख्यसंस्कारविधिश्च प्रयोजनमपेक्षमाण उपसत्तिसमयेतमेवाद्गृहं

कल्पयति दृष्टमवाप्यदृष्टसंभवे स्वतन्त्रादृष्टायोगात् । ततश्चोपनयनाध्यय-
नविधिद्वयोपादानसामर्थ्यादध्ययनाङ्गत्वमुपनयनस्यावगम्यते । न च वाच्यम-
ङ्गत्वे ऽपि न प्रोक्षणादिवत्संस्कारकर्मतया ऽङ्गता प्रयाजादिवत्फलोपकार्यङ्ग-
तैव किं न स्यादिति । अङ्गिभ्यरूपनिष्पादकतया संनिपत्त्योपकारिणः संस्कारस्या-
भ्यर्हितत्वात् । फलोपकार्यङ्गं तु नाभ्यर्हितम् । अपूर्वद्वारेणारादुपकारकत्वात् ।
अतो माणवकसंस्कारकर्मतयैवोपनयनमध्ययनस्वरूपोपकार्यङ्गम् । किं चोपा-
दानप्रमाणवच्छ्रुतिप्रकरणे अप्यध्ययनाङ्गत्वमुपनयनस्य गमयतः । अपूर्वयो
ब्राह्मण उपगच्छेत्सो ऽधीयीतेति वाक्यविपरिणामस्य विवक्षितत्वात् । तच्छ्रु-
तिरेवोपनयनसंस्कृतं माणवकमादायाध्ययने विनियुङ्क्ते । न च तच्छब्देनैव
माणवकस्यैव परामर्शो न संस्कारस्येति वक्तुं युक्तम् । संस्कारस्यानन्तरप्रकृ-
तत्वात् । न च श्रुतेरनाकाङ्क्षितस्य समर्पणप्रसङ्गः । उपनयनाध्ययनयोरुपस-
त्तिद्वारा परस्परसाकाङ्क्षत्वस्य दर्शितत्वात् । ननु सो ऽधीयीतेत्यत्र संस्कृतो
माणवकः प्रातिपदकार्ये एव न तु विभक्त्यर्थः । न च प्रातिपदिकमात्रम-
ङ्गाङ्गिभावसंबन्धं बोधयितुमलं द्वितीयाश्रुत्यादेरेव तद्बोधकत्वादिति चेद्
मैवम् । प्रातिपदिकस्याप्यन्विताभिधायितया संबन्धप्रतिपादकत्वात् । अन्वि-
ताभिधायित्वाभावे तत्प्रयोग * एव न स्यात् । तस्मात्तच्छब्दश्रुतिरङ्गत्वं
गमयति । तथा प्रकरणमपि तद्गमकं धाजसनेयिशाखायां सर्वसृष्ट्यनुमितश्रुतिपु
चोपनयनं प्रकृत्याध्ययनविधानात् । न चैवमुपनयनप्रकरणे पठितमध्ययन-
मेवाङ्गं प्रसज्येतेति घाद्यम् । अध्ययनस्य फलत्वात् । फलवत्संनिधावफलं
तदङ्गमिति न्यायेनोपनयनस्यैवाङ्गत्वप्राप्तेः । अत उपादानश्रुतिप्रकरणेरुपनय-
नस्याङ्गत्वं सिद्धम् । तन्नोपनयनं स्वयं नित्यभूतमङ्गिनो ऽध्ययनस्य कथं
न नित्यतामाणादयेत् । न ह्यङ्गभावे कदा चित्कुत्र चिदङ्गं संभयति । अस्ति
ह्यध्ययनस्याप्युपनयनघटकरणे प्रत्ययायः ।

यो ऽनधीत्य द्विजो घेदंमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीशत्रेव शूद्रत्यमाशु गच्छति सान्वयः † ।

अथोचिया अननुदाक्या अनन्यः शूद्रमधमेयो भयन्तीति स्मरणात् ।
तथा च नित्यमध्ययनं द्रव्यरामानुष्येनानित्येनाध्यापनेन कथं प्रसुज्येत ।

अन्यथा स्तनन्ययस्येतरस्य वा मृतपितृकस्योपनयनाद्यभावप्रसङ्गात् । अनुशासनं तु कर्तव्यार्थोपदेशनमात्रमिति श्रौतलिङ्गादवगम्यते । तथा च श्रुतिः । श्वेतकेतुर्ह्यारुणेय आस तं ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मवयं न वै सोम्यास्मत्कुलीनो ऽननूय ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति । न च वाच्यं पितरि कथं चिन्मृते माणवक एवाचार्यान्तरमाहूय नित्यमुपनयनादिकं संपादयिष्यति ततो ऽनुग्रापनमेवानुशासनमस्त्विति । तत्र किं माणवकः स्वाधिकारसिद्ध्यर्थमाचार्यान्तरं करोति किं वा ऽऽचार्यनियोगसिद्ध्यर्थम् । नाद्यः । अध्यापनप्रयुक्तिमध्ययनस्य वदता भवता माणवकस्य पृथगधिकारानङ्गीकारात् । न द्वितीयः । न ह्यन्यनियोगो ऽन्यस्य कर्तव्यशुद्धिमुत्पादयति । न चाकर्तव्यानुग्रानाय साधनसंपादनं युक्तम् । अथ साधनान्तरप्रतिनिध्युपादानवदधिकारिणो ऽपि प्रतिनिध्युपादानेन कर्तव्यं माणवकः संपादयेत् । तन्न । वैषम्यात् । सर्वत्र ह्यधिकारिणः कर्तव्यमनुग्रातुं साधनान्तरप्रतिनिधिरादीयेत । अधिकारिप्रतिनिधिस्तु कर्तव्यमनुग्रातुमादीयेत । न तावन्मृतस्याचार्यस्य कर्तव्यं संभवति विधिसंबन्धनिमित्तस्य निवृत्तत्वात् । नापि प्रतिनिधित्वेनोपादेयस्याचार्यस्य तत्संभवः । तस्याचार्यस्य कर्तव्यत्वसिद्ध्युत्तरकालीनत्वात् । अतो न माणवक आचार्यान्तरमादायाध्येतुमर्हति । अथ मृताचार्यशिक्षितं * माणवकमन्य आचार्यः स्वीकृत्य स्वाधिकारं निर्वर्तयितुमध्यापयेत् तदप्ययुक्तम् । पूर्वोपनीतस्य माणवकस्याचार्यान्तरेण पुनरुपनयनासंभवे सत्युपनेतृत्वलक्षणस्याङ्गस्य धैरुल्ये ऽङ्गिनो ऽध्यापनस्य निष्पत्त्ययोगात् । न चानेनाचार्येणाङ्गभूतमुपनयनं माणवकान्तरे ऽनुष्ठितमिति वाच्यम् । तथा सत्याङ्गिनो ऽध्यापनस्यापि तत्रानुष्ठितत्वेन पुनरनुग्रानायोगात् । अन्यथा स्वोपनीतस्याध्यापनात्प्रागेव मृताचार्यमाषानुग्रानाय माणवकान्तरस्वीकारः तर्ह्यनुपनीतमप्यध्यापयेत् । यदि स्वोपनीतानध्याप्य द्रव्यवाहृत्यायान्यानप्यध्यापयतीत्युच्येत तदा दरिद्रं नाध्यापयेत् । शुश्रूषायै दरिद्रमप्यध्यापयिष्यतीति चेद् एयमपि त्वन्मते लौकिकरथैदिकव्यवहारो दुर्वारः † । लोके हि माणवकरुतंन्यनिष्पत्तये एवाचार्यो ऽन्विष्यते नाचार्यकर्तंन्यनिष्पत्तये माण-

* मृताचार्यशिक्षितं २ पु. ।

† यद्यपि पुस्तकत्रये ज्येष्ठमेव पाठो दृश्यते तथापि व्यवहारविरहितो दुर्वार इति पाठो सर्वव्याप्यो सङ्गतः च तिभाति ।

यकः । वेदे ऽपि सत्यकामो ह जाबालो ब्रह्मचर्यायाचार्यं स्वयमेशान्विष्णो-
पसन्नवानिति गम्यते । तथा च श्रुतिः । स ह हारिद्रुमन्तं गौतममेव्यो-
वाच ब्रह्मचर्यं भगवति धत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति । तदेवमध्यापनस्य
नित्यत्वे बहुदोषसद्भावादित्येन च तेन नित्यस्याध्ययनस्य प्रयुक्तो नित्या-
नित्यसंयोगविरोधात्स्वविधिप्रयुक्तमेवाध्ययनमङ्गीकार्यम् ॥

ननूपनयनाध्ययनयोः * स्वविधिप्रयुक्तत्वे सति तत्प्रयुक्ततयैवोपनय-
नाध्यापनसिद्धेरुपनयीत तमध्यापयीतेति तद्विधानमनर्थकमिति चेद् मैथम् ।
नाचाचार्यव्यापारयोरुपनयनाध्यापनयोर्विधिः किं तु माणवकव्यापारयोरुपग-
मनाध्ययनयोः । ननु याज्ञे प्रयोजककर्तुराचार्यस्य व्यापारो प्रतीयते । तत्र
साक्षात्कर्तुर्माणवकस्य व्यापारयोः स्वीकारे विरोधाज्जीयनाद्यैतया प्राप्तायाचा-
र्यव्यापारायनूद्याप्राप्रयोर्माणवकव्यापारयोर्विधानस्य न्याय्यत्वात् । नापि शब्द-
विरोधः । गतया यामकामं याजयेदित्यत्र प्रयोजकव्यापारमन्तरेण स्वार्थं
ऽपि विद्वत्प्रत्ययप्रयोगदर्शनात् । याजनस्य पृत्यर्थतया प्राप्स्यानुयादे-
नाप्राप्तं यजनमेव विधीयते । एवमध्यापयीतेत्यत्र किं न स्यात् ॥

ननु याजयेदध्यापयेदित्यत्र कर्तृव्यापारस्य विद्वत्प्रत्ययार्थतया ऽयम-
मादेकतरस्य प्रसिद्धम्यानुयादेनेतरस्य विधिरस्तु । उपनयीतेत्यत्र तु धात्वर्थ-
स्यैव प्रयोजकव्यापारत्यादनभिधीयमानः कर्तृव्यापारः कथं विधीयते । न च
धाद्यमुपनयने मा भून्माणवकव्यापारविधिरध्यापने तु भविष्यतीति । याज्ञयोः
साहचर्यात् । उच्यते । प्रयोजकव्यापाराभिधीयमाना ऽपि नयनिधातुना माण-
वकव्यापारम्यानभिधीयमानस्यापि गम्यमानताया यद्यमाणत्वात् स एव
धातुना लक्षणयोपादाय विधीयते न प्रयोजकव्यापारः । तस्य स्वयमेव
प्राप्तत्वात् । ननु तत्प्राप्तिदुःसंपादा इतरैतरायव्यवस्रमद्भात् । दक्षिणाद्यु-
याद्यङ्गसहिते ह्यध्ययने माणवकस्य विहिते तस्य च स्वविधिप्रयुक्तो मत्यां
पृत्यर्थतया ऽऽचार्यप्रवृत्तिः प्राप्नोति । पृत्यर्थप्रवृत्तौ प्राप्तायां तदनुयादेन माणव-
कव्यापारो ऽध्ययनादिविधानं गम्यतइति । मैथम् । यामकामं याजयेदित्यत्र
याजनप्राप्तेरपि दुःसंपादस्यप्रसङ्गात् । दक्षिणाद्यङ्गसहिते कर्तृव्यापारे विहिते

सति वृत्त्यर्थत्वेन प्रयोजकव्यापारप्राप्तिस्तत्प्राप्ती च तदनुवादेन कर्तृव्यापारविधिरिति परस्परश्रयत्वात् । अथ स्वविधिप्रयुक्तेषु यागान्तरेषु सामान्येन वृत्त्यर्थतया प्राप्तं प्रयोजकव्यापारमनूद्य यामकामस्य यागविशेषो विधीयेत तर्हीहापि विध्यन्तरेषु सामान्यप्राप्तप्रयोजकव्यापारानुवादेनोपगमनाध्ययनादिमाणवकव्यापारो विधीयताम् । ननु याजनात्मक एव प्रयोजकव्यापारो यागान्तरेषु प्राप्तो ऽस्ति । उपनयनाध्यापनात्मकस्तु तथा न विध्यन्तरेषु प्राप्त इति चेत् तर्हि भाविनी प्राप्तिरस्तु । माणवकव्यापारविधिसामर्थ्यादेव प्रयोजकव्यापारः प्राप्स्यते तत्पूर्वकत्वान्माणवकव्यापारस्य । न च वैपरीत्येन प्राप्तिः शङ्का । न ह्यनित्येन नित्यप्राप्तिः संभवतीत्युक्तत्वात् । ननु प्राप्तस्योत्पत्तिविध्यसंभवे ऽपि तदनुवादेनाधिकारविधिः स्यादिति चेद् न । वाक्ये जीवनादिनित्यकाम्याधिकारयोरश्रवणात् ॥

तर्ह्यरुणया पिङ्गात्त्या क्रीणातीतिवद् गुणविशेषविधिरस्तु । स च गुणो ऽपृथ्वर्षब्राह्मणाख्य इति चेद् न । ब्राह्मणत्वापृथ्वर्षत्वाख्ययोगुणयोर्भूभयोरपि विशेषतया परस्परसंबन्धरहितयोर्विशिष्टविध्ययोगात् । पृथग् विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अरुणवाक्ये तु विशेष्यस्य यागसाधनरूपणस्याप्यन्यतो ऽप्राप्तस्य विधेयतया ऽरुणादीनामनेकेषामपि विशेषणानां तदन्वये सति विशिष्टविधानं युक्तं न तथेह प्रयोजकव्यापारो विधेयः । प्राप्तत्वात् । अतो नानेकेषु गुणविधिः । तदुक्तम् ।

प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवो ऽप्येकयत्नतः * ॥ इति ।

ननु प्रयोजकव्यापारस्य प्राप्तत्वाद्यथा विधिर्निराक्रियते तथा माणवकव्यापारस्यापि स निराकृत्यं शक्यः । माणवकस्युपनयनित्यत्र कर्मभूतस्य माणवकस्य व्यापारप्रतीतिः । न हि याम गच्छेत्यत्र यामस्य व्यापारः प्रतीयते । मैत्रम् । शब्दतो न्यायतश्चात्र माणवकस्य गमनव्यापारप्रतीतिः । लोके हि नयत्यर्थेष्वचिशब्दप्रयोगेषु नीयमानस्य गमनं दृष्टमिति शब्दतस्तत्प्रतीतिः । तथा घालानामन्तरशिवायै शिवरुगृहं प्रति गमनं दृष्टं ततो

न्यायो ऽपि माणवकव्यापारं प्रत्याययति । न हि प्रेतावान् माणवको विधि-
मन्तरैणाध्ययनादौ प्रवर्तते । अथैवावोधादिदृष्टप्रफलार्थत्वनिराकरणे रागतः
प्रवृत्त्ययोगात् । ततो वाक्यविपरिणामेन माणवकव्यापारो ऽव विधातव्यः ।
यथा ग्रामकामं याजयेदित्यत्र ग्रामकामो यजेदिति विपरिणामस्तथा ऽप्युच्यते
ब्राह्मणमुपनयीतेत्यत्राप्युच्यते ब्राह्मण उपगच्छेत्सो ऽधीयीतेति विपरिणामः
स्यात् ॥

नन्वेवमपि नात्र विधिः सङ्गच्छते । निरधिकारत्वात् । न तावद-
चाप्युच्यते त्वमात्रमधिकारनिमित्तं शूद्रस्याप्युपनयनादिप्रसङ्गात् । नापि ब्राह्म-
ण्यमात्रं जातमात्रस्य तत्रप्रसङ्गात् । नाप्युच्यते तयोः परस्परान्वयाभावात् ।
गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् * । अथ मन्यसे तयोरपि णष्णिकः पर-
स्परान्वयो भविष्यति । यथा ऽरुणावाक्त्रे ऽरुणया क्रीणातीति प्रत्येकं शब्दे
क्रियान्वये परचादेकप्रयोजनत्वसामर्थ्यात्परस्परान्वयस्तद्वदिति । तन्न । तथा
सत्यधिकारहेतोरशब्दत्वप्रसङ्गात् । अतो निरधिकारो विधिरयुक्तः । नैष
दोषः । शब्दमेव सर्वत्राधिकारनिमित्तमिति नियमाभावात् । साङ्गकर्मानुष्ठान-
सामर्थ्यस्याशब्दस्याप्यधिकारहेतुत्वात्कथं चिच्छाब्दत्यनियमे ऽपि क्रियासंघ-
न्धाभिधानमुखेन विशिष्टसमर्पणे शब्दद्वयस्य तात्पर्यकल्पनात् तत्सिद्धिः ॥

नन्वेवमपि विशिष्टस्य नाधिकारनिमित्तत्वमुपादेयविशेषणत्वात् । तथा हि ।
तमध्यापयतीत्यत्र प्रयोजकव्यापारं प्रति माणवकस्य कर्मताभिधायिनी द्विती-
याविभक्तिः स्वव्यापारं प्रति माणवकस्य कर्तृत्वं गमयति कुर्वन्तं प्रयुङ्क्ते इति
न्यायेन प्रयोजकव्यापारस्य कर्तृविषयत्वात् । न च घात्रमध्यापयतीति घात्रे
विपरिणामस्योक्तत्वान्माणवकस्याधिकारित्वं न तु कर्तृत्वमिति । तत्र हि
प्राप्रप्रयोजकव्यापारानुवादेन कर्तृव्यापारे विधिसंघन्धमात्रं परिणम्यते न तु
शब्दप्राप्तं माणवकस्य कर्तृत्वं पराक्रियते । अत उपादेयो माणवकस्तल्लक्षणव-
त्त्वात् । साक्षाद्वा परम्परया वा विधिविषयतया ऽनुष्ठेयमिति तल्लक्षणं कर्त्ता-
दयश्चानुष्ठेयं प्रति कारकत्यात्परम्परया ऽनुष्ठेयाः । अतः कर्तृमुपादेयस्य
माणवकस्य यद्विशेषणं जातिविशिष्टं ययः न तदधिकारनिमित्तम् । लोहितो-
ष्णीषा षड्विजः प्रचरन्तीत्यादौ कर्तृविशेषणस्य लोहितोष्णीषत्यादेरधिकार-

रनिमित्तत्वाददर्शनात् । न च कर्तृवाधिकारी कर्तुरनुप्रेषकारकतया विधिं प्रति गुणभूतत्वाद् अधिकारिणश्च विधिं प्रति स्वामितया प्राधान्येनान्वयात् । न चैवमधिकारहेतोरैवासंभवः । अनुपादेयविशेषणस्य तद्वेतुत्वात् । विधि-प्रयुक्तानुप्रेष्यतद्विशेषणव्यतिरेकेण विधिसंबन्धनुपादेयं तादृशविशेषणं च जीव-नगृहदाहस्वर्गकामनादि । अथ त्वष्टवर्षत्वाद्युपादेयविशेषणं तत्कथमधिकार-हेतुः स्यात् । अपेक्ष्यते । किं भावनाया * वाक्यार्थत्वमाश्रित्येदं ब्रवीषि उत नियोगस्य अथ वा इष्टसाधनस्य । नाद्यः । तथाधिकारान्वयस्य कर्षन्वयपूर्व-कतया कर्तृविशेषणस्यैवाधिकारहेतुत्वात् । पुरुषप्रवृत्तिर्हि भावना । सा च क्रि-यात्मिका सती स्वरूपनिष्पादकानि कारकाणि प्रथममपेक्षते । तत्र पुरुषार्थधा-त्वर्थयोर्भाव्यत्वेन तत्करणत्वेन चान्वये सति परिशेषात्स्वर्गकामादयः कर्तृ-त्वेनान्वीयन्ते । तस्य च कर्तुर्व्यावर्तकानि जीवनगृहदाहकामनादीनि । ततः कर्तुरेव फलनियमात्स एव कर्ता फलभोक्तृत्वोपाधिना स्वामित्वाद् अधिकारं प्रतिपद्यते । अतश्चोपादेयकर्तृविशेषणान्येवाधिकारिणो ऽपि व्यावर्तकानि सम्पद्यन्ते ॥

नन्वस्तु तर्हि द्वितीयः । नियोगो हि स्वरूपोपाधित्वेनैव नियोज्य-विषयापेक्षते विना ताभ्यां कस्य कस्मिन्नियोग इत्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः । ततो वाक्यगतस्वर्गकामादिर्नियोज्यत्वेन धाम्बर्थश्च विषयत्वेनान्वेति । न चाधिकारान्वयः पृथगपेक्ष्यते । ममायं नियोग इति प्रतिपत्तुर्नियोज्यस्यैव तत्स्वामितया ऽधिकारित्वात् । स चाधिकारी विषयानुष्ठानमन्तरेण नियो-गनिष्पत्तिमपश्यंस्तदनुष्ठाने कर्तृतया ऽन्वयं गच्छति । तथा चास्मिन्क्षे ऽधि-कारान्वयदशायां स्वर्गादीनामनुपादेयविशेषणत्वं व्यवस्थितमिति । तदेतद-सारम् । प्रकृताप्रतिपक्षत्वात् । नियोगवादिना ह्यनुपादेयविशेषणमेवाधिकार-हेतुरिति घटन्तो ऽपि क्वचित्कर्तृविशेषणेनाधिकारिणं व्यावर्तयन्ति । राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्यत्र कर्तृविशेषणेन राजत्वेन स्वाराज्यका-मस्याधिकारिणो विशेषणीयत्वात् । अन्यथा स्वाराज्यकामस्य वेद्यादेरपि तदधिकारप्रसङ्गात् । न चैवमनुपादेयमेवाधिकारहेतुरिति नियमस्य भङ्गः ।

राजत्वस्य वैश्यादिभिरनुष्ठानेनानिष्पाद्यस्या*नुपादेयत्वात् । एवं च प्रकृते
ऽप्यन्येनानुष्ठानादसम्पाद्यस्याष्टवर्षोपेतब्राह्मणस्य कर्तृविशेषणत्वे ऽप्यधिका-
रहेतुता किं न स्यात् ॥

नन्वेवं तर्हि तृतीयः पक्षो ऽस्तु । तत्र श्रेयःसाधनरूपे वाक्यार्थे
श्रेयसो भोक्तव्यरूपस्य भोक्ताकाङ्क्षायाः † प्राथम्यात्साधनस्यापि भोक्तृत्वव्य-
प्रथमभावी । न च साधनस्य कृतियोग्यतया कर्त्ताकाङ्क्षस्य कर्त्तृत्वव्य-
एव प्राथमिक इति शङ्कनीयम् । कृतियोग्यताया अनियमात् । श्रेयः-
साधने ऽपि चन्द्रोदयादौ तद्दर्शनात् । यद्यपि तद्योग्यता ऽस्ति
तत्रापि श्रेयसः प्रधानत्वात्तदनुसारेणान्वयो वाच्यः । अथ साधनस्य
वाक्यार्थत्वात्तत्राधान्यं तथापि तत्स्वरूपयोषाधिभूतं हि श्रेयः कस्य साधन-
मित्येवं तन्निरूपकत्वात् । साधकापेक्षा तु विशिष्टसाधनप्रतीत्युत्तरकालीना ।
ततः प्रथमप्रतीतश्रेयोऽनुसारेण भोक्तृत्वमे सति पश्चाद्भिलपितसाधन-
त्वस्यापि कृतियोग्येष्टसाधनत्वार्थनिष्ठतायाः ‡ विधिना चोदितत्वात्कृतेरच-
कर्त्तृपेक्षत्वात्स एव भोक्ता ऽधिकारी कर्त्तां प्रतिपद्यते । ततो ऽस्मिन्पक्षे
ऽनुपादेयस्यैवाधिकारिविशेषणतेति । एवमपि प्रकृते नास्ति विरोधः । उपग-
मनरूपे ऽभिलपितसाधने प्रथमं भोक्तृत्वया ऽधिकारान्वयं प्राप्स्य माणवकस्य
पश्चात्कर्त्तृत्वव्यं प्राप्स्यतेो ऽपि यद्विशेषणं ब्राह्मण्यादि तस्यानुपादेयविशेष-
णत्वात् । अतो ऽङ्गभूतस्योपगमनस्य साधिकारित्वे सति अङ्गिनाो ऽध्यय-
नस्यापि तत्सिध्यति । अङ्गाङ्गिनोः सर्वत्रैकाधिकारित्वात् ॥

नन्वेवं तर्हि ब्राह्मण्यधदष्टवर्षत्वस्याप्युपगमनाधिकारहेतोरध्ययने
ऽप्यन्ययाज्ञवमवर्षादवर्षागेयाध्ययनसमाप्तिः प्राप्ता सा चेद् दुःशक्तेति चेद् न ।
अङ्गाङ्गिनोः कालैक्यानियमात् । अन्यथा ऽङ्गमन्याधानं पर्ययानुष्ठायान्निभूताया
श्रेष्ठः प्रतिपद्यनुष्ठानं न संभवेत् । अतो नाङ्गाधिकारहेतुः कालो ऽङ्गाधिकार-
हेतुः ॥ । तदेषं नित्याधिकारसंभवाद्ध्ययनविधौ न का ऽप्यनुपपत्तिः ॥

ननु सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायेन सकृदध्ययनादेव नित्या-
ध्ययनविधिसिद्धेराशुक्तिर्न लभ्येतेति चेद् न । अक्षरायाःप्रिलक्षणदृष्टफलानुपपत्त्या

* अनुष्ठानेनानिष्पाद्यस्येति २ पु. पा. ।

† भोक्ताकाङ्क्षामिति २ पु. पा. ।

‡ साधनधार्त्तार्थनिष्ठत्वमिति १ पु. पा. ।

§ चयध्तेो मालि २ पु. पा. ।

॥ कानो ऽप्यङ्गाधिकारे ऽपि हेतुरिति २ पु. पा. ।

तल्लाभात् । त्वया ऽप्यर्थावबोधफलानुपपत्त्येव तत्कल्पनात् । तर्ह्यक्षरावाग्निपूर्व-
कार्थावबोध एवावृत्तिहेतुरिति चेद् न । शाखान्तरीयेभ्यः पौरुषेयेभ्यो वा
धात्र्येभ्यो ऽस्वीकृतेभ्यो ऽनावृत्तेभ्यो ऽप्यर्थावबोधदर्शनात् । न च तर्हि मा भूता-
मक्षरावाग्रावृत्ती इति वाच्यम् । जपस्वाध्यायविध्यध्ययनविद्योरसंभ्रमप्रसङ्गात् ।
न ह्यनवाग्नेश्वरेषु ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायो * जपितुं शक्यः । नाप्यावृत्तिमन्तरेणा-
ध्ययनं घटते । अक्षरावाग्निपर्यन्तव्यापारस्याध्ययनशब्दवाच्यत्वात् । तस्मादक्ष-
रग्रहणान्तो ऽध्ययनविधिः । यदि विधेरदृष्टं फलमपेक्षितं तर्ह्यक्षराग्निसम-
वेतमेव तत्कल्पनीयं दृष्टसमवेतादृष्टे सति स्वतन्त्रादृष्टायोगात् । एवं चा-
ध्ययनविधेरक्षरग्रहणमाचर्ययज्ञसानाद्विचारः क्रतुविधिप्रयुक्तो भविष्यति ॥

यत्तु शाबरभाष्ये वेदस्यान्यनिरपेक्षतया विचारहेतुत्वं घटन् भाष्य-
कारो ऽध्ययनविधेर्विचारहेतुतामङ्गीचकार तत्र परम्परया हेतुत्वमयमन्तव्यम् ।
विधीयमानाध्ययनप्राप्तौ हि स्वाध्यायः क्रतुविधीनुपस्थापयति । ते च
विध्यः स्वाध्यायादापातप्रतिपन्ना अनुष्ठेयनिर्णयज्ञानमन्तरेणानुष्ठापयितुमशक्नु-
यन्तस्तन्निर्णयाय विचारं प्रयोजयन्ति । न चानुष्ठानमेव मा भूदिति वाच्यम् ।
नित्यविधिष्वक्षरग्रहे प्रत्यवायस्याप्यापाततः प्रतिपन्नत्वात् । काम्यविधिषु तु
फलकामनेवाधानमिव विचारं प्रयुङ्क्ते । नन्यनेरुविधिप्रयुक्तिकल्पनाद्वरमध्य-
यनविधिप्रयुक्तिकल्पनं विचारस्येति चेद् न । विधिर्हि सर्वत्र स्वविधेयस्य
वा तदुपकारिणो वा प्रयोजको नान्यस्य । विचारस्तु नाध्ययनविधेयो नापि
तदुपकारी । न चैवमुत्तरक्रतुविधिप्रयुक्तिर्विचारस्य निराकर्तुं शक्यः । तद्वि-
धिविधेयं प्रत्युपकारित्वात् । न चैकस्य विचारस्यानेरुविधिप्रयोज्यत्वानु-
पपत्तिः । प्रतिवाक्यं विचारसाध्यनिर्णयज्ञानभेदेन तदुपपत्तेः । आधानमप्य
चैकस्याप्यनेरुविधिप्रयोज्यत्वदर्शनात् । यद्यनेरुविधिप्रयोज्यत्वे गौरवाद्गीतो
ऽध्ययनविधिप्रयोज्यत्वमेव विचारस्य द्रूये तत्रा यागाद्यनुष्ठानम्यापि तन्प्रयो-
ज्यत्वं यत्तव्यं स्याद् लाघवात् । त्यल्पत्वे चाध्ययनविधिफलस्य म्यगादि-
सिद्धिपर्यन्ततया यागानुष्ठानस्य विधेयोपकारित्वात् । तातः क्रतुविधिप्रयोज्य-
मापद्येत । ननु सिद्धान्तो ऽप्यतिप्रसङ्गः समानः । यिमतमध्ययनं क्रतुविधि-

* ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायो वेति ३ पु. पा. ।
† अक्षरसमवेतमिति ३ पु. पा. ।

प्रयुक्तं क्रत्वनुष्ठापकत्वादर्थविचारनिर्णयवत् । अध्ययनात्प्रागप्रतिपन्नानां क्रतु-
विधीनामध्ययनप्रयोजकत्वायोगात् । अध्ययनविधिरप्यध्ययनात्प्रागप्रतिपन्न
इति चेत् सत्यं तथापि संध्योपासनादिविधिवत्पिषादिभ्यः श्रूयमाणो
ऽध्ययनविधिरध्ययनं प्रयोजयति । न च क्रतुविधयो ऽध्ययनात्प्राक्पिषा-
दिभ्यः श्रोतुं शक्याः । येन तत्प्रयोज्यत्वमध्ययनस्यापाद्येत । अतो ऽध्य-
यनविधिप्रयुक्तमध्ययनं क्रतुविधिप्रयुक्तश्च धर्मविचार इत्यङ्गीकर्तव्यम् ॥

अस्तु तांहे ब्रह्मविचारस्यापि धर्मविचारवत्सकलवैशर्षिक्याधिकृतोत्त-
रनित्यविधिप्रयुक्तिरिति चेत् तत्र किं श्रवणविधिप्रयुक्तिर्ब्रह्मविचारस्य किं वा
क्रतुविधिप्रयुक्तिः । नाद्यः । सर्ववैशर्षिकानां श्रवणाद्यननुष्ठाने प्रत्यवायाभा-
वात् तान्प्रति नित्यविधित्वानुपपत्तेः । परमहंसस्यैव श्रवणाद्यकरणे प्रत्य-
वायात् । नापि द्वितीयः । ब्रह्मविचारस्य क्रत्वनुष्कारित्वात् । नन्वग्नि-
होत्रादिकमनुतिष्ठद्विरनुष्ठेयमङ्गजातादिकं वेदान्तेषु नास्तीत्येवं निश्चेतुं
वेदान्ता विचारयितव्या इति चेद् न । अध्ययनजन्यापातदर्शनेनैव तावन्मात्र-
निश्चयात् । तदेवं ब्रह्मविचारे धर्मविचारवदधीतस्वाध्यायस्य वैशर्षिकमात्र-
स्थानधिकाराच्छ्रवणादिविधिप्रकरणपठितसाधनचतुष्टयसम्पन्नत्वलक्षणमधिका-
रिविशेषणं न्यायतः प्रापयितुमानन्तयेवाचको ऽयशब्दः सूचकारेण प्रयुक्तो
नारम्भार्थविवक्षयेति स्थितम् ॥

ननु शास्त्रारम्भे शिष्टाधारपरिपालनाय विद्योपशान्तये च मङ्गलाचरणं
कर्तव्यं ततो ऽयशब्दे मङ्गलार्थो ऽस्तु । संभवति हि तस्य मङ्गलार्थत्वम् ।

ॐकारश्चायशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणो मुखात्* ।

कण्ठं भित्वा विनिर्यातो तस्मान्माङ्गलिकावुभो† ॥

इतिस्मृतेरिति चेत् तत्र किं माङ्गल्यं वैयधिकरण्येन ब्रह्मजिज्ञासां
प्रति कारकत्वमापद्यान्वेति किं वा सामानाधिकरण्येन विशेषणत्वमापद्य ।
नाद्यः । माङ्गल्यस्य कर्त्वाद्यन्यतमकारकतायां प्रमाणाभावात् । न च जिज्ञा-
सानुपपत्तिर्मानं कारकान्तरैरेव तदुपपत्तेः । जीवः कर्ता चित्तैकारण्यसहकृतं
वेदान्तवाक्यं करणमित्यादीनि कारकान्तराणि । नापि द्वितीयः । जिज्ञासा

आनन्तर्यायी ऽथशब्दे । न मङ्गलायां नापि प्रकृतार्थादर्थान्तरार्थकः । १५०
मङ्गलमित्युक्ते प्रशंसापरतया ऽर्थवादत्वप्रसङ्गात् । शिष्टाचाराद्यर्थे तु मङ्गला-
चरणमानन्तर्यवाचिनाप्यथशब्देन सम्पादयितुं शक्यम् । अथकारपरोङ्कारा-
दिध्वने*मृदङ्गादिध्वनिबन्मङ्गलात्मकत्वात् ॥

एवमप्यथैवं मन्यसद्वत्यादाविवाद्यशब्दः प्रकृतादर्थार्थान्तरमभिद-
धात्विति चेद् न । हेतुफलभावेनानन्तर्याभिधाने प्रकृतादर्थार्थान्तर-
त्वस्यान्तर्णीततया सिद्धेः । न च वैपरीत्येनानन्तर्यमेवान्तर्णीततया
सिध्यत्विति वाच्यम् । तत्र किं नियमेन पूर्ववृत्ततया हेतुभूतो घस्तु-
विशेषो द्यात्यते किं वा यत्किञ्चिद्वस्तु पूर्ववृत्तमपेक्ष्यते । नाद्यः । आन-
न्तर्याभिधानमन्तरेण हेतुतया पूर्ववृत्तवस्तुविशेषनियमासिद्धेः । न द्वि-
तीयः । लोके सर्वव्यापारेष्वपि यत्किञ्चित्पूर्ववृत्तादर्थान्तरस्य सिद्धत्वा-
दथशब्दप्रयोगस्यानुवादादृष्टार्थत्वयोरन्यतरत्वप्रसङ्गात् । अतो नियतपूर्व-
वृत्तपुष्कलकारणयोगनयानन्तर्यमेवाथशब्देनाभिधातव्यम् । यद्यप्यानन्तर्य-
माशाभिधाने तन्न सिध्यति तथापि मुख्यानन्तर्यस्वीकारे सिध्येदेष पुष्कल-
कारणात्फलस्य यदानन्तर्ये तदेष मुख्यमध्यवधानादव्यभिचाराच्च । यत्
हेतुफलयोराानन्तर्ये तत्कदा चिद्भ्रमिचरति कदा चिद्भ्रमधीयते चेति गौणमेव
स्यात् । न च वाच्यं काये चेद् दृश्यते किं पुष्कलकारणाद्यगमेनेति । पुष्कलका-
रणस्याधिकारिविशेषणत्वेन फलपर्यन्तेच्छाविचारादिप्रवृत्तेः प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् ॥

ननूक्तमेवाधिकारिविशेषणमयाते । धर्मजिज्ञासेत्यथत्येनाथशब्देनेति
चेद् न । तत्र ह्यध्ययनानन्तर्यमथशब्दनेक्तं न च तस्याधिकारिविशेष-
णत्वं संभवति केवलव्यतिरेकाभावेनाहेतुत्वात् । न हि शमदमादिकारण-
पौष्कल्ये अध्ययनाभाषापराधे ब्रह्मजिज्ञासाया अप्रवृत्तिर्दृष्टा । यद्यपि वेदान्-
तानामनध्ययने तद्विचाराभावादध्ययनमपि पुष्कलकारणे ऽन्तर्भवेद् यद्य-
मपि धर्मब्रह्मविचारयोः साधारणहेतोरध्ययनस्य ब्रह्मविचारं प्रत्यपुष्कलका-
रणतया तद्विचाराऽविचारयोः साधारणत्वाद्यदनन्तरं नियमेन ब्रह्मविचा-
रप्रवृत्तिस्तादृशं पुष्कलकारणमन्वेष्टव्यम् । धर्मब्रह्मविचारयोरन्योन्योपकार्यो-
पकारकभावेनैकफलशेषत्यादुपकारकधर्मविचारानन्तर्यमुपकार्यब्रह्मविचारस्य

* अकारणकारादिध्वनेरिति २ पु० । † यत्तद्हेतुकत्वयोरिति २ पु० पा० ।

‡ उपकार्योपकारकतयेति २ पु० पा० ।

पुष्कलकारणे ऽन्तर्भवतीत्यथशब्दार्थः स्यादिति चेद् न । तयोस्पर्कायैष-
कारकभावासिद्धेः । उपकारकत्वे हि वेदान्ताध्ययनवद्दुर्मविचारस्यापि व्यति-
रेको वक्तव्यः । न च वक्तुं शक्यः । धर्मजिज्ञासाया अभावे ऽप्यधीतवे-
दान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासाफलभात् ॥

अथ व्युत्पत्त्यादिसिद्धये पूर्वतन्त्रापेक्षा तदा ऽपि वक्तव्यं किं
तत्रत्यो न्यायो ऽपेक्ष्यते किं धाक्यार्थनिर्णय उताग्निहोत्रादिकर्म । आद्ये
किं प्रथमपादे।क्तवेदप्रामाण्यापेक्षितसाधकन्यायस्यापेक्षा उत न्यायान्तरस्य ।
नाद्यः । उत्तरतन्त्रे ऽपि शास्त्रयोनित्वा* दत्त एव च नित्यत्व†
मित्यादिसूत्रेषु वेदान्तापेक्षितन्यायस्योक्तत्वात् । अस्तु वा दाढ्याय प्रथम-
पादापेक्षा नैतावता धर्मजिज्ञासानन्तर्यप्रसङ्गः । प्रथमपादस्य धर्मब्रह्म-
जिज्ञासयोः साधारणत्वात् । प्रथमपादगतवेदान्तप्रामाण्यविचारानन्तर्यमथ-
शब्दार्थो ऽस्त्विति चेद् न । तस्याप्यध्ययनवदपुष्कलकारणात्वात् ।
द्वितीये ऽपि तन्न्यायान्तरं ब्रह्मप्रतिपादने ऽपेक्ष्यते उत गुणोपसंहारे ।
नाद्यः । उत्पत्त्यादिविधिचतुष्टयनिर्णायकस्य न्यायान्तरस्याननुष्ठेयभूतवस्तु-
प्रतिपादने ऽनुपयोगात् । आकाशस्तद्भिद्गां३दित्यादिसूत्रैः श्रुतिलिङ्गादय उप-
जीव्यन्तइति चेद् न । तत्र लोकसिद्धश्रुत्यादीनामेवोपजीवनात् । न
द्वितीयः । सगुणविद्यानां मानसक्रियारूपाणां धर्मान्तःपातितया गुणोपसंहारे
तदपेक्षायामप्यधिरोधात् । ब्रह्मजिज्ञासायां तूपासनानां प्रासङ्गिकी सङ्गतिः ।
द्वितीये ऽपि न तावत्पूर्वतन्त्रधाक्यार्थनिर्णयो ब्रह्मविचारप्रवृत्ताद्युपयुज्यते ।
क्लाप्यन्यधिययज्ञानस्यान्यत्र प्रवृत्तिहेतुत्वादर्थनात् । नापि ब्रह्मप्रमितौ तदुप-
योगः । धर्मज्ञानस्य ब्रह्मप्रमापकत्वायोगात् । यदि धर्मज्ञानस्य ब्रह्मकार्यत्या-
त्कार्येण कारणानुमानमित्युच्यते तदा प्रपञ्चेनापि कार्येण ब्रह्मणो ऽनुमानं
शक्यत्वात्किं धर्मज्ञानेन । तृतीयपक्षे ऽपि ब्रह्मविचारे कथमग्निहोत्रादिकर्म-
णामुपयोगः । किं यथा सोपानपरम्परया प्रासादमारोहति तथा संध्योपासन-
मारभ्य पूर्वपूर्वाल्पतरकर्मप्रहाणेनोत्तरोत्तरमहतरकर्मोपादानात्सहस्रसंघत्सरे
निरतिशये कर्मण्ययस्थितः परिशेषाद् ब्रह्मज्ञाने ऽयत्तरतीत्युच्यते किं वा

* व्याससूत्र. १ अ. १ पा. ३ सू. ।

† व्याससूत्र. १ अ. ३ पा. २८ सू. ।

‡ व्याससूत्र. १ अ. १ पा. २२ सू. ।

क्रमेण कृत्स्नकर्मफलावाप्नो ब्रह्मलोकान्तगोचराणां सर्वेषां कामानामनुभवेन प्रविलये तत्र निवृत्तकामः परमानन्दकामनया ब्रह्मविचारे ऽवतरतीति । नाद्यः । प्रमाणाभावात् । द्वितीये ब्रह्मविचारो मनुष्याधिकारो न स्यात् । ब्रह्मलोकप्राप्यनन्तरभावित्वात् । अथापि सकामस्य ब्रह्मविचारानधिकारात्कामः प्रविलापनीय एव तत्र यथा वह्निरुपस्थितं दाह्यमखिलं दग्ध्वा प्रशाम्यति तथा कामो ऽपि सर्वभोगेन प्रविलीयतइति चेद् न । हेरण्यगर्भोदिभोगानां प्रतिक्षणं क्षीयमाणत्वादनगतभोगविषयकामनोपपत्तेः । अनेरपि दाह्यान्तरोपस्थाने पुनः प्रज्वलनदर्शनात् । अत एवोक्तम् ।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्यावर्त्मैश्च भूय यथाभिवर्धते* ॥ इति ।

ननु कामावाप्या स्वच्छहृदयः पुमान् कार्यान्तरचमो दृष्ट इति चेत् सत्यं तत्रैतत्सुक्यनिवृत्तिर्हृदयस्वास्थ्ये हेतुर्न कामप्राप्तिः † । अनुपभुक्तविषयस्यैतत्सुक्यरहितस्य पुरुषस्य चित्तस्वास्थ्यदर्शनात् । औत्सुक्यं च न भोगादेकान्ततो नियतंते । किं तु विषयदोषदर्शनात् । न च भोगात्कामोपशम इत्येवंविध आगमो ऽस्ति ॥

यस्तु मन्यते वैदिकशब्दाः सर्वे संहृत्य प्रपञ्चविलयप्रमिति-पराः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यानामपि देहातिरिक्तात्मानमुपजीव्य प्रशृतानां देहात्मत्वप्रविलापकत्वादिति । तं प्रतीतिविरोध एव निराकरिष्यति । तस्मान्न केनापि प्रकारेण पूर्वतन्त्रापेक्षा सुलभा ॥

ननु कर्मद्वारा तदपेक्षा स्याद् ब्रह्मविचारस्य । तथा हि । नित्यकर्मण्यनुष्ठेयमानानि पुरुषे धर्माख्यं गुणमादधति स च धर्मः शाखाख्यं मलमपकर्षति ततो गुणाधानमलापकर्षणसंस्काराभ्यां संस्कृतः पुमान् ब्रह्मविचारे ऽर्थक्रियते ‡ । तदाह शैलान्तः § यच्छेतेऽष्टव्यतिरिक्तसंस्काराः स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं † च गच्छतीति । अत्रैतच्छब्देन गर्भाधानादीनि सप्रसोमसंस्थान्तानि कर्माणि परामृश्यन्ते । न च याच्यं कर्मणां संस्कारकत्ये स्यतन्त्रफलता न स्याद् (ग्रीह्यप्रोक्षणादौ स्यतन्त्र) ¶ फलाभावात् तत आश्रम-कर्मानुष्ठायिनां स्यतन्त्रफलाभिधायिनी सर्वपत्ते पुण्यलोका भयन्तीति श्रुतिः पी-

* अनुस्मृतिः । २ अ. १४ श्लोकः । † कामावाप्तिरिति २ पु. ।

‡ समाकतामिति २ पु. ।

§ () इतन्त्रभोगो गच्छत्युदितः २ पुस्तके ।

उच्येति । प्रोक्षणादिवत्कर्मणामन्याङ्गानङ्गीकारेण स्वतन्त्रफलताऽधिरोधात् ।
 यथा द्रव्यार्जनस्य स्वतन्त्रपुरुषार्थतया निर्णीतस्य कृत्वन्ङ्गस्यापि कृतूपकारिता
 तथा ऽनङ्गानामपि कर्मणां ब्रह्मविचारोपकारिता स्यात् । अन्यथा कर्मणां
 संस्कारत्वस्मृत्यनुपपत्तेः । एव च कर्माणि केवलान्यभ्युदयफलानि श्रवणमन-
 नादिसहकृतानि तु ब्रह्मज्ञानजनकानीति श्रुतिस्मृत्योरविरोधः । न च गौत-
 मस्मृतौ सालोक्यलिङ्गाद्विरण्यगर्भप्राप्तिरेव संस्कारकर्मणां फलमिति वाच्यम् ।
 तत्र सायुज्यशब्देन मोक्षस्यानभिहितत्वात् । ज्ञानमुत्पद्यते पुसां क्षयात्पा-
 पस्य कर्मण* इत्यादिस्मृतियु स्पष्टमेव यापक्षयलक्षणसंस्कारद्वारा ज्ञानोत्पत्तौ
 कर्मणां विनियोगात् । यथा प्रोक्षणादीनि संस्कारकर्माणि दर्शपूर्णमासस्वरूपोत्प-
 तिहेतुतया स्वर्गं समुच्चीयन्ते तथा नित्यनैमित्तिककर्माणि ज्ञानोत्पत्तिहेतुतया
 मोक्षे समुच्चीयन्ते । ननु तर्हि प्रोक्षणादिवदेव गुणकर्मत्वं प्राप्तं ततो न कदा
 चिदपि स्वतन्त्रफलत्वसिद्धिरिति चेद् न । ब्रह्मिषदत्र संश्लिष्यमाणस्यात्मनो
 विधेयगुणत्वाभावेन तत्प्राप्तेः । न हि प्रमाणतन्त्रं ब्रह्मज्ञानं विधातुं शक्यं
 येनात्मनो विधेयगुणता स्यात् । अन्येवं सति संस्कारकर्मता नित्यनैमित्तिक-
 कयोर्न स्याद् विहिताङ्गद्रव्यसंस्कारकर्मण्येव तत्रसिद्धेरिति चेद् मैवम् ।
 अधिहितभोजनाङ्गदधिसंस्कारे ऽपि प्रसिद्धेः ॥

ननु यदि नित्यकर्मणां ब्रह्मज्ञानैतिकर्तव्यता तथा सति विधिया-
 क्यनिर्दिष्टं करणत्वं न सिध्येत् प्रधानोपसर्जनरूपयोः करणैतिकर्तव्यतयोरे-
 कवासंभवात् । यदि च नैतिकर्तव्यता तदा दध्यादिसंस्कारवदन्यार्थद्रव्य-
 संस्काररूपता न सिध्येदिति चेद् नैव दोषः । उभयथा ऽप्यधिरोधात् ।
 न तावदेकस्य करणत्वमितिकर्तव्यत्वं च न संभवति । अग्निं चित्वा
 सौषामण्या यजेत याजपेयेनेष्टा घृहस्पतिसधेन यजेतेत्यत्र सौषामणीघृह-
 स्पतिसधयोरन्यत्र करणतया स्वतन्त्रविध्यन्तरविहितयोरप्यग्निचयनयाज-
 पेयेतिकर्तव्यतादर्शनात् । तत्र करणैतिकर्तव्यविधिस्यप्रमाणभेदाद्युक्तं
 सौषामण्यादेरुभयार्थत्वमिति चेत् तर्ह्येषां नित्यविधिसामर्थ्यात्संस्कार-
 स्मृत्यनुमितश्रुतिसामर्थ्याच्चाभयार्थत्वं कल्प्यताम् । नाप्यनैतिकर्तव्यस्य
 संस्काररूपत्वासिद्धिः । आधानस्यानैतिकर्तव्यस्यैव संस्कारत्वात् ॥

ननु कर्मणां ज्ञानसाधनत्वे यावज्ज्ञानोदयं तदनुष्ठानाद्विविदिपासंन्यासेन सिध्येदिति चेद् न । चित्तस्य शुद्धिद्वारा प्रत्यक्षप्रवणतायां संपन्नायां तदनुष्ठानोपरमाङ्गीकाराविरोधात् । तदुक्तम् ।

प्रत्यक्षप्रवणतां बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः ।

कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इव* ॥ इति ।

तदेवं संस्कारपक्षे कर्मणां ब्रह्मज्ञानोपयोगः सिद्धः ॥

अथ विविदिपापक्षे ऽपि सो ऽभिधीयते । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसा ऽनाशकेनेति श्रूयते । तथात्मतत्त्वापरोक्षानुभवस्तावदियमाणतया स्वर्गादिवद्भावनासाध्यो ऽवगम्यते पुरुषार्थत्वात् । न च शब्दज्ञानस्त्रेप्यमाणत्वं शङ्कनीयम् । संजाते शब्दज्ञाने तत्र कामनानुदयात् । असंजाते तु विषयानवगमादेव तत्र सुतरां कामनाऽसम्भवात् । अपरोक्षानुभवे तु संभवत्येव कामना । शब्दज्ञानोत्पत्तौ विषयस्य सामान्यतः प्रसिद्धत्वात् । यदा तु शब्द श्यापरोक्षज्ञानस्य जनकस्तदापि तस्य चञ्चलत्वान्निश्चलं ज्ञानं कामयितव्यमेव । तत्र यज्ञादीनामाख्याताभिहितभावनाकरणतया ऽवगतानामिष्यमाणेन साध्यैवान्वयाद्यज्ञादीनि ब्रह्मानुभवसाधनतया ऽवगतानि । न चेच्छामिषेणान्वयः । तस्या असाध्यत्वात् । तत्रश्चात्मानुभवकामो यज्ञादीन्यनुतिष्ठेदिति विधिः परिगम्यते । न च विविदिपन्तीति घर्तमानताविरोधः । लेट्परिग्रहेण विध्यधिगमात् । न च नित्यस्य यज्ञादेर्ब्रह्मानुभवकामेन कथं संबन्ध इति वाच्यम् । स्वर्गकामसंबन्धाद्गुणपत्तेः । ननु विमता ज्ञानहेतयो यज्ञाद्विभ्यो भिन्नाः प्रकरणान्तरविहितत्वाद् यथा कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोषम् । कुण्डपायिनामयनं नाम संघत्सरसचम् । तत्र हि मासमग्निहोषं जुहोतीति विहितस्य प्रकरणान्तरविहितात्प्रसिद्धाग्निहोषाद्वेदेो निर्णोतमस्तया ऽथापि । नेतद्युक्तं वैषम्यात् । दृष्टान्ते हि न तावदग्निहोषशब्दः प्रसिद्धाग्निहोषपरामर्शे समर्थस्तस्यलौकिकाभिधानस्याख्यातपरतन्त्रतया ऽऽख्यातोक्तार्थाभिधादित्यात् । नाप्याख्यातशब्दस्तत्र समर्थः । स्वप्रकरणवर्तितोपसद्भिर्मासगुणेन च विधिगुणे कर्मविशेषे सति तं विद्याय प्रकरणान्तरस्य परामर्शा-

योगात् । दार्ष्टान्तिके त्वध्ययनयज्ञदानतपोनाशकशब्दानां लौकिकाभिधान-
तया स्वातन्त्र्यात्प्रदेशान्तरविहिताग्निहोत्रादिपरामर्शापपत्तौ तान्येव कर्माणि
संयोगभेदेन विधीयन्तइत्युपपद्यते । नन्वेवमपि ब्रह्मज्ञानस्य दृष्टप्रमाणसा-
म्याजन्यस्य नादृष्टापेक्षा सति प्रमाकरणे यज्ञादिजन्यादृष्टाभावापराधेन ज्ञाना-
नुदयाऽदर्शनादिति चेद् न । शास्त्रैकसमधिगम्ये ऽर्थे केवलव्यतिरेकाभाव-
स्यादोषत्वात् ॥

यत्त्वच्च समुच्चयवादिनो मन्यन्ते न कर्माणि ज्ञानसाधनानि प्रमा-
णरूपत्वाभावात् किं तु मोक्षसाधनानीति । तदसत् । यच्चेन विविदिप-
न्तीति श्रुतज्ञानकरणत्वविरोधात् । यदि साक्षात्करणत्वं न संभवेत् तदा
ऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा तत्कल्पनीयं लोके काष्ठैः पचतीत्यादौ परम्परया साधने
ऽपि करणविभक्तिदर्शनात् । वेदे ऽपि स्वर्गं प्रति करणत्वेन श्रुतस्य यागा-
देरपूर्वद्वारा करणत्वकल्पनात् । न त्वेवमत्र वाक्ये मोक्षसाधनता प्रतीयते
प्रत्युत न कर्मणा न प्रजयेत्यादिवाक्यान्तरे कर्मणां मोक्षसाधनता प्रतिपि-
ध्यते । अतस्तेषां ज्ञानहेतुत्वैव ॥

ननु विशुद्धिद्वारेण ज्ञानहेतुत्वे संस्कारविविदिपापक्षयोः को भेदः
उच्यते । श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासादिसहकारिकारणसंपत्तावेव संस्कारे
त्रिज्ञानं साधयति तदभावे सत्यभ्युदयमेव । विविदिपायां तु विज्ञानस्य
कर्मफलत्वात्फलपर्यन्तसाधनानि संपाद्यापि विज्ञानं जनयतीति विशेषः ।
तदेवं पक्षद्वये ऽपि कर्मद्वारा पूर्वतन्त्रस्यापेक्षितत्वात्तदानन्तर्यमथशब्दार्थ
इति । नैतत्सारम् । जन्मान्तरानुष्ठितैरपि कर्मभिरन्तःकरणशुद्धौ ज्ञानो-
दयसंभवात् ॥

अथ मतम् ऋणापकरणाय*ह जन्मनि कर्मणुग्रातव्यम् ।

ऋणानि चीर्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यधः† ॥

इति स्मृतेरिति । तदसत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रज्जेदिति
प्रत्यक्षश्रुत्या बाधितत्वात् । तदुक्तम् ।

* ऋणापरुणायैति २ पु. पा. ।

† मनुस्मृतिः । ६ अ. ३५ श्लोकः ।

विरक्तौ सकलाग्रमक्रमाधिकृतानधिकृतसाधारण्येन संन्यासः । १६३

प्रत्यक्षवेदवचनप्रामाण्यापाश्रयादतः ।

आदौ संन्याससंसिद्धेर्ज्ञानीति ह्यपस्मृतिः* ॥ इति ।

जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायतइति श्रुतिरप्यस्तीति चेद् न । तस्या हृदयाद्यवदानशेषार्थवादत्वात् । न चासौ भूतार्थवादः । न्यायविरोधात् । ऋणशब्देनात्र किं पुत्रयज्ञब्रह्मचर्याण्येवोच्यन्ते किं वा तद्विधयः । तत्र न तावज्जायमानस्य पुत्रादिसंबन्धो युज्यते योग्यानुपलब्धिर्विरोधात् । नापि तद्विधिसंबन्धः । विधिप्रतिपत्तिसामर्थ्याविकलस्याधिकाराभावात् । सामर्थ्यस्य चाधिकारिविशेषणत्वात् । अथ गृहस्थो जायमानस्त्रिभिर्ऋणवान् जायतइति व्याख्यायेत एवमपि गृहात्प्रज्जेदिति विधि-विरोधः पूर्वोक्तन्यायविरोधश्च दुर्वारः । न हि विवाहदिने एव पुत्रसंबन्ध-स्तदुत्पादनसामर्थ्यं वफलभ्यते । न च जन्मारभ्य पुत्राद्यधिकारसंपत्तेः प्राग्वि-रोधिविध्यन्तरसंबन्धपरिहारार्थमिदं वचनमिति वक्तुं शक्यम् । पूर्वोक्तसंन्या-सविरोधात् । तस्मादेष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचर्यवासी† यदवदानैरेवा-वदयते तदवदानानामवदानत्वमित्येतदन्तमिदं वचनमभूतार्थवादमात्रम् ॥

ननु ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेदिति विधिना विरोधे कथं ब्रह्म-चर्यादेव संन्यासो विधीयते । मैवम् । संन्यासगार्हस्थ्ययोर्विरक्तोऽविरक्त-विषयभेदेन व्यवस्थितत्वात् ॥

यस्तु संन्यासस्य कर्मानधिकृतान्धपङ्ग्यादिविषयतया व्यवस्थां मन्यते स वक्तव्यः किं विधिपर्यालोचनया इदमवगम्यते उत कल्प्यते । नाद्यः । ब्रह्मचर्यादेव प्रज्जेदिति वचनस्य कर्माधिकृतानधिकृतसाधारण्येन प्रतीतेः । अधिकृतानां गार्हस्थ्यविधानादनधिकृतेष्वेव तद्वचनं पर्यवस्यतीति चेद् न । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वा ऽस्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निज्ञो वा यदहरेव विरजेतदहरेव प्रज्जेदित्युत्तरवाक्ये कर्मस्यधिकृतानामनधिकृतानां च मुख्यत एव संन्यासाधिकारित्वेनोपादानात् । न चैवं संन्यासस्य सर्वाधि-कारप्रसङ्गः । विरक्तोर्नियामकत्वात् । अविरक्तस्य त्वन्धादेरपि संन्यासे पाति-त्यपर्यवसानात् । यस्तु प्रज्जितो भूत्वेत्यादिना विषयसेनाया निषेधात् । नापि द्वितीयः । कल्पकाभावात् ॥

अथ मन्यसे इन्द्रियाणि विद्यमानान्यपि संन्यासिना निरोद्धव्यानि ततो वरमिन्द्रियधिकलस्यैव तदधिकार इति । तत्र किमङ्गभूते संन्यासे ऽनुपयोगादिन्द्रियाणां निरोधः किं वा ऽङ्गिन्यात्मज्ञाने ऽनुपयोगाद् उत विपरीतप्रवृत्तीनामपि जनकत्वात् । नाद्यः । दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं* पर्यटे-
त्कीटवद् भूमावित्यादिसंन्यासधर्मनिर्वाहायेन्द्रियाणामुपयुक्तत्वात् । न द्वि-
तीयः । शरीरं मे विचर्येणं जिह्वा मे इत्यादिना ऽऽत्मज्ञानाय शरीरेन्द्रिया-
दिपाठवस्य प्रार्थ्यमानत्वात् । तृतीये तु विपरीतप्रवृत्तिमात्रं परित्याज्यं नेन्द्रि-
यस्वरूपम् । का तर्ह्यविरक्तानामन्धपङ्क्यादीनामाज्यावेक्षणविष्युक्तमाद्युपेत-
कर्मस्वनधिकृतानां गतिरिति चेत् पुत्रोत्पादनब्रह्मयज्ञादिकर्मन्तराधिकार
इति ब्रूमः । अत आत्मज्ञानप्रकरणपठिते तदङ्गभूते संन्यासे शरीरादिपाठवे
ऽपि तस्य विरक्तस्यैव मुख्याधिकारः ॥

ननु पूर्वं संस्कारविविदिपापज्ञावुक्तौ तत्र नित्यकर्मणामात्मज्ञानाङ्ग-
त्वमुक्तमिदानीं तत्यागस्याङ्गत्वमिति पूर्वापरविरोध इति चेद् न । उभयो-
रप्यङ्गत्वात् । न चोभयोर्वैरुद्दयोरेकेनानुष्ठानासंभवः । कालभेदेन तदुप-
पत्तेः । आ चित्तशुद्धि कर्माण्यनुष्ठेयानि तत उपरि तानि संन्यसितव्यानि ।
एकफलत्वं च कर्मतत्संन्यासयोर्द्वारभेदादुच्यते । कर्मणि हि चित्तशुद्धि-
द्वारा ऽऽत्मज्ञानं प्रत्यारादुपकारकाणि । संन्यासस्त्वनन्यव्यापारतया श्रवणा-
दिनिष्पादनद्वारेण संनिपत्योपकरोति ॥

यस्तु भास्करः संध्यावन्दनादिनित्यकर्मणस्तदङ्गभूतोपवीतस्य च त्यागं
नेच्छति सो ऽपरिचितशास्त्रवृत्तान्तत्यादुपेक्षणीयः । यच्च यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा
गूढश्वरेन्मुनिरिति यज्ञोपवीतादित्यागस्य साक्षाद्विहितत्वात् । न च
पूर्वापवीतत्यागे ऽप्यन्यस्वीकारः शङ्कनीयः । जाबालश्रुतावपि यज्ञोप-
वीती कथं ब्राह्मण इति प्रश्नपूर्वकमिदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं य
आत्मेत्येवकारेण बाह्ययज्ञोपवीतं व्यावर्त्यात्मन एव यज्ञोपवीतत्वसंपा-
दनात् । तदेवमात्मज्ञानाधिकारिणः संन्यासस्य विहितत्वात् द्विरोधिभ्याः
ऋणवयश्चुतेरभूतार्थवादत्वात्कर्मद्वारापि पूर्वतन्वापेक्षाया असिद्धौ न धर्मवि-
चारानन्तर्यमप्यथशब्दार्थतामर्हति ॥

ननु यदि धर्मब्रह्मविचारयोर्हेतुहेतुमद्भावेनानन्तर्यं न सम्भवति तर्हि तयोरानन्तर्यमात्रोपलक्षितक्रममथशब्दः प्रतिपादयतु । हृदयस्यापे ऽवद्य-
त्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यत्रायशब्दस्य क्रमप्रतिपादकत्वदर्शनादिति चेत्
तत्र वक्तव्यं किमथशब्दः स्वयमेव क्रमं प्रतिपादयति आहो स्वित्प्रमाणान्त-
रप्रतिपन्नक्रमापेक्षितन्यायं सूचयति । नाद्यः । स्वयं न्यायसूचान्तःपातित्वात् ।
न द्वितीयः । क्रमबोधकप्रमाणासम्भवात् । क्रमो ह्येककर्तृकाणां बहूनां युग-
पदनुष्ठानासम्भवे ऽपेक्ष्यते । एककर्तृकत्वं चाङ्गाङ्गिनोर्वा बहूनामङ्गानामेकाङ्गि-
सम्बन्धिनां वा ऽधिकारान्तरप्रयुक्त्युपजीविनां वा भवति । न चात्र तेषाम-
न्यतमत्वे श्रुत्यादि प्रमाणमस्ति । यद्यपि ज्योतिष्टोमाद्रार्वाधिकृतस्येवाङ्गाव-
द्धोपासनेष्वधिकारस्तथापि न नः का चिद्भानिः । उपासनानां धर्मविशेषाणा-
मेवास्मिन् शास्त्रे प्रासङ्गिकी सङ्गतिरित्युक्तत्वात् । शास्त्रतात्पर्यविषयब्रह्मज्ञा-
नस्याधिकृताधिकारत्वाभावात् ॥

ननु यथा ऽऽग्नेयादीनां पण्यां यागानामङ्गाङ्गित्वादिपूर्वाक्तषेविध्याभावे
ऽपि फलैक्यात्कर्मैक्यं क्रमश्च तथा धर्मब्रह्मविचारयोः स्यादिति चेद् न ।
तयोः फलैक्ये मानाभावात् । विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सहेति
समुच्चयविधिरेव मानमिति चेद् न । अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्याया
ऽमृतमश्नुते इत्यविद्यायस्य कर्मणो विद्यायाश्च याश्चशेषे फलभेदा-
द्यगमात् । तेनेति ब्रह्मवित्पुण्यकृतेजसश्चेति घवनं समुच्चयविधायकमिति
चेद् मैवम् । नात्र ज्ञानकर्मणोरेकस्मिन्पुरुषे समुच्चयविधिः किं तु ब्रह्म-
वित्पुण्यकृतोऽसुरभयोः पुरुषयोगे समुच्चयविधिः । अन्याचयार्थेन चत्त-
रेण प्रत्येकं निरयेत्तमार्गान्वयोपपत्तेः । ब्रह्मविच्छेदेनात्र सगुणब्रह्मोपा-
सको ऽभिधीयते । निर्गुणब्रह्मविद् उत्तरमार्गेण गमनाभावात् । पुण्य-
कृच्छेदेन च प्रतीकोपासको ऽभिप्रेतः । केवलकर्मिणां धूमादिमार्गयय-
णात् । ततो ब्रह्मवित्पुण्यकृतोरा विद्युल्लोकमुत्तरमार्गे गमनसमुच्चयपरं घव-
नम् । न च तान्याचरय नियतं सत्यकामा इत्यत्र ज्ञानकर्मसमुच्चयविधिः
सुसम्पादः । केवलकर्मणामेव श्रयणात् । न च सत्यशब्देन ब्रह्मपरः । य-
यः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोक इति याश्चशेषे सत्यलोकामिधानात् । न च
सत्येन लभ्यस्तापसा ह्येव आत्मा सम्यग्ज्ञानेनेत्ययं समुच्चयविधिः । न

ह्यत्र तपःशब्देऽग्निहोत्रादिकमाचष्टे किं तु ध्यानम् । मनसश्चेन्द्रियाणां
 चैकाग्र्यं यमं तप इति स्मृतेः । तस्मान्न ज्ञानकर्मसमुच्चये मानमस्ति ।
 प्रत्युत नास्त्यकृतः कृतेन न कर्मणा न प्रजयेत्यादिना कर्मणः सादान्मोक्ष-
 साधनता निषिध्यते । न च केवलकर्मण एव प्रतिषेध इति वाच्यम् । समु-
 च्चयविधायिप्रमाणाभावे सर्वकर्मणां प्रतिषेधोपपत्तेः । अन्यथा ज्ञानाङ्गतया
 सर्वकर्मसंन्यासविधानं नोपपद्येत । संन्यासाश्रमधर्मैः समुच्चयोऽस्त्विति चेद्
 न । तद्गुर्माणां ध्यानादीनां ज्ञानस्वरूपोपकारित्वात् फलसमुच्चयानुपपत्तेः ।
 नित्यकर्मविधानानुपपत्तिरेव ज्ञानसहकारितया नित्यकर्मणां मोक्षफलत्वं
 कल्पयतीति चेद् न । शमाकरमते तेषां फलनिरपेक्षत्वात् । भाट्टपक्षे
 विश्वजिज्ञासेन स्वर्गकल्पनात् । वेदान्तिपक्षे संस्कारविविदिषयोक्तत्वात् ।
 ब्रह्मज्ञानमेवेतिकर्तव्यतया कर्मणां मोक्षसाधनत्वं कल्पयतीति चेद् न ।
 शमादिरूपेतिकर्तव्यतान्तरस्य सद्भावाद् यत्नेन विविदिषन्तीति विध्युद्देशे
 करणतया प्रसिद्धानां कर्मणामितिकर्तव्यतायां विधिविरोधाच्च । कथं चितेषां
 मोक्षसाधनत्वकल्पनेऽप्युदितानुदितहोमवद् ज्ञानकर्मणोर्विकल्प एव किं
 न स्यात् । तथा च न समुच्चयसिद्धिः ॥

न च समुच्चयवादिना मोक्षे कर्मणोऽध्यासः सुनिरूपः । न तावद्
 ब्रह्मात्मैकत्वं तत्साध्यं तस्य सिद्धस्वभावत्वात् । नाप्यविद्यातत्कार्यनिवृ-
 त्तिस्तत्साध्या तरति शोक्रमात्मविदित्यादौ तन्निवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वश्रवणात् ।
 किं च समुच्चयवादिमते विज्ञानसाध्यमपि फलं न भवति किं कर्मोपा-
 धिनिवृत्तिर्ज्ञानफलं किं वा मिथ्याध्यासनिवृत्तिः उत तत्प्रवाहनिवृत्तिरथ वा
 मिथ्याज्ञानसंस्कारनिवृत्तिराहो स्विद् ब्रह्मस्वरूपप्रकाशनम् । नाद्यः । कर्मो-
 पाधीनां सत्यवस्तुतया ज्ञानानिवर्त्यत्वात् । न द्वितीयः । मिथ्याध्यासस्य
 क्षणिकत्वात्स्वयमेव निवृत्तेः । न तृतीयः । प्रवाहस्य प्रवाहनिवृत्तिमन्तरेण
 पृथगुच्छेदाभावात् । न चतुर्थः । रजतादिसंस्कारस्य शुक्त्यादिज्ञाननिवर्त्य-
 त्वादर्थनात् । ज्ञानाभ्याससंस्काराद् निवृत्तो संस्कार एव मुक्तिहेतुः स्यात् ।
 ततो ज्ञानादेव केवल्यमिति शास्त्रं विरुध्येत । न पञ्चमः । ब्रह्मणः स्वप्र-
 काशत्वात् ॥

यत्तु भास्करेण प्रलपितं समुच्चयसामर्थ्यादेव धर्मावबोधानन्तरं
 ब्रह्मावबोध इति । तत्समुच्चयनिराकरणादेव निराकृतम् । सत्यपि वा समु-
 च्चये तत्कथं सिध्येत् । वैपरीत्यप्रसङ्गस्य तत्र दुर्वारत्वात् । तथा हि ।
 ज्ञानवतैवानुष्ठितानि कर्माणि मोक्षं साधयन्तीति प्रथमं ब्रह्मावबोधमुत्पाद्य
 तद्विधवतैव ब्रह्मचारिणा धर्मविचारिणा धर्मविचारादि सर्वै कर्तुं युक्तमिति
 विपरीत एव क्रमः स्यात् । कर्मानुष्ठानस्य ब्रह्मावबोधोत्तरकालभा-
 वित्वे ऽपि धर्मविचारः पूर्वमेव क्रियतामिति चेद् न । तथा
 सत्यादावेव मुमुक्षोर धर्मविचारपरिसमाप्तेरनुष्ठेयमानाश्रमकर्मणामानर्थक्य-
 प्रसङ्गात् । न तावत्तेषां भोगः फलं पुरुषस्य भोगाद्विरक्तत्वात् । नापि
 युक्तिः । ज्ञानाभावेन तस्यामवस्थायां समुच्चयाभावात् । अपूर्वद्वारेणोप-
 कारकत्वे जन्मान्तरानुष्ठितकर्मभिरेव तत्सिद्धौ कृतमिह जन्मनि कर्मा-
 नुष्ठानेन । न च धर्मविचारात्पूर्वं मुमुक्षुत्वमेव नास्ति । दृश्यन्ते हि
 बाल्यमारभ्य मुमुक्षवः । न च मुमुक्षुत्वमुमुक्षुसाधारणत्वाद्दुर्मविचार एव
 प्रथमं कर्तव्य इति वाच्यम् । त्वन्मते काम्यमानमोक्षहेतुत्वेन साधारणत्वा-
 सिद्धेः । अथ नित्याध्ययनविधिप्रयोज्यत्वाद्दुर्मविचारः साधारणस्तदापि न
 तस्य प्राथम्यनियमः । काम्यमानब्रह्मविचारानन्तरमपि नित्यकर्मविचारोप-
 पत्तेः । यदाध्ययनानन्तरमेव कर्मविचाराननुष्ठाने प्रत्यवायस्तदा ऽपि तत्प-
 रिहारायैकं कर्मवाक्यं ब्रह्मबोधात्प्राग्विचारयितव्यम् अन्यत्तु परचात् ।
 तथा सति विदुषा ऽनुष्ठेयमानानां ब्रह्मचारिधर्माणामपि मोक्षसाधनत्वला-
 भात् । अग्निहोत्रादिधर्माणामेव मोक्षसाधनत्वं न ब्रह्मचारिधर्माणामिति
 चेद् वेदानुवचनादिषु प्रत्येक निरपेक्षकरणविभक्तिश्रवणाद् ब्रह्मचारिणो
 ऽध्ययनस्यापि मोक्षसाधनत्वोपपत्तेः । अत एव श्रुतिब्रह्मचर्यादेव संन्यासं
 विधत्ते । तेन ब्रह्मचारिधर्माणां संन्यासधर्माणां वा ज्ञाने समुच्चयोपपत्तौ
 त्वन्मते ऽग्निहोत्रादीनामननुष्ठानमेव प्रसज्येत । किं च क्रतुविधय एव धर्म-
 विचारप्रयोजका न त्वध्ययनविधिः । अन्यथा ब्रह्मविचारस्याप्यध्ययनवि-
 धिप्रयोज्यत्वप्रसङ्गात् । श्रोतव्य इति विध्यन्तरं तत्प्रयोजकमस्तीति चेद्
 न । धर्मविचारे ऋप्रप्रयत्नरूपावेनाध्ययनविधिनेव ब्रह्मविचारस्यापि प्रयो-
 गसंभवे श्रोतव्य इति विधेरपि प्रयत्नरूपरूपने गोरयान् । ब्रह्मवि-

चारस्य काम्यत्वात् नित्याध्ययनविधिप्रयोज्यतेति चेद् न । काम्यकृतु-
 विचास्य तत्प्रयोज्यताङ्गीकारात् । न च याच्यं धर्मविचारादपि ब्रह्मवि-
 चारे शमदमोपसदनाद्यङ्गाधिक्याद्विध्यन्तरप्रयोज्यतेति । एकस्यैवाध्ययनविधे-
 न्यूननाधिकाराङ्गौ धर्मब्रह्मविचारौ प्रति प्रयोजकत्वसंभवात् । एक एव हि
 दर्शपूर्णमासविधिः पुरोडाशहविष्काराग्नेयानीषोमीययागावघाताद्यङ्गसहितं
 तद्रहितं चाज्यहविष्कमुपांशुयाजं प्रवर्तयति । ननु विधिर्हि सर्वेषोपादेय-
 स्येषानुग्रापकः शमदमादयस्त्वनुपादेयाः ब्रह्मविचाराधिकारिविशेषणत्वात्
 ततो नाध्ययनविधिस्तदनुग्रापक इति चेद् न । अध्ययनविव्यधिकारिण
 उपनीतस्यैव तत्प्रयुक्ते ब्रह्मविचारे ऽप्यधिकारितया शमादीनामतद्विशेषण-
 त्वात् । अन्यथा श्रवणविधेरपि तदनुग्रापकता न स्यात् । तदेवं भास्करा-
 दिसमुच्चयवादिमतानामनेकधा दुष्टत्वाद् धर्मब्रह्मविचारयोः फलैक्यायोगान्न
 कर्त्तव्यमिति न तत्प्रयुक्तक्रमाथौ ऽथशब्दः ॥

नन्वेवमपि पूर्वतन्त्रे द्वादशभिरपि लक्षणैर्धर्म एको जिज्ञास्यस्तत्र
 यथा लक्षणानां क्रमनियमस्तथा पूर्वोत्तरतन्त्रयोरपि जिज्ञास्यैक्ये क्रमनिय-
 मारथौ ऽथशब्दः स्यादिति चेद् न । फलवञ्जिज्ञास्यस्यापि भिन्नत्वात् ।
 यथा पूर्वतन्त्रे ऽनुष्ठानपेक्षो ऽभ्युदयः फलं * तथोत्तरतन्त्रे चानुष्ठानानपेक्षं
 निःश्रेयसमिति फलभेदः । तथा पूर्वतन्त्रे पुरुषव्यापारतन्त्रो ज्ञानदशा-
 यामविद्यमानो धर्मो जिज्ञास्य उत्तरतन्त्रे पुरुषव्यापारानपेक्षं ज्ञानकाले
 ऽपि विद्यमानं ब्रह्म जिज्ञास्यमतो वेदार्थत्वकारणैक्ये ऽपि जिज्ञास्यभेदो
 न वारयितुं शक्यः । प्रमाणैक्ये प्रमेयभेदो न युक्त इति चेद् न । प्रमा-
 णैक्यासिद्धेः । न हि धर्मं ब्रह्मणि वा वेदो वेदाकारणैष प्रमाणं किं
 तु चोदनाकारेण धर्मं बोधयति वेदान्तवाक्यरूपेण च ब्रह्मस्वरूपम् । तत्र
 चोदनेति शब्दभाषनां कुर्वणः शब्दे ऽभिधीयते । सा च चोदना श्रंशयवि-
 शिष्टामर्थभावनां कुर्वती तदनवबोधे पुरुषप्रवृत्त्ययोगात्पुरुषप्रेरणार्थमेवार्थभा-
 वनां प्रतिपादयति । वेदान्तवाक्यं पुनर्बोधयत्येव न तु ब्रह्मणि तद्वोधे वा
 पुरुषं प्रेरयति । ब्रह्मणो ऽकार्यस्यापुरुषतन्त्रत्वाद् बोधस्य च प्रमाणप्रमेयतन्त्रस्य

पुरुषेच्छाप्रयत्नानधीनत्वात् । अनिच्छतो ऽप्रयतमानस्यापि दुर्गन्धादिज्ञानदर्श-
नात् । तदेवं धर्मब्रह्मणोस्तत्प्रमाणयोश्चात्यन्तविलक्षणत्वान्नात्र जिज्ञास्यैक्य-
प्रयुक्तमपि क्रममथशब्दो वक्तुमर्हति । तस्मादानन्तर्यामिधानमुखेन पुष्कल-
कारणरूपस्य शास्त्रीयस्याधिकारिविशेषणस्य सूचनायैवाथशब्दः ॥

तन्नाधिकारिविशेषणं चतुर्धा शास्त्रे प्रसिद्धं नित्याऽनित्यवस्तुविवेक
इहामुत्रार्थफलभोगविरागः शमदमादिसाधनसंपदं मुमुक्षुत्वं चेति । तत्र सो
ऽन्वेष्टव्य इति विधिप्रकरणे तद्यथेह कर्मजितो * लोकः क्षीयतइत्यादिना
नित्यानित्यवस्तुविवेको दर्शितः । श्रवणविधिप्रकरणे चात्मनस्तु कामाय सर्वं
प्रियं भवतीतीहामुत्रार्थफलभोगविरागो दर्शितः । आत्मन्वेवात्मानं पश्येदिति
दर्शनविधिप्रकरणे शान्तो दान्त इत्यादिना शमादयो दर्शिताः । तद्विजिज्ञास-
स्येति विचारविधिप्रकरणे वरुणं पितरमुपससारेति† गुह्यपसदनं दर्शितम् । न
च मुमुक्षुत्वप्रापकप्रमाणाभावः । सर्वत्र हि फलश्रुतयः कामनोत्पादनद्वारेण
मुमुक्षोरधिकारप्रदर्शनार्थाः । अन्यथा साधनानुष्ठानादेव फलसिद्धेस्तत्संकीर्त-
नवैफल्यत् । यद्यपि शमादयो ज्ञानविधिप्रकरणे पठितास्तथापि तेषां विचा-
राधिकारिविशेषणत्वमविरुद्धम् । ज्ञानस्य विधातुमश्रयतया तत्साधनस्य
विचारस्यैव तत्र विधेयत्वात् । यवमपि प्रतिशालं विचारविधेर्भिन्नत्वान्त्र च
तान्यधिकारिविशेषणान्यपि व्यघतिष्ठन्ते न तु समुच्चीयन्तइति चेद् न । सर्व-
शाखाप्रत्ययन्यायेन विचारविधेरेकत्वात् । नानाशाखासु श्रूयमाणस्य ज्योति-
ष्टोमादिकर्मणः शाखाभेदेन भेदाथाप्रायेकं वा संयोगरूपचोदनाख्याधि-
शेषा‡दिति मूषेण सिद्धान्तितम् । तत्र यथा फलसंयोगस्य द्रव्य-
देवतालक्षणरूपस्य यजेतेत्यादिचोदनाया ज्योतिष्टोमादिसंज्ञायाश्च सर्व-
त्राविशेषेण कर्मैक्यं तथा विचारो ऽपि सर्वत्रैक गत्र । स चेको विचारविधि-
रधिकारमीक्षमाणः प्रकरणसामर्थ्यात्फलसङ्गीर्तनवैफल्यपरिहाराच्च धर्मितधर्म-
फलापमधिकारनिमित्तत्वेन स्वीकरोति । निरधिकारस्य विधेः प्रयुतिपर्यन्त-
त्वायोगात् । नन्वेषु पात्रेषु विचारपटाभाषाद्विचारो ऽभिधीयतइति फलम-
पगम्यते । उच्यते । स विजिज्ञासितव्यस्तद्विजिज्ञास्येत्यचान्तर्णीतो विचारो

* यद्यपि पुस्तकव्येकमेव पाठो दृश्यते परं सुत्रे कर्मजित इति पाठः ।

† उपससारेतीति १ पु० ।

‡ अमिनिमूत्र २ अ० ४ पा० १८ सू० ।

चारस्य काम्यत्वान्न नित्याध्ययनविधिप्रयोज्यतेति चेद् न । काम्यकृतु-
विचास्य तत्प्रयोज्यताङ्गीकारात् । न च वाच्यं धर्मविवारादपि ब्रह्मवि-
चारे शमदमोपसदनाद्यङ्गाधिक्याद्विध्यन्तरप्रयोज्यतेति । एकस्यैवाध्ययनविधे-
र्न्यूनाधिकाराङ्गौ धर्मब्रह्मविचारौ प्रति प्रयोजकत्वसंभवात् । एक एव हि
दर्शपूर्णमासविधिः पुरोडाशहविष्कारानेयाग्नीषोमीययागावघाताद्यङ्गसहितं
तद्रहितं चाज्यहविष्कमुपांशुयाजं प्रवर्तयति । ननु विधिर्हि सर्वेषोपादेय-
स्यैवानुष्ठापकः शमदमादयस्त्वनुपादेयाः ब्रह्मविचाराधिकारिविशेषणत्वात्
ततो नाध्ययनावधिस्तदनुष्ठापक इति चेद् न । अध्ययनव्यधिकारिण
उपनीतस्यैव तत्प्रयुक्ते ब्रह्मविचारे ऽप्यधिकारितया शमादीनामतद्विशेषण-
त्वात् । अन्यथा श्रवणविधेरपि तदनुष्ठापकता न स्यात् । तदेवं भास्करा-
दिसमुच्चयवादिमतानामनेकधा दुष्टत्वाद् धर्मब्रह्मविचारयोः फलैक्यायोगान्न
कर्वैक्यमिति न तत्प्रयुक्तक्रमार्थो ऽथशब्दः ॥

नन्वेवमपि पूर्वतन्त्रे द्वादशभिरपि लक्षणैर्धर्म एको जिज्ञास्यस्तत्र
यथा लक्षणानां क्रमनियमस्तथा पूर्वोत्तरतन्त्रयोरपि जिज्ञास्यैक्ये क्रमनिय-
मार्थो ऽथशब्दः स्यादिति चेद् न । फलवज्जिज्ञास्यस्यापि भिन्नत्वात् ।
यथा पूर्वतन्त्रे ऽनुष्ठानापेक्षो ऽभ्युदयः फलं * तथात्तरतन्त्रे चानुष्ठानानपेक्षं
निःश्रेयसमिति फलभेदः । तथा पूर्वतन्त्रे पुरुषध्यापारतन्त्रो ज्ञानदशा-
यामविद्यमानो धर्मो जिज्ञास्य उत्तरतन्त्रे पुरुषध्यापारानपेक्षं ज्ञानकाले
ऽपि विद्यमानं ब्रह्म जिज्ञास्यमतो वेदार्थत्वाकारणैक्ये ऽपि जिज्ञास्यभेदो
न चारयितुं शक्यः । प्रमाणैक्ये प्रमेयभेदो न युक्त इति चेद् न । प्रमा-
णैक्यासिद्धेः । न हि धर्मं ब्रह्मणि वा वेदो वेदाकारणैव प्रमाणं किं
तु चोदनाकारेण धर्मं बोधयति वेदान्तशास्त्ररूपेण च ब्रह्मस्वरूपम् । तत्र
चोदनेति शब्दभावनां कुर्वाणः शब्दो ऽभिधीयते । सा च चोदना अंशव्यवि-
शिष्टामर्थभावनां कुर्वती तदनवबोधे पुरुषप्रवृत्त्ययोगात्पुरुषप्रेरणार्थमेवार्थभा-
वनां प्रतिपादयति । वेदान्तवाक्यं पुनर्बोधयत्येव न तु ब्रह्मणि तद्बोधे वा
पुरुषं प्रेरयति । ब्रह्मणो ऽकार्यस्यापुरुषतन्त्रत्वाद् बोधस्य च प्रमाणप्रमेयतन्त्रस्य

आनन्तर्यामिधानमुखेनाधिकारिविशेषणसूचको ऽथशब्दः । १६६

पुरुषेच्छाप्रयत्नानधीनत्वात् । अनिच्छतो ऽप्रयतमानस्यापि दुर्गन्धादिज्ञानदर्शनात् । तदेवं धर्मब्रह्मणोस्तत्प्रमाणयोश्चात्यन्तविलक्षणत्वान्नात्र जिज्ञास्यैक्य-
प्रयुक्तमपि क्रममथशब्दो वक्तुमर्हति । तस्मादानन्तर्यामिधानमुखेन पुष्कल-
कारणरूपस्य शास्त्रीयस्याधिकारिविशेषणस्य सूचनायैवाथशब्दः ॥

तच्चाधिकारिविशेषणं चतुर्धा शास्त्रे प्रसिद्धं नित्याऽनित्यवस्तुविवेक
इहामुचार्थफलभोगविरागः शमदमादिसाधनसंपद् मुमुक्षुत्वं चेति । तत्र सो
ऽन्येष्टव्य इति विधिप्रकरणे तद्यथेह कर्मजितो * लोकः क्षीयतइत्यादिना
नित्यानित्यवस्तुविवेको दर्शितः । श्रवणविधिप्रकरणे चात्मनस्तु कामाय सर्वं
प्रियं भवतीतीहामुचार्थफलभोगविरागो दर्शितः । आत्मन्येवात्मानं पश्येदिति
दर्शनविधिप्रकरणे शान्तो दान्त इत्यादिना शमादयो दर्शिताः । तद्विजिज्ञास-
स्येति विचारविधिप्रकरणे बहुर्यं पितरमुपससारेति† गुरुपसदनं दर्शितम् । न
च मुमुक्षुत्वप्रापकप्रमाणाभावः । सर्वत्र हि फलश्रुतयः कामनोत्पादनद्वारेण
मुमुक्षोरधिकारप्रदर्शनार्थाः । अन्यथा साधनानुष्ठानादेव फलसिद्धेस्तत्संकीर्त-
नवैफल्यत्वात् । यद्यपि शमादयो ज्ञानविधिप्रकरणे पठितास्तथापि तेषां विचा-
राधिकारिविशेषणत्वमविरुद्धम् । ज्ञानस्य विधातुमर्क्यतया तत्साधनस्य
विचारस्यैव तत्र विधेयत्वात् । यद्यपि प्रतिशाखं विचारविधेर्भिन्नत्वात्तत्र च
तान्यधिकारिविशेषणान्यपि व्यवतिष्ठन्ते न तु समुच्चयान्तइति चेद् न । सर्व-
शाखाप्रत्ययन्यायेन विचारविधेरेकत्वात् । नानाशाखासु श्रूयमाणस्य ज्योति-
ष्ट्रेमादिकर्मणः शाखाभेदेन भेदावाप्रावेकं वा संयोगरूपचोदनाख्यावि-
शेषादिति सूचेण सिद्धान्तितम् । तत्र यथा फलसंयोगस्य द्रव्य-
देवतालक्षणरूपस्य यजेतेत्यादिचोदनाया ज्योतिष्ट्रेमादिसंज्ञायाश्च सर्व-
त्राविशेषेण कर्मैक्यं तथा विचारोऽपि सर्वत्रैक एव । स चैको विचारविधि-
रधिकारमीदमात्रः प्रकरणसामर्थ्यात्फलसङ्कीर्तनवैफल्यपरिहाराच्च वार्षितधर्म-
कलापमधिकारनिमित्तत्वेन स्वीकरोति । निराधिकारस्य विधेः प्रवृत्तिपर्यन्त-
त्वायोगात् । नन्वेषु वाक्येषु विचारपदाभावाद्द्विचारो ऽभिधीयतइति कथम-
प्यगम्यते । उच्यते । स विजिज्ञासितव्यस्तद्विजिज्ञासस्येत्यचान्तर्यामिणा विचारो

* यद्यपि पुस्तकेष्वेवमेव पाठो दृश्यते परं पुत्रो कर्मजित इति पाठः ।

† उपससदतीति १ पु० ।

‡ कैमिनिसूत्र २ अ० ४ पा० १६ सू० ।

विधीयते इष्यमाणज्ञानस्येच्छायाश्च विधेयत्वायोगात् । श्रोतव्य इत्यत्र स्वय-
मेव विचारो विहितः । पश्येदित्यत्र तु पूर्वमेवाक्तम् । तस्मात्सर्वत्र मनन-
निदिध्यासनाभ्यामङ्गाभ्यां श्रवणं नामाङ्गं विधीयते इति सिद्धम् ॥

ननु सर्वत्र फलसाधनविधौ फलकामनैव पुष्कलाधिकारनिमित्तमित्य-
त्रापि मुमुक्षुत्वमेवाधिकारिविशेषणं शमदमादिकं त्वनुष्ठेयतया प्रयाजादिवत्फ-
लोपकार्यङ्गं भविष्यतीति चेत् सत्यम् । अङ्गस्याप्यधिकारिविशेषणत्वं न विरु-
ध्यते । शमादिगुणको भूत्वा पश्येदित्यादिलिङ्गात् । शास्त्रैकगम्यस्य युक्त्या
ऽपलापायोगात् । अङ्गभूताया अपि दीक्षाया उत्तरकत्वधिकारनिमित्ततादर्श-
नात् । यद्यपि मुमुक्षुत्वे सत्यन्यधर्माभावापराधेन प्रवृत्त्यभावो न दृष्टचरस्त-
थापि मुमुक्षुत्वस्वरूपोपाधित्वादन्येषामधिकारनिमित्तत्वमनिवार्यम् । न हि
नित्यानित्यवस्तुविवेकाभावे सताहामुचार्थफलभोगधिराग उपपद्यते नापि
तस्मिन्नसति शमादियुक्तत्वेन मुमुक्षुत्वं संभवति । अतः पूर्वपूर्वं उत्तरोत्तरस्य
स्वरूपोपाधिः ॥

नन्वेवं सति न कस्यापि स्वरूपं सिध्येद् मूलकारणस्य नित्या-
नित्यवस्तुविवेकस्यासंभवात् । न हि नित्यं नाम किं विदस्ति यस्यानित्याद्वि-
वेकः स्यात् । न च सर्वानित्यत्वे मानाभावः । विमतं सर्वमनित्यं सत्त्वाद्
घटादिवदिति चेद् मैवम् । कार्यजातस्योत्पत्तिविनाशाभ्यामेवोपादानस्यैकस्या-
नादेः कूटस्थस्याथधिभूतस्य नित्यत्वसिद्धेः । तथा हि । न तावत्कार्यं निरुपा-
दानमुपपद्यते । अनुभवधिरौघात् । अतः उपादानमङ्गीकार्यम् । उपादानत्वं
च कार्गान्तरस्य न संभवति । तथा सति कार्यानुगतस्योपादानत्वनियमा-
त्पूर्वपूर्वकार्यानुबेधस्योत्तरोत्तरकार्ये ऽभ्युपगन्तव्यत्वाच्चरमे कार्ये ऽनन्तपूर्वका-
र्याणामनुगतिः प्रसज्येत । न चैवमुपलभ्यते । अतो ऽनादौष तदुपादानम् ।
तस्य चैकस्यैव सर्वकार्योत्पादकत्वसंभवे ऽनेकत्वकल्पने गौरवादेकत्वमभ्यु-
पेयं कूटस्थत्वं चाधिकारित्वाद् विकारित्वे च कार्यत्वप्रसङ्गात् । तच्च कूट-
स्थवस्तु विनश्यतो विकारजातस्याधिः । अन्यथा निरवधिकविनाशे सत्यु-
पादानासंभवाद्दर्तमानसृष्टिरेव न सिध्येत् । अतः कूटस्थं वस्तु नित्यमिति
नित्यानित्यवस्तुविवेकसिद्धौ तत्कार्यो मुमुक्षुत्वान्तो धर्मकलापो ऽपि सिध्य-
न्नधिकारिणं ब्रह्मविचारे प्रवर्तयति । यस्तुक्तसाधनसम्पत्तिरहे ऽपि देय-

अधिकारिविशेषणीभूतशमादिनिरूपणम् । अतःशब्दो हेत्वर्थः । १२१

शाक्तुतूहलाद्वा बहुश्रुतत्वबुद्ध्या वा तत्र प्रवर्तते स प्रवृत्तो ऽप्यनन्तमुख-
चेता बहिरैवाभिनिविशमानो निर्विचिकित्सं ब्रह्मात्मत्वेनावगन्तुं न शक्नोति ।
तस्माद्दर्शितवस्तुकलापानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥

अथ भास्करः प्रललाप । विचारकर्तव्यतां प्रतिपद्यमानस्य किल सूच-
कारस्य शमादयो न बुद्धिसमाहृताः । न चाबुद्धिसमाहृढमर्थमधिकारिवि-
शेषणतयोपादातुमर्हति धर्मविचारस्तु बुद्ध्याहृढो ऽधिकारिविशेषणतयोपा-
दीयतइति । नैतदुक्तम् । शमादीनां विचारविधिप्रकरणपठिततया संनिहि-
ततराणामबुद्ध्यारोहायोगात् । न च तेषामचानुपयोगः । विधिप्रयुक्ताधिका-
र्यनुबन्धान्तःपातित्वात् । दर्शितश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां विचारोपयोगः ।
न च तथा धर्मविचारः संनिहिततरः । भिन्नप्रकरणोपातधर्मविषयत्वात् ।
नाप्यसावचोपयुज्यतइति पूर्वमेव समर्थितम् । तस्मादस्मदुक्तं यथायशब्दार्थ
इति सिद्धम् ॥

अतःशब्दो हेत्वर्थः । नन्यथशब्द यवानन्तर्याभिधानमुखेन हेतुतया
पूर्ववृत्तमर्थे गमयतीत्युक्तं तेन पुनरुक्तिः । न च वाच्यं हेतुत्वं नाथशब्दे-
नाभिधीयते किं त्वर्थात्प्रतीयते । अथ त्वतःशब्देनाभिधीयते तेन न पुन-
रुक्तिरिति । अर्थात्प्रतीतस्यापि तात्पर्यविषयतया ऽयशब्दार्थत्वाद् यत्परः
शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् । न चायशब्दस्यानन्तर्यमात्रे विधेये
तात्पर्ये सम्भवति वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादायिके ऽपि हेतुत्वे ऽयशब्दस्य
तात्पर्ये सत्यथातःशब्दयोः पुनरुक्तिर्दुष्परिहरा । नैव दोषः । अथ शब्देन
साधनचतुष्टयस्य विचारहेतुत्वे परिगृहीते तस्यानिर्वाहाशङ्कायां तन्निराकर-
णेन हेतुत्वनिर्वाहायातःशब्दोपादानात् । तथा हि । स्वर्गादीनां कृतरु-
त्वपरिच्छिन्नत्वाद्विहेतुभिरनित्यत्वमनुमाय तस्मादनित्यान्नित्यं विवेक्तव्यम् ।
न चायं विवेकः सुलभः । उक्तहेतूनां प्रध्वंसपरमाण्वदाधनैकान्तिरुत्थात् ।
नित्यत्वं च कर्मफलस्य श्रूयते अक्षयं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं
भयतीत्यादौ । अतः कथं पुरुषार्थात्कर्मफनाद्विरज्यापुरुषार्थं ब्रह्मज्ञाने पुरुषाः
प्रवर्तेरन् । यद्यपि ब्रह्मण्यनन्दो ऽस्ति तथापि नासौ जीवैनापभोक्तुं शक्यः ।
स्याश्रयसुषोपलब्धेरैवोपभोगत्वात् । न च ब्रह्मधर्मस्य सुखस्य जीवाश्रय-
तयोपलब्धिः संभवति । लोके ऽन्यसुखस्यान्याश्रयत्वाद्गंनात् ॥

अथ मुखापरोक्षमात्रम्योपभोगस्ये व्यभिचाराभावात्स्याश्रयविशेषणं
 व्यर्थमिति मन्यसे गद्यमपि जीवब्रह्मणोरभेदे ब्रह्मानन्दापरोक्षमनुपपन्नं पुरुषा-
 न्तरानन्दम्यापरोक्षादगंनात् । जीवब्रह्मणोरभेदस्त्यनुभवविरुद्धः । अतो
 मोक्षाद्विरानन्दाद्विरव्यात्पटुःश्रमिश्रिते ऽपि धिययानन्दे पुरुषः प्रवर्तते न
 ह्यजीर्णभयादाहारपरित्यागः किं तु प्रतिविधातव्यमिति न्यायादित्ययशब्द-
 परिगृहीतो ऽर्थो न निर्वहतीत्याशङ्क्येत सेयमाशङ्का न कर्तव्या । यस्माद्वेद ग्य
 ब्रह्मव्यतिरिक्तपुरुषार्थजातस्यानित्यतां दर्शयति । तद्यथेह कर्मजितो* लोकः
 क्षीयतएव मेषामुचापुण्यजितो लोकः क्षीयतइत्यादिः । न चेयं सामान्य-
 श्रुतिश्चातुर्मास्यादिविशेषश्रुतिविषयादन्यत्रैव व्यवतिष्ठतामिति वाच्यम् । तत्र
 तावच्चातुर्मास्यश्रुतिः सुकृतस्यैवावयत्वं ब्रूते न तत्फलस्य । न च सुकृता-
 क्षयकथनमुखेन तत्फलावयत्वे वाक्यतात्पर्यमिति कल्पयितुं शक्यम् । प्रमा-
 णविरोधात् । परिच्छिन्नत्वादिहेतुभिः फलानित्यत्वानुमानात् । न च तेषा-
 मनैकान्तिकत्वं परमाद्यादावपि नित्यत्वासंप्रतिपत्तेः । न चाक्षये सुकृते सति
 तत्फलस्य क्षयानुपपत्तिः । अनुपभोगवदुपपत्तेः । सत्येव हि सुकृते क्व चित्
 फलं नोपभुज्यते । कदा चित्सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठतीति स्मृतेः । तथा-
 फलस्य क्षयो ऽपि किं न स्यात् । नापि हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्तइत्यादि-
 श्रुत्यन्तरेषु फलनित्यत्वं सुसंपादम् । अथाप्यनुमानानुगृहीतया सामान्यश्रुत्या
 विरोधस्य तादवस्थ्यात् । तस्मान्नित्यानित्यवस्तुविवेकपूर्वमनित्येभ्यो ब्रह्म-
 व्यतिरिक्तपुरुषार्थेभ्यो वैराग्यमुपपन्नम् ॥

न च ब्रह्मज्ञानं न पुरुषार्थः । आनन्दसाक्षात्कारत्वात् । जीव-
 ब्रह्मणोरभेदस्य प्रथमवर्णके प्रतिबिम्बदृष्टान्तेन साधितत्वात् संभवत्येव
 तत्साक्षात्कारः । न च नित्ये जीवस्वरूपभूते ब्रह्मानन्दे विधादितव्यं जीवे
 परप्रेमास्यदत्वस्य कदा चिदप्यनयात् । सुखसाधनानां तदभिव्यक्तिमाषो-
 षत्तयात् । अन्यथा साधनानां सुखं प्रति जनकत्वमभिव्यञ्जकत्वं चेति गौर-
 वात् । एवं च सकलधिपयसुखानां ब्रह्मानन्दलेशतया परमानन्दरूपे ब्रह्मणि
 दुःखसागरात्संसारे उद्विग्नाः प्रवर्तन्ते । तदेवमुक्तशङ्कानिराकरणेनायशब्दार्थ-
 निर्वाहायातःशब्द इत्यनवयवम् ॥

ब्रह्मजिज्ञासेति पदेन ब्रह्मणो जिज्ञासेति पृथीसमासो ऽवगन्तव्यो न तु धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासेतिवच्चतुर्थीसमासः । तत्र ह्यन्तर्णीतविचारार्थ-प्राधान्यमाश्रित्य प्रयोजनविवक्षया धर्मायेति चतुर्थीसमास आश्रितः । न हि विचारस्य यत्प्रयोजनं तदेव कर्म येन धर्मस्येति कर्मणि पृथी प्राप्नुयात् । अत्र तु शब्दोपात्तं ज्ञानेच्छाप्राधान्यमाश्रीयते इच्छायाश्च यदेव कर्म तदेव प्रयो-जनं तेन कर्मणि पृथी तादर्थ्ये चतुर्थी च प्राप्ता तत्र स्वरूपसिद्धहेतुतया प्राधान्यात् कर्मणि पृथीमेवाश्रित्य समासो दर्शितः ॥

अत्र घृत्तिकाराः ॥ ब्रह्मशब्देन जातिजीवकमलासनशब्दराशीनाम-भिधेयतामाशङ्क्येत्यं निराकुर्वन्ति । न खलु जात्यादीनामत्र कर्तव्यतया कर्तृतया वा ऽन्वयः संभवति । न तावद् ब्राह्मण्यजातेः कर्मत्वं प्रत्यक्षसि-द्धतया जिज्ञास्यत्वायोगात् । नापि कर्तृत्वं जिज्ञासायास्त्वेवार्थिकाधिकार-त्वात् । नापि जीवो जिज्ञास्यः । अहंप्रत्ययसिद्धत्वात् । यद्यपि तस्य कर्तृत्वमस्ति तथापि तदुपादानं व्यर्थम् । अन्यस्य कर्तृत्वप्रसङ्गाभावात् । न च शब्दराशेर्वेदस्याचेतनस्य कर्तृत्वं संभवति । नापि तस्य कर्मत्वं धर्म-जिज्ञासौत्पत्तिकसूत्राभ्यां * तस्यार्थवत्त्वप्रमाणत्वयोर्निरूपितत्वात् । हिरण्य-गर्भस्यापि न जिज्ञास्यत्वं तत्पदादपि विरक्तस्य जिज्ञासोपदेशात् । न च तस्य कर्तृत्वं ज्ञानवेदाययोः सहसिद्धत्वादिति । सोऽयं घृत्तिकारप्रयासो व्यर्थः । जन्मा-दास्य यत † इति वक्ष्यमाणलक्षणस्य ब्रह्मणो जात्यादिशुद्धाया अनुदयात् ॥

नन्वेवमपि ब्रह्मण्य इति नेयं कर्मणि पृथी भवितुमर्हति । तथात्वे ब्रह्मस्वरूपमात्रस्य विचार्यत्वेन प्रतिज्ञासिद्धाद्यप्यन्यस्य तदसिद्धेः । यदा तु संबन्धसामान्ये पृथी परिगृह्यते तदा ब्रह्मसंबन्धिनां स्वरूपप्रमा-णमुक्तिसाधनफलानां सर्वेषां विचारप्रतिज्ञा सिध्यति ॥

अयं मतं कर्मणि पृथीं सत्यां जिज्ञासायेदितं जिज्ञास्यं निर्दिष्टं भवति नान्यथा न च तदन्तरेण जिज्ञासा मुनिरूपेति । तन्न । संबन्धसामान्यपृथीपक्षे ऽपि ब्रह्मण्यः कर्मत्वलाभात् । न हि सामान्यं विशेषपर्यवसानमन्तरेण व्यग्रहा-रमालम्ब्यते तत्र को ऽसौ विशेष इति धीक्षायां स्रुमिकायां जिज्ञासाक्रियायां कर्मकारकस्याभ्यर्हिततया कर्मत्वं पर्यवस्यति । तस्मात्सर्वसंग्रहाय संबन्धसा-

मान्ये पृथी ग्राह्या न कर्मणीति चेद् नायं दोषः । कर्मणि पृथ्या प्रधाने जिज्ञासाकर्मभूते ब्रह्मणि निर्दिष्टे तदपेक्षितानां प्रमाणादीनामर्थसिद्धतया पृथगवक्तव्यत्वात् । न हि राजा गच्छतीत्युक्ते तदपेक्षितपरिवारस्य गमनं पृथक्त्वव्यं भवति । एवं चास्मत्पक्षे मुखतः प्रधानविचारः प्रतिज्ञायते ऽर्थतो ऽन्यः । त्वत्पक्षे तु वैपरीत्येन । ततो ऽस्मत्पक्ष एव श्रेयान् । किं च साधिकारस्य विचारविधेः प्रतिपादके तद्विज्ञासास्येति श्रुतिवाक्ये ब्रह्मणः कर्मकारकत्वनिर्देशात्सूत्रस्य च तदेकार्थतया सूत्रे ऽपि ब्रह्मणः कर्मत्वमेव ग्राह्यं जिज्ञासापदेन ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेत्यवयवार्थं उपादेयः । तथा वेच्छायाः फलविषयत्वाद्भिन्नश्चलापरोक्षावगतिफलपर्यन्तता सूचिता भवति । न च वाच्यं ब्रह्मण्यवगते ऽनवगते वा न ज्ञानेच्छा प्रसज्यतइति । परोक्षत्वेनाप्रतिष्ठितापरोक्षत्वेन वा ऽवगते निश्चलापरोक्षावगतये तद्विच्छेदापपत्तेः ॥

ननु ज्ञानं नाम प्रमाणफलं संवेदनमिति सुगतप्राभाकरवैशेषिकनैयायिकाः । संबिज्जनक्रमातृव्यापार इति वार्तिककारीयाः । आत्मचेतन्यमेवेति क्षणकलौकायतिकाः । ज्ञायते ऽनेतेति करणव्युत्पत्त्या बुद्धिवृत्तिचौनं भावव्युत्पत्त्या तु संवेदनमेवेति सांख्यवेदान्तिनः । तत्र कौटुंशं ज्ञानमिष्यतइति चेद् उच्यते ।

न तावत्सुगताद्विचतुष्टयस्य लोकायतस्य च षट् उपपन्नः । तैर्जन्यस्यापि फलभूतसंवेदनस्य कर्तृव्यापारपूर्वकत्वानभ्युपगमात् । विमतं कर्तृव्यापारपूर्वकं फलत्वाद् यामप्राप्तिवदित्यनुमानविरोधात् । एतेन क्षणकपक्षो ऽप्यपास्तः । यद्यपि तत्पक्षे संवेदनं स्वरूपेणाजन्यं तथापि विषयावभासित्वोपाधिना तज्जन्माभ्युपेयम् । अन्यथा सर्वदा सर्वविषयावभासप्रसङ्गात् । ननु सर्वगतस्य निरवयवस्यात्मनो न परिस्पन्दपरिणामो व्यापारो युक्तो । सत्यम् । अत एव वार्तिककारीयं मतमुपेक्षणीयम् । अस्मन्मते त्वध्यासपरिनिष्पन्नान्तःकरणसम्प्लिखितस्यात्मनो ज्ञानाकारपरिणामो युज्यते । न च तादृगात्मनः संवेदनाकारेणैव परिणामो ऽस्त्विति वाच्यम् । संवेदनस्य स्वरूपतो नित्यसिद्धत्वात् । न चैवं संवेदनस्याजन्यस्य फलत्वाऽसंभवः । विषयोपाधिकस्य तस्य जन्माङ्गीकारात् । यद्यप्यन्तःकरणपरिणामाः सर्वे ऽपि साक्षिवेदात्वादपरोक्षास्तथापि विषयेण सहापरोक्षहेतुर-

न्तःकरणपरिणामो ऽपरोक्षज्ञानमितरत्यरोक्षमिति तद्विवेकः । तच्चेतादृशमन्तःकरणपरिणामरूपमपरोक्षज्ञानं सूत्रे ऽस्मिन्नप्यमाणतया निर्दिष्टम् ॥

नन्वेतत्प्रथमसूत्रं यदि शास्त्रे ऽन्तर्भूतं तदानीमस्य स्वनेवारम्भसिद्धावात्प्राश्रयतापत्तिः । अन्येन चेदनवस्था । अथानन्तर्भूतं तर्ह्यस्यानारम्भप्रसङ्ग इति चेद् नैष दोषः । स्वाध्यायाध्ययनादापातप्रतिपन्नः श्रवणविधिरेव स्यापेक्षितानुबन्धव्यविचाराय प्रथमसूत्रमारम्भयति । तथा च वक्ष्यमाणकृत्स्नशास्त्रप्रयोजकविधिनेव प्रयोज्यत्वादस्य शास्त्रान्तर्भावः । अपौरुषेयविधिप्रयुक्तत्वान्नानवस्था । श्रवणविधिर्द्येद्वि स्वनिर्णयाय प्रथमसूत्रमेवारम्भयेत् तर्ह्युत्तरसूत्रसन्दर्भस्यारम्भकं किं स्यादिति न शङ्कनीयम् । प्रथमसूत्रनिर्णयितेनैव विधिना तद्दारम्भोपपत्तेः । अत एव तद्विधिनिर्णयस्य सूत्रस्य शास्त्रादित्वं समन्वयाद्यध्यायसङ्गतिश्चास्य सुलभा । श्रोतव्यादिवाक्यानां स्वार्थै समन्वयद्वारेण विचार्यमाणवेदान्तवाक्यानामपि ब्रह्मणि समन्वयनिमित्तत्वात् । अत्र च सूत्रे ऽनुवादपरिहाराय कर्तव्यपदमध्याहृत्येप्यमाणज्ञानस्य फलभूतस्य स्वत एव सम्पाद्यतया ऽवगतस्य विधेयत्वायोगात् । तदुपायमन्तर्णीतविचारमुपलक्ष्य ब्रह्मज्ञानं प्रत्यदृष्टस्यापि साधनत्वाद्विधिमुपपादोष्टसाधनताविधिपवं स्वीकृत्य मुमुक्षुणा ब्रह्मानुभवाय विचारः कर्तव्य इति श्रोतेः वाक्यार्थः कथनीयः । कथिते च तस्मिन् संबन्धविषयप्रयोजनान्यर्थादवगम्यन्तइति स्थितम् ॥ इति विवरणप्रमेयसंग्रहे प्रथमसूत्रे तृतीयवर्णकं समाप्तम् * ॥



तृतीयवर्णके सूत्रपदधाक्यार्थं हेरितः ।

अधिकार्ययशब्देन तत्र साक्षात्प्रसाधितः ॥

सूचितं चित्तं त्वेतत्संबन्धो विषयः फलम् ।

चतुर्थे वर्णके सर्वे तदाक्षिप्य निरूप्यते ॥

प्रथमे वर्णके ऽध्यासमाश्रित्येतत्प्रसाधितम् ।

अस्मिंस्तु वर्णके साक्षात्तदेवाक्षिप्य साध्यते ॥

ननु ब्रह्मस्वरूपं यदि मानान्तरेण प्रतिपन्नं तदा नास्य शास्त्रस्य विषयो भवितुमर्हति । अनधिगतार्थत्वाभावात् । नापि तदवगमे ऽस्य प्रयोजनम् । एतच्छास्त्रात्प्रागेव सिद्धत्वात् । अथाप्रतिपन्नं तदा ऽत्यन्त-
मबुद्धान्कृतेनार्थेन कथमिदं शास्त्रं संबध्येत् । यद्यपि प्रत्यक्षादिक्रमत्यन्ता-
दृष्टचरेणाप्यर्थेन संबध्यमानं द्रष्टुं तथापि विचारात्मकस्य शास्त्रस्य न तत्सं-
भवति । सर्वत्रापाततः प्रतिपन्नस्येव विचारसंबन्धदर्शनादिति चेद् गवं
तर्हि ब्रह्मणो ऽप्यध्ययनादापातप्रतिपन्नस्यानिर्णीतस्य विषयस्य विचार-
शास्त्रसंबन्धे सति तदवगमः फलमिति न को ऽपि दोषः ॥

ननु विषयप्रयोजनसंबन्धा नात्र प्रतिपादनीया घट्ट्यमाणसमन्वयाध्या-
यादिभिरेव तत्सिद्धेः । न च तदप्रतिपादने श्रोतृशामप्रवृत्तिः । शास्त्रप्रणेतृगो-
रघादेव विषयादिसद्भाषनिश्चयेन प्रवृत्तिसंभवात् । मैवम् । सामान्यतो विष-
यादिसत्त्वनिश्चये ऽपि स्वाभिप्रेतप्रयोजनविशेषानवगमे प्रवृत्त्ययोगात् ॥

ननु तर्हि प्रवृत्त्यङ्गतया प्रयोजनविशेषे एव घट्ट्यव्यो न विषयसंबन्धो ।
अथ विषयो ऽपि प्रयोजनसाधनतया प्रवृत्त्यङ्गं तथापि प्रयोजनावगमादेव सो ऽव-
गम्यते तत्संबन्धिन एव विषयत्वनिगमात् । लोके द्वैधीभाषाएवप्रयोजनसमवा-
यिन एव काष्ठस्य च्छिदिक्रियाविषयत्वात् । विषयविषयिप्रतीतो तत्संबन्धो ऽपि
प्रतीयतएवेति न सो ऽपि पृथग्भक्तव्य इति चेद् मैवम् । तत्र किं प्रयोजनविषय-
संबन्धानां स्वरूपतो ऽत्यन्तभेदाभावात् पृथग्भक्तव्यत्वाभावः किं वा ऽन्यत-
राभिधानेनेतरयोरर्थसिद्धत्वाद् उत प्रत्येकमेव स्यात्तन्त्र्येण प्रवृत्तिसमयंतया
संभूय प्रवृत्त्यङ्गत्वाभावात् । नाद्यः । पुरुषार्थरूपं प्रयोजनम् अनन्यथाश्रित्वो
विषयः एतत्प्रतिपाद्यत्वं संबन्धः इत्येवमेषां भिन्नत्वात् । तत्र विषय-
न्ययोगव्यावृत्तिरूपमयोगव्यावृत्तिरूपश्च संबन्ध इति तयोर्व्येकः । न द्वि-

तीयः । सत्यप्येकस्मिन्नितराभावदर्शनेनार्थसिद्धयोगात् । दृश्यते हि काक-
दन्तानां गन्धान्तरेणासिद्धतया * विषयत्वे प्रतिपादयितुं शक्यतया संबन्धे च
सत्यपि तद्विचारणायां प्रयोजनाभावः । तथा परिपक्वकदलीफलत्वगुत्पाटना-
दिषु कुठारादावादिना साधयितुं शक्यतया संबन्धे पुरुषैरपेक्ष्यतया प्रयोजने
सत्यपि न कुठारादिव्यापारविषयत्वमस्ति । अङ्गुल्यादिभिरेव तदुत्पादन †-
सिद्धेः । एवं मेवादेरन्येरनानीततया विषयभूतस्य सप्रयोजनस्याप्यस्मदादि-
कर्तृकानयनव्यापारेण न संबन्धं पश्यामः । अयोग्यत्वात् । तदेवं परस्पर-
व्यभिचारिषु नास्त्यर्थसिद्धिशङ्का ऽपि । न तृतीयः । उक्तथयमेलनमन्तरेण
प्रवृत्त्यभावात् । न हि काकदन्तविचारे कदलीफलाद्युत्पाटनाय कुठारादौ
मेवाद्यानयने वा पुरुषप्रवृत्तिरुपलभ्यते ॥

स्यादेतत् । ब्रह्मस्वरूपं वेदान्तानामेव विषयो न विचारशास्त्रस्य ।
प्रमाणप्रमेयादिसंभावनाहेतुभूतन्यायानां तद्विषयत्वात् ‡ ॥

अथ सिद्धान्ताभिन्नमन्यः परिजहार । विमतं विचारशास्त्रं वेदान्ते-
रभिन्नार्थं तदितिकर्तव्यत्वाद् यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामेकविषयं तदितिकर्तव्यं
प्रयाजादि यथा वा बीजेन सहैककार्यजनकं तत्सहकारिभूतं जलभूम्यादि ।
यद्यपि विचारशास्त्रेण न्याया एव सावात्प्रतिपाद्यमाना उपलभ्यन्ते तथापि
ब्रह्मणः परंपरया विषयत्वं भविष्यति यथा छेतुर्हेस्तव्यापारः सावात्कुठा-
रमेव विषयीकुर्वणो ऽपि परंपरया काष्ठमपि विषयीकरोति तद्वदिति ॥

नायं पण्डितमन्यस्य परिहारः समीचीनः । विचारस्य वेदान्तेति-
कर्तव्यत्वासिद्धेः § । यथा प्रयाजादेरितिकर्तव्यतायामागमो मानं यथा वा
जलभूम्यादेः सहकारित्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धं न तथा विचारस्येतिकर्तव्यत्वे
किं चिन्मानमस्ति । न चेतिकर्तव्यत्वशून्यस्य वेदान्तशब्दस्य ब्रह्माश्रमं प्रति
कथं करणतेति शङ्कनीयम् । शब्दोपलब्धेः शक्तिज्ञानसंस्कारस्य च तदिति-
कर्तव्यत्वात् । विचारो ऽपि दोषनिराकरणेन ब्रह्मप्रमितिहेतुतया शब्दं
प्रति इतिकर्तव्यतां भजत्विति चेद् न । वैदिकशब्दे दोषाभावात् । न चेवं

* अपसिद्धतयेति २ पु. पा. ।

† स्वगुत्पादनेति २ पु. पा. ।

‡ न्यायविषयत्वादिति २ पु. पा. ।

§ इतिकर्तव्यतायासिद्धेरिति २ पु. पा. ।

विचारवैयर्थ्यम् । पुरुषदोषनिरासहेतुत्वात् । पुरुषदोषश्च द्विविधः शब्द-
शक्तितात्पर्यान्यथावधारणं प्रत्यक्षादिधिरोधबुद्धिश्च । तत्र लौकिकप्रयोगेषु
ग्रामे ऽस्मिन्नयमेक एवाद्वितीयः प्रभु*रित्यादियु सजातीयमात्रनिवारणे शक्ति-
तात्पर्यमवलोक्य वैदिकप्रयोगे ऽपि तथैवावधारयति । तदेतदन्यथाऽवधा-
रणं समन्वयविचारेण निरसिष्यते धिरोधबुद्धिश्चाविरोधविचारेण । एवं च
प्रतिबन्धनिवारणगवोपचीणस्य विचारस्य कथं ब्रह्मप्रमितिहेतुता तस्माद्
न विचारशास्त्रविषयो ब्रह्मेति ।

अत्रोच्यते । शब्दादेवोत्पन्नमपि ब्रह्मज्ञानं प्रतिबन्धनिवृत्तौ सत्या-
मेव प्रलितिप्रति न तु ततः पूर्वम् । तथा च प्रतिबन्धनिरासिनो विचारस्य
ब्रह्मनिर्णयहेतुत्वाद् ब्रह्मविषयत्वमुपपद्यते ॥

अत्र के चिदाहुः । विचाराद्यगम्यतात्पर्यस्यार्थप्रमितिहेतुत्वाद्विचारो
ऽप्यर्थप्रमितेरेव हेतुर्न प्रतिबन्धनिरासस्येति । तदसत् । किं तात्पर्यमवि-
ज्ञातमेवार्थप्रमितिहेतुरुत विज्ञातम् । नाद्यः । सर्वत्र लौकिकवाक्येषु तात्पर्य-
यावगमफलकविचारवैयर्थ्यापातात् । अनद्यगते ऽपि तात्पर्ये ऽन्यथाप्रतिपत्त्य-
भावात् । द्वितीये ऽपि न तावन्तात्पर्यं पदार्थविषयम् । तस्य वाक्यार्थप्रतीताऽ-
धनुषयोगात् । वाक्यार्थविषयत्वे चान्योन्याश्रयत्वं विषयभूतवाक्यार्थस्य वि-
शेषणस्याद्यगते तद्विशिष्टतात्पर्यावगतिस्तात्पर्याद्यगते ॥ च वाक्यार्थप्रमि-
तिरिति ॥

अथ मन्यसे पदेभ्यः पदार्थानवगम्यामन्तरं नूनमेपां संसर्गो ऽस्ति
सह प्रयुज्यमानत्वादित्युत्प्रेक्षया वाक्यार्थाद्यगते नोक्तदोष इति । तदयुक्तम् ।
तत्र न तावदुत्प्रेक्षा स्मृतिः । अनद्यगतार्थगन्तृत्वात् । नापि संशयः । कोटि-
द्वयाभावात् । नापि विपर्ययः । बाधाभावात् । परिशेषाच्छब्दजन्यो वा-
क्यार्थबोधः प्रमाणमित्येवाभ्युपेयम् । एवं च शब्दस्य तात्पर्याद्यगममन-
पेक्ष** प्रमापकत्वं पूर्वोक्तपरस्परश्रयत्वं वा दुर्वारम् ॥

* अद्वितीयप्रभुरिति समस्तः पाठः २ पु० । † ज्ञानवन्धनेति २ पु० पा० ।

‡ विचारस्याप्युपचारेण ब्रह्मेति २ पु० पा० । § वाक्यार्थप्रतिपत्तेरिति २ पु० पा० ।

॥ विशिष्टतात्पर्याद्यगते इति २ पु० पा० । † ततः परिशेषादिति २ पु० पा० ।

** तात्पर्याद्यगममपेक्षेति २ पु० पा० ।

ननु गवादिपदानां गोत्वादिसामान्ये व्युत्पत्तिबद्धाख्यानामपि वाक्यार्थ-
त्वसामान्ये तात्पर्यं ततश्च सामान्यस्य पूर्वमेव ज्ञाततया तात्पर्यविशेषण-
त्वसंभवात् द्विशिष्टं तात्पर्यमवगम्यते । तथा च* तात्पर्येण वाक्यार्थविशेष-
प्रमितौ पूर्वोक्तदोष इति चेद् न । वाक्यार्थविशेषतात्पर्याभावप्रसङ्गात् । अथ
गोत्ववाचिनो गोशब्दस्य गोव्यक्तौ पर्यवसानवत्सामान्यगोश्वरमेव तात्पर्यं
विशेषे पर्यवस्येद् एवमपि न तात्पर्यमर्थप्रामितिहेतुः । विमतौ वाक्यार्थावगमः
शब्दशक्तिमात्रनिबन्धनः शाब्दज्ञानत्वात् पदार्थज्ञानवत् । यदि च तात्पर्यं
वाक्यार्थप्रामितिहेतुः स्यात् तदा वाक्यार्थो ऽशब्दः स्यात् । तात्पर्यमात्रात्-
प्रामितिसिद्धेः । शब्दान्वयव्यतिरेको च शब्दस्य पदार्थप्रदर्शनमुखेन तात्प-
र्योपाध्युपयोगितया ऽप्युपपद्येयाताम् । तस्माच्छब्दत्वसिद्धये शब्द एवार्थप्र-
ामितिहेतुस्तात्पर्यबोधस्तु प्रतिबन्धनिरासीत्येवाभ्युपेयम् । एवं च तात्पर्यहेतो-
र्विचारस्यापि प्रतिबन्धनिरासित्वादुपचारेणैव ब्रह्मविषयत्वम् ॥

ननूपचारेणापि न ब्रह्मणो विचारविषयत्वं संभवति आणतप्रसिद्धेरपि
दुस्संयादत्वात् । न तावज्जोके प्रसिद्धं मानान्तराऽगोश्वरत्वात् । नापि वेदे
तत्प्रसिद्धिः । तत्र ब्रह्मशब्दस्यानवधृतायत्वत्वात् । लोकावधृतसामर्थ्यः शब्दो
वेदे ऽपि बोधक इति न्यायेनाव्युत्पन्नशब्दस्य वेदे ऽप्यबोधकत्वात् । मेयम् ।
वैदिकप्रयोगान्यथानुपपत्त्या ब्रह्मशब्दार्थस्य कस्य चित्स्वर्गादिघत्कल्प्य-
त्वात् । प्रसिद्धपदसमभिव्याहारस्य स्वर्गब्रह्मयाक्ययोः समानत्वात् । एवमपि
ब्रह्मशब्दस्यार्थमार्थं सिध्यति न त्वर्थविशेष इति चेद् न । प्रसिद्धपदसमभि-
व्याहारेण तदन्वययोग्यस्यैवार्थविशेषस्य कल्प्यत्वात् । न च तस्मिन्विश्रिते
ऽर्थविशेषे शब्दस्य धृत्यसंभवः । कृत्वा तथायर्नमानमपि शब्दमयवार्थव्यु-
त्पादनेन वर्तयितुं शक्यत्वात् । एतदर्थमेव सर्वत्र निगमनिरुक्तव्याकरणानां
प्रवृत्तत्वात् । तथा चात्र सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म अयातो ब्रह्मजिज्ञासेति श्रुति-
सूत्रप्रयोगान्यथानुपपत्त्या बाधरहितं चिद्रूपमन्तशून्यं पुरुषार्थपर्यवसायितया
जिज्ञास्यं वस्तु ब्रह्मशब्दार्थं इति कल्प्यते । ब्रह्मशब्दश्च बृह घृहि घृद्वाधि-
त्यस्माद्भूतोर्निर्व्यज्ञो महत्वमाचष्टे तन्न महत्त्वं संकोचकरूपोपपद्योरभा-

धात्रिरतिशयमेव संपद्यते । ततो देशतः कालतो वस्तुतश्चान्तशून्यमित्युक्तं भवति । तथा बाध्यत्वजडत्वापुरुषार्थत्वादिदोषराहित्यमपि महत्त्वमेव । लोके दोषराहितेषु गुणवत्सु पुरुषेषु महापुरुषा इति व्यवहारदर्शनात् । ततो व्युत्पत्तिवशाद्येते ऽथै ब्रह्मशब्दो वर्तते । जातिजीवकमलासनादिषु यथोक्तार्थाभावे ऽपि कृदिवशाद् ब्रह्मशब्दवृत्तिरुपपद्यते ॥

ननु बृंहतिधात्वर्थानुगमनेन किं सौचस्य ब्रह्मशब्दस्यार्थो वर्ण्यते किं वा श्रौतस्य । नाद्यः । पौरुषेयप्रयोगस्य मूलप्रमाणापेक्षस्य तदभावे निर्णयानुपयोगात् । अथ श्रुतिमूलप्रमाणं तथा ऽप्युत्तरसूत्रे जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मेति निर्णेष्यमाणत्वादस्मिन् सूत्रे प्रयासो न कर्तव्यः । न द्वितीयः । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते तद्विजिज्ञासस्य तद् ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतौ स्वयमेशार्थनिर्णयात् । नैव दोषः । प्रथमसूत्रप्रवृत्तिदशायामनिष्पन्नस्य द्वितीयसूत्रस्य तदर्थनिर्णयहेतुत्वाऽसंभवात् । श्रुतावपि पदार्थस्यान्यतः प्रसिद्धिमन्तरेण वाक्यार्थप्रमित्ययोगाद्गुभयचापि धात्वर्थानुगमेना*र्थस्य वर्णनीयत्वात् । धात्वर्थानुगमः संभावनामात्रमुद्दिहेतुर्न निर्णायक इति चेद् मा भून्निर्ययः संभावितस्यानिर्णीतस्येवार्थस्याच जिज्ञासाविषयत्वेनापेक्षितत्वात् ॥

अथ विवक्षितस्य ब्रह्मशब्दार्थस्य निश्चिता प्रसिद्धिरपेक्ष्येत तर्हि सापि संपाद्यते । आत्मा तावद्रहमस्मीति सर्वलोकप्रत्यक्षः प्रतीयते† स एव हि ब्रह्म । स वा अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः । ततश्च प्रतिपन्नमुद्दिश्य विचारसंभवाच्छक्यप्रतिपाद्यत्वलक्षणः संबन्धः सिध्यति । तथा चात्यन्ताप्रसिद्धभाषाद्विषयत्वसिद्धिः । नन्वेवं तर्हि प्रत्यक्षस्यापि गोचरत्वेनासाधारणाच्चाभाषाद्विषयान्दं न सिध्वातीति चेद् ऋद्धिमिस्त्रात्मन्वक्षणाच्चाकारेण सर्वप्रत्यक्षसिद्धावपि तद्विशेषस्य विप्रतिपद्यमानस्य प्रत्यक्षसिद्धयोगात् । यद्यप्यात्मनि वस्तुतो नास्ति सामान्यविशेषभावस्तथापि यथा रज्जुद्रव्यस्य दण्डसर्पधारादावनुसूतरूपेण प्रतीयमानत्वमेव सामान्यं तथा ऽऽत्मने ऽपि शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिशून्यकर्तृभोक्तृसर्वत्रलगात्पदार्थेषु विप्रतिपत्तिस्कन्धेषु-

* धात्वर्थानुगमनेति १ पु० पा० । † संपाद्यते इति २ पु० पा० ।

‡ प्रतीयते इति ३ पु० नास्ति ।

आत्मत्वेन प्रसिद्धं ब्रह्म । देहेन्द्रियात्मवादिमतनिवृत्तम् । १८१

नुस्यूतत्वेन प्रतीयमानत्वं सामान्यं भविष्यति प्रत्यक्षसिद्धेऽपि शरीराद्यर्थे
प्रयुज्यमानस्यात्मवाचिनो ऽहंशब्दस्य गोशब्दवदर्थविप्रतिपत्तिरुपपद्यते ॥

गोशब्दस्य हि प्रत्यक्षसिद्धयतयाकृतिक्रियागुणाद्यर्थेषु प्रयुज्यमानस्य
जातिरर्थत्वेन वैदिकैः प्रतिपन्ना । व्यक्तिः सांख्यादिभिः । उभयं वैयक-
र्योः । अवयवसंस्थानाख्या* ऽऽकृतिरार्हतादिभिः । चित्तमपि नैयायिकैः ।
अथ गोशब्दस्य प्रयोगे जात्यादीनामन्वयव्यतिरेकनियमात्तदर्थत्वशङ्का तर्ह्य-
हंशब्दप्रयोगे ऽपि शरीरादीनामन्वयव्यतिरेकनियमादेव तदर्थत्वशङ्का ऽस्तु ॥

तत्र विचारविरहितं प्रत्यक्षमेव प्रमाणमाश्रित्य चेतयमानो देह
आत्मेति शास्त्रसंस्कारवर्जिता जनाः प्रतिपन्नाः ॥

तथा भूतचतुष्टयमात्रत्वयादिना लौकायतिकारश्च मनुष्योऽहं जाना-
मीति शरीरस्याहंप्रत्ययालम्बनत्वेन ज्ञानाश्रयत्वेन चाद्यमानत्वात्तदेया-
त्मेति मन्यन्ते ॥

अन्ये पुनरेवमाहुः । सत्यपि शरीरे चक्षुरादिर्भावेना ह्यादिज्ञा-
नाभाषादिन्द्रियाण्येष चेतनानि । न चेन्द्रियाणां करणतया ज्ञानान्वयव्य-
तिरेकयोरन्यथासिद्धिः । करणत्वात्कल्पनादुपादानकल्पनस्याभ्यर्हितत्वात् ।
अतः काणो ऽहं मूको ऽहमित्यहंप्रत्ययालम्बनानि चेतनानीन्द्रियाणि प्रत्ये-
कमात्मत्वेनाभ्युपेयानि । शरीरे त्वहंप्रत्ययालम्बनत्वं चेतनत्वं चात्मभूते-
न्द्रियाश्रयत्वादन्वयासिद्धम् । नन्येऽस्मिन् शरीरे बहूनामिन्द्रियाणां चेत-
नत्वे य एवाहं पृथे रूपमद्राक्षं स श्वेदानो शब्दं शृणोमीति प्रत्यभिज्ञा न
स्यात् । तथा भोक्तृत्वं च रूपरसादिषु युगपदेव स्यान्न क्रमेणेति चेद्
मेवम् । न हि चेतनेरुत्वं प्रत्यभिज्ञाक्रमभोगयोर्निमित्तं किं त्वेकशरीराश्रय-
त्वमेव । ततो यथैऽस्मिन् गेहे बहूनां पुस्तपाणामेकैरस्य विवाहे ऽन्येषा-
मुपसर्जनत्वं तथा इन्द्रियात्मनामप्येकैरस्योपभोगकाले ऽन्येषामुपसर्जनत्य-
मिति ॥

अन्ये तु मन्यन्ते स्वप्ने चक्षुराद्यभाषे ऽपि केशले मनसि विज्ञाना-
श्रयत्यमहंप्रत्ययालम्बनत्वं चापलभ्यते ॥ न च रूपादिज्ञानानां चक्षुराद्या-

* स्याद्यप्यसंस्थानाख्येति २ पु. पा. ।

† कारणत्वेति २ पु. पा. ।

‡ इतिशब्दो नास्ति २ पु. ।

§ उ.पशते इति २ पु. पा. ।

श्रयत्वम् । तथा सति केवले मनसि रूपादिस्मृत्यनुपपत्तेः । ततः करणान्येव चक्षुरादीनि । अहंप्रत्ययस्तु तत्र कर्तृत्वोपचारात्सिद्ध्यति । न चानेकात्म-
स्वेकशरीराश्रयत्वमाषेण प्रत्यभिज्ञा युज्यते । एकप्रासादमाश्रितानामपि तत्र-
सङ्गात् । तस्माच्चक्षुरादि करणं शरीराद्याधारं मन एवात्मैति ॥

विज्ञानवादिनस्तु चाणिकविज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनः सद्भावमनुभव-
विरुद्धं मन्वानास्तस्यैव विज्ञानस्यात्मत्वमाहुः । प्रत्यभिज्ञा तु ज्वालाया-
मिव संततविज्ञानोदयसादृश्यादुपपद्यते । विज्ञानानां हेतुफलसंतानमाषा-
देव कर्मज्ञानबन्धमोक्षादिसिद्धिः ॥

माध्यमिकस्तु सुषुप्ते विज्ञानस्याप्यदर्शनाच्छून्यमेवात्मतत्त्वमित्याह ।
यदि सुषुप्ते विज्ञानप्रवाहः स्यात्तदा विषयावभासो ऽपि प्रसज्येत । निरालम्ब-
नज्ञानायोगात् । जागरणस्वाप्न*ज्ञानानामेव सालम्बनत्वं न सौषुप्तिकाज्ञाना-
नामिति चेद् न । विशेषाभावात् । विमतं सालम्बनं प्रत्ययत्वात् संमतवत् ।
उत्थितस्य सौषुप्तविषयस्मृत्यभावनिघमात् तत्र विषय इति चेत् तर्हि निय-
मेनास्मर्यमाणत्वादेव तत्र† ज्ञानमपि मा भूत् । न च शून्ये विद्यदितव्यम् ।
यथा सविकल्पकः स्वविषयविपरीतनिर्विकल्पकजन्यस्तथा सत्प्रत्ययो‡ ऽपि
स्वविपरीतप्रत्ययजन्य इत्यभ्युपेयत्वात् । एवं चेत्स्थाने सति जायमानस्याह-
मस्मीति सत्प्रत्ययस्य॥ समनन्तरपूर्वप्रत्ययलक्षणकारणरहितस्य वास्तवत्वा-
योगाच्छून्यमेव तत्त्वमिति ॥

अपरे पुनः शरीरेन्द्रियमनोविज्ञानशून्यव्यतिरिक्तं स्यायिनं संसारिणं
कर्तारं भोक्तारमात्मानमाहुः । न च शून्ये ऽहंप्रत्यय उपपद्यते । बन्ध्यापुत्रादा-
द्यपि तत्रसङ्गात् । नापि चाणिकविज्ञाने क्रमभावी व्यवहारो युज्यते । सर्वो हि
लोको ऽनुकूलं वस्तु प्रथमतो जानाति तत इच्छति¶ ततः प्रयतते ततस्तत्प्राप्नो-
ति ततः सुखं लभते । यद्येतादृशमेककर्तृकतया भासमानं व्यवहारमेकसंतानव-
र्तिनो बहव आत्मानः परस्परवार्ताऽनभिज्ञा अपि निष्पादयन्ति तदा भिन्नसं-
तानवर्तिनः किं न निष्पादयेयुः । तस्माद्य ग्याहमिदं यस्त्वज्ञासिपं स ग्येदानी-

* जागरणस्वप्नेति १ पु० पा० ।

† तत्रेति नास्ति २ पु० ।

‡ सन्प्रत्ययसंज्ञेति २ पु० पा० ।

† सापुलेति २ पु० पा० ।

‡ सन्प्रत्यय इति २ पु० पा० ।

¶ तत इच्छतीति न दृश्यते २ पु० ।

मनोविज्ञानग्रन्थस्याधिसंसारिभोक्तात्मवादिमतनिरूपणं खण्डनं च । १८३

मिच्छामीत्याद्यबाधितप्रत्यभिज्ञानिर्वाहाय स्याद्यात्मा ऽऽभ्युपेयः । न चासौ विज्ञानरूपः । अहं विज्ञानमित्येकत्वानुभवाऽभावात् । ममेदं विज्ञानमिति हि संबन्धो ऽनुभूयते । न चायमनुभवो ममात्मेतिषदौपचारिकः । बाधाभावात् * । एतेन शरीरेन्द्रियमनसामात्मत्वं प्रत्युक्तम् । तथापि संबन्धप्रत्ययस्यानिवार्यत्वात् । अहमुल्लेखस्य तथाध्यासिकत्वात् ॥

न चायमात्मा सादिः । शरीरोत्पत्तिसमनन्तरमेव सुखदुःखप्राप्तिमवलोक्य तद्वेतुभूतयोः पुण्यपापयोः कर्ता पूर्वमप्यस्तीत्यवगमात् । न चायमनित्यः । विनाशानिरूपणात् । न तावत्स्वतो विनाशः । निर्हेतुकविनाशस्यातिप्रसङ्गिनः सुगतव्यतिरिक्तैरनङ्गीकारात् । नापि परतः । निरधयवस्य विनाशहेतुसंसर्गसंभवात् † । संभवे ऽपि घा न विनाशः सिध्येत् । कर्मनिमित्तो ह्यन्यसंसर्गः स च तत्कर्मफलोपभोगायात्मनो ऽवस्थितिमेव साधयेद् न विनाशम् । तस्मादनादेरविनाशिनो ऽनन्तशरीरेषु यातायातरूपः संसारः सिद्धः । निर्विकारस्य भोगासंभवाद्विकारस्य क्रियाफलरूपस्याभ्युपगमे क्रियावेशात्मकं कर्तृत्वमनिवार्यम् । भोक्तृत्वमप्यनुभूयमानं शरीरादिषु विज्ञानपर्यन्तेष्वनुपपन्नत्वाद्भोक्तात्मन्येव पर्यवस्यति । तथा हि । शरीरं तावत्पञ्चभूतसंघातरूपम् । पञ्चभूतात्मके ताव शरीरे पञ्चतां गते इत्यादिशास्त्रात् ॥

यत् नैयायिको मन्वते‡ भूलोकवासिनां शरीरं पार्थिवमेव । तत्र क्रिदनानुपलब्धिर्वस्त्रादादिविध भूतान्तरोपशृम्भादिति । तदसत् । शोषादिना जलाद्यपगमे ऽपि यथा वस्त्रादिस्वरूपस्य नापचयस्तथा क्रिदनपाचनव्यूहनावकाशानामपगमे ऽपि शरीरस्यापचयाभाप्रसङ्गात् ॥

यच्च वैशेषिकैरुच्यते पञ्चभूतात्मकत्वे शरीरस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । याख्याकशयोरप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तित्वादिति । तदप्युक्तम् । तथा सति सर्वोपयविनामप्रत्यक्षत्वापातात् । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षोपयवृत्तित्वात् । न हि सूक्ष्माः परभागस्थितारचावयविनो ऽवयवाः॥ प्रत्यक्षीकृतौ गन्धन्ते । तस्माद्भूतसंघातः शरीरम् । न च गन्धादिमतां तद्रहितानां च भूतानामेककार्यज-

* बाधकाभावादिमि ३ पु. पा. ।

† संसर्गाभावादिमि ३ पु. पा. ।

‡ स्थितावयव इति १ पु. पा. ।

† सुगतेतरैरिति ३ पु. पा. ।

§ नैयायिका मन्वन्ते इति ३ पु. पा. ।

नरुत्वं परस्परविरोधादिति वाच्यम् । तथा सति नीलादीनामेकावयविजन-
कत्वस्यैकविपरूपारम्भकत्वस्य चासम्भयप्रमङ्गात् । अनुभयप्रलादेव तत्र तथा
स्वीकारे प्रकृते ऽपि तत्र दगडवारितंम् ॥

तत्र शरीरस्य भोक्तृतां घदन्तो लोकायताः प्रपृथ्याः किं व्यास्तानां
भूतानां प्रत्येकं भोक्तृत्वम् उत समस्तानाम् । षाद्ये ऽपि न तावद्युप-
त्सर्वेषां भोक्तृता । तदा म्याद्यं प्रपृथानां तेषामन्योन्यमङ्गाङ्गिभाषानुपपत्तौ
संघातापन्यभाषप्रमङ्गात् । अन्तरेण च सघातं भोक्तृत्ये देहाद्वहिरप्येकेकस्य
भूतस्य भोक्तृत्वोपलभ्येत । नापि क्रमेण तेषां भोक्तृत्यम् । संघातानुपपत्तित्वात्प-
रिच्छ्यात् । न च परपिवाहादिन्यायेन गुणप्रधानभावेन तदुपपत्तिः । चेपम्यात् ।
यथा एकेकस्य परस्यासाधारणस्यैकेका कन्या भोग्या न तथा चतुर्णां पृथिव्या-
प्रेजोपायूनां भोक्तृणां रूपसमन्वयस्यैका भोग्या व्यवस्थिता । तत्र कथं क्रम-
भोगः । अथ कथं चिद्व्यतिष्ठेत् तदा ऽपि युगपत्सर्वविषयसंनिधाने सति
क्रमानुपपत्तिः । यथैकस्मिन्सूत्रे प्रत्येकं भोग्यकन्यापत्युनि संनिहिते वार्ता
क्रमविवाहे गुणप्रधानतया संघातो वा सति तद्वत् । नापि समस्तानां
भोक्तृत्यसंभयः । प्रत्येकमपिदामानस्य चेगन्यस्य संघाते ऽप्यभावाद्भोगानु-
पत्तेः । अथ मन्यमे अतो प्रथिप्रैषु तिनेप्येकेकस्य ज्ञानाजनकथाभावे
ऽपि गिनममृत्स्य यथा तज्जनकस्य तथा संघातस्य चेगन्यं म्यादिति ।
तदापि संघातापत्ते हेतुयंनव्यः । आगामिभोगादिति* चेद् न । यद्वि ताव-
द्भोगस्य गुणभाषमत्ता प्रधानानां भूतानामन्योन्यं गुणप्रधानभावरहितानां
कथं सघातापत्तिः । प्रधानं तु भोग्यानुपपन्नं भोक्तृत्वोपपत्त्यात् । न च
घातं शेषेण भोगं प्रति नेपभूतयोः म्योदुमशरीरयोर्भोक्तोः सघातापत्तिर्दृ-
ष्टेति । तत्रापि शरीरयोर्भोक्तृत्याऽसंपत्तिपत्तेः । ज्ञानां प्रति तिनानां संघा-
तापत्तिरिति यो ऽर्थं दृष्टान्तः सो ऽपि तत्रापिदृष्टः । संघातापत्तिरुपपत्त्यात् । न
तावत्संघातो नाम भोगभोगिभोक्तृत्वेनपद्रेषद्रेषतामात्रम् । तथा घात तेन
म्यायेन व्यापिनां भूतानां सर्वेषु तस्मिन्व्यभिचयभोगयोः सार्थविश्वस्य-
द्भात् । नापि तदास्यो ऽप्यर्थो सघातः । तस्य भूतयोर्भोक्तृत्वोपपत्त्यात् ।

भ्युपगमप्रसङ्गात् । अभेदे भूतमाश्रयता संघातासंभवात् । भेदाभेदयोश्चानङ्गी-
करणात् । अथावयविनः पारतन्त्र्यान्न पञ्चमतत्वापत्तिः तर्हि जलादेः पृथि-
व्यादितन्त्रत्वान्न तत्त्ववतुष्टयमपि सिध्येत् । न चैकद्रव्यबुद्ध्यालम्बनयोग्य-
तापत्तिः संघातः । वस्तुतो ऽनेकेष्वेकत्वबुद्धेर्विभ्रममाश्रयत्वात् । न चैकार्यक्रि-
यायां युगपदन्वयः संघातः । तदानीं काष्ठाश्रयेण घृहिना वायुसमुद्भूतेन जले
ताप्यमाने सति तत्र भूतवतुष्टयसंघाताद्वोगप्रसङ्गात् । न चान्ययःपिण्डव-
त्संश्लेषः संघातः । शरीरे वायोस्तथा सश्लेषाभावात् । घृहिव्याप्रे चायः-
पिण्डे सन्तापितजले वायुसंमुक्ते भोगप्रसङ्गात् । न चोक्तदोषपरिहारार्थकस्यैव
भूतस्य भोक्तृत्वनिर्गतः शङ्कनीया । सर्वसंनिधाने ऽस्यैव भोग इत्यनिर्द्धार-
णात् * ॥

यत्तु लोकायतैकदेशिनां मतद्वयम् इन्द्रियाणां भोक्तृत्वं देहेन्द्रियसंघा-
तस्य † च भोक्तृत्वमिति । तदुक्तन्यायेन निराकरणीयम् ॥

ननु कानि पुनरिन्द्रियाणि येषां भोक्तृत्वं निराक्रियते । तत्र गोलक-
मात्राणीति सुगताः । तच्छक्तय इति मीमांसकाः । तद्भ्यतिरिक्तानि द्रव्यान्त-
राणीत्यन्ये सर्वे यादिनः ॥

न तावद्गोलकमाश्रयत्वं युक्तम् । कर्षणशङ्कुल्यादिधिरहियामपि सर्वा-
दीनां शब्दाद्युपलब्धिसद्भावात् । पृष्ठाणां च सर्वगोलकरहितानां विषयोप-
लम्भसत्त्वात् । तस्मात्पश्यन्ति पादपा इत्यादिशाम्नात् । न च पृष्ठाणाम-
चेतनत्वं हिंसाप्रतिषेधेन प्राणित्वावगमात् । अत एव न गोलकशक्तित्व-
मिन्द्रियाणाम् । अथ शक्तिमद्द्रव्यान्तरकल्पनात्प्रतिपन्नस्यानेषु शक्तिमा-
त्रकल्पने लाघवं मन्यते ॥ तर्ह्येत्यन्तलाघवादात्मन एव क्रमकारिसर्वविज्ञान-
सामर्थ्यं कल्प्यतां किमेभिरिन्द्रियैः । न च सर्वगतस्यात्मनो गोलकरूपदेशेष्वेव
ज्ञानपरिणामो ऽनुपपन्नः । त्वया तस्यैव शरीरप्रदेशमात्रे चानपरिणामाङ्गीका-
रात् । एवं चानिन्द्रियेष्वपि गोलकरूपदेशेषु ज्ञानान्वयव्यतिरेकौ शरीरद्रव्यान्य-
थासिद्धेः । ततो न मीमांसकरमतमुपपन्नम् ‡ । सन्तु तर्हि द्रव्यान्तराणीन्द्रियाणि

* सर्वसंनिधानात्सर्वेभ्यो भोक्तृत्वमिति निर्धारणादिति २ पु० पा० ।

† शरीरेन्द्रियसंघातस्येति ३ पु० पा० । ‡ तत्र न तावदिति ३ पु० पा० ।

§ अथ मन्यते शक्तीति २ पु० पा० । ॥ मन्यते इत्यत्र भास्ति २ पु० ।

‡ ततो मीमांसकरमतमुपपन्नमिति ३ पु० पा० ।

तानि च गोलकविशेषसंबन्धानुचुरादिशब्दवाच्यानीति । तदप्ययुक्तम् । तेषु प्रमाणाभावात् । विमता रूपाद्युपलब्धयः करणपूर्विकाः कर्तृव्यापारत्वाद् छिदिक्रियावदि चेद् न । अनैकान्तिकत्वात् । करणप्रेरणलक्षणे कर्तृव्यापारे करणान्तराभावात् । अन्यथा ऽनवस्थानात् । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यागमगम्यानीन्द्रियाणीति चेद् न । आगमसंस्कारविरहिणामपीन्द्रियप्रतिपत्तेः । न च मनोवत्सात्त्विवेद्यानीन्द्रियाणि रूपादिज्ञानाख्यं लिङ्गमनपेक्ष्य सात्त्विमात्रेण चक्षुरादीनां प्रतिपत्तेरभावात् । तस्मान्न सन्त्येवेन्द्रियाणीति ।

अत्रोच्यते । गोलकव्यतिरिक्तानीन्द्रियाण्यागमादेवावगम्यन्ते । न हि तत्संस्काररहितास्तानि जानन्ति किं तु गोलकान्येव ॥

यतु तेषामिन्द्रियाणामहङ्कारकार्यत्वं सांख्यैरुच्यते तत्र किमध्यात्माऽहङ्कारः* कारणं किं वा कृत्स्नकार्यव्यापिनी का चिदहङ्काराख्या प्रकृतिः । उभयत्रापि नास्ति किमपि मानम् । अथ द्वितीयपक्षे नानापुराणवचनानि मानं तन्न श्रुतिविरोधात् । अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादिश्रुतौ भूतविकारत्वावगमात् । अतः पुराणवचनानीन्द्रियाणामहङ्काराधीनतामात्रं प्रतिपादयन्ति ॥

यच्च शुष्कतार्किकैर्भौतिकत्वमिन्द्रियाणामुक्तम् । तदप्ययुक्तम् । तैर्मानस्य वक्तुमशक्यत्वात् । इन्द्रियाणि भौतिकानि साधयत्वात् साधयत्वं च मध्यमपरिमाणत्वादिति चेद् न । इन्द्रियाणामणुपरिमाणत्वे ऽपि बाधाभावेन हेत्वसिद्धेः † । विषयावभामस्याप्यणुत्वप्रसङ्गो बाध इति चेद् न । त्वन्मते ऽणुपरिमाणेनापि मनसा विसृतात्मादिवस्तुदर्शनसद्भावात् । चक्षुः रूपगुणवत्प्रकृतिकं रूपादियु पञ्चसु ‡ मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वाद् यद्यस्य नियमेनाभिव्यञ्जकं § तत्तद्गुणवत्प्रकृतिकं यथा रूपाभिव्यञ्जको रूपप्रकृतिको दीपः । एवमन्यत्राप्यहनीयमिति चेद् न । शब्दस्यैवाभिव्यञ्जके श्रोत्रे शब्दगुणवदाकाशाऽनारब्धे ऽनैकान्तिकत्वात् । कर्षणकुल्यवच्छिन्नाकाशमात्रस्य त्वया श्रोत्रत्वाभ्युपगमात् । विशेषव्याप्तौ नानैकान्तिकतेति

* आध्यात्माहकार इति २ पु. पा. ।

‡ पञ्चस्थिति नास्ति २ पु. ।

† बाधाभावात् हेत्वसिद्धिरिति २ पु. पा. ।

§ एवमन्यत्राप्यहनीयमिति २ पु. पा. ।

आगमादेवेन्द्रियाणां भौतिकत्वम् । तेषां सर्वगतत्वाप्राप्यकारित्वाभावः । १८०
 चेद् गवमप्यतिप्रसङ्गे दुर्वारः । रूपादिचतुष्टयाभिव्यञ्जकस्य मनसो भूतचतु-
 ष्टयारभ्यत्वस्य सुसाधत्वात् * । अभूतस्याप्यात्मादेर्याहकतया मनो न भूता-
 रभ्यमिति चेत् तर्हि संख्यापरिमाणदेरपि ग्राहकतया चक्षुरादीनां भूतार-
 भ्यत्वं न स्यात् । असाधारणविषयारभ्यत्वाङ्गीकारे सति भौतिकत्वसिद्धि-
 रिति चेत् तर्हि मनो ऽप्यसाधारणविषयेणात्मना ऽऽरभ्येत । एकद्रव्यस्या-
 त्मनः सावयवद्रव्यानारम्भकत्वे ऽपि निरवयवं मनोद्रव्यं प्रत्यारम्भकत्वं
 किं न स्यात् । तस्मान्न शुष्कतर्कादिन्द्रियाणां भौतिकत्वसिद्धिः किं
 त्यागमादेव ॥

तानि पुनरिन्द्रियाणि सर्वगतानीति योगाः प्रतिपेक्षिते । तदपि
 मानहीनम् । आत्मेन्द्रियमनांसि सर्वगतानि सर्वत्र दृष्टकार्यत्वादाकाशवत् ।
 दृश्यते हि ज्ञानं तत्कार्यं सर्वचेति चेद् न । सर्वचेत्यनेन कृत्स्नजगद्विष-
 चायामसिद्धिप्रसङ्गात् । यत्र शरीरं तत्र सर्वचेति विवक्षायां शरीरे णानैकान्ति-
 कत्वम् । दृश्यते हि यत्र शरीरं तत्र सर्वत्र शरीरकार्यम् । न च शरीरस्य
 सर्वगतत्वमस्ति । अथेन्द्रियाणि सर्वगतानि परोपाधिकगमनत्वादाकाशवत् ।
 यथा ऽऽकाशस्य गमनं घटाद्युपाधिकं तथेन्द्रियाणां शरीरोपाधिकं गमन-
 मिति चेद् न । शरीरावयवेष्वनैकान्तिकत्वात् । प्राणोपाधिकं हि तेषां गम-
 नम् । किं चेन्द्रियाणां सर्वगतत्वे युगपत्सर्वविषयोपलब्धिः स्यात् । शरी-
 रगव घृतिलाभान्नायं दोष इति चेत् तर्हि बहिरिन्द्रियमद्वायकल्पना न प्रमा-
 णप्रयोजनवती । तस्मात्सर्वगतानीन्द्रियाणि ॥

यत्तु तान्यप्राप्यकारीणीति सुगताः कल्पयन्ति । तदयुक्तम् † । तत्र
 किं चक्षुःश्रोत्रयोरेषांप्राप्यकारित्वम् उतैतरेषामपि । न तावदितरेषाम् ।
 दूरत गव स्पर्शरसगन्धोपलब्धिप्रसङ्गात् । नापि प्रथमः । विमते चक्षुःश्रोत्रे
 प्राप्यकारीणी बाह्येन्द्रियत्वाद् घ्राणादिवत् । तेजसस्त्वतितदूरयोगगमन-
 दर्शनादुन्मीलनमात्रेण चक्षुषो ध्रुवादिप्राप्तिरिच्छता । शब्दस्य च घीघीस-
 न्तानयत्परम्परया श्रोत्रसमवायः प्राप्तिरिति यत्तार्किकैरुच्यते तदसत् । तथा
 सतीह श्रोत्र शब्द इति प्रतीयेत प्रतीयते तु तत्र शब्द इति । तस्मा-

* सुसाध्यत्वादिति २ पु. पा. ।

† परोपाधिकगमनेति २ पु. पा. ।

‡ तदप्युक्तमिति ३ पु. पा. ।

द्यथानुभवं श्रोत्रस्यैव तत्र गमनं कल्पनीयम् । तदेवं भौतिकानि परिच्छिन्नानि प्राप्यकारीणीन्द्रियाणि सन्तीति सिद्धम् ॥

किं तर्हि मनो नाम यस्मिन्नात्मत्वमपरे लोकायतैकदेशिनो मन्यन्ते । नित्यं निरवयवमणुपरिमाणं मन इति तार्किकाः । तत्र न तावन्नित्यं परिच्छिन्नत्वाद् घटयत् । विमतं नित्यं निरवयवद्रव्यत्वादात्मवदिति चेद् न । हेत्वसिद्धेः । विमतं साधयवं करणत्वात् चक्षुरादिवत् । अन्यथा मनसो ऽन्नमयत्वं श्रुत्युक्तं बाध्येत । कथं तर्हि मूर्तद्रव्यानभिघात इति चेद् जीवनदशायां देहाद्बुद्धिर्नैर्गमनाभावादिति ब्रूमः । मरणदशायां तु सावयवत्वेनाभिमतानां चक्षुरादीनामप्यप्रतिघातो विद्यतएव । अत एव सावयवत्वात्संयोगविभागवत्त्वान्न घटादिवन्नाणुपरिमाणत्वम् । सर्वगतत्वे च युगपत्सर्वेन्द्रियसंयोगात्सर्वज्ञानप्रसङ्गः । मध्यमपरिमाणत्वे तु न को ऽपि दोषः । तदापि स्थूलसूक्ष्मेषु हस्तिपुत्रिकादि*देहेषु क्रमेण प्राप्यमाणेषु कथं तत्तद्वेहसमानत्वेन घृतिरिति चेद् अवयवोपचयाऽपचयाभ्यामिति ब्रूमः ॥

शक्यास्तु समनन्तरप्रत्यय एवात्तरज्ञानकरणतया मन इति प्रतिपेदिरे । तदसङ्गतम् । व्याप्तिमनपेक्ष्य केवलस्य पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञानजनकत्वायोगात् । लिङ्गज्ञानस्य ध्याप्तिसापेक्षस्यैव लिङ्गिज्ञानजनकत्वदर्शनात् । शब्दज्ञानं व्याप्यनपेक्षमेवार्थज्ञानजनकमिति चेद् न । त्वन्मते शब्दस्यानुमानान्तःपातितया तत्रापि व्याप्यपेक्षत्वात् । विशेषणज्ञानं व्याप्यनपेक्षमेव विशिष्टज्ञानजनकमिति चेद् न । विशिष्टज्ञानस्य संप्रयोगजन्यत्वात् । अथ समनन्तरातीतप्रत्यय उत्तरज्ञानं न जनयति किं तु तस्याकारमात्रं समर्पयतीति चेद् न । आकाराकारिणोरभेदात् । आकारस्य स्वाभाधिकतया ऽन्यापेक्षाभावात् † । तस्मादन्यदेव सावयवं मन इति सिद्धम् ॥

ननु कश्चायं वास्तव आत्मा यो देहादिषु विज्ञानान्तेषु भ्रान्तेर्वादिभिरारोप्यते । तत्र सर्वगतो ऽयं जीव आत्मेति के चित् । तदसत् । शुष्क-तार्किकाणां साधकाभावात् ॥

* हस्तिपुत्रिकादीति २ पु० ।

† व्याप्तिमनपेक्षयति २ पु० पा० ।

‡ स्वाभाधिकतया ऽन्यापेक्षितया ऽन्यापेक्षाभावादिति २ पु० पा० ।

मनसः साधयवत्वम् । आत्मा ऽऽर्गमात्सर्वग एकः स्वप्रकाशश्च । १८८

अथ मतं देहाद्बुद्धिरन्तश्च * सर्वाणि भोगसाधनान्यात्मभोगायैव व्याप्रियन्ते तद्वापारश्चादृष्टघटात्मसंयोगापेक्षस्ततो ऽसौ सर्वगत इति । तत्र किं यस्मिन्नात्मप्रदेशे ऽदृष्टं तत्प्रदेशे संयोगो ऽपेक्ष्यते उतादृष्टोपलक्षितात्म-संयोगः । नाद्यः । देहाद्यच्छिन्नात्मसमवेतादृष्टस्य स्वर्गभोगहेतुत्वात् । न द्वितीयः । मोक्षे ऽपि भोगप्रसङ्गात् । तस्मादागमादेव सर्वगतत्वसिद्धिः ॥

न चायमात्मा जडः । प्रत्यक्षानुमानागमैः स्वप्रकाशत्वावगमात् । तत्र प्रत्यक्षं सौषुप्तमवगन्तव्यम् । अनुमानान्यापि आत्मा स्वप्रकाशः स्वसनायां प्रकाशव्यतिरेकरहितत्वात् प्रदीपवत्संवेदनवच्च । तथा विषयप्रकाशकर्तृत्वात् प्रदीपवत् । विषयप्रकाशाश्रयत्यादालोकवत् । अनिन्द्रियगोचरत्वे सत्यपरोक्षत्वात्संवेदनवत् । आत्मा सति धर्मिण्यजन्यप्रकाशगुणः प्रकाशगुणत्वादादित्यवत् । आगमश्चाप्ययं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादिः । स चायमात्मा सर्वशरीरेष्वेक एव सर्वबाह्यमित्येकाकारप्रत्ययवेदनीयत्वाद् गोत्ववत् । शरीराणां भिन्नत्वादेघातीतशरीरादाविष्य न भोगानुसंधानप्रसङ्गः । ननु तर्ह्यस्यापि मनुष्यशरीरस्य प्रतिक्षणं परिणामभेदाद्भेदे सत्यवाप्यात्मनो भोगाननुसंधानं प्रसज्येतेति चेद् न । तदेवेदं शरीरमिति प्रत्यभिज्ञया तदेकत्वावगमात् । न च ज्वालानुसंधानप्रत्यभिज्ञावद्भ्रान्तत्वम् । तत्र सूक्ष्मदर्शने प्रत्यक्षत एव ज्वालानां भेददर्शनात् । अथ तदभावात् । तदेवमेकः स्वप्रकाश आत्मैति सिद्धान्तः ‡ ॥

तमेतमात्मानमवैदिका देहादिबुद्ध्यन्तपदार्थरूपत्वेन प्रतिपन्नाः । मीमांसकादयस्तु तस्य देहादिव्यतिरेकं प्रतिपद्यापि कर्तारं भोक्तारं तमिच्छन्ति ॥

तदेतत्सांख्या न सहन्ते । न तावदात्मनः कर्तृत्वं स्वाभाविकं सर्वगतस्य निरवयवस्यात्मनः परिस्पन्दपरिणामलक्षणक्रियावेशायोगात् । स्वाभाविकत्वे चैतन्यवत्क्रियावेशो न कदा चिदपि घ्यभिचरेत् । नापि कर्तृत्वमागन्तुकम् । निरवयवे कर्तृत्वहेतूपरागायोगात् । नापि बुद्धेः कर्तृत्वमात्मन्यारोपयितुं शक्यम् । अप्यातिवादे भ्रान्त्यभावात् । तस्मान्नास्ति कर्तृत्वम् ।

* अशब्देऽस्ति २ पु. ।

† तस्मिन्नात्मप्रदेशे इति २ पु. पा. ।

‡ सिद्धमिति २ पु. पा. ।

न चैवं भोक्तृत्वमपाकर्तुं शक्यम् । न हि सुखदुःखान्वयो भोगः येन कर्तृत्ववद्भूमिचरेत् किं तु चिद्रूपत्वेन दृश्यसादित्वं भोक्तृत्वम् । तस्माद्भोक्तृत्वात्प्रेति सांख्यानां पक्षः ॥

वैशेषिकयोगनैयायिका उक्ताद्भोक्तृर्जीवादतिरिक्तः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो ऽपि कश्चिदस्तीत्यनुमिमते । विमतं जगत्स्यरूपोपादानाद्यभिन्नकर्तृकं विविधकार्यत्वात् प्रासादादिवत् । तत्र कल्पनालाघवेनैककर्तृकत्वोपादाना*त्सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति वैशेषिकादयः । विमता ज्ञानैश्वर्यशक्तयः कांचित्परां काष्ठां प्राप्ताः सातिशयत्वात् परिमाणवदिति योगाः । विमतं धर्मधर्मफलं कर्मतत्फलतद्भेदाद्यभिन्नेन दीयते व्यवहितकर्मफलत्वात् सेवाफलवदिति नैयायिकाः ॥

नन्वीश्वरपक्षोपन्यासो न युक्तः । यतो ऽत्र जिज्ञास्ये प्रत्यगात्मरूपे ब्रह्मणि विप्रतिपत्तिर्दर्शयितुं प्रक्रान्ता । नैव दोषः । प्रत्यगात्मा तस्मादीश्वरादन्यो ऽनन्यो वेति प्रत्यगात्मविप्रतिपत्तावेव पर्येषानात् ॥

✓ अथ भास्कर आह । नेह प्रत्यगात्मा जिज्ञास्यते येन तद्विप्रतिपत्तिरुपन्यस्येत । किं त्वीश्वर एव ब्रह्मशब्देनोद्दिश्य विचार्यते । जन्मादिसूत्रे जगत्कारणत्वलक्षणाभिधानात् । तस्य च लक्षणस्य प्रत्यगात्मन्यसंभवादानुभवविरोधादिति† । तत्र पक्षव्युत्पत्तीश्वरो जगत्कारणादन्यो ऽनन्यो वेति । अन्यत्वे प्रधानमेके परमाणूः‡नपरइत्यादिना त्यच्छास्ये जगत्कारणविप्रतिपत्तिप्रदर्शनमसम्भवं स्यात् । ईश्वरविप्रतिपत्तेरेव त्वया दर्शनीयत्वात् । अनन्यत्वे च॥ त्वदीयः प्रधानपरमाण्याद्विपक्षोपन्यासः, ईश्वराभिप्रायः स्याद् न च तद्युक्तम् । न हि धादिनः प्रधानमीश्वरः परमाणुंश्वर इति विप्रतिपद्यन्ते । यद्यपि प्रत्यगात्मनि जगत्कारणत्वं यामरानानुभवन्ति तथापि श्रुतिस्मृतिन्यायकुशला अनुभवन्त्येव । एवं च श्रुत्यादिप्रसिद्धजगत्कारणत्वलक्षणेन विप्रतिपद्यमानप्रत्यगात्मविशेषस्वरूपे ब्रह्मणि बोध्यमाने यज्जगत्कारणं तद् ब्रह्मेत्येतादृशो यच्चन्यक्तिद्विंतीप्रसूत्रे युज्यते-

* कर्तृत्वोपादानादिति २ पु० पा० । † प्रत्यगात्मन्यनुभवविरोधादिति १ पु० पाठः ।

‡ स पक्षव्युत्पत्ति इति २ पु० पा० ।

॥ उक्तो नाम्नि २ पु० ।

§ परमाणुमित्येकप्रवचनान्न पाठः २ पु० ।

¶ प्रधानपरमाण्याद्युपन्यास इति २ पु० पा० ।

देहकर्तृभोक्त्रीश्वरात्मवादिमतप्रदर्शनम् । वस्तुत ईश्वर एवात्मा । १६१

तराम् । तथा पुरुषाणां क्रेश्वरदेहाद्रिधुद्वन्तबन्धनिवर्तनेन सत्यज्ञानानन्ता
नन्दप्रत्यगात्मब्रह्मस्वरूपपरिशेष * फलिष्यति । त्वत्यक्षे तु जगत्कारणस्य
विप्रतिपदात्मानत्वात्द्विशेष एव ब्रह्मानुवादेन बोधनीय । तथा च यद् ब्रह्म
तज्जगत्कारणमित्येव वचनव्यक्ति सूत्रस्याप्येत पुरुषाणां च न किं चित्प्र-
योजन तद्बोधे स्यात् । न चोपासन प्रयोजनम् । आरोपितरूपेणाप्युपासन-
सभवे तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात् । तस्मादसङ्गतो ऽयं भास्करपद ॥ ✓

परमार्थदर्शिनस्तु य ईश्वर स एव प्रत्यगात्मेति मन्यन्ते । विमतौ
जीवेश्वरौ वस्तुतो न भिन्नौ उपाधिपरमार्थमन्तरेणाविभाव्यमानभेदत्वाद् विम्ब-
प्रतिविम्बवत् । अन्यथा ब्रह्मणि निरतिशयवृहत्पर्यायत्वात् न सिध्येत् । तस्य
वृत्स्रदेशकालव्यापित्वे ऽपि जीवेभ्यो भिन्नत्वाद्दन्तुत सर्वगतत्वाभावात् ॥

ननु वृहत्पर्यायानुगमाय ब्रह्मण सर्वात्मकत्वाङ्गीकारे तु यात्मकताया
अप्यङ्गीकार्यत्वात्पुरुषार्थता स्यात् । आनन्दरूपत्वमयस्तीति पुरुषार्थतेति
चेद् मैम् । न हि तृप्तिहेतुरित्येतावता † विषमिदितान्न पुरुषैरर्च्यते ।
न लिप्यते लोकरुदु खेनेत्यादिशास्त्रान्न तु यात्मकतेति चेद् न । आत्मवेद
सर्वमिति सर्वतादात्म्यश्रुत्या सर्वोपादानत्वलक्षणऽयुतया च तस्य बाधितत्वात् ।
अथैकदेशिमतमायित्य सर्वज्ञस्याज्ञानमित्याज्ञानाभावात्तानर्थसम्बन्ध इति
चेद् न । तन्मते॥ सर्वप्रपञ्चतादात्म्यस्य वास्तवस्य जननायाविद्याद्यनपेक्ष
यात् । अत एव तत्त्वज्ञाने सत्यप्यपायस्य तु सम्यादत्वात् । अथापि
ब्रह्मणो धर्मो धर्मरहितत्वात्तु तु यादिमग्रन्थस्तदनुभवो वा सभयतीति चेद्
न । तु खादिसर्वप्रपञ्चोपादानतया तत्सम्बन्धस्य सर्वज्ञतया तदनुभवस्य
चापारणीयत्वात् । अथैतद्व्योपपरिजिहीर्षया कार्यप्रपञ्चाद् ब्रह्मणो भिन्नत्व
वा कारणाकारणरूपेण ब्रह्मद्वय वा ऽभ्युपगम्येत तदा वृहत्पर्यायानुग-
च्छेत् । तस्मात्सर्वात्मक सर्वज्ञ ब्रह्मापुरुषार्थतया न जिज्ञास्यमिति ॥

अथोच्यते । भवेद्वय दोष पारमार्थिकप्रपञ्चवादे । मायावादे तु न को ऽपि
दोष । वस्तुतो ब्रह्मणो निर्लेपत्वात् । तदेव देहादिनिर्लेपब्रह्मान्ता यदायां

* स्वरूपपरिशेष इति २ पु ण ।

† तस्यति नास्ति २ पु । कर्मस्यति नास्ति १ पु ।

‡ मूलितद्वयस्यैवापि तत्रैव इति २-३ पु ण ।

§ सर्वोपादानव्यपत्ति २ पु ण । ॥ तन्मते इति २ पु ण ।

युक्तिं वाक्यं च समाश्रयद्विर्वादिभिः प्रत्यगात्मतया विप्रतिपद्यन्ते । तत्र तत्र *
 तन्मतसिद्धा युक्तिः पूर्वमेव दर्शिता । वाक्यं च स चा ष्य पुरुषो ऽन्नरसमयः स
 चा अयमात्मा ब्रह्म पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमय
 इत्यादिकं शरीरात्मवादे ऽवगन्तव्यम् । ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति
 तथेति तेभ्यो वागुदगायदित्यादीन्द्रियात्मवादे † । मन उद्गायदिति मन-
 आत्मवादे । कतम आत्मेति योयं विज्ञानमय इत्यादि विज्ञानात्मवादे ।
 असद्वा इदमयआसीदिति शून्यात्मवादे ‡ । मन्ताऽ बुद्धा कर्ता स्वप्ने जीवः
 सुखदुःखभोक्तेत्यादिकर्तृभोक्तात्मवादे । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वतीति सत्व-
 मनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यादि॥साक्षित्वलक्षणकेवलभोक्तात्मवादे । य आ-
 त्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयतीति तटस्थात्मवादे ¶ । निर्लेपब्रह्मात्मवादे
 तु सर्वाणि वेदान्तवाक्यान्ववगन्तव्यानि । तत्र निर्लेपब्रह्मात्मवादिना ऽभि-
 हितयोर्युक्तिवाक्ययोः समीचीनत्वमन्योक्तयोस्त्याभासत्वमित्येतत्सूचकार एव
 तत्र तत्र स्पष्टीकरिष्यति । एवं च सत्येतद्विचारशास्त्रमश्रुत्वा पण्डितमन्य-
 तया देहादितटस्थेश्वरान्तेष्वन्यतमं यं कं चिदात्मानमवलम्बमानो मुमुक्षुर्न
 मोक्षं प्राप्नुयात् । तत्त्वज्ञानलभ्यस्य मोक्षस्य विपरीतज्ञानेन सम्पादयितुम-
 शक्यत्वात् । न च तस्य पाणिष्ठस्य कदा चिन्निष्कृतिरस्ति । अतस्तस्य
 अन्यथा प्रतिपत्तिर्हि महतरं पापम् ।

यो ऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं धैरेणात्मापहारिणा ॥

इति न्यायात् । अतः सत्यज्ञानानन्दादिरूपस्यात्मनो ऽसत्कल्पना-
 मापादयतस्तस्यात्मघातिनः कष्टलोकप्राप्तिः श्रूयते ।

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा घृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ** ॥ इति ।

ननु ब्रह्मविचारेण तत्त्वज्ञाने निष्पन्ने ऽपि न मोक्ष उपपद्यते । पृथि-
 व्यादिप्रपञ्चनिवृत्तेरभावात् । नैव दोषः । सर्वजीवसाधारणेषु पृथिव्यादिषु स-

* तत्र तत्रेति २ पु. नास्ति । तत्र ततन्मतेति ३ पु. पा । † अवगन्तव्यमित्यधिकम् २ पु. ।

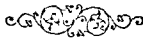
‡ शून्यवादे इति २ पु. पा ।

§ अनुमन्नेति ३ पु. पा ।

॥ आकशीति ब्रह्मादीति ३ पु. पा । स्वाद्वत्त्वमनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यादीति २ पु. पाठः ।

¶ तटस्थेश्वरवादे इति १ पु. पा । ** ईश्यास्यापनिवदि ।

त्वेष्यन्तःकरणाध्यासनिवृत्तौ प्रमातृत्वाभावादात्मचेतन्यस्य स्वतो विषयोप-
 रागाभावाद्वा एतद्वर्शनं न प्राप्नोति । निरिन्द्रियस्यैव रूपादिदर्शनमित्येकः पक्षः
 इतरस्तु सर्वद्वैतनिवृत्तिपक्षः समन्वयसूत्रे घट्यते । तदेवमहमित्यात्मत्वसा-
 मान्याकारेण सर्वप्रत्यक्षसिद्धस्यात्यन्ताप्रसिद्धाभावाद्विशेषतो वादिविप्रतिप-
 तिविषयस्यापि निष्प्रपञ्चब्रह्मरूपेण विशेषेण शास्त्रान्तरेष्वसिद्धत्वाच्च विषयत्व-
 सिद्धिः । तस्य च ब्रह्मणो ऽनेन शास्त्रेण प्रतिपादयितुं शक्यतया प्रतिपाद्य-
 प्रतिपादकभाव*लक्षणः संबन्धो ऽपि सिद्ध इत्युभयस्यापि सिद्धेः प्रयोजनस्य
 च मोक्षस्याभिहितत्वात्निष्प्रत्यूहे ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥
 इति विवरणप्रमेयसंग्रहे प्रथमसूत्रे चतुर्थवर्णकम् । समाप्तं चेदं सूत्रम् । ॥



अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र ब्रह्म ज्ञातुकामेन ज्ञानोपायभूतमिदं विचार-
शास्त्रं श्रोतव्यमिति प्रतिज्ञातम् । जिज्ञासापदस्य ज्ञानेच्छालक्षणस्वार्थापरित्या-
गेना*न्तर्णीतत्रिचारलक्षणत्वात् । प्रतिज्ञाते च ब्रह्मविचारे तदङ्गानि लक्षण-
प्रमाणयुक्ति†साधनफलान्यप्यर्थेत्प्रतिज्ञातान्येवेति लक्षणादिप्रतिपादको वक्ष्य-
माणः सूत्रसन्दर्भः सङ्गच्छतेतराम् । अन्यथा ज्ञानेच्छामपुह्यतन्त्रां कर्त-
व्यत्वेन प्रतिज्ञायेच्छाऽनुपयुक्तानि लक्षणादीनि प्रतिपादयतः सूचकतो महद-
कौशलमापद्येत । यद्यपि साध्यसिद्धेः साधनाद्यधीनत्वात्साधनादीन्येव
प्रथमं विचार्याणि तथापि तानि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिर्ब्रह्मसाधनं ब्रह्मप्रमि-
ति‡रिति ब्रह्मविशिष्टत्वेन ब्रह्मस्वरूपनिर्णयसापेक्षारण्युपसर्जनानि च । अतो
निरपेक्षं प्रधानं च ब्रह्मस्वरूपं भगवान् सूचकारः प्रथमं लक्षयति-जन्माद्यस्य
यत इति ॥

नन्वज्ञाते स्वरूपे लक्षणं ज्ञाते वा । नाज्ञाते । किमस्य लक्ष्यस्य
लक्षणमिति जिज्ञासाऽनुदयात् । अस्येदं लक्षणमिति लक्ष्यलक्षणसंबन्धापरि-
ज्ञानाच्च । नापि ज्ञाते । वैयर्थ्यात् । किं च स्वरूपलक्षणमुच्यते तटस्थलक्षणं
वा । नाद्यः । जन्मादिकारणत्वस्य सप्रतियोगिकस्य स्वरूपत्वायोगात् ।
स्वरूपत्वे च सविशेषत्वप्रसङ्गात् ॥ । नापि द्वितीयः । स्वरूपलक्षणेन विना
तटस्थलक्षणमात्रेण स्वरूपप्रतीत्ययोगात् । अन्यत्र च स्वरूपलक्षणस्याप्रसिद्धेः ।
कथं चित्प्रसिद्धावप्यस्य तटस्थलक्षणस्यातिव्याप्तिः । प्राधानादावपि जग-
त्कारणत्वसंबन्धात् ॥ । अतो ऽनेन सूत्रेण किं प्रतिपाद्यतइति । अत्र ब्रूमः ।

जगज्जन्मस्थितिर्ध्वंसा यतः सिध्यन्ति कारणात् ।

तत् स्वरूपतटस्थाभ्यां लक्षणाभ्यां प्रदर्शयते ॥

अधीतवेदान्तस्य विदितपदपदार्थसंबन्धस्यापाततो ब्रह्मस्वरूपं
ज्ञात्वा विशेषतो ज्ञातुमाकाङ्क्षतः प्रूपलक्ष्यलक्षणसंबन्धत्वेन सार्यक्रमेवेदं
लक्षणाभिधानम् । तत्र तावज्जन्मादि**कारणत्वं मायाविशिष्टब्रह्मणः स्वरूपल-

* स्वार्थपरित्यागेनेति ३ पु० ।

† प्रमायुक्तीति ३ पु० पा० ।

‡ ब्रह्मफलमिति ३ पु० पा० ।

§ किमस्य लक्ष्यलक्षणमिति पाठः ३ पु० ।

॥ सविशेषत्वप्रसङ्गादिति ३ पु० पा० ।

* जगत्कारणत्वसंबन्धादिति ३ पु० पा० ।

** जगज्जन्मादीति ३ पु० पा० ।

ब्रह्मणः स्वरूपतटस्थलक्षणम् । २ सूत्रे ऽस्येति यत इति च पदयोरर्थः । १६५
 क्षणत्वे ऽप्यविरुद्धम् । शुद्धब्रह्मणस्तु ततटस्थलक्षणम्* । स्वरूपलक्षणं तु तस्य
 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । न चोक्तनक्षणस्यातिव्याप्तिः ।
 प्रधानादेर्जगत्कारणत्वस्य निराकारिद्यमाणात्वात् । अतिव्याप्यादिदोषपरिहारेण
 लक्षणनिर्णयायाचेवार्थात्सूचिते प्रमाणयुक्ती इत्यवगन्तव्यम् । अध्यायद्वये
 तयोरेव प्रमाणयुक्तयोः सूत्रकारेण प्रपञ्चयिष्यमाणत्वात् । ननु जन्मादीत्य-
 स्मिन् बहुव्रीहौ स्थितिप्रलययोरन्यपदार्थत्वात्पुंल्लिङ्गद्विवचनेन भवितव्यम् ।
 न भवितव्यम् । जन्मनेो ऽप्यन्यपदार्थत्वेन विवक्षितत्वात् । न चेवं सत्येकस्यैव
 जन्मनेो विशेष्यत्वविशेषणत्वप्रसङ्गः । जन्मादिष्यस्य विशेष्यत्वेन विवक्षि-
 तत्वात् । अत एव न पुंल्लिङ्गबहुवचनप्राप्तिरपि । यद्यप्यनादौ संसारे न
 जन्मनेो वस्तुत आदित्वं तथापि जनित्वा स्थित्वा प्रलीयते इति व्यावहा-
 रिकीं लोकरप्रसिद्धिमुपजीव्य यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इति श्रुतेो
 जन्मन आदित्वनिर्देशस्तमुपजीव्यायं सौत्रेो ऽपि निर्देश उपपन्नः ॥

अस्येति सूत्रप्रतीकेन प्रत्यक्षादिप्रतीतं कृत्स्नं जगदभिधीयते । इदमः
 सर्वनामत्वात् । अन्येषेषाच सङ्कोचकस्य प्रकरणादेरभावात् । अत एव पृष्ठी
 विभक्त्या जन्मादीनां जगतश्च सर्व एवेह संबन्धो विवक्ष्यते । न च जगदा-
 श्रितानां जन्मादीनां गृह्याश्रितकाकचल्लक्षणसंबन्धरहितत्वात्लक्षणत्वमिति
 वाच्यम् । शुद्धब्रह्मसंबन्धाभावे ऽपि मायायिशिष्टकारणब्रह्मसंबन्धित्वात् ॥

यत इत्यनेन हि सूत्रपदेन कारणमेव निर्दिश्यते न तु शुद्धम् । ननु
 कारणत्वमपि लक्ष्यान्तरम् । कारणत्वं हि नानाविधकार्यगोचरक्रियाशेषात्मत्वं
 तत्प्रसवशतपात्प्रकृतं वा । न च तदुभयं जिज्ञास्य विगुटे ब्रह्मण्यन्तर्भवितुम-
 र्हति । ततः कारणसंबन्धिनेो जन्मादेरलक्षणत्वमिति चेद् मैत्रम् । काका-
 धिकरणत्ववदुपपत्तेः । काकाधिकरणत्वं हि न गृहे ऽन्तर्भवति । तथा
 च † सति काकविगमे गृहेरुदेशभङ्गयुद्धिप्रसङ्गात् । अतो गृहस्याधिकरणत्वं
 नामोपाधिको धर्मः स च परिशेषाल्लक्षणे गयान्तर्भवति । तन्निरूपकस्य कारुम्य
 यया लक्षणत्वं तथा ब्रह्मणेो ऽपि कारणत्वमोपाधिको धर्मो लक्षणान्तःपाती ।
 तन्निरूपकस्य जन्मादेरलक्षणत्वे का तत्र हानिः ॥

* तटस्थलक्षणमेवेति ३ पु ण । † काकाधिकाधिनो लोकाप्यशब्दो ऽपि ३ पु ।
 ‡ चमय्य कुलवृत्तिः १ पु ।

ननु लक्षणान्तःपातित्वेन ब्रह्मण्यङ्गीक्रियमाणं कारणत्वं कीदृशम् । किं
निमित्तत्वमेव उतोपादानत्वमेव अयोभयम् । न तावत्प्रथमद्वितीयौ । उपादा-
नस्य निमित्तस्य वा ऽन्यस्यावश्याङ्गीकर्तव्यत्वेन* ब्रह्मणि बृहत्पदार्थान्वयाभावात्
श्रुत्युक्तानन्त्यभङ्गप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । एकस्योभयकारणत्वे प्रमाणाभावात् ।
न ह्यत्रानुमानं संभवति । तथा हि । भूतभौतिकं जगत् एवोक्रियते भूतमात्रं वा ।
आद्ये भागे बाधः । भौतिकेष्वभिन्ननिमित्तोपादानवत्त्वसाध्यवैपरीत्यदर्शनात् ।
न द्वितीयः । घटादिवेष्वेव कार्यत्वहेतोरनैकान्तिकत्वात् । अतो न कारणत्वं
लक्षणमिति चेद् मैवम् । सूत्रगतया यत इति पञ्चम्या द्विविधकारणत्वस्य
विषवितत्वात् । जायमानवस्तुप्रकृतो हेतौ च पञ्चमीविधानात् । न च तन्तु-
ष्वनेकेषु प्रकृतित्वदर्शनादेकस्य ब्रह्मणः प्रकृतित्वासंभव इति घाच्यम् । तत्र
किं महाभूतप्रकृतित्वं न संभवति भौतिकप्रकृतित्वं वा । नाद्यः । महाभू-
तानि सत्ताप्रकृतिकानि तदनुरक्तत्वाद् यो यदनुरक्तः स तत्प्रकृतिको
यथा तन्त्वनुरक्तस्तन्तुप्रकृतिकः †पटः । [सतायाश्चैकत्वं लोकधदेवासत् प्रसि-
द्धम् । दिक्कालादिषु द्रव्यत्वजात्यनुगमे ऽप्यतत्प्रकृतिकत्वादनैकान्तिक] ‡नेति
चेद् न । वेदान्तिभिर्द्रव्यत्वादीनामपि प्रकृतित्वाङ्गीकारात् । सताया
एव ह्योपाधिका भेदा द्रव्यत्वादयो न स्वतन्त्राः । अतो न पृथि-
व्यादौ सताद्रव्यत्वेभ्यः प्रकृतित्वप्रसङ्गः । नापि द्वितीयः । भौतिके-
ष्वपि सतानुरक्तेषु भूतद्वारा भूतानुगतसताया एव लाघवन्यायेन मूल-
प्रकृतित्वाङ्गीकारात् । न च प्रकृतेरेव निमित्तत्वे मानासंभवः । धिमत्तं
जगद् अभिन्ननिमित्तोपादानकं प्रेक्षापूर्वजनितत्वाद् आत्मगतसुखदुःखरा-
गद्वेषादिघत् । अज्ञानोपादानरूपनिमित्तकगुक्तिरजतव्यापृतये प्रेक्षापूर्व-
त्युक्तम् । घटादीनामपि पक्षत्वान्नैकान्तिकता । कुलालाद्याकारेण
ब्रह्मण एव निमित्तत्वाद् न भागे बाधो ऽपि । अदृष्टादिनिमित्तभेददर्शना-
त्साध्यवैकल्यमिति चेद् न॥ । उपादानाधिष्ठाचोरेवैकत्वानुमानात् । तथा च

* अङ्गीकार्यत्वेनेति २ पु० पा० ।

† उपादानत्वसाध्येति २ पु० पा० । ‡ पटस्तन्तुप्रकृतिक इति २ पु० पा० ।

§ [] एतन्मध्यस्थो घण्टः ३ पु० न दृश्यते । ननु द्रव्यत्वादावनैकान्तिकेति एतत्स्य-

ने २ पु० पाटः ।

॥ नेति न दृश्यते १-३ पुस्तकयोः ।

ब्रह्मणः प्रपञ्चं प्रति निमित्तत्वमुपादानत्वं च । परिणामवादनिरासः । १६०

सति जगत्पि ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याद्रष्टस्य निमित्तत्वं प्रसज्येतेति चेद् एवं तद्द्रष्टोपहितस्यात्मन एव सुखादिनिमित्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥

अथ कृतकौपहतमतिः सन्नस्मिन्ननुमाने ऽत्यन्तं न प्रीयसे तां हि सृष्टि-
वाक्यप्रसिद्धमेकस्योभयकारणत्वं । लक्षणत्वेन निर्दिश्यते । सृष्टिवाक्यं च
तद्वैद्यतेति निमित्तत्वं बहुस्यामित्युपादानत्वं च प्रतिपादयतीति सन्तोष्यम् ॥

अथ के चित् । श्रुतेः स्वतः प्रमाण्यातथाभूतैव ब्रह्मणः प्रपञ्चापतिरिति
परिणामवादमवतारयन्ति । तत्र तथाभूतत्वं नाम किं सत्यशब्दाभिधेयत्वं
किं वा स्वापाधावभावव्यावृत्तत्वम् उत स्वाश्रयोपाधावबाध्यत्वम् अथ वा
स्वरूपेणाबाध्यत्वम् । नाद्यः । स्वप्नसृष्टेः ॥ सत्यशब्दाभिधेयताप्रसङ्गात् ॥
तद्द्रष्टेरपि स्वतः प्रामाण्यप्राप्तेर्द्वारत्वात् । अथ तत्र दोषादप्रामाण्यं श्रुतेस्तु
नैवमिति मन्यसे एवमपीदं रजतं मिथ्या बाध्यत्वादित्यनुमानप्रमाणगम्ये रजते
सत्यत्वं प्रसज्येत । न द्वितीयः । मायावादिभिरपि श्रुत्यादिप्रतिपन्नसृष्टेः स्वा-
धिष्ठाने ब्रह्मण्यभावव्यावृत्तत्वाङ्गीकारात् । न तृतीयः । कल्पितानां प्रति-
बिम्बश्यामत्वघटाकाशपरिच्छिन्नत्वादीनामौपाधिकधर्माणामपि स्वाश्रयोपा-
धावबाध्यत्वात् । न चतुर्थः । सृष्टेरपि परमार्थसत्यत्वांशेनैव बाध्यत्वं न
स्वरूपेणेत्यङ्गीकारात् । सृष्टेः सत्यत्वाभावे सृष्टिश्रुतेरप्रामाण्यं स्याद् इति
चेद् न । सृष्टिस्वरूपमात्रप्रमाणे प्रवृत्तायाः श्रुतेः सृष्टिस्वरूपसद्भावमात्रेण
प्रामाण्योपपत्तौ तत्सत्यताया अश्रयोजकत्वात् । न हि रूपप्रमाणकस्य चतुषुः
शब्दाभावात्प्रामाण्यं भवति । प्रमाणत्वापराधमात्रेण सत्यतायां तात्पर्यक-
ल्पने स्वप्रविषयसृष्टिश्रुतेरपि तथात्वं स्यात् । प्रयोजनशून्यता तू**भयत्र
समाना दुःखतत्साधनांशे ऽनर्थहेतुत्वं†† च समम् । सृष्टिसत्यताप्रतिपादने
कर्मकाण्डस्य प्रत्यक्षादेर्वा‡‡ प्रामाण्यसिद्धिः प्रयोजनमिति चेद् न । तत्प्रामा-
ण्यस्य जगन्नित्यत्ववादिमीमांसकमते ऽप्युपपत्तौ परिणामवादाऽनवतारात् ।

* ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वं स्यादद्रष्टनिमित्तत्वाङ्गीकारादिति चेद् न । अद्रष्टोपहितस्येति २ पु. पा. ।
† निमित्तत्वाङ्गीकारादिति २ पु. पा. ।
‡ एकस्याभिधेयोभयकारणत्वमिति २ पु. पा. । § किं सत्यत्वमिति २ पु. पा. ।
॥ स्वप्नसृष्टेरिति ३ पु. पा. । ¶ सत्यत्वप्रसङ्गादिति ३ पु. पा. ।
** तु शब्दो मास्ति २ पु. । †† तत्साधनांशेनानर्थहेतुत्वमिति २ पु. पा. ।
‡‡ वा शब्दो नास्ति २ पु. ।

मतान्तरेष्वपि सृष्टिश्रुत्यवगमात् प्रागेव लोकव्यवहारात्प्रामाण्यं सिद्धम् ।
ततो निष्प्रयोजनैव सृष्टिश्रुतिः स्यात् । अस्मन्मते तु मानान्तराऽनवगता-
खण्डेकरसन्नस्वावगमाय महावाक्यप्रवृत्तिः । सृष्टिश्रुतिस्तु

अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ॥

नान्यत्र कारणात्कार्यं न चेत्तत्र क्व तद्ववेत् ॥

इति न्यायेनाखण्डेकरसत्त्वप्रतिपादनायेति न वैयर्थ्यं किं चित् ।

ननु यद्येदं रजतमिति ज्ञानस्य प्रतीतितो रजतस्वरूपमाश्रयोचरत्वे ऽपि
वस्तुतो रजताभासगोचरत्वेनाप्रामाण्यं तथा श्रौतसृष्टिज्ञानस्यापीति चेद् न ।
तत्र यथा रजताभासादन्यन्मुख्यरजतं लोके प्रसिद्धं तद्वदत्र सृष्ट्यन्तरस्य मुख्य-
स्याभावात्तस्या एव मुख्यसृष्टित्वेन तद्गोचरज्ञानस्य मुख्यरजतज्ञानवत् प्रामा-
ण्योपपत्तेः । न च पारमार्थिकब्रह्मणो मिथ्याभूतप्रपञ्चभावापत्तिविरोध इति
वाच्यम् । देवदत्तस्य मायया मिथ्याव्याघ्रादिभावापत्तिदर्शनात् । न च मिथ्या-
कार्ये सृष्टिशब्दप्रयोगानुपपत्तिः । माया ह्येषा मया सृष्टेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । न
च सृष्टिमिथ्यात्वे मानाभावः । श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षानुमानार्थापत्तीनां सत्त्वात् ।
मायां तु प्रकृतिं विद्याद् मम माया दुरत्ययेति श्रुतिस्मृती अनिर्वचनीय*-
मायात्मकत्वं सृष्टेर्दर्शयतः । घटाद्यभावपाहिप्रत्यक्षमपि सृष्टेर्मिथ्यात्वं दर्श-
यति । यद्येदं रजतमित्यचेदन्तोपाधौ प्रतिपन्नस्य सत्येष तदुपाधौ नेदं रज-
तमिति बाधः तथा ऽस्ति घट इत्यथास्त्यर्थोपाधौ प्रतिपन्नस्य घटस्य
तदुपाधावेव नास्तीति प्रत्यक्षेणैव बाधो दृश्यते । ननु देशकालविशेषे तदु-
पाधिकास्त्यर्थे वा घटस्य निषेधो नास्त्यर्थमात्रे† । ततो देशान्तरे कालान्तरे
च घटस्य सद्भाव इति चेद् न । यदा देशकालौ निषिध्यन्ते तदा देशकाल-
ान्तराभावे (न केयलास्त्यर्थेस्येवोपाधित्वं वाच्यं निरुपाधिकनिषेधायोगात् ।
ततस्तत्र ऋषोपाधेर्घटादिनिषेधसम्भवे)‡ सत्यन्योपाधिकल्पने गौरवप्रसङ्गः ।
न चैवमेवास्त्यर्थनिषेधे ऽस्त्यर्थान्तराभावात्निषेध्यस्यानुपाधित्याच्चिरुपाधि-
कनिषेधो ऽङ्गीक्रियते इति वाच्यम् । अस्त्यर्थस्यानुयायिने निषेधाभावात् ।
तस्मादस्त्यर्थे ब्रह्मणि घटाद्यभावयोधकं प्रत्यक्षं मिथ्यात्वे मानम् ॥

* श्रुतिस्मृतीत्यनिर्वचनीयेति २ पु० अमङ्गतः पाठः । † न त्वस्त्यर्थेनेति २ पु० पा० ।

‡ () एतन्मध्यगो घनस्फुटितः ३ पु० ।

यस्त्वभात्रस्य पप्रुमानगम्यत्वमाह तं प्रत्येकैकाभावविशिष्टवस्त्वन्तर-
प्रत्यक्षं वा पप्रुमानमेव वा मिथ्यात्वं बोधयतु ॥

अनुमानान्यपि तद्वोधकान्युच्यन्ते । विमता विकाराः स्वानुसू-
तैकवस्तुनि कल्पिताः प्रत्येकमेकस्वभावानुविद्वत्त्वाद् विभक्तत्वाच्च चन्द्र-
स्वभावानुविद्वच्चन्द्रकल्पितजलचन्द्रभेदवत् । शून्यवादिनं प्रति सिद्धसा-
धनतापरिहाराय वस्तुनीति पदम् । अनेकेषु विषयेषु विज्ञानाकारः कल्पित
इति वादिनं प्रत्येकेति । क्षणिकैकज्ञाने सर्वे कल्पितमिति वादिनं प्रति
स्वानुसूतेति । वनाकारानुविद्वेषु तत्राकल्पितेषु तरुष्वनैकान्तिकत्वव्याघृ-
त्तये प्रत्येकमिति । भेदः कल्पितो जडत्वात् कार्यत्वा*द्रजतवत् । भेद-
त्वाच्चन्द्रभेदवत् । प्रतिपन्नोपाधावस्यूलादिवाक्यैः प्रतिपिध्यमानत्वाद्देहा-
त्मभाववत् । विरोधिकारणस्वभावाऽनुपमर्देन विरोधिकार्योपत्तिलक्षणत्वाद्
मायाविव्याघ्रवत् । प्रलयावस्थायां सह कालेन स्वोपाधौ शून्यत्वाद् देहा-
त्मभाववत् । प्रलयकाले एव शून्यत्वं न स्वोपाधावित्याशङ्क्याव्युदासाय सह
कालेनेत्युक्तम् । अर्थापत्तिरपि । प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमन्तरेणानुपपन्नौ जन्म-
विनाशौ अमिथ्याभूतयोर्ब्रह्मशून्ययोर्जन्मविनाशादर्शनात् । न चैवं प्रपञ्चमि-
थ्यात्वाङ्गीकारे ब्रह्मज्ञानस्यापि प्रपञ्चज्ञानवन्मिथ्यात्वमनुमीयते इति धाद्य-
म् । स्वरूपतो मिथ्यात्वाङ्गीकारात् † । विषयतो मिथ्यात्वं तु तत्सत्यं स
आत्मेति घचनविरुद्धम् । नन्वस्यूलादिवाक्यैः स्यूलादिव्यतिरिक्तरूपमप्य-
स्तीति प्रतिपाद्यते न तु स्यूलादिरूपं निषिध्यते ‡ ततः प्रतिपिध्यमानत्व॥हे-
तुरसिद्ध इति चेत् स्यूजप्रपञ्चतादात्म्यव्यति ब्रह्मण्यन्यरूप**धिवत्तयाप्येवं
प्रतिषेधानुपपत्तेः । न हि शुक्रायां गधि घोरसंपत्तिं विवदन्न शुक्रा गौरिति
प्रयुङ्क्ते किं तर्हि घोरसंपन्ना गौरिति । ततः स्यूलादिप्रपञ्चं निषिध्यैव रूपान्तरं
प्रतिपाद्यते इत्यङ्गीकर्तव्यम् । तर्काप्रतिष्ठानाच्च मिथ्यात्वानुमानमिति चेद्
न ॥ † विचारशास्त्रानारम्भप्रसङ्गात् । न हि ‡ श्रुत्यर्थनिर्णायकतर्कप्रदर्शनाय

* कार्यत्वादिति = पुस्तके नोपपद्यते । जडत्वाकार्यत्वादिति = पुस्तके ।

† प्रतिपन्नोपाधाविति = पु. पा. । ‡ मिथ्यात्वस्याङ्गीकारादिति व्यस्तः पाठः = पु. ।

§ निषिध्यतेति = पु. पा. । || प्रतिपिध्यमानहेतुत्वमिति = पु. पा. ।

¶ प्रपञ्चविदिततादात्म्येति = पु. पा. । ** अन्यस्वरूपेति = पु. पा. ।

†† नेति भास्ति १ पु. ।

‡‡ द्विशब्दो भास्ति १-३ पुस्तकयोः ।

मतान्तरेष्वपि सृष्टिश्रुत्यवगमात् प्रागेव लोकव्यवहारात्प्रामाण्यं सिद्धम् ।
ततो निष्प्रयोजनेव सृष्टिश्रुतिः स्यात् । अस्मन्मते तु मानान्तराऽनवगता-
खण्डेकरसन्नहावगमाय महावाक्यप्रवृत्तिः । सृष्टिश्रुतिस्तु

अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ॥

नान्यत्र कारणात्कार्यं न चेतत्र क्व तद्भवेत् ॥

इति न्यायेनाखण्डेकरसत्त्वप्रतिपादनायेति न वैयर्थ्यं किं चित् ।

ननु यथेदं रजतमिति ज्ञानस्य प्रतीतितो रजतस्वरूपमात्रगोचरत्वे ऽपि
वस्तुतो रजताभासगोचरत्वनाप्रामाण्यं तथा श्रौतसृष्टिज्ञानस्यापीति चेद् न ।
तत्र यथा रजताभासादन्यन्मुख्यरजतं लोके प्रसिद्धं तद्वदत्र सृष्ट्यन्तरस्य मुख्य-
स्याभावात्स्या एव मुख्यसृष्टित्वेन तद्गोचरज्ञानस्य मुख्यरजतज्ञानवत् प्रामा-
ण्योपपत्तेः । न च पारमार्थिकरक्षणे मिथ्याभूतप्रपञ्चभावापत्तिविरोध इति
वाच्यम् । देवदत्तस्य मायया मिथ्याव्याघ्रादिभावापत्तिदर्शनात् । न च मिथ्या-
कार्यं सृष्टिशब्दप्रयोगानुपपत्तिः । माया ह्येषा मया सृष्टेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । न
च सृष्टिमिथ्यात्वे मानाभावः । श्रुतिस्मृतिप्रत्ययानुमानार्थापत्तीनां सत्त्वात् ।
मायां तु प्रकृतिं विद्याद् मम माया दुरत्ययेति श्रुतिस्मृती अनिर्वचनीय*-
मायात्मकत्वं सृष्टेर्दर्शयतः । घटाद्यभावपाहिप्रत्यक्षमपि सृष्टेर्मिथ्यात्वं दर्श-
यति । यथेदं रजतमित्येदन्तोपाधौ प्रतिपन्नस्य सत्येव तदुपाधौ नेदं रज-
तमिति बाधः तथा ऽस्ति घट इत्यत्रास्त्यर्थोपाधौ प्रतिपन्नस्य घटस्य
तदुपाधावेव नास्तीति प्रत्यक्षेणैव बाधो दृश्यते । ननु देशकालविशेषे तदु-
पाधिकास्त्यर्थे वा घटस्य निषेधो नास्त्यर्थमात्रे† । ततो देशान्तरे कालान्तरे
च घटस्य सद्भाव इति चेद् न । यदा देशकालौ निषिध्यन्ते तदा देशका-
लान्तराभावे (न केवलास्त्यर्थस्यैवोपाधित्वं वाच्यं निरुपाधिकनिषेधायोगात् ।
ततस्तत्र ऋणोपाधेर्घटादिनिषेधसम्भवे)‡ सत्यन्योपाधिकल्पने गौरवप्रसङ्गः ।
न चैवमेवास्त्यर्थनिषेधे ऽस्त्यर्थान्तराभावान्निषेध्यस्यानुपाधित्वान्निरुपाधि-
कनिषेधो ऽङ्गीक्रियते इति वाच्यम् । अस्त्यर्थस्यानुयायिनो निषेधाभावात् ।
तस्मादस्त्यर्थे ब्रह्मणि घटाद्यभावबोधकं प्रत्यक्षं मिथ्यात्वे मानम् ॥

* श्रुतिस्मृतीत्यनिर्वचनीयेति २ पु० असङ्गतः पाठः । † न त्यस्त्यर्थेनेति २ पु० पा० ।

‡ () एतन्नाध्ययो वन्वस्तुटितः ३ पु० ।

यस्त्वभावस्य षष्ठमानगम्यत्वमाह तं प्रत्येकैकाभावविशिष्टवस्त्वन्तर-
प्रत्यक्षं वा षष्ठमानमेव वा मिथ्यात्वं बोधयतु ॥

अनुमानान्यपि तद्विधकान्युच्यन्ते । विमता विकाराः स्वानुस्यू-
तेकथस्तुनि कल्पिताः प्रत्येकमेकस्वभावानुविद्धत्वाद् विभक्तत्वान्न चन्द्र-
स्वभावानुविद्धचन्द्रकल्पितजलचन्द्रभेदवत् । शून्यवादिनं प्रति सिद्धसा-
धनतापरिहाराय वस्तुनीति पदम् । अनेकेषु विषयेषु विज्ञानाकारः कल्पित
इति वादिनं प्रत्येकेति । ज्ञानिकेकज्ञाने सर्वं कल्पितमिति वादिनं प्रति
स्वानुस्यूतेति । वनाकारानुविद्धेषु तत्राकल्पितेषु तरुष्वनैकान्तिकत्वव्यावृ-
त्तये प्रत्येकमिति । भेदः कल्पितो जडत्वात् कार्यत्वा*द्रजतवत् । भेद-
त्वान्चन्द्रभेदवत् । प्रतिषद्गोपाधावस्थूलादिवाक्यैः प्रतिषिध्यमानत्वाद्देहा-
त्मभाववत् । विरोधिकारणत्वभावाऽनुपमर्देन विरोधिकार्यापत्तिलक्षणत्वाद्
मायाविव्याघ्रवत् । प्रलयावस्थायां सह कालेन स्वोपाधौ शून्यत्वाद् देहा-
त्मभाववत् । प्रलयकाले यव शून्यत्वं न स्वोपाधावित्याशङ्काव्युदासाय सह
कालेनेत्युक्तम् । अर्थापत्तिरपि । प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमन्तरेणानुपपन्नौ जन्म-
विनाशौ अमिथ्याभूतयोर्ब्रह्मशून्ययोर्जन्मविनाशदर्शनात् । न चैवं प्रपञ्चमि-
थ्यात्वाङ्गीकारे ब्रह्मज्ञानस्यापि प्रपञ्चज्ञानवन्मिथ्यात्वमनुमीयते इति वाच्य-
म् । स्वरूपतो मिथ्यात्वाङ्गीकारात्† । विषयतो मिथ्यात्वं तु तत्सत्यं स
आत्मेति घचनविरुद्धम् । नन्वस्थूलादिवाक्यैः स्थूलादिव्यतिरिक्तरूपमप्य-
स्तीति प्रतिपाद्यते न तु स्थूलादिरूपं निषिध्यते‡ ततः प्रतिषिध्यमानत्व॥हे-
तुरसिद्ध इति चेत् स्थूलप्रपञ्चतादात्म्यवृत्ति ब्रह्मण्यन्यरूप**विषयग्राह्येवं
प्रतिषेधानुपपत्तेः । न हि शुक्रायां गवि क्षीरसंपत्तिं विवक्षन्न शुक्रा गौरिति
प्रयुङ्क्ते किं तर्हि क्षीरसंपत्ता गौरिति । ततः स्थूलादिप्रपञ्चं निषिध्येव रूपान्तरं
प्रतिपाद्यते इत्यङ्गीकर्तव्यम् । तर्काप्रतिष्ठानान्न मिथ्यात्वानुमानमिति चेद्
न†† । विचारशास्त्रानारम्भप्रसङ्गात् । न हि‡‡ श्रुत्यर्थनिर्णायकतर्कप्रदर्शनाय

* कार्यत्वादिति २ पुस्तके नाप्यभ्यते । अहत्याकार्यत्वादिति ३ पुस्तके ।

† प्रतिषद्गोपाधावस्थिति २ पु. पा. ‡ मिथ्यात्वस्याङ्गीकारादिति अस्तः पाठः २ पु. ।

§ निषिध्येतेति २ पु. पा. ।

॥ प्रतिषिध्यमानहेतुत्वमिति २ पु. पा. ।

** प्रपञ्चादितादात्म्येति २ पु. पा. । ** अन्यस्वरूपेति २ पु. पा. ।

†† नेति नास्ति १ पु. ।

‡‡ हिमश्रो नास्ति १-३ पुस्तकेन ।

नानावादिमतेन प्रपञ्चविभागः । स द्विविधस्त्रिविधो वा वेदान्तिमते । २०१
 काय आकाशास्तिक्काय*श्वेत्यजीवपदार्थश्चतुर्विधः । आत्मावयति पुरुषं
 ज्ञानजननेन विषयेष्वितीन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः । स्रोतसोऽर्था द्वारं संवृणोतीति शम-
 दमरूपा प्रवृत्तिः संवरः । निश्शेषेण पुण्यापुण्ये सुखदुःखोपभोगेन चरय-
 तीति तत्रशिलारोहणादिर्निर्जरः । अष्टविधं कर्म बन्धः । अलोकाकाशे सत-
 तोर्ध्वगमनं मोक्षः । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषपरतन्व्यशक्तिनियोगा अष्टा-
 विति चिरन्तनाः प्राभाकराः । द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवायुशक्तिसंख्यासादृ-
 श्यान्यष्टाधित्याधुनिकाः । प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्क-
 निर्णयचादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानि षोडशेति॥ नैया-
 यिकाः । एकादशेन्द्रियपञ्चप्राणपञ्चभूताश्चहृद्गारमहदव्यक्तपुरुषाः पञ्चविंशति-
 रिति सांख्याः । वेदान्तिनस्तु चयं घा** इदं नामरूपं कर्म†† नामरूपे
 व्याकरवाणीति श्रुतिद्वयमाश्रित्य त्रैविध्यं द्वैविध्यं वा ऽङ्गीकुर्वन्ति ॥

युक्तश्चान्त्यः पद्यः । स्रष्टुः सृज्यगोचरनामरूपयोः प्रथमं बुद्धारोहात् ।
 लोके घटं चिकीर्षो कुलालेऽर्था तद्वर्शनात् । मूलकारणमपि नामरूपाभ्यां स्वबु-
 द्धगृहं सृजति स्रष्टृत्वात् कुलालवत्॥१॥ एतावता जगद्बुद्धिमत्त्वेनकार्यमिति
 लभ्यते । न च जीवकार्यत्वं गृह्णीयम् । कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टानां नामरूपा-
 त्मकानां सर्वजीवानां कार्यान्तःपातित्वात् । न च जगत्कारणस्य सर्वज्ञत्वे
 विवदितव्यम् । जगतः प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयत्वात् । प्रति-
 नियतदेशोत्पादाः कृष्णमृगादयः । प्रतिनियतकालोत्पादाः कोकिलादयः ।
 प्रतिनियतनिमिना नवाम्बुदनादसभवा बलाकागर्भादयः । प्रतिनियतक्रिया
 घ्राह्यणानां याजनादयः । प्रतिनियतफलं ब्रह्मलोके सुखं नरके दुःखमि-
 त्युदाहार्यम् । तामोदृशो नियतिसाङ्ख्येण कथमसर्वज्ञः सम्यादयेत् । नापि
 सर्वशक्तित्वे विवदितव्यम् । जगतो मनसा ऽप्यचिन्त्यरचनारूपत्वात् । न
 ह्येकस्या अपि शरीररचनाया विविधनाडीजालादिसंनिवेशविशिष्टाया रूपं
 मनसा ऽपि यद्यं चिन्तयितुं दूरे जगद्रचनायाः । तदीदृशं जगत्कथ-

* आकारास्तिक्काय.वेति शोधित १ पु । † चोत्तम इति २-१ पु. पा. ।
 ‡ सुखदुःखे सभोगेनेति १ पु. पा. । § सम्यगेतिस्थाने विशेषेति पाठः २ पु. ।
 ॥ नियमस्थानानीति षोडशेतीति २ पु. पा. । ¶ पञ्चमहाभूतेति २ पु. पा. ।
 ** त्रयं द्वयं वेति शोधितं १ पु. । †† कर्मैति इति २ पु. पा. ।
 ‡‡ षोडशे घटचिकीर्षुकुनावे इति २ पु. पा. । §§ बुबावयति इति १ पु. ।

मसर्वशक्तिर्विरचयेत् । तदेवं सूत्रगतयच्छब्देनैव सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च विवक्षितम् ॥

सूत्रं चोपलक्षणप्रतिपादकमेवं योजनीयम् । अस्योक्तविधस्य जगतो जन्मादि यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद् भवति तत्कारणं ब्रह्मेति ॥

नन्वत्र सूत्रे ब्रह्मस्वरूपलक्षणं नेक्तं न च तदन्तरेण स्वरूपमवगम्यते प्रकृष्टप्रकाशात्मत्वमनुष्ठा शाखाये चन्द्र इत्येवोक्ते चन्द्रस्वरूपानवगमात् । यच्छब्देन तदुक्तमिति चेतत्किं सर्वशक्तित्वम् उत सर्वज्ञत्वम् । नाद्यः । प्रधानादावपि तत्संभवात् । न द्वितीयः । सर्वोपाधिकस्य तस्य शुद्धब्रह्मस्वरूपत्वायोगात् * । सर्वज्ञत्वं च दुर्भणम् । किं षड्भिः प्रमाणैः सर्वज्ञत्वम् उत प्रत्यक्षेणैव । आद्ये ऽपि न तावद् युगपत्सर्वज्ञत्वम् । प्रत्यक्षादीनामयुगपत्प्रवृत्तेः । क्रमेण सर्वज्ञत्वे ऽपि तत्किं सर्वोपरोक्ष्यम् उत सर्वज्ञानमात्रम् । नाद्यः । नित्यानुमेयानामापरोक्ष्यानुपपत्तेः । न द्वितीयः । अस्माक्रमपि षड्भिः प्रमाणैः क्रमेण सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षेणैव सर्वज्ञत्वमपि किं बाह्येन उत मानसेन अथ वा साक्षिप्रत्यक्षेण । नाद्यः । बाह्येन्द्रियाणां देशकालविकृष्टार्थेषु साक्षात्संबन्धाभावात् । परम्परया संबन्धे ऽस्माक्रमपि सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये ऽपि किं केवलेन मनसा उत योगाभ्यासजन्यातिशययुक्तेन अथ वा सर्वविषयसंस्कारयुक्तेन । नाद्यः । केवलमनसो बहिरस्यातन्व्यात् । न द्वितीयः । अतिशयस्य स्वविषयण्य प्रभवात् । मार्जारदिदृष्टीनामपि योग्यरूपेष्वेवातिशयवत्त्वदर्शनात् । न तृतीयः । प्रथमतः सर्वयहणाभावे † तत्र संस्कारायोगात् । क्रमेण सर्वयहये सति तत्संस्काररूपकल्पने ऽप्य॥तीतानागतवर्तमानार्थानामनन्तानामियताऽनयधारणात्सर्वयहणानुपपत्तिः । न च साक्षिप्रत्यक्षेण सर्वज्ञता । प्रदीपप्रभावतम्यातीतानागतार्थयाहित्वाभावात् । तस्मान्नास्ति सर्वज्ञ इति ॥

अत्रोच्यते । सर्वविषयाकारधारियु मायापरिणामेषु प्रतिबिम्बितं चेतन्यं सर्वानुभय इत्युच्यते । तस्य च विषयैराध्यामिकसंबन्धाद्वर्तमानकाले तावत्स-

* ब्रह्मस्वरूपपरत्वायोगादिति २ पु० पा० ।

† आद्ये युगपत्सर्वज्ञत्वं क्रमेण वा । नाद्यः इति १ पु० पा० ।

‡ सर्वयहणाभावे इति २ पु० पा० । § संस्कारेति तच्छब्दरहितः पाठः २ पु० ।

॥ अपिशब्दो नास्ति २ पु० ।

वैज्ञत्वं सिद्धम् । अतीतविषयाणां तदवच्छिन्नमायावृत्तीनां तदवच्छिन्नानु-
भवानां च निवृत्ते तत्संस्कारादस्मदादिष्विवातीतविषयाः स्मृतिरूपा
मायापरिणामा भवन्ति । तत्रातिबिम्बतानुभवेनातीतविषयज्ञत्वमपि सिध्य-
ति । तथा सृष्टेः प्रागपि सत्यमाणपदार्थावधारणस्य कुलालादिषु दृष्टत्वा-
दागामिसर्वविषयज्ञानमपि स्वमायापरिणामवशाद्भविष्यतीति युक्ता सर्वज्ञता ।
न चात्र मानाभावः । यः सर्वज्ञ इति श्रुतेः । न च स्वरूपलक्षणत्वासंभवः ।
लक्षणाभिधानावसरे सर्वज्ञशब्देन सर्वप्रकाशकत्वोपलक्षितशुद्धचित्तन्यमात्रस्य
विवक्षितत्वात्* । तदेषं जन्मस्थितिनाशस्थविकारत्रयकारणस्य ब्रह्मणः
सूत्रस्य स्वरूपलक्षणमपि सिद्धम् ॥

यद्यपि वृद्धिपरिणामापक्षयास्त्रयो भावविकारा जन्मस्थितिनाश-
व्यतिरेकेण प्रसिद्धास्तथापि वृद्धिर्जायते वृद्धिस्तिष्ठति वृद्धिर्नश्यतीत्येष-
मेष वृद्ध्यादयो निरूप्यन्ते नान्यथा । ततो वृद्ध्यादीनां जन्माद्यन्तर्भा-
घान्न सूत्रगतादिशब्देन पृथग् ग्रहणम् । न च निरुक्तकारणतत्पद्माय-
विकारग्रहणे सति नास्त्यन्तर्भावप्रयास इति वाच्यम् । तदा ह्यार्पयचाक्षयस्य
न तावदनुमानादि मूलम् । अस्माकमपि तत्संभवेन तद्गाम्यवैयर्थ्यात् ।
नापि प्रत्यक्षम् । ब्रह्मजन्यमहाभूतविकाराणां श्रुतिमन्तरणाप्रत्यक्षत्वात् ।
भौतिकविकारा यद्य मुनिना प्रोक्ता इति चेत् तर्हि तेषामिह ग्रहणे भौतिक-
कारणं भूतपञ्चरुमेष ब्रह्मत्वेन सूत्रे लक्षितमिति वृद्धिः स्यात् । अतः श्रुत्यु-
क्ता जन्माद्यस्त्रय एवात्र ग्राह्याः । न हि श्रुतिमूलप्रमाणमपेक्षते येनेतदोप-
स्थाद् अतोऽयत्किञ्चिज्जन्मयदूतभौतिकं तस्य सर्वस्य मूलकारणत्वेन श्रुत्युक्तं
ब्रह्मेशच लक्षितमित्यशङ्क्यते । नन्वेवमपि सूत्रे श्रुत्युक्तं जन्मेव मूच्यतां
तावतेवेत्कार्यसिद्धेरिति चेद् न । केवलनिमित्तकारणत्यशङ्काव्युदासार्थत्वात्
स्थितिप्रलययोः । न ह्यनुपादाने केवलनिमित्ते स्थितिप्रलयो संभवतः । यद्यपि
जन्मस्थितिप्रलया निरुक्तकारणाप्युक्तास्तथापि न तदवचनद्वारा श्रुतिमू-
लत्वं सूत्रस्य कल्पनीयम् । सूत्राणां साक्षाच्छ्रुत्यर्थनिर्णयपरत्वात् । अन्यथा
कृपिवाक्यान्येष यत्प्रमाणसूत्रैरुदाहृत्य निर्णयेरन् । तस्माद्यते। वा इमानि

* विषयितव्यत्वादिति १ पु० पा । † अवेति भास्ति १ पु० । ‡ यत् इति २-३ पु० पा ।

§ तदुत्तरंति शोभितम् १ पु० । ॥ तत्र तस्मादिति २ पु० पा ।

भूतानि जायन्तइत्येतच्छ्रुत्युक्तानेव जन्मस्थितिनाशान् साक्षात् सूत्रे निर्दिश्य
तत्कारणं ब्रह्मेति लक्ष्यते ॥

ननु कथं ब्रह्मणः कारणत्वं किं ब्रह्म पूर्वरूपं परित्यज्य रूपान्तरेण
परिणामते उतापरित्यज्य विवर्तते । आद्ये सृष्टेरुपरि ज्ञानानन्दरूपस्य ब्रह्मण
उच्छेदः स्यात् । अथ जगद्रूपेण परिणतं तद् ब्रह्म पुनरपि प्रलया-
वस्थायां ज्ञानानन्दब्रह्मरूपेण* परिणमेत । तथापि† तस्य ब्रह्मणः पुन-
र्जगदाकारपरिणामस्य भावित्वा‡दनिर्माद्यप्रसङ्गः । न च सृष्टिश्रुतिः परिणामे
प्रमाणम् । तस्याः सृष्टिमात्रेपक्षीणायाः पूर्वरूपपरित्यागापरित्यागयोस्ताट-
स्थ्यात् । न च श्रुच्यन्तरं परिणामे संभवति । अज आत्मा महान् ध्रुव
इति ध्रुवशब्देन परिणामविरुद्धकौटस्थ्याभिधानात् । कूटस्थत्वं च ब्रह्मणो
निरवयवत्वादुपपन्नम् ॥

ननु निरवयवमपि परिणामतएव । तथा हि । हेमगतसूचकादिप-
रिणामः परम्परया परमाणुपर्यवसायी अवयववृत्तित्वात्॥ संयोगवत् ।
संयोगो ह्यवयव्येकदेशसमवेतः परम्परया निरवयवपरमाणुसंयोगपुरःसरः
प्रसिद्ध इति । तत्र यत्कथं को ऽयं परिणाम इति । मृत्पिण्डस्य घट-
रूपापत्ताविव स्वावयवानां पूर्वसंयोगात्संयोगान्तरापत्त्या संमूर्च्छितावयवत्वं
परिणामः । तत्राद्यातज्जनावयवसंयोगेन क्षीरस्य दधिभावश्च अवयवान्तर-
संयोगेन संमूर्च्छितावयवत्वं॥ घा । यूने घृद्धत्ववदवस्थान्तरं** घा । काष्ठस्य
स्तम्भाद्यापत्तिवदन्यथाभावे घा । अशोरण्यन्तरसंयोगेन ह्यणुकापत्तिवद्ध-
स्त्वन्तरसंयोगो घा । उदकस्य नदीभाववत्परिस्पन्दो घा । पक्वफलस्य वर्षा-
न्तरवद् गुणान्तरोदयो‡‡ घा । उपादानानुरक्तद्रव्यान्तरोत्पत्तिर्वा । न तावत्प्र-
थमद्वितीयौ । निरवयवस्य तादृशपरिणामानुपपत्तेः । नापि तृतीयचतुर्थौ ।
तथा सति जगदाकारपरिणामे पुनर्ब्रह्मभाधानुपपत्तावनिर्माद्यप्रसङ्गः । न हि
घृद्धः कदा चिदपि युथा भवति । नापि स्तम्भा घृद्धरूपेण प्ररोहेयुः । क

* ब्रह्मात्मरूपेति २ पु० पा० । † परिणामते इति १ पु० पा० । ‡ तत्रापीति ३ पु० पा० ।

§ पुस्तकत्रये ऽप्येवमेव पाठः परन्तु परिणामस्य भावित्वादिति पाठः सामञ्जसः प्रतिभाति ।

॥ अवयववृत्तित्वादििति १ पु० पा० । ॥ संमूर्च्छितावयवत्वमिति संशब्दविकलः पाठः २ पु० ।

** घृद्धत्वमिच्छावस्थान्तरमिति २ पु० पा० ।

†† यथान्तरादिषद् यथान्तरोदय इति २ पु० पा० । गुणान्तरवद् गुणान्तरोदय इति १ पु० पा० ।

चित्पुनः प्ररोहोपि दृश्यतइति चेत् तर्हि मोक्षस्यापि तथा पुनः परिणाम-
रूपत्वे सत्यनित्यत्वं दुर्वारं स्यात् । नापि पञ्चमपट्टसप्रमाः । परिणामलक्षण-
स्यातिव्याप्रेः । यस्त्वन्तरसंयोगिन्याकाशे परिस्यन्दमाने भ्रमरे लोहित्यां-
दयवति च पटे द्रव्यपरिणामबुद्ध्यभावात् । नाप्यष्टमः । अवयविनस्तथा परि-
णामे ऽप्यवयवपरिणामस्य दुर्भेदात्वात् । किं हेमावयवानां रुचकरूपेण परि-
णामः किं वा रुचकोपयुक्तद्रव्यान्तररूपेण उत रुचकोपयुक्तावस्थान्तर-
रूपेण । न तावद् द्वितीयतृतीयौ । रुचकव्यतिरेकेण तदुपयुक्तद्रव्यान्तरा-
वस्थान्तरयोरदर्शनात् । नापि प्रथमः । रुचकस्यावयवधिकार्यत्वात् । अव-
यवकार्यत्वे चारम्भघादप्रसङ्गात् । न चावयवानां रुचकानुगमानुपपत्तिः ।
अवयवविद्वारा तदुपपत्तेः । न चाश्रयावयवेषु विकारमन्तरेणाश्रितावयवमिनि
विकारानुपपत्तिः । परमाणौ असतोरेव जन्मविनाशयोर्द्व्यणुके दर्शनात् । जन्मवि-
नाशव्यतिरिक्तधर्मस्य तथात्वमिति चेद् न । कपालेष्वसत्या एव घटत्वजाते-
र्घटसमवेतत्वात् । व्यापकानामवयवानामवस्थान्तरमन्तरेण व्याप्यस्यावय-
विनो ऽवस्थान्तरं नोपपन्नमिति चेद् न । व्यापकयोर्जातिगुणयोरवस्थान्त-
राभावे ऽपि व्याप्यद्रव्ये तददर्शनात् । अस्तु वा ऽवयवानां परिणामस्तथा-
प्यवयवपरिणामप्रयुक्तत्वात्तसौ ब्रह्मपरिणामस्य दृष्टान्तः । न हि ब्रह्मावय-
वकं परिणामि किं चिदस्ति यत्प्रयुक्तो ब्रह्मपरिणामः स्यात् । निरवयवत्वा-
दवयवविद्वृष्टान्तेनापि ब्रह्मणः परिणामसिद्धिः ॥

यत्तु निरवयवसंयोगवत्परिणाम इति । तथापि किं दृश्यमानावयवि-
संयोगस्य परमाणुसमवेतत्वमुच्यते उत परमाणुसंयोगपूर्वकत्वं कल्प्यते ।
नाद्यः । परमाणुगतरूपादिऽवदप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । अवय-
विन्येव घटत्वजातिसमशयवत् संयोगोपपत्तेः । अवयवानां संयोगे ऽनुग-
मस्त्वयवविद्वारा ऽन्यथासिद्धः । संयोगस्यावयववृत्तित्वे कृत्स्नव्यापित्यप्रस-
ङ्गेनावयवेष्वेव वृत्तिरिति चेत् तर्ह्यवयविनां तन्तूनां संयोगासंभवेन घटाना-
रम्भप्रसङ्गः ॥ । कृत्स्नव्यापित्यं तु तार्किकं प्रत्यययथाश्रुतिपरमाणुसंयोगोदाहर-

* नोपपद्यते इति ३ पु. पा. ।

† प्रह्लादप्रवृत्तिपरिणाम इति २ पु. पा. ।

‡ परमाणुतट्टपादोति ३ पु. पा. ।

§ तन्तूनामिति १ पु. नास्ति ।

॥ प्रसङ्गादिति २ पु. पा. ।

णेन परिहर्तव्यम् । अन्यान्प्रत्याकाशवतीं शब्द उदाहार्यः * । तस्मान्न संयोगदृष्टान्तेन निरवयवपरिणामो ऽनुमातुं शक्यः ॥

ननु कथं ब्रह्मणो निरवयवत्वं येन परिणामो निराक्रियेत सावयवत्वस्य दुर्भणत्वाच्छ्रुतेरचेति† वदामः । सावयवत्वे किमवयवावयविनोरुभयोरपि स्वप्रकाशत्वम् उतान्यतरस्यैव । आद्ये तयोरितरेतराविषयत्वात् केन चिदपि सावयवत्वं प्रतीयात्‡ । द्वितीये घटात्मनोरिव तयोर्नाशांशिभावसिद्धिः । श्रुतिश्च निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति§ क्रियावयवशून्यतामाह । नियन्तृत्वादिक्रियापि॥ श्रूयतइति चेत् तर्हि¶ तत्त्वतो निष्क्रियत्वं मायया सक्रियत्वमिति व्यवस्था ऽस्तु । मायाभिः पुरुरूप ईयते इति** विनिगमश्रुतेः†† निर्व्यापारस्य चेतनस्य सुषुप्ते पुरुषार्थत्वानुभवेन निष्क्रियत्वस्य तात्त्विकत्वोपपत्तेः । न च ब्रह्मप्रवृत्तेर्मायिकत्वे युतयभावः । स्वप्रवृत्तिव‡‡ त्रिप्रयोजनत्वेन मिथ्यात्वोपपत्तेः । तदेवं§§ निरवयवं ब्रह्म न परिणामते॥ किं तु विवर्तते इति द्वितीयपक्षो ऽङ्गीकार्यः । तस्मिन्नपि पक्षे पूर्वरूपमपरित्यजते। ब्रह्मणो निर्विकारत्वाज्जगदूपेण विकरिष्यमाणं वस्त्वन्तरं किं चिदङ्गीकार्यम् । तत्किं माया उतान्यत् । नान्यत् । ब्रह्ममायाभ्यां व्यतिरिक्तस्य¶¶ कार्यत्वेन मूलकारणत्वायोगात्‡‡

मायापक्षे ऽपि किं माया प्रज्ञा तथा मेधेत्यभिधानमनुसृत्य मायाशब्देन प्रज्ञोच्यते उत पामरप्रसिद्ध्या मन्तोपधाद्रिः अथ वा स्वकीयपरिहृतमन्यत्वेन जडात्मिका का चित्पारमार्थिकशक्तिः किं वा नासदासीदित्यादिशास्त्रानुसारतो ऽनिर्वचनीयशक्तिः । आद्ये ऽपि न तावत्प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रदानं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तब्रह्मचेतन्यरूपप्रज्ञाया*** मायात्वं संभवति । भूयश्चान्ते विश्वमायानिश्रुतिः देवी ह्येषा गुणमयी मायया ऽपहृतज्ञाना इति शास्त्रेण मायाया निवर्त्यत्वगुणमयत्वप्र††† चानावरणत्वाभिधानात् । चैतन्यस्य

* उदाहर्तव्य इति २ पु. पा. । † दुर्भणत्वाच्छ्रुतेरचेति २ पु. पा. ।

‡ प्रतीयेत इति २ पु. पा. । § इत्यादिनेति १ पु. पा. ।

॥ अपिप्रश्नो नास्ति २ पु. । ¶ चेदु न तर्हिति २ पु. ।

** इतीत्येतस्याने श्यामिति २ पु. पा. । †† विनिगमश्रुतेरिति ३ पु. पा. ।

‡‡ स्वप्रवृत्तिवदिति २ पु. पा. । §§ तदेतदिति १ पु. पा. ।

¶ प्रह्मणा परिणामते इति २ पु. । परमये षाटो ऽसङ्गतः प्रति भाति ।

¶¶ व्यतिरिक्तस्य मदेत्येति २ पु. पा. ।

*** रूपसंज्ञाया इति २ पु. पा. । ††† प्रश्नो नास्ति २ पु. ।

मायाशब्दार्थः । मतभेदेन मायाविशिष्टब्रह्मणो मायाया एव बोधादानत्वम् । २०७
तदसम्भवात् । नापि धीः प्रज्ञा शेषुपी मतिरित्यभिधानेक्ताया बुद्धिरूपप्र-
ज्ञाया मायात्वम् । बुद्धेस्पादानत्वायोगात् । न द्वितीयः । न हि लोके
मन्त्रोपधादौ मायाशब्दः प्रयुज्यते किं तर्हि तत्कार्ये गन्धर्वनगरादौ व्या-
धिते । न तृतीयः । पारमार्थिकशक्तौ प्रमाणाभावात् । चतुर्थे ऽप्यनिर्वच-
नीया सा माया किं जगत उपादान किं वा जगदुत्पत्तो कारणमिति विवे-
क्तव्यम् । तत्र माया तु प्रकृति विद्यादिति श्रुतेरुपादानत्व युक्तम् । न च
प्रक्रियते अनयेति प्रकृतिशब्दः करणे* व्युत्पादनीय । उपादाने कृष्टत्वात् ।
कृष्टेश्च प्राबल्यात् । इन्द्रो मायाभिरिति तृतीयाश्रुत्या कारणत्वमिति चेद्
न । तत्रात्मनो बहुत्वापत्तावेव कारणत्वश्रयणात् । तावता च प्रपञ्चोपादा-
नत्वे का हानिः † । आत्मन आकाशः समूत इति पञ्चम्या प्रकृतित्वमा-
त्मनः श्रूयते । ततो न मायोपादानमिति चेद् न । निमित्ते ऽपि पञ्चमी-
सम्भवात् । न च मायैव निमित्तमस्त्विति वाच्यम् । जाड्यरूपेण मायायाः
प्रपञ्चे ऽनुगतत्वात् । आत्मा ऽपि सत्तारूपेण स्फूर्तिरूपेण वा ऽनुगत इति
चेद् एव तर्ह्यात्मा माया चेत्युभयम् उपादानमस्तु । तथा च माया-
यामतिव्याघ्रेण जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणेन विशुद्ध ब्रह्म न सिध्यति ॥

अत्रोच्यते । एकस्य कार्यस्य परस्परनिरपेक्षोपादानद्वयाऽसम्भवात्माया
ब्रह्म च मिलित्वेऽक्रमेणोपादानमिति वाच्यम् । तत्र चैविध्य सम्भवति । रज्ज्वा
समुक्तसूषुप्तद्वयवत्समप्रधानभावेनोभयमपि जगत उपादानम् । तत्र सत्तास्फू-
त्यैशयोर्ब्रह्मण उपयोगः । जाड्यविकाराशयोन्तु मायाया इति के चिदाहुः ।

देवात्मशक्तिमिति श्रुतिबलान्मायाध्या शक्तिरेव साक्षादुपादानम् ।
शक्तेश्च नियमेन शक्तिमत्पारतन्त्यात् शक्तिमति ब्रह्मव्यप्यर्थ्याद् उपादानत्व
पर्यवस्यतीत्यन्ये ॥

आरोपिताया मायाया अधिष्ठानब्रह्मस्वरूपमन्तरेण धन्तुतः स्व-
रूपान्तराभावाद् मायाया एव साक्षादुपादानत्वे ऽपि तदाधिष्ठानत्वेन
ब्रह्मणो ऽप्युपादानत्वमवर्जनीयमित्यपरे ॥

* करणे इति २ पु ण ।

† का नो हानिरिति २ पु ण ।

‡ माया ब्रह्मणि मिलित्वेति २ पु ण ।

आद्ये पक्षे मायाविशिष्टब्रह्मणो मुख्योपादानत्वं द्वितीयतृतीययोस्तु
मायाया एव । पक्षत्रये ऽपि विशुद्धब्रह्मण औपचारिकमेवोपादानत्वम् । तत्र
मुख्योपादानस्य जगत्कारणत्वं स्वरूपलक्षणम् । औपचारिकोपादानस्य तु
ततटस्थलक्षणम् । तथा सति किं स्वरूपलक्षणत्वेनाभिप्रेतं जगत्कारणत्वं
मायायामतिव्याप्तं किं वा तटस्थलक्षणत्वेन । नाद्यः । मायाया लक्षान्तः-
पातित्वात् । न द्वितीयः । जगत्कारणत्वस्य तटस्थलक्षणरूपेण मायायाम-
वृत्तेः । तस्माज्जगत्कारणत्वरूपतटस्थलक्षणेन ज्ञानानन्दादिरूपस्वरूपलक्ष-
णेन च विशुद्धब्रह्मसिद्धिः ॥

ननु न तावत्पृथिव्यादुपादानत्वं ब्रह्मलक्षणम् । पृथिव्यादीनामुत्प-
त्यदर्शनात् । नापि घटादुपादानत्वम् । घटादीनां पृथिव्यादिकार्यत्वादिति
चेद् मैवम् । विमताः पृथिव्यप्रेजोवायवः जायन्ते पृथिव्यप्रेजोवायुबुद्धिगो-
चरत्वात् संप्रतिपन्नपृथिव्यप्रेजोवायुभागवत् । आकाशकालदिगादयो जायन्ते
विभक्तत्वाद् घटादिवत् । ननु प्रत्यनुमानमस्ति पृथिव्यादयो न जायन्ते
महाभूतत्वादाकाशवत् । आकाशश्च न जायते निरवयवद्रव्यत्वादात्मय-
दिति चेद् मैवम् । सामान्यविषयान्महाभूतत्वहेतोरपि विशेषविषयस्य पृथि-
वीबुद्धिगोचरत्वस्य बलीयस्त्वात् । तदुक्तं भट्टाचार्यैः ।

बाधः सामान्यशास्त्रस्य विशेषविषयादथा ।

अनुमानान्तरेरेवमनुमानस्य बाधनम्* ॥ इति ।

आकाशजन्माभावानुमाने श्रुतिविरोधः साधनधिकलश्च दृष्टान्तः ।
निर्गुणात्मनि गुणवत्त्वलक्षणस्य द्रव्यत्वस्याभावात् । तस्माज्जायमानपृथि-
व्यादिवत्तदुपादानत्वं ब्रह्मलक्षणम् ।

ननु घादिनो जगदुपादाने विप्रतिपद्यन्ते । तथा हि । विमताः सर्वे
विकाराः सुखदुःखमोहसामान्यप्रकृतिकाः तदन्वितस्वभावात्वाद् ये यदन्वित-
स्वभावास्ते तत्प्रकृतिकाः यथा मृदन्विता मृत्प्रकृतिकाः शराधादयः । तथा
विमताः सर्वविकारा अविभक्तैकप्रकृतिकाः परिमितत्यादनेकत्वाद्विकारत्वाच्च
शराधादिवदिति सांख्याः प्रधानं जगदुपादानमनुमिमते ॥

विमतं कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणारब्धं कार्यद्रव्यत्वात्प-
टवदिति* परमाणुस्तद्वादिनः कल्पयन्ति ॥

सर्वं कार्यमभावपुरःसर योऽप्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानपूर्वावस्थत्वाद्वा-
तिरेके परपरिकल्पितात्मवदिति शून्यं शून्यवादिना वदन्ति ॥

योगाः शैवाश्च स्वकीयागमसामर्थ्याद्द्विरण्यगर्भे पशुपतिं चाहुरिति ॥

तदयुक्तम् ‡ । आन्तराणां सुखादीनां बाह्यानां घटादीनां च प्रत्य-
क्षतो भेदप्रतीतो सुखदुःखमोहसामान्यान्वितत्वहेतोरसिद्धत्वात् । घटा-
दिविकाराः सुखदुःखमोहात्मका स्वाभिव्यञ्जकचितोपाधौ सुखाद्याकारप्रति-
भास॥हेतुत्वाद् यथा दर्पणोपाधौ मुखाकारप्रतिभासहेतुर्मुखात्मको विम्ब
इति हेतुसिद्धिरिति चेद् न । तथा सत्येकमेव पदार्थमुपलभमानस्य युग-
पत्सुखादिचित्तयोपलम्भप्रसङ्गात् । अदृष्टवशादेकोपलम्भ इति चेद् न ।
अदृष्टेन वस्तुसामर्थ्यानियमायोगात् । न ह्यादृष्टवशात्पाथणो मृदुर्भवति । अदृ-
ष्टस्य वस्तुसामर्थ्यानियमाकृत्वे ऽप्युपलम्भनियामकत्वमस्येवेति चेद् एव-
मपि सुखादिसामान्यान्वितत्वहेतुरनेकान्तिकः । शुक्रादिगुणै**घटत्वादिसामा-
न्यैश्चान्वितानां द्रव्याणां तत्प्रकृतित्वाददर्शनात् । परिमितत्वमपि वस्तुकृतं
चेत् प्रधानपुरुषयोर्नित्ययोरनेकान्तिकता । देशकालकृत चेद् घटहिमरकरका-
दिषु प्रत्यक्षदृष्टभिन्नप्रकृतिकेष्वनेकान्तम् । एतेनानेकत्वविकारत्वहेतू व्या-
ख्यातो । कार्यद्रव्यत्वं च दीर्घविस्तीर्णदुकूलद्वयारब्धे सङ्कुचिते†† रज्जुद्रव्ये
ऽनेकान्तिकम् । अयं दुकूलद्वयसंयोगमन्तरेण रज्जुद्रव्य नामान्यन्नास्ति तथापि
तत्प्रत्यनुमानयस्तम् । विमतं ह्यणुक साधयवारब्धं साधयवत्वाद् घटवदिति
हि प्रतिप्रयोगः । शून्यवादिना ऽपि‡‡ घटस्य पूर्वावस्थारूपा मृतप्रत्यक्षोपल-
ब्धेत्यसिद्धे । हेतुः । योगशैवागमास्तु वेदधिरोधादप्रमाणम् ॥

ननु यादिनां प्रमाणानुपपत्तात्रपि न प्रमेयानुपपत्तिः । न हि चक्षुरूपद्रव-
माशेषे दृश्यरूपादिहानिर्दृष्टेति चेद् न । प्रमेयस्याप्यन्यदीयस्य दुर्निहृपत्वात् ।

* घटवदिति २ पु० पा ।

‡ तदयुक्तमिति २ पु० पा ।

॥ स्वाकारप्रतिभासति १ पु० ।

** शुक्रगुणैरिति २ पु० पा ।

‡‡ अपि शब्दान्याने हिमवत् २ पु० ।

† पूर्वावस्थात्वादिति २ पु० पा ।

‡ मुखादीति २ पु० पा ।

‡ पथादेवोपलम्भ इति २ पु० पा ।

†† दुकूलद्वयारब्धे दृष्टे संकुचिते इति २ पु० ।

किं केवलं प्रधानादि जगत्कारणम् उतेश्वराधिष्ठितम् । नाद्यः । अचेतनस्य प्रति-
 नियतरचनानुपपत्तेः । द्वितीये ऽपि तस्येश्वरस्य श्रुतिसिद्धत्वे ब्रह्मवादप्रसङ्गः ।
 अनुमानगम्यत्वे कुलालादिदृष्टान्तेनैव परिच्छिन्नज्ञानशक्तित्वं स्यात् । अथ कुला-
 लादिघटनेकत्वाभावादेकस्य सर्वजगत्स्रष्टुस्तस्य सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वे अर्थाद्
 भविष्यतः । एवमपि विमतं जगज्जीवेश्वराभ्यामुत्पद्यते कार्यत्वाद् घटादि-
 व*दित्यतिप्रसङ्गे दुर्वारः । अदृष्टद्वारा जीवस्यापि जगत्कर्तृत्वादिप्रापतिरिति
 चेत् तर्हि घटादिवैलक्षण्याय पृथिव्यादौ कर्तृभयं प्रसज्येत । शून्यस्य तु
 निरुपाख्यत्वान्न जगदुपादनत्वसंभावनाप्यस्ति । जगतः सदन्वयात् । सद-
 न्वयः संवृत्तिकल्पित इति चेद् एवमपि त्वन्मते निरन्वयविनाशत्रतः पूर्व-
 कल्पस्य संस्कारासंभवेन तत्सदृशो वर्तमानकल्प † इति नियमो न स्यात् ।
 ततश्च कर्मतत्फलतत्प्रमाणव्यवहारोच्छेदः । विशिष्टसंनिवेशयुक्तदेवादिभाव-
 कामनया ऽनुष्ठितकर्मणां कल्पान्तरे तथाविधदेवादिरूपानुत्पत्तेः ‡ कर्मोच्छेदः ।
 अत्यन्तपुण्यकारिण आकल्पं स्वर्गमनुभूय कल्पान्तरे पूर्वजातिस्मरणपूर्वकं
 जन्म श्रुतौ फलत्वेन श्रुतं तच्च फलं निरन्वयविनाशे संस्काराभावात् संभ-
 वेत् । तथा पूर्ववेदस्य निरन्वयविनाशे सति धर्मस्य मानान्तरागम्यत्वेन
 तद्गोचरनूतनपदरचनायाः पुष्टैः कर्तुमशक्यतया धर्मप्रमाणमप्युच्छिद्येत ।
 तदङ्गीकारे च तथैव तदभिमतकर्मतत्फलतत्प्रमाणानामप्युच्छेदः स्यात् ॥

सर्वं कार्यं स्वभावादेवोत्पद्यतइति बार्हस्पत्यो§ मन्यते । स प्रतिवक्त-
 व्यः । किं स्वयमेव स्वस्य निमित्तमित्यर्थः किं वा निर्निमित्तमुत्पद्यतइति ।
 नाद्यः । आत्माश्रयत्वात् । द्वितीये घटस्य भावाभावो युगपत्स्याताम् । क्रम-
 कारिनिमित्तनिरपेक्षत्वात् । अथ मन्यसे त्वन्मते ऽपि तस्य निमित्तस्य क्रम-
 कारित्वं स्याभाषिकं चेत्स्वभाववादः । निमित्तान्तरसापेक्षत्वे ऽनवस्थापातः ।
 कालभेदेन तस्यैव क्रमकार्यवस्थाङ्गीकारे ऽपि स कालक्रमः स्याभाषिकश्चेत्स्व-
 भाववादः । निमित्तान्तरापेक्षश्चेदत्रनयस्येति । तदसत् । किमनेनऽवस्थापा-
 दनेन घस्तूनां सामर्थ्यस्य निमित्तान्तरानिरपेक्षत्वमुच्यते किं वा सति घस्तूनां
 सामर्थ्यं निमित्तान्तरानुसरणं व्यर्थमिति । आद्यो ऽङ्गीकृत एव । द्वितीये

* घटघटिति २ पु० पा० ।

† वर्तमानः कल्प इति २ पु० पा० ।

‡ रूपानुपपत्तिरिति २ पु० पा० ।

§ बार्हस्पत्यश्रयार्थाः कः । बृहस्पतिप्रोक्तपृथग्याधेयत्वात् ।

ऽपि किं निमित्तान्तरापेक्षत्वं न प्रतीयत इत्युच्यते किं वा प्रतीतमपि दुर्नि-
हूपमिति । नाद्यः । प्रत्यक्षविरोधात् । घटमारभमाणस्य कुम्भकारस्य दण्डच-
क्रादापेक्षायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न द्वितीयः । सर्वानिर्वाच्यत्ववादिने
दुर्निहूपत्वस्यालंकारत्वात् । भूतचतुष्टयमेव तत्त्वं प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं स्व-
भाववाद एव पारमार्थिक इति मन्यमानस्य तत्र * प्रतिज्ञातार्थं हेतूपन्यासे
सनिमित्तत्वप्रसङ्गः । अनुपन्यासे च प्रतिज्ञातार्थासिद्धिः । प्रतीतिमात्रशर-
णत्वे चाऽनिर्वचनीयत्वादाणतः । तदेवं घस्त्वन्तरम्य कारणत्वसम्भावना-
निराकरणे पारिशेष्यादस्मदुक्तः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वर एव कारणमित्ये-
तादृशी युक्तिरपि ब्रह्मस्वरूपनिर्णयायानेनैव सूत्रेण तन्त्रेणावृत्त्या वा सूचितेति
दृश्यम् । अनया च युत्या यथोक्तब्रह्मसंभावनायां परवादागमेन तत्साध-
यितुं शक्यम् । यथाहुः ।

सम्भावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येत हेतुना ।

न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पलन्नेव यो हतः † ॥ इति ।

नन्वनुमानादेव यथोक्तेश्वरसिद्धौ किमाभ्यां युक्त्यागमाभ्याम् । न
च सत्यागमे ऽनुमानप्रयासवैधर्म्यमिति वाच्यम् । यतो वा इत्याद्यागमभ्या-
नुमानसिद्धार्थानुवादकत्वात् । अनुमानं चेवं प्रयोज्यं विमतं जगद् उपादा-
नोपकरणाद्यखिलाभिन्नकर्तृकं कार्यत्वाद् गृह्यदिति येषोपि कैरुच्यत इति चेद्
न । विमतं जगद्बहुकर्तृकमसर्वैककर्तृकं येत्यतिप्रसङ्गस्यापि तद्वत्सुसाधत्वात् ॥

ज्ञानैश्वर्यशक्तय उत्कृष्यमाणाः क्त चित्पर्यवसिताः उत्कृष्यमाणध-
र्मत्यात्परिमाणवदिति सांख्या योगाश्च घटन्तीति चेद् न । निरीश्वरवादिनां
देहादिभिः सिद्धसाधनत्वात् । सर्वधिष्यज्ञानैश्वर्यशक्तिमति पर्यवसितत्व-
साधने ऽपि गुरुत्वरगद्वेपदुःखादिऽप्यनैकान्तिकता ॥

पुण्यपापफलं कर्म तत्फलाद्यभिज्ञेन प्रदीयते कर्मफलत्यात्मैवाक-
लवदिति नैयायिका अनुमितमिति चेद् न । देहादिभिरेव सिद्धसाधनत्वात् ।
अतः संभावनाबुद्धिहेतुत्वेनागमोपकारिणीमस्मदुक्तां युक्तिमेवाशानाद् येषोपि-

* तत्र तत्रेति २ पु. पा. ।

† अरण्येनानिर्वचनीयेति २ पु. पा. ।

‡ दृष्टव्याऽत्र दिष्यती २५ पृष्ठे ।

§ रागद्वेषाददुःखेति २ पु. पा. ।

कादयो ऽनुमानं मन्यन्ते । न हि युक्तिरेवानुमानं व्याख्याभासो ऽनुपपत्त्याभास उदाहरणमात्रदर्शनं चेत्येतत्त्रयं संभावनाबुद्धिजनकत्वेन युक्तिरित्युच्यते । अव्यभिचरितव्याप्तिकमर्थनिश्चायक्रमनुमानम् । अतो वैशेषिकादिप्रयोगाणां सत्यप्यनुमानदोषे श्रुतिसिद्धब्रह्मणि संभावनाबुद्धिहेतुत्वेनास्मदुक्तयुक्तिव-
मविरुद्धम् ॥

एवं तर्हि युक्तिव्याजेन वैशेषिकाद्यभिमतमनुमानमेव जन्मादिसूत्रे ब्रह्मनिश्चायकत्वेनोपन्यस्तमिति चेद् अनुमानमावात्कारणसद्भावमात्रसि-
द्धावपि सत्यज्ञानादिरूपस्य ब्रह्मण आगममन्तरेणासिद्धेरागमयथनएव
सूचतात्पर्यात् । आगमवाक्यानि हि वक्ष्यमाणसूत्रैः उदाहृत्य तात्पर्यतो
निर्णयन्ते । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य शब्दानुसारिभिर्न्यायैर्ब्रह्मणि वेदान्तवाक्य-
तात्पर्यनिर्णयाधीनत्वात् । न ह्यनुमानादिप्रमाणान्तरनिर्णेतृणां वैशेषिकादीनां
ब्रह्मावगतिर्दृश्यते । न चापौरुषेयस्य पौरुषेयमनुमानं मूलमिति युक्तम् ।
न चैवमनुमानस्यात्यन्तानपेक्षा* स्यादिति वाच्यम् । श्रुत्यर्थदाढ्याय श्रुत्य-
विरोधिन्यायस्यापेक्षितत्वात् । पण्डितो मेधावीत्यादिश्रुत्येवागमस्य पुरुषबु-
द्धिसाहाय्यमङ्गीक्रियते । अन्यथा ऽध्ययनादेव ब्रह्मावगतावाचार्यवान्पुरुषो
वेदेत्युक्तो गुरुपदेशनियमो व्यर्थः स्यात् । आचार्यो हि श्रुत्यनुसारिभि-
र्दृष्टान्तैः शिष्येभ्यः प्रत्ययदाढ्यमुत्पादयति । तन्न प्रत्ययदाढ्यं मननरूपत्वाद्-
वगतिहेतुः । एतदेव हि मननं यदाचार्ययुतया स्वयुक्त्या च श्रोतप्रत्ययस्य
दाढ्यापादनम् । मननस्य चावगतिहेतुत्वं मन्तव्य इति श्रुत्या सिद्धम् ॥

ननु धर्मजिज्ञासायां वेदस्मृतीतिहासपुराणान्येष प्रमाणं नानुमानादि ।
तत्रापि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसमाख्या निर्णयहेतयः । पदान्तरनिरपेक्षः
शब्दः श्रुतिः । श्रुतिस्यार्थस्यार्थान्तरेणाधिनाभावो लिङ्गम् । अन्यान्याक्का-
ङ्गासंनिधियोग्यतावन्ति पदानि वाक्यम् । वाक्यद्वयसामर्थ्यमारभ्याधीत-
विषयं प्रकरणम् । क्रमयतिनां पदार्थानां क्रमयतिभिः पदार्थैर्यथाक्रमं सम्ब-
न्धः स्यान् । संज्ञासाम्यं समाख्या । तैरेव ब्रह्मनिर्णयो ऽप्यस्त्विति चेद्
न । युक्तयनुभययोरपि ब्रह्मजिज्ञासायामपेक्षितत्वात् । युक्त्यपेक्षा पूर्वमेव

प्रसाधिता । अनुभवो नाम ब्रह्मसाक्षात्कारफलको ऽन्तःकरणवृत्तिभेदः । न च तमन्तरेण चानाकाङ्क्षा निवर्तते । न च ब्रह्मस्वरूपमनुभवितुमयोग्यमिति शङ्कनीयम् । घटादिवत्सिद्धवस्तुत्वात् । विमतं ब्रह्मवाक्यमनुभवन्निरपेक्ष-फलपर्यन्तज्ञानजनकं प्रमाणभूतवेदवाक्यत्वाद् धर्मवाक्यवदिति चेद् न । अनुभवायोग्यविषयत्वोपाधिहतत्वात् । न ह्यनुष्ठानसाध्यो धर्मो ऽनुष्ठानात्पूर्व-धाक्यबोधावसरे ऽनुभवितुं योग्यः । अनुष्ठानं तु विना ऽप्यनुभवं शाब्दज्ञानमावादेव सिध्यतीत्यनपेक्षित एव धर्मानुभवः ॥

नन्वनुभवयोग्यत्वानुभवसापेक्षत्वाभ्यां विना ब्रह्मणो धर्मस्य सह वैषम्यान्तरं नास्ति प्रत्युत वेदप्रमेयत्वं सममेव । ततो ऽनुभवकृतवैषम्यमपि मा भूदिति चेद् न । धर्मब्रह्मणोः कर्तव्यसिद्धयोः पुरुषाधीनत्वानधीनत्वादिभूयोवैषम्यसंभवात् । लोके तावद्वेवदतो ऽश्वेन गच्छति न च गच्छति पद्भ्यां वा गच्छतीति कर्तव्यस्य गमनस्य करणाऽकरणाऽन्यथाकरणेषु* पुरुषाधीनत्वं दृश्यते । तथा वेदे ऽप्यतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति करणाकरणे भूयेते । उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीति करणान्यथाकरणे । ज्योतिष्टोमेन यजेत न कलऽञ्जं भक्षयेदिति विधिप्रतिषेधो । व्रीहिभिर्गजेन यवेर्वेतीच्छाविकल्पः । पद्यागानां समुच्चयः । न हिंस्यात्सर्वा भूतान्यग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्युत्सर्गापवादो । प्रकृतेरतिदिष्टानां कुशमयवर्हिषां विकृतावुषद्विष्टशरमयवर्हिर्भिर्वाधः । प्रकृतानां नारिष्टहोमानां वैकृतैः उपहोमैः समुच्चित्यानुष्ठानमभ्युच्चयः । उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीति शयाभेदेन व्यस्यितविकल्पः । न चैवं सिद्धे ब्रह्मणि पुरुषाधीनत्वविधिप्रतिषेधेच्छाविकल्पसमुच्चयोत्सर्गापवाद-याधाभ्युच्चयव्यस्यितविकल्पादयः संभवेयुः । सिद्धवस्तुन्यपि स्याणुर्वा पुरुषो वेति विकल्पो ऽस्तीति चेद् न । पुरुषेच्छाधीनत्वेनापस्तुतन्त्रम्यसत्यासम्यक्त्वात् । योषा वा य गोतमाग्निरित्यादौ पुरुषेच्छाधीनमयस्तु-तन्त्रमेव ध्यानमागमिकं सम्यगुपलभ्यनर्हति चेद् न । तस्य कर्तव्यगोचर-त्वात् । अथापि सिद्धवस्तुनः सम्यग्ज्ञानाधीनत्वात् सम्यग्ज्ञानम्य च प्रमा-तृपुरुषेच्छाधीनत्वाद्दृष्ट्यापि पुरुषाधीनं भविष्यतीति चेद् न । सत्यामपि

* अन्वयात्करवेत्यपीत्यविशब्दो ऽधिकः २ पु. ।

† तद्यथागि २ पु. वा.

पुरुषेच्छायामिदं रजतमित्यत्र वस्त्वभावे सम्यग्ज्ञानादर्शनात् । [व्याघ्रादौ च वैपरीत्यात्] * । तस्मात्सिद्धगोचरसम्यग्ज्ञानस्य वस्त्वेव प्रधानं प्रयोजकम् । तत्रैवं सति सिद्धगोचरं ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेवेति न ज्ञानद्वारा ऽपि ब्रह्मणः पुरुषाधीनत्वम् । अतो धर्मादत्यन्तं विलक्षणस्य सिद्धस्य ब्रह्मणो युक्ता युक्त्यनुभवापेक्षा ॥

ननु ब्रह्मणः सिद्धवस्तुत्वेन घटादिवन्मानान्तरगोचरत्वाज्जन्मादि-
सूत्रमनुमानोपन्यासार्थमेवास्त्विति चेद् मैवम् । न तावद् ब्रह्म वेदान्तान-
भिन्नप्रत्यक्षगम्यं रूपादिहीनत्वात् । अनुमानमपि किं यत्कार्यं तत्सकारण-
मिति सामान्यव्याप्तिकम् उत यत्कार्यं तद् ब्रह्मकारणकमिति विशेषव्याप्ति-
कम् । नाद्यः । तावता ब्रह्मासिद्धेः । द्वितीये ऽपि ब्रह्मण इन्द्रियविषयत्वे
ऽनुमानवेपथ्ये तदविषयत्वे व्याप्तिव्याप्तिः ॥

नन्वेवं सत्यनुमानच्छायेोपजीवियुक्तीनामपि ब्रह्म गोचरो न स्यात्
सत्यमेवं तथापि शब्दावगम्ये ब्रह्मणि संभावनाबुद्धिहेतवेो युक्तयः । तथा हि ।
मृदादिदृष्टान्तेरुपादानव्यतिरेकेण कार्यस्यानिरूपणादद्वितीयता संभाव्यते ।
स्फटिकलोहित्यदृष्टान्तेनात्मनि कर्तृत्वादेरारोपितत्वम् † । प्रतिबिम्बदृष्टान्तेन
जीवब्रह्मेक्यम् । रज्जुसर्पदृष्टान्तेन ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपञ्चस्य स्वातन्त्र्याभावः ।
घटाकाशदृष्टान्तेनासङ्गताद्वारेण‡ विशुद्धाद्वितीयप्रत्यगात्मता । तत्रपरशुदृष्टा-
न्तेन जीवब्रह्मेक्यसत्यता§ । तथा च विधिप्रतिषेधवाक्ययोः प्रवर्तकत्वनिव-
र्तकत्वाकाङ्क्षितस्तुतिनिन्दार्थवादवत् स्वरूप॥वाक्यस्य फलपर्यन्ततापेक्षित-
संभावनार्थवादतां श्रुत्युक्तयः प्रतिपद्यन्ते । अन्यथा निरर्थकास्ताः स्युः ¶ ।
तस्मादुपकारकयुक्तिमूचनापूर्वकं वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थमेव सूचम् ॥

ननु सर्वत्र वेदवाक्ये ब्रह्मपदस्याप्रसिद्धार्थत्वात् तत्पदं स्वार्थं विशेषणत्वेन
विशेषणत्वेन वा वाक्यार्थे समर्पयितुमलम् । ततः किं तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रे लि-
ख्यमिति । उच्यते । सत्यज्ञानानन्तानन्दप्रत्यगात्मस्वरूपस्य ब्रह्मपदा-
र्थस्याप्रसिद्धायपि ब्रह्मत्यमात्रस्य बृहत्त्यर्थरूपस्य प्रसिद्धत्वात्तदनुवादेन सत्या-

* [] एतन्मध्यस्यो ग्रन्थः १ पु० नास्ति ।

† अमरद्वयं त्रैलोक्यं २ पु० पा० ।

‡ अर्थवादवद् यन्मुक्येति १ पु० पा० ।

† कर्मव्यादेरपि तत्प्रामिति १ पुस्तके ।

§ सत्यता चेति २ पु० पा० ।

¶ निरर्थकायाः श्रुतिरिति १ पु० पा० ।

दिपदार्थपरस्परान्वयसामर्थ्याद्विशिष्टं ब्रह्म प्रतिपत्तुं शक्यतइति लक्षणरूपेण ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरं सत्यादिवाक्यम् । न च प्रमाणान्तरसिद्धस्य लक्षणत्वात्सत्यादीनामपि लक्षणत्वे तद्वाक्यस्य प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थानुवादकत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अर्थोल्लक्षणत्वे ऽपि मानान्तरानवगतब्रह्मबोधकत्वेन साक्षात्प्रमाणरूपत्वात् । वाक्यं तु यस्मादाकाशः संभूतः स आत्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्येवं स्वाध्यायपाठक्रममुल्लङ्घ्य योजनीयम् । प्रसिद्धस्य कारणत्वस्यानुवादत्वात् । प्रसिद्धमनूद्याप्रसिद्धं प्रतिपादयतिइति न्यायात् । अन्यान्यप्युपनिषद्वाक्यान्त्येवं ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन योजनीयानि । तत्रैवं सति भृगुर्वै वारुणिरित्यारभ्य तद् ब्रह्मेत्येतदन्तं वाक्यं सूत्रद्वयस्योदाहरणम् । तथापि भृगुरित्यादि तद्विजिज्ञासस्वेत्येतन्न प्रथमसूत्रस्य । तत्सूत्रप्रतिपाद्ययोरधिकारनिर्णयज्ञानकर्तव्यतयोस्तस्मिन्नुदाहरणे ऽनुगमात् । तद्विजिज्ञासस्वेत्येतद्विहाय यतो वा इत्यादि तद् ब्रह्मेत्यन्तं वाक्यं द्वितीयसूत्रोदाहरणम् । तयोः सूत्रवाक्ययोरर्थानुगमात् ॥

ननु जगत्कारणे नानान्वस्यापि प्रतीतिरस्ति यत इति तसिलप्रत्ययस्य बहुत्वैकत्वयोः स्मर्यात्* । तथा च तदनुवादेन कथमद्वितीयं ब्रह्मात्र प्रतिपादनीयमिति । उच्यते । येन जातानीति वाक्यशेषादेकत्वविषय श्व तसिलप्रत्ययो निर्द्धार्यते । स च प्रत्ययः कारणैकत्वं प्रमापयति । यद्यपि यत इत्यत्र प्रातिपदिकार्थस्य जगत्कारणमात्रस्यानुमानतो ऽपि सिद्धेरनुवादत्वं तथापि प्रत्ययार्थस्यैकत्वस्य मानान्तरासिद्धेः प्रत्ययस्य प्रमापकत्वमविरुद्धम् ॥

ननु किमेकत्वमत्र लक्षणं किं वा लक्ष्यम् उतान्यत् किं चित् । आद्ये कारणत्वमेकत्वं चेति लक्षणद्वयं ब्रह्मणो व्यर्थं स्यात् । द्वितीयतृतीययोस्तु वाक्यभेदप्रसङ्गः । एकत्वब्रह्माख्ययोर्द्वयोः प्रतिपादात्त्यादिति चेद्मैशम् । आद्ये कारणत्वं तदस्यलक्षणमेकत्वं म्यरूपलक्षणं चेत्युभयोः सायं-कत्वम् । द्वितीये कारणमनूद्यैकत्वविशिष्टं ब्रह्म विधीयतइति न वाक्यभेदः । तृतीये तु यत्कारणं तदेकमिति प्रथमं कारणमनूद्यैकत्वं विधाय परचा-

द्यदेकं कारणं तद् ब्रह्मेति कारणमेकत्वसहितमनूद्य ब्रह्मत्वं बोध्यतइति वाक्येकवाक्यत्वान्न वाक्यभेदः । तथा च सर्वजगत्कारणस्यैकत्वे* सूक्ष्म गोचरज्ञानशक्ती विहाय स्रष्टृत्वासंभवात्सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वे अप्यस्मिन्नेव वाक्ये कारणस्यार्थात्सिध्यतः ॥

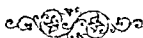
ननु यो गोसदृशः† स गवयशब्दवाच्य इतिवद्यदेकं कारणं तद् ब्रह्मशब्दवाच्यमिति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धपरं वाक्यं प्रतिभाति । तथा सति बृहत्पथैरूपवस्तु‡ प्रतिपादकं न स्यादिति चेद् न । तद्विज्ञानस्येति जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाय कीदृशं तदित्याकाङ्क्षायां तद् बृहत्पथैरूपमिति स्वहृ-
पप्रतिपादनात् । संज्ञासंज्ञिसंबन्धस्त्वार्थिको भविष्यति । एवं च सत्येकं सर्वज्ञं सर्वशक्तिकं सर्वतो ऽनवच्छिन्नं च जगत्कारणं तच्च ब्रह्मशब्दाभिधेयमिति वाक्यार्थः सपद्यते ॥

ननु निरुपाधिकस्वरूपकथनमन्तरेण सोपाधिकनासर्वज्ञत्वादयो धर्मा न प्रतीयन्ते । यतो यत्सुषिरं तदाकाशं प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द इतिवत् स्वरूपलक्ष-
णमेव श्रुत्या किं चिद्वक्तव्यम् । ब्रह्मशब्दाभिधेयमेव स्वरूपलक्षणमिति चेद् न । बृहत्त्वधर्ममात्राभिधानात् । यथा महान् घट इत्युक्ते महत्त्वस्य निरु-
पाधिः घटो धर्मितया प्रतीयते तथेहापि वक्तव्यम् । सच्छब्दाभिधेयं लक्षणमिति चेद् न । महासामान्यमात्राभिधानात् । ननु० यथा सन्नित्युक्ते घट इत्यवान्तरसामान्यव्यक्तिरपर्ययसानत्वेन महासामान्येनापेक्ष्यते तथेहाप्यधा-
न्तरसामान्यव्यक्तिर्वक्तव्या । ज्ञानमेव बृहत्त्वसर्वज्ञत्वादिधर्मवत्तया निरु-
पाधिब्रह्मस्वरूपलक्षणमिति चेद् न । वेदान्तिमते विज्ञानत्वस्य सुख-
दुःखरागद्वेषपेक्षया महासामान्यरूपत्वेन तत्राप्यवान्तरसामान्याधारव्य-
क्त्यपेक्षाया अनिवर्तनादिति । श्रुचोच्यते । आनन्दाद्येव खल्विति श्रुत्या ऽऽनन्द एव निरुपाधिब्रह्मरूपमिति निर्णीयते । श्रुत्यन्तरं च यो वै भूमा तत्सुखमिति सुखस्यैव ब्रह्मधर्मत्वमाह । एवं तर्हि विज्ञान-
मानन्दमिति सामानाधिकरण्याद्विज्ञानं निरुपाधिकं ब्रह्म॥गुणः स्यादिति चेत् तच्च वक्तव्यं किं विज्ञानानन्दयोः सामानाधिकरण्यं नीलोत्पलवद् गुणगुणि-

* कारणस्यैकत्वे इति १ पु० । † गोसदृश इति १ पु० पा० । ‡ वस्तुवति नास्ति २ पु० ।
§ नन्विति नास्ति २ पु० । ॥ विज्ञानमेव ब्रह्मेति २ पु० पा० ।

भावविषयया किं वा द्रव्यं घट इति यत्परापरसामान्याभावविषयया ।
नाद्यः । केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेः । गुणस्य गुणिना भेदाभेदयोरनिरूपणा-
दुपपन्नं निर्गुणत्वम् ॥

अथ भेदाभेदवादी न निर्गुणं द्रव्यमस्तीति जल्पति । मा भूत्त्रिगुणं
द्रव्यं ब्रह्म तु न द्रव्यं प्रमाणाभावात् । समवायिकारणत्वाद् द्रव्यमिति चेद्
न । आरम्भवादाऽनभ्युपगमात् । उपादानकारणत्वाद् द्रव्यमिति चेद् न ।
गुणादीनामपि स्वगतज्ञेयत्ववाच्यत्वादिधर्मोपादानत्वात् । गुणो नाम धर्मः ।
तथा च न निर्धर्मकः पदार्थोस्तीति चेद् न । कस्य चिद्धर्मस्यैव निर्ध-
र्मकताया अङ्गीकार्यत्वात् । अन्यथा ऽनवस्थापतेः । तस्मात्तु निर्गुणं ब्रह्मेति
वचनं दर्शनप्रद्वेषमात्रम् । द्वितीयपक्षो ऽङ्गीकृत एव । विज्ञानं सामान्यपरं
तद्विशेष आनन्दः स एव हि ब्रह्म । न च सर्वज्ञत्वाऽद्वितीयत्वादिधर्मै-
सद्वितीयत्वम् । प्रपञ्चोपाधिकतया तेषामनिर्वचनीयत्वात् । विज्ञानसामान्यमपि
दुःखरागाद्युपाधिकत्वादिनिर्वचनीयमेव । तादृशसामान्याधारे विज्ञानप्रयुक्ता-
क्रियाकारिण्यनन्दे विज्ञानव्यवहारो ऽप्युपपन्न एव । ननु यथा कल्पित-
रजतत्वाधारभूतायां शुक्तायमुख्यो रजतव्यवहारस्तथा ऽऽनन्दे विज्ञानव्य-
वहारः स्यादिति चेद् न । तद्वदथ पारमार्थिकसामान्यान्तराभावेन येष-
म्यात् । तदेव विज्ञानस्य भाव आनन्दो ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणास्य आत्-
त्वादयेपमतिमङ्गलम् ॥ इति विधरणप्रमेयसंपदे द्वितीयमूखं समाप्तम् ॥



द्वितीयसूत्रे ब्रह्मणो लक्षणद्वयमभिहितम् । इदानीं सूत्रकारेण
ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वे हेतुरुच्यते-शास्त्रयोनित्वादिति । पूर्वसूत्रस्य श्रुतिपु-
क्तिभ्यां सर्वज्ञत्वसाधनाद्द्वयमेतदिति चेद् मैवम् ।

शब्दोपादानभावाद् ध्वनिगतविषयद्योतनाशक्तयोन्त-
र्ब्रह्मण्येव स्युरग्नेर्विषयविषयिणी दीपशक्तिः खलूच्चैः ।

द्रष्टुश्च ज्ञानशक्तिर्ननु न करणता किं तु दीपप्रभाव-
त्संयुक्तद्योतनैवेत्यपरमिह पुनः साध्यते सर्ववित्त्वम् ॥ -

अयमर्थः । साधितमपि पुनर्हेत्वन्तरेण दृढीक्रियते । न च पुनरुक्ति-
प्रसङ्गः । जगत्कर्तृत्वशङ्कया* ऽऽक्षिप्ते सर्वज्ञत्वे समाधीयमानत्वात् । विमतं
ब्रह्म वेदगतसर्वविषयप्रकाशनशक्त्याधारः वेदोपादानत्वाद् यथा दीपगत-
प्रकाशनशक्त्याधारो दीपोपादानभूतो ऽग्निरिति हि प्रयोगः । यद्यपि वेदे
करणशक्तिरप्यस्त तथापि चेतनत्वाद् ब्रह्मणो ज्ञानशक्तिरेवानुमेया । न हि
चेतनस्य कर्तुः करणशक्तिः संभाव्यते । न चोपादानोपादेययोः सर्वशक्त्य-
नुगत्या भाव्यमिति नियमो ऽस्ति । अग्निकार्यभूतायां प्रभायां प्रकाशशक्ते-
रेवानुगमाद् दाहशक्तेरनुगमात्† । एवं वेदोपादाने ऽपि ब्रह्मणि बोधशक्ति-
रेवानुगच्छतु को विरोध इति । न च वेदस्य सर्वप्रकाशकत्वे विवदितव्यम् ।
पुराणाद्यनेकविद्योपबृंहितेन वेदेनाविषयीकृतस्य यस्तुनः सत्त्वे मानाभा-
वात् । न च वेदोपादानत्वमसिद्धम् । वेदस्य नामप्रपञ्चान्तःपातित्वा॥ज्ञाम-
रूपप्रपञ्चोपादानत्वस्य च ब्रह्मणि सर्वोपनिषत्सिद्धत्वात् । ननु ब्रह्म न वेदो-
पादानं वेदोक्ताखिलाभिज्ञत्वादृष्यादिवदिति॥ चेद् न । वेदोक्तमात्रमिदं च-
स्योपाधित्वात् । ब्रह्म तु वेदोक्तादप्यधिकं जानाति । तथा हि । वेदः स्ववि-
षयविज्ञानादप्यधिकविषयव**त्प्रणीतः यावद्यप्रमाणत्वात्पाणिनिप्रणीतशास्त्र-
वत् । संभाव्यते ह्येतत्साध्यम् । लोके यावद्विषयस्यापि क्षीरगुडादिमाधुर्यविशेष-
स्यानुभवगम्यत्वात्†† । तथा च वेदस्य व्ययहार्यसर्ववस्तुप्रकाशकत्वात्सर्व-

* जगत्कर्तृरपि वेदाकर्तृत्वशङ्कयेति ३ पु. पा. । † प्रकाशशक्तीति ३ पु. पा. ।

‡ उपादानभूताग्निरिति समस्तः पाठः ३ पु. । § दाहशक्तेरनुगमादिति ३ पु. पा. ।

॥ प्रपञ्चान्तपातित्वादिति ३ पु. पा. । ¶ कप्यादिवदिति ३ पु. ।

** स्वविषयविज्ञानवदिति १. पु. पा. । †† अनुभवगम्यादिति २ पु. ।

ज्ञत्वम् । वेदोपादानं ब्रह्म तु व्यवहारातीतं निजस्वरूपमपि स्वचेतन्येनाभिव्यनतीति निरतिशयसर्वज्ञम्* । अथ वेदो ऽपि ब्रह्मस्वरूपं लक्षणया प्रकाशयेत् तथापि वेदः किं चिन्मुख्ययेव वृत्त्या प्रकाशयति किं चिल्लक्षणाया किं चित्सामान्येन किं चिद्विशेषेण । ब्रह्म तु सर्वै सर्वात्मना प्रकाशयतीति वेदादप्यधिकाभिज्ञमेव ॥

ननु वेदस्य ब्रह्मणा प्रणयनं नामोच्चारणमात्रं चेदुपाध्यायवद् ब्रह्माऽसर्वज्ञं स्यात् । अथै बुद्धो रचितत्वे व्याकरणादिवद्वेदः पौरुषेयः स्यात् । अथ मन्यसे प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विवदित्वा रचिता व्याकरणादयो मानान्तरसापेक्षतया पौरुषेया भवन्तु नाम वेदस्य तु नित्यज्ञानजन्यनित्येच्छायता ईश्वरेण रचितस्य मानान्तरनिरपेक्षस्य कथं पौरुषेयत्वमिति । नैतत्सारम् । तादृगीश्वरे प्रमाणाभावात् । अनुमानानामीश्वराऽसाधकत्वस्य पूर्वसूत्रे दर्शितत्वात् । आगमस्तत्साधक इति चेद् न । उक्तेश्वरसिद्धौ तत्प्रोक्तागमप्रामाण्यसिद्धिः तत्सिद्धौ चोक्तेश्वरसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वात् † । वेदस्यानपेक्षत्वादेव प्रामाण्यं नेश्वरप्रोक्तत्वाद् अतो नेतरेतराश्रय इति चेद् एवमपीश्वरेच्छा नित्या ज्ञानजन्या चेति व्याहृतिर्दुष्परिहरा । अथार्थै बुद्धो रचितत्वे समे ऽपि व्याकरणादीनां यकभिप्रायप्रयुक्तत्वात्प्रो-रुषेयत्वं वेदानां त्वध्ययनविधिप्रयुक्तत्वाद्रौषेयतेति चेद् न । विमता वेदा यकभिप्रायप्रयुक्ता नाऽध्ययनविधिप्रयुक्ता या अथै बुद्धो रचितत्वाद् व्याकरणादिषदिति पौरुषेयताया दुर्वारत्वात् । न च वेदानां चेतन्याप्यनिर्विकल्पकज्ञानपूर्वकत्वं व्याकरणादिवैषम्यमिति वाच्यम् । चेतन्यन्याप्यमिलपित-साधनोपरागे सधिकल्पकत्वात् ॥

नन्वपौरुषेया वेदाः प्रथाहाविच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादात्मघ-दिति चेत् किमत्र स्मरणागोचरकर्तृकत्वं हेतुः उताप्रमोयमाणकर्तृक-त्वम् ‡ । आद्यो जीर्णकूपादायनेकान्तिकः । द्वितीयो ऽमित्तः । वेदो विशिष्टबहुपुरुषप्रणीतः बहुशेषियथात्रयप्रमाणात्वाद् भारतयत् । स इदं सर्वमसृजत ऋषो यजुषि सामानीत्यनुमानागमाभ्यां वेदे कर्तुः § प्रमो-

* सर्वज्ञत्वमिति १ पु. ।

† कर्तृकत्वं हेतुरिति १ पु. पा. ।

‡ अन्योन्याश्रयमिति २ पु. पा. ।

§ वेदकर्तृरिति १ पु. पा. ।

यमाणात्वात् । एवं तर्हि वेदस्य पौरुषेयत्वप्रसङ्ग इष्ट इति चेद् न । प्रामा-
 ण्यभङ्गप्रसङ्गात् । न तावद्वित्येच्छादिमदीश्वररचितत्वात् प्रामाण्यम् । दूषि-
 तत्वात् । नापि महाजनपरिग्रहाद्वेहात्मभावचन्द्रप्रादेशमाचत्वादीनां महाज-
 नपरिगृहीतानामेवाप्रामाण्यदर्शनात्* । स्मृतिपुराणपिशादिषाक्यवदर्थस्य माना-
 न्तरासद्गतया प्रामाण्यं स्यादिति चेद् मैवम् । किं वेदाद्यभूतो धर्माधर्मो
 प्रत्यक्षेणानुभूतो उतागमान्तरेण । न चरमः । अनवस्थानात् । प्रथमे ऽपि
 न हि तावदस्मदादिप्रत्यक्षेण धर्माधर्माद्युपलभामहे । नापि योगिप्रत्यक्षं
 तद्वाहकम् । तस्य स्वविषयरूपादिष्वेशतिशयकरत्वात् । न चात्मसमवेततया
 धर्माधर्मो मानसप्रत्यक्षाविति वाच्यम् । वेदसृष्टिकाले धर्माधर्मयोर्भाषिणो-
 रवर्तमानत्वात् । पूर्वकल्पानुष्ठितौ धर्माधर्मौ तदा वर्तते एवेति चेद् न ।
 पूर्ववेदसृष्ट्यापि तथेत्यनवस्थायामन्धपरम्पराप्रसङ्गात् । तस्मात्पौरुषेयत्वे
 वेदस्य प्रामाण्यं दुःसम्पादम् । अत एव सुगता आर्हताश्चाऽप्रमाणं वेदमाहु-
 रिति-चेद् न । तेषां स्वागमेष्वप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अत एव लोकायत आगम-
 मात्रं नेच्छतीति चेद् न । तस्य वाक्यमात्राप्रामाण्ये घादानधिकारः । लौकिक-
 शाक्यप्रामाण्ये किमपराहुं वेदवाक्यैः । तदेवं पौरुषेयत्वे वेदस्येष्टं प्रामाण्यं
 प्रभज्येत । अपौरुषेयत्वे ब्रह्मण उपाध्यायवदसर्वज्ञत्वं प्रसज्येतेति ।

अचोच्यते । पौरुषेयत्वं तावन्न सहामहे । तथा हि । किं शब्दार्थतत्सं-
 बन्धानां पौरुषेयत्वमुत क्रमावस्थितशाक्यानाम् । आद्ये ऽपि न तावज्जीवाः
 कर्तारः तथा सति कश्चित्सागरं विवदित्वा मेरुशब्दमपि वाचकत्वेन प्रयु-
 ङ्जीत । स्यतन्त्रत्वात् । नापीश्वरः कर्ता । कल्पादिषु शब्दार्थसमन्धव्यवहारः
 पूर्वपूर्वव्यवहारपरम्पराधीनः अभिधानाभिधेयव्यवहारत्वाद् इदानीन्तनव्य-
 वहारघदित्यनादित्वानुमानात् । न च द्वित्यादिसाङ्केतिकशब्देष्वनेकान्तः ।
 तेषां गाव्यादिशब्दवदभिधानाभासत्वात् । न द्वितीयः । सृष्टिकालीनं वेदा-
 ध्ययन पूर्ववेदाध्ययनानुस्मृतिनिबन्धनं वेदाध्ययनत्वाद् इदानीन्तनवेदाध्य-
 यनघदित्यनादित्वमिद्वेः । न चेवं सर्वेष्वपि ग्रन्थेष्विदमनादित्वं मुसाधमिति
 वाच्यम् । तेनोरेव ग्रन्थेस्तत्कर्मणां प्रतिपादनात्तदागमविरोधात् । इहापि

श्रुत्यैव वेदस्य कर्ता प्रतिपाद्यतइति चेत् किं हिरण्यगर्भविषयया इदं सर्वम-
 सृजत ऋचो यजूपीत्यादियुत्या किं वेश्वरविषयया ऽस्य महतो भूतस्य निः-
 श्वसितमित्यादियुत्या । नाद्यः । यो ब्रह्माणं विदधातीत्यादिश्रुतो हिरण्य-
 गर्भोत्पतेः प्रागेव वेदसद्भाष्यवगमात् । सतामेव वेदानां हिरण्यगर्भबुद्धौ प्राय-
 मिकमाविर्भावमभिप्रेत्यासृजतेति श्रुतिरप्युपपन्ना । न द्वितीयः । उपादानप्र-
 करणपठिता सा श्रुतिः ईश्वरस्य वेदोपादानत्वमेव ब्रूते न तु वेदकर्तृत्वमपि ।
 ईश्वरोपादानत्वमपौरुषेयत्वं च विरुद्धमिति चेद् न । एतादृशपौरुषेयत्वस्या-
 ङ्गीकृतत्वात् । भारतादीनां व्यासादिभिर्मानान्तरेणार्थं बुद्ध्वा रचितत्वं पैरु-
 षेयत्वम् । ततो मूलप्रमाणत्वेन तत्रामाण्यम् । वेदो नार्थं बुद्ध्वा रचितः
 असर्वज्ञवचनत्वाभावे सति धर्माधर्मब्रह्मप्रमाणत्वत् परपरिकल्पितेश्वरबुद्धि-
 यत् । तथा च ब्रह्मकार्यस्यापि वेदस्य स्वतःसिद्धे प्रामाण्ये न का चिद्द्वानिः* ।
 ननु प्रमाणदृष्ट्यादी ह्याप्तः । तददृष्टस्योत्प्रेक्षितस्य च वक्ता नाप्तः । तथा च
 वेदो न प्रमाणम् आप्राप्रणीतवाक्यत्वाद् उन्मत्तवाक्यवदिति चेद् मैथम् ।
 वेदः प्रमाणम् अनाप्राप्रणीतवाक्यत्वाद् मन्वादिवाक्यवदित्यपि प्रयोगात् ॥

कथं तर्हि निर्णय इत्युच्यते । प्रामाण्यं स्वतःसिद्धमप्रामाण्यं तु कार-
 णदोषादिति ह्यस्मत्सिद्धान्तः । अचेन्मत्तवाक्यस्य भ्रान्त्योत्प्रेक्षया वा दुष्टं
 ज्ञानं मूलमित्यप्रामाण्यमुचितम् । मन्वादिवाक्यस्य स्वत एव प्रामाण्ये सत्या-
 प्रणीतत्वात्प्ये गुणो ऽपि प्रतिबन्धककारणदोषनिवारकतयोपयुज्यते । वेदस्य
 तु प्रतिबन्धासंभवाद्न्तरेणैव गुणं स्वतः प्रामाण्यं सिध्यति । नन्वाप्रयोगान-
 पेक्षत्वे स्मर्यमाणेनापि घटशब्देन घटः प्रमीयेत । प्रमीयतां नाम यत्र कुत्र
 चित् पुरोवर्तिनि तु घटरहिते स्थले प्रमाणान्तरविरोधाद् न प्रामाण्यते ॥

अथ मतं कस्य चित्कदा चिदसति प्रमाणान्तरोदये तस्मिन्नपि म्यने
 घटः स्मर्यमाणशब्दात्प्रमीयते तर्ह्याप्रयोग एव प्रामाण्ये हेतुरन्तु । स च
 प्रयोगो द्वेषा निष्पद्यते । मन्वादिवाक्यानि मानान्तरेणार्थमुपलभ्य प्रयुक्तानि ।
 वेदवाक्यानि पूर्वपूर्वप्रयोगाननुमृत्य प्रयुक्तानि । उन्मत्तवाक्यानि पुनन्त्याहुभ-
 याभाषादप्रामाण्येष ॥

* य इति चानिर्दिष्टं २ पु. ७१ । † इति ह्यप्रमाणं बुद्धितमिति ३ पु ।

नन्वेवं वेदे प्रामाण्यमन्धपरम्परायस्तं भवेदिति चेतर्ह्येवं व्यवस्था
 ऽस्तु । स्मर्यमाणशब्देभ्यस्तात्पर्याभावाद्गार्थप्रमितिः । वेदे पुनरध्ययनविधि
 तात्पर्यादाप्रप्रयोगाभावे ऽपि प्रमितिर्ह्युत्पत्स्यतइति । न चाध्ययनविधिवा-
 क्यस्य तात्पर्याभावाद्प्रामाण्यं शङ्कनीयम् । स्येनैव तात्पर्यसिद्धेः । न
 चेवमात्माश्रयो दोषः* । शब्दशब्दवत्स्वपरनिर्वाहकेष्वविरोधात् । अतो
 ब्रह्मवद्वेदस्यापि पर्यालोचनायामनादित्वं पर्यवस्यति न तु कालिदासादिश-
 न्यवत्पौरुषेयत्वम् । न चानादित्वे ऽपि पुराणवाक्यवदन्यथासंनिवेशप्रणयनं
 शङ्कनीयम् । नियतक्रमविशिष्टानामेव वर्णपदवाक्यप्रकरणकाण्डादीनां वेदशब्द-
 वाच्यानां कल्पादिप्रलययोरप्याविर्भावतिरोभावमात्रभाजां कूटस्यनित्यत्वाङ्गी-
 कारात् ॥

तर्हि वेदो न ब्रह्मोपादानः अनादित्वात् कूटस्यनित्यत्वाच्च ब्रह्म
 वदिति चेद् । स्वतन्त्रत्वोपाधिहतत्वात् । वेदस्तु ब्रह्मपरतन्त्रः ब्रह्मण्या-
 रोपितत्वाद् यथा रज्ज्वामारोपितो रज्जुतन्त्रः सर्पः ॥

ननु रज्जुसर्पवद्वेदस्य कथं मिथ्यात्वमुच्यते । निर्वक्तुमशक्यत्वादिति
 ब्रूमः । तथा हि । किं वर्णमात्रं वेदः किं वा क्रमसहिता वर्णाः । नाद्यः ।
 अक्रमव्युत्क्रमोच्चारितेषु वर्णेषु वेदबुद्धिभावात् । द्वितीये ऽपि स क्रमः किं वर्ण-
 निष्ठ उच्चारणनिष्ठो वा उपलब्धिनिष्ठो वा । वर्णनिष्ठत्वे ऽपि तावत्क्रमो न देश
 कृतः संभवति । वर्णानां सर्वगतत्वात् । नापि कालकृतः । नित्यत्वात् ।
 नापि वस्तुकृतः । विरोधात् । न ह्येकदेशे राजा जारेति जकारस्य पूर्वापर-
 भावो† युक्तः । नाप्युच्चारणनिष्ठः क्रमो वर्णोपपरव्यने । उच्चारणतत्क्रमयोः
 श्लेषाविषयत्वात् । वेदस्तु वर्णात्मा श्लेषग्राह्यः । उपलब्धिनिष्ठो ऽपि किं
 वर्णानां धर्मं उत वर्णेष्वारोप्यते किं वा वर्णानामुपलक्षणम् । नाद्यः । अन्य-
 निष्ठस्यान्यधर्मत्वानुपपत्तेः । द्वितीये ऽप्यख्यातियादिनः क्रममात्रस्य वा
 वर्णमात्रस्य वा वेदशब्दानर्हत्वाद् विशिष्टप्रत्ययस्यानङ्गीकाराद् अविधेकमा-
 त्रमेव वेद इति अर्थावबोधो न स्यात् । अन्यथाप्यातो पुनर्ये विशिष्टप्रत्यय-
 स्यानङ्गीकाराद् अविधेकमात्रत्वाद्विशिष्टार्थस्य चाभावाद् चानातिरिक्तो‡

* आत्माश्रयोऽयं इति समस्तं पाठः ३ पु० ।

† पूर्वापरीभाव इति ३ पु० पा० ।

‡ विद्वानतिरिक्तेति शोधितं ३ पु० ।

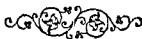
वेदो न स्यात् । न तृतीयः । क्रमविशिष्टवर्णप्रत्ययस्य प्रत्यक्षत्वात् । अतो ऽनिर्वचनीयो वेदः । अनिर्वचनीयस्यापि तुच्छव्यावृत्तत्वाद्देहात्मवदर्थक्रिया-
सामर्थ्यमविरुद्धम् । तदेवं ब्रह्मविबर्तेतया ऽकार्यस्यापि वेदस्यानादित्वकूटस्थ-
नित्यत्वाभ्यां भ्रानान्तरादर्थोपलब्धिपूर्वकपुरुषेच्छाधीननिष्पाद्यत्वाभावात्त पौ-
रुषेयत्यदोषः । सर्वार्थप्रकाशकवेदोपादानस्य ब्रह्मण उपाध्यायवैलक्षण्याद-
सर्वज्ञत्वदोषो ऽपि न । न च ब्रह्मणः स्वयंप्रकाशस्य सर्वसंसर्गत्वादेव सर्वज्ञ-
तासिद्धौ वेदोपादानत्वेन तत्साधनं व्यर्थमिति वाच्यम् । वाय्वाकाशरसग-
न्धादिसंसर्गिणः सवितृकिरणस्य तत्प्रकाशकत्वाददर्शनात् । तस्मात्सर्वार्थप्रकाश-
नसमर्थसर्ववेदोपादानतयेव सर्वज्ञत्वं साधनीयमिति सूत्रकाराभिप्रायः ।
इति षष्ठं चर्चकं समाप्तम्* ॥



जगज्जन्मादिनिमित्तोपादानकारणं सर्वज्ञं ब्रह्म शास्त्रेकगम्यम् । २२५

स्वरूपेणाधिष्ठानत्वमपेक्ष्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वव्यपदेश इतीष्टसि-
द्धिकाराः प्रकारान्तरेण वर्णयन्ति । ब्रह्मैकमेव स्याद्विद्यया जगदाकारेण वि-
वर्तते स्वप्नादिवदिति ॥

सर्वे ऽप्येते सिद्धान्ताः । प्रक्रियाणां सत्यावबोधाय कल्पितत्वादिति
सर्वे निर्मलम् ॥ इति विवरणप्रमेयसंग्रहे * तृतीयसूत्रं समाप्तम् † ॥



* विद्यारण्यमुनिकृते इत्यधिकं च पुं ।

† ३ सूत्रे च सर्वज्ञमेव समाप्तम् । आदितः सप्त सर्वाङ्कानि गतानि ।

तृतीयसूत्रे ब्रह्मणि वेदान्ताः प्रामाण्यमिति प्रतिज्ञातं चतुर्थसूत्रे तत्रा-
माय्यमुपपाद्यते ॥

ननु सूत्रकारवचनविरोधाद्गतवस्तुप्रतिपादनायोगात्प्रयोजनशून्यत्वा-
दनधिगतार्थत्वाभावाच्च न ब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्यं* संभवति । सूत्रकारो हि
जेमिनिराम्नायस्य क्रियार्थत्वा†दिति सूत्रेणाक्रियार्थानां वेदान्तानामानर्थक्य-
मेवाह । यद्यप्यादिमध्यावसानेषु वेदान्तानां ब्रह्मेक्यतात्पर्यदर्शनाद् नानर्थ-
क्यसंभवस्तथापि न प्रामाण्यं घटते । ब्रह्मबोधका वेदान्ता न प्रामाण्यं
मानान्तरयोग्यत्वे सति मानान्तरानुपलभ्यस्य ब्रह्मणो बोधकत्वात् । यथा
स्पर्शयोग्यस्य स्पर्शाऽनुपलभ्यस्य चिच्चगतनिम्नोन्नतभावस्य बोधकं चातुपदान-
नम् । न च विशेषणासिद्धिः । ब्रह्म मानान्तरयोग्यं परिनिष्ठितवस्तुत्वाद् घटा-
दिवत् । न च ब्रह्मेकप्रमाणत्वेऽपि परिनिष्ठितत्वाद्गन्धादिवदिति वाच्यम् ।
चक्षुःस्पर्शनश्राद्धेषु घटादिद्रव्येष्वनैकान्त्यात् । तथापि प्राभाकराभिमतं
कार्यं प्रमाणान्तरयोग्यं तुच्छव्यावृत्तत्वाद् घटवदित्याभाससमानत्वमिति चेद्
न । परिनिष्ठितत्वस्योपाधित्वात् । अनुमेयमविष्यद्द्रव्यादौ परिनिष्ठितत्वा-
भावाच्च साध्यव्याप्तिरिति चेद् एवमपि प्रमाणान्तरयोग्यत्वं प्रति प्रतियोग्य-
पक्षस्य तुच्छव्यावृत्तत्वस्य प्रयोजकत्वे गौरवं तन्निरपेक्षस्य परिनिष्ठितत्वस्य
प्रयोजकत्वे लाघवमिति नास्त्येव साम्यम् । ब्रह्म शब्दैकगम्यं रूपादिभि-
र्व्याप्तिग्रहादिभिश्च हीनत्वात् परकीयकार्यवदिति चेद् न । अनुभवगम्य-
ताया अपि भवद्विरङ्गीकारात् । एवं च सति प्रथमानुमाने हेतुगतं माना-
न्तरानुपलभ्यस्येति विशेषणमसिद्धमिति चेद् न । अनुमातृणां ब्रह्मानुभवा-
सिद्धौ विशेषणासिद्धेः । अतः प्रथमानुमानेन संघाटकमूलप्रमाणरहितानां
वेदान्तानामप्रामाण्यं सिध्यति । अपौरुषेयवचसां न मूलप्रमाणपक्षेति चेत्
सत्यम् । तथाप्यहं मनुष्य इति प्रत्यक्षेण बाधितत्वादादित्यो यूप इति घट-
प्रामाण्यमेव । उक्तप्रत्यक्षस्य दोषजन्यत्वेन श्रुत्यबाधकत्वे ऽपि सिद्धे ब्रह्मणि
प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्येऽप्युपनिष्टपरिहाररूपप्रयोजनासंभवात् तात्पर्यरहिता वेदा-
न्ता नैव प्रामाण्यं लभन्ते ॥

* वेदान्तानां प्रामाण्यमिति २ पु० पा० ।

† चातुपदानेति १ पु० पा० ।

‡ जेमिनिसूत्रं १ श्लो० २ पा० १ सू० ।

§ आनुमानिकमविष्यदिति २ पु० पा० ।

ब्रह्मणि वेदान्ता न प्रमाणमपि तूपासनायामिति पूर्वपक्षः । २२७

अथोच्येत न प्रयोजनं तात्पर्यं वा प्रामाण्यप्रयोजकं किं त्वनवग-
तार्थबोधकत्वमिति । एवमपि मानान्तरायोग्यं कार्यमेव वेदः प्रमाणयत्
न तु तदयोग्यं सिद्धं ब्रह्म । तस्मादनर्थका वेदान्ताः । अध्ययनविधिपरिगृ-
हीतानामप्रामाण्यमयुक्तमिति चेत् तर्हि कर्तृरूपस्य जीवस्य देवताकृत्यस्य
ब्रह्मणश्च प्रकाशकत्वेन क्रियाविधिशेषत्वमस्तु । तथा च मन्त्रार्थशब्दादिय-
त्प्रामाण्यं सेत्स्यतीति * । ब्रह्मविधायकत्वेनेव प्रामाण्यमस्त्विति चेद् न ।
क्रियाविषयस्य † विधेः परिनिष्ठत्वस्तुन्यसंभवात् । ननु न तावद्वेदान्ता शक्य
विधेः शेषभूताः सो ऽरोदीदित्यादिवत्प्रकरणपाठाभावात् । नापि सर्ववि-
धिसमूहस्य । भिन्नवस्तुः प्रतिपादकानां सर्वविधीनामेकवाक्यत्वाभावात् । न च
धर्मसामान्यमेकमेव सर्वविधिभिः प्रतिपाद्यमिति वाच्यम् । सामान्यस्यानुष्ठा-
नानर्हत्वात् । अथोच्येत यथा सर्वकर्तृसंबन्धिन्या जुहाः प्रकृतिद्रव्यं सम-
र्पयत्पर्यमयीवाक्यमनारभ्याधीतमपि सर्वकर्तृवाक्यानां प्रत्येकं शेषमात्रं भजते
तथा कर्तुः समर्पका वेदान्ता अपीति । नैतत्सारम् । निर्विशेषप्रधानैर्वेदान्-
न्तेरात्मनि स्तूयमाने प्रतिपाद्यमाने वा कर्मप्रवृत्तावनुपयोगात् । न चोपयोगः
कल्पयितुं शक्यः । कर्तृत्वादिसर्वविशेषनिराकरणस्य प्रवृत्तिविरोधित्वात् ।
तस्मात् क्रियाविधिशेषा वेदान्ताः ॥

एवं तर्हि सगुणोपासनाविधिशेषा भवन्तु । न चैवं मन्तव्यम् । उपासना-
विधिशेषैरपि वेदान्तेः सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टं जगत्कारणं परिनिष्ठं ब्रह्मस्वरूपं
न सिध्यति संवादकमूलप्रमाणाभावात् । अत उपास्यासिद्धेः कथमुपासनाविधिः
दूरे तच्छेयत्वं वेदान्तानामिति । अनुमानादनिर्दिष्टविशेषे जगत्कारणे ऽपगतौ
तस्योपासनाविधौ नित्यशुद्धसुदृसत्यज्ञानानन्तत्वाद्युपास्यगुणारोपेण वेदान्ता-
नामन्यथात् । ननु वेदान्तानामुपासनाविधिपरत्वेन देयताकारण्डे ऽन्यवस्तवन्ना-
स्ति प्रकरणभेदात् स्वकारण्डे तु यस्तुमाषपर्यवसायिनि न को ऽपि विधिः श्रूयते न
च कल्पयितुं शक्यते । पूजा प्रणिष्टभाग इत्यादौ द्रव्यदेयतासंबन्धवद्ब्रह्म विधि-
कल्पकस्याश्रुतत्वादिति चेद् मैशम् । अध्ययनविधिपरिच्छेदेण प्रामाण्यं
परिकल्प्य तत्राप्रामाण्यन्यथानुपपत्त्योपासनाविधेः कल्पयितुं शक्यत्वात् ।

* इतिशब्दो नास्ति २ पु ।

† क्रियाविधेरस्त्वैवप्रकृतः पाठः २ पु ।

‡ कल्पयति नास्ति १ पु ।

फलं चैताददरे खल्वमृतत्वमित्याद्यर्थधादगतं मोक्षरूपमधगन्तव्यम् । तस्मान्न
ब्रह्मणि वेदान्ताः प्रमाणं किं तूपासनायाम् ॥

इत्येवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सूत्रकार आह तत्तु समन्ययादिति * । तुगर्थेन
पूर्वपक्षो निषिध्यते । तदिति स्वपक्षे प्रतिज्ञा । तद् ब्रह्म वेदान्तेः प्रमेयत-
इत्यर्थः । कुतः । वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्येण सम्यगन्वितत्वात् ।
तात्पर्यं हि पुरुषधर्मः स च कथं वेदान्तानां स्यादिति चेद् † मेवम् ।
न हि विवक्षेव तात्पर्यम् । सत्यामपि विवक्षायामप्रयुक्ते शब्दे तात्पर्यव्य-
यहाराभावात् । नापि पुरुषप्रयोगमात्रम् । उन्मत्तादिप्रयोगे तदभावात् ।
अतस्तदर्थप्रमितिशेषत्वं ‡ तात्पर्यम् । तच्च शब्दधर्म एव । न च तस्मि-
न्नपि विवक्षेव तत्प्रयोजिकेति वाच्यम् । केवलव्यतिरेकाभावात् । सत्यपि
तादर्थ्यं विवक्षाभावापराधेन तात्पर्याभावादर्शनात् । न च विवक्षाव्यतिरे-
केण तात्पर्यगमकाभावः । उपक्रममादीनां भावात् § । न च प्रमेयस्य कार्य-
त्वमेव तात्पर्यगमकम् । पुत्रस्ते जात इत्यादिष्वसत्यपि कार्यत्वे तात्पर्यदर्-
शनात् । तथापि तात्पर्यादेव प्रमेयस्य कार्यपर्यवसानमनुमीयतामिति चेद्
न । कार्यत्वप्रमितितात्पर्येणान्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । कार्यविषयप्रमितौ सत्यां
तत्प्रमितिजननसामर्थ्यलक्षणं तात्पर्यं सिध्यति सिद्धे च तस्मिंस्तत्प्रमिति-
सिद्धिरिति । ननु तात्पर्याभावः प्रमितिप्रतिबन्धकः । धियं भुङ्क्ष्वेत्यादौ वा-
क्यादेव प्राप्ताया विषयभोजनप्रमितेस्तात्पर्याभावेन प्रतिबन्ध्यमानत्वात् । तत्प्र-
तिबन्धनिवारकं च तात्पर्यम् । तथा च प्रथमतो वाक्यादेव कार्यप्रमितौ सत्यां
पश्चात्तथैव कार्यप्रमित्या प्रतिबन्धनिरासि तात्पर्यमप्यस्तीत्यवगम्यते ॥ न
पुनस्तात्पर्येण कार्यप्रमितिर्भाव्यते ततो नान्योन्याश्रय इति चेत् सत्यम् ।
तद्यापि कार्यत्वं न तात्पर्यलिङ्गं जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गधीधुकयवाग्वा
वेत्यादिषु सत्यपि कार्ये तात्पर्याभावात् । अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधु-
काश्चेत्युत्तरवाक्येनारण्यतिलानां गवीधुकानां च निराकरणात् । तस्मादुपक्र-
मादीन्येव तात्पर्यलिङ्गानि ।

* इतिशब्दो नास्ति २ पु० ।

† चेच्छब्दो नास्ति २ पु० ।

‡ प्रतिपत्तिशेषत्वमिति २ पु० । § तात्पर्यपाठकोपक्रममादीनां भावादिति २ पु० पा० ।

॥ अस्तीति गम्यते इति २ पु० पा० । ¶ यथाग्वा जुहुयादिति १ पु० पा० ।

उपक्रमोपसंहाराद्यभ्यासो ऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवेदोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिश्चये ॥

• इत्युक्तत्वात् । प्रसिद्धानि हि सर्वेष्वपि वेदान्तेषु ब्रह्मण उपक्रमादीनि । ततस्तात्पर्येण वेदान्ता ब्रह्मणि समन्विताः ॥

अन्वयस्य सम्यक्त्वं नामेतरवैलक्षण्येनार्थप्रतिपादनम् । इतरश्च हि गामानयेत्यादिशब्दाः क्रियाकारकसंसर्गं प्रतिपादयन्ति । उद्दिष्टा यजेतेत्येवोद्दिष्ट्यागशब्दयोरेकार्थत्वे ऽपि नियोगाकाङ्क्षा विद्यते । नीलमुत्पलमित्यथ गुणगुणिनेभेदाभेदौ प्रतिपाद्ये । एकार्थप्रतिपादकेष्वप्यन्येषु शब्देषु लिङ्गसंख्ये अवर्जनीये । वेदान्तास्तु न तथा संसर्गं वा साक्षाद्वाच्यं वा भेदाभेदौ वा लिङ्गसंख्याविशिष्टं वा प्रतिपादयन्ति किं त्वभिधावृत्त्या लक्षणयोपाधिद्वारा वा ऽखण्डेकरसमेध जगत्कारणसामान्यानुवादेन प्रतिपादयन्ति ॥

तत्र ज्ञानशब्दो ऽनेकविकारयुक्तान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्ये व्युत्पन्नः । आनन्दशब्दश्च शुद्धसात्त्विकान्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्त्यामत्यनुकूलतया स्फुरन्त्यां कस्यां चिद्भक्तौ लोके प्रसिद्धः । तावती ज्ञानानन्दशब्दो धाव्यान्तरेण नित्यत्वप्रतिपादकेन विरोधावृत्त्यंशं परित्यज्यानुकूलतया स्फुरन्तीं व्यक्तिं प्रतिपादयतः । तथा च वृत्तित्यागांशे * लक्षणा इतरांशे तु मुख्यवृत्तिः । एकसत्यानन्तशब्दाः स्वगतभेदाभाषमिथ्यात्वाभावसजातीयविजातीयद्वितीयाभाषाभिधानद्वारेण तत्र लक्षणया धर्तन्ते । सर्वज्ञः सर्वशक्तिरित्यादिशब्दाश्चानिर्वचनीयप्रपञ्चोपाधितया तत्र धर्तन्ते । अयमात्मा ब्रह्म सत्यमसीत्यादिशब्दाश्च भागत्यागलक्षणया ब्रह्मण्येष धर्तन्ते । तदेवं सर्वं वेदान्ता अखण्डेकरसब्रह्मप्रतिपादकाः ॥

ननु सत्यज्ञानादिशब्दानां भिन्नार्थत्वे कथमखण्डेकरमे वृत्तिः । एकार्थत्वे पुनरुक्तिप्रसङ्गः । नैव दोषः । तात्पर्येण प्रतिपाद्यस्योक्तत्वे ऽपि व्याप्यन्त्यानामसत्यजडादीनामनिर्वचनीयार्थानामेकत्वात् । न चानिर्वचनीयपदार्थेन तदभावेन वा परमार्थभावरूपद्वैतस्य का चित् क्षतिरस्ति । तस्मात्सत्यम-

* वृत्तिभागांशे इति २ पु. अन्वयमध्ये पाठः । परं 'भा' इत्येतदुपरि 'त्वा' इति मूलं तथा मिलितम् ।

१ सजातीयविकारातीयाभावेति १ पु. पाठः ।

१ तात्पर्यं प्रतिपाद्यस्येति समस्तः पाठः २ पु. ।

स्यादिमहावाक्यानि सो ऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यवदखण्डैकरसं प्रतिपाद-
यन्ति । तथा हि । एकं देवदत्तमेकस्मिन् देशे काले च द्वौ पुरुषौ दृष्टवन्तौ ।
पुनर्देशकालान्तरे तमेव तावैव ददृशतुः । तयोर्मध्ये सोऽयं देवदत्त इति
प्रत्यभिजानात्येकः । अपरस्तु पूर्वदृष्टाद् देवदत्ताद्विभ्रं पश्चाद्दृष्टुं मन्यते ।
सं प्रत्यभिज्ञाहीनमितरो बोधयति सो ऽयं देवदत्त इति । तत्र बोधयिता
स्पष्टं भेदेन प्रतीयमानयोस्तद्वेशकालयोस्तद्विशिष्टयोर्वा देवदत्तयोरैक्यं न
प्रत्यभिजानाति विरोधात् किं तु विशिष्टद्वयोपलक्षित एको देवदत्तः प्रत्य-
भिज्ञागोचरः । तत्र प्रत्यभिज्ञानं देवदत्तस्वरूपैक्यम् । विशिष्टाभिधायिभ्यां सो
ऽयमिति पदाभ्यां स्वार्थैकदेशपरित्यागेनैकदेशलक्षणया परस्मै प्रतिपाद-
यति ॥

ननु सो ऽयमिति पदार्थयोर्द्वैवदत्तैक्यं तदेव वाक्येनापि प्रतिपा-
द्यते उक्तान्यत् । आद्ये ऽनुवादप्रसङ्गः । न द्वितीयः । ऐक्यान्तरस्याभा-
धादिति चेद् न * । प्रत्यभिज्ञाया अप्यनेन न्यायेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अभि-
ज्ञावगतस्यैक्यस्य बोधने ऽनुवादकत्वम् ऐक्यान्तरं तु नास्तीत्येषापि
सुवचत्वात् । एकस्य कालद्वयसंबन्धः प्रत्यभिज्ञाप्रमेयमिति चेद् न ।
तस्याप्यभिज्ञाद्वयेनैव सिद्धत्वात् । अथ प्रत्यभिज्ञानस्यानधिगतार्थगन्तृत्वा-
भावे ऽपि भेदभ्रमव्युदासित्वादभिज्ञाभ्यां भेदभ्रमाव्युदासिनीभ्यां फलतो
विशेषसद्भावात्प्रामाण्यं † तर्हि सो ऽयमिति वाक्यस्याप्येवमेव पदाभ्यां विशेष-
सद्भावात्प्रामाण्यमस्तु । एवं च तत्त्वमसिवाक्यमपि त्वंपदार्थं कर्तृत्वाद्यं
विरोधिनं परित्यज्य साविमाषमुपादाय तत्पदार्थं परोक्षाद्यंशपरित्यागेना-
वशिष्टेन चिन्मात्रैक्यं पदार्थप्रतीतिसमये प्रतिपन्नमपि भेदभ्रमव्युदासाय
प्रतिपादयति । तदयं प्रयोगः । तत्त्वमस्यादिवाक्यम् अखण्डार्थनिष्ठं कार्यकरण-
व्यतिरिक्तद्रव्यनिष्ठत्वे सति समानाधिकरणत्वात् सो ऽयं देवदत्त इति वाक्य-
पदिति ॥

ननु मृद् घटो नीलमुत्पलमित्यादौ पदार्थयोः प्रत्येकमसाधारण-
मैक्यमेकैकपदप्रमेयं पदार्थयोरितरेतरैक्यं तु वाक्यप्रमेयमित्यनधिगतार्थगन्तृ-

त्वादेव यथा वाक्यप्रामाण्यं तथा ऽवाप्यस्तु । तथा च भेदभ्रमव्युदासमाच-
विशेषात्प्रामाण्यमित्येषा कष्टकल्पना न भविष्यतीति चेद् न । वैषम्यात् ।
तत्र हि कार्यकारणयोर्द्वैव्यगुणयोश्च* भिन्नयोरेक्यं प्रतिपाद्यते व्यवहारे भट्ट-
नय इति न्यायेन भेदाभेदाभ्युपगमात् । अत्र त्वखाण्डेकरसं प्रतिपाद्यत-
इत्यस्ति महद्वैषम्यम् ॥

अत्र के चिदाहुः । य आत्मनि तिष्ठन्नेष तत्रात्मा सर्वान्तर
इत्यादिशास्त्राज्जीवब्रह्मयोरपि भेदाभेदावभ्युपेयो । अन्यथा पदार्थवाक्या-
र्थयोः साङ्ग्येदिति । ते प्रष्टव्याः । तत्र भेदो ज्ञानेन निवर्त्यते न
वेति । न चेन्मोक्षो न स्यात् । निवर्त्यते चेत् तदापि भेदाभेदविषयमेव
ज्ञानं तन्नित्येकम् उताभेदमात्रविषयं ज्ञानान्तरम् । नादाः । ज्ञानस्य
स्वविषयनिरास्यत्वायोगात्† । न द्वितीयः । अभेदज्ञानजनकप्रमाणाभा-
वात् । त्वन्मते शास्त्रस्य भेदाभेदविषयत्वात् । शास्त्रजन्यभेदाभेदज्ञाना-
भ्यासादभेदज्ञानं जायराइति चेद् एवमपि ज्ञाननिवर्त्यत्वे भेदस्य मिथ्यात्वं
स्यात् । ज्ञानेनाज्ञानं निवर्त्यते भेदस्तु कर्मभिर्विनश्यतीति चेद् न । ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवतीत्येवकाराभिधेयभेदनिरासस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वावगमात् ।
अथ ज्ञानप्रागभावद्वेदस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे ऽपि न मिथ्यात्वं तथापि किं
येनैवाकारेण जीवस्य ब्रह्मणो भेदस्तेनैवाभेदो ऽपि उताऽऽकारान्तरेण । आद्ये
भेदनिवृत्तावभेदो ऽपि निवर्तते । तत्प्रयोजकाकारस्येक्यात् । द्वितीये निरव-
यवब्रह्मभूतस्य जीवस्य धर्मभूतो भेदो न तावत्कर्मणा निवर्तयितुं शक्यते ।
ज्ञानेन तन्नष्टतावपि यद्वि तेन भेदेनोपलक्षितो जीवस्तादा ब्रह्मैव जीवः
स्यात् । अथ भेदविशिष्टस्तर्हि भेदनाशे जीवो ऽपि नश्येत् । अथ विशिष्टा-
कारनाशे ऽपि विशेष्यांशो जीवो ब्रह्मैश्वर्यरूपं मोक्षमनुभवेत् तर्हि संसारद-
शायामपि ब्रह्मतादात्म्यापन्नः स एव विशेष्यांशो जीव इत्यभ्युपेयम् । संसार-
मोक्षयोर्वैयधिकरणयोगात् । ऐतेनैतदप्यपास्तं यदमृतानन्देनोच्यते न
युगपज्जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदो विरोधात् किं तु पदार्थत्वदशायामतिरेको
वाक्यार्थत्वदशायां चाखण्डत्वमिति । एकधेयानुदष्टव्यं नेह नाना ऽस्ति किं

* अशब्दो नास्ति २ पु. ।

† स्वविषयस्य निर्वाहत्वापेक्षादिति २ पु. ।

‡ तच्छब्दो नास्ति २ पु. ।

चनेत्यादिश्रुतिविरोधश्च । न च य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिर्भेदाभेदौ प्रतिपादयति किं तु भ्रान्तिप्रसिद्धं भेदमनूद्याभेदमेव बोधयति । कथं तर्हि पदार्थवाक्यार्थयोः साङ्ख्यपरिहार इति चेद् उच्यते । तत्र न तावत्पदवाच्यस्य वाक्यार्थेन साङ्ख्यप्रसङ्गोऽस्ति । वाच्यस्याविद्याकल्पितोपाधिविशिष्टत्वात् । पदलक्ष्यस्य तु वाक्यार्थत्वमिष्टमेव । तस्मान्महावाक्यस्याखण्डार्थतायां न कदा चिदनुपपत्तिः ॥

तथा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याद्यान्तरवाक्यमप्यखण्डार्थनिष्ठं लक्षणवाक्यत्वात् प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यवत् । तत्र कश्चिच्चन्द्रप्रातिपदिकार्थानभिधत्तः कं चित्यप्रच्छ अस्मिन् ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्रो नामेति । सोऽपि चन्द्रप्रातिपदिकमाशयेषिष्यतया प्रमुञ्जे प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति । तत्र प्रकाशशब्दः प्रकाशत्यसामान्याभिधानमुखेन लक्षणाया व्यक्तियशेषे वर्तते । प्रकृष्टशब्दश्च प्रकर्षगुणाभिधानमुखेन लक्षणाया प्रकाशविशेषे वर्तते । तत्र गुणसामान्ययोश्चन्द्रपदानभिधेयत्वात्तदुभयं व्युत्स्य तत्समवायिप्रकाशविशेष एव चन्द्रपदाभिधेयतया समर्प्यतइति प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रशब्दानामेकार्थता सिध्यति । न चैवं पटद्वयवैयर्थ्यम् । अप्रकाशमेधादिव्यापृतौ प्रकाशपदस्यैत्यप्रकाशनत्वादिव्यापृतौ प्रकर्षपदस्य चोपयोगात् । एवं सत्यज्ञानादियाक्येऽप्यखण्डार्थता योजनीया ॥

यत्कृतं ब्रह्मणः परिनिष्ठितयस्तुतया मानान्तरयोग्यस्यापि मानान्तरेणानुपलभ्यमानत्वात्तद्वोधकानां वेदान्तानां चिच्चगत्निम्नोन्नतभाषयोधकषणुर्वदप्रामाण्यमिति । तत्र यत्कथं किं प्रमाणान्तरयोग्यत्वे सति तदनुत्पत्तौ विषयस्याभाये निश्चिते तत्र शब्दमिथ्यात्यमाशङ्कते किं या प्रमाणान्तरसंभिन्नार्थविषयत्वात्पौरुषेयधचोपत्सापेक्षं प्रामाण्यमिति उक्तं प्रमाणान्तरयोग्यार्थविषयतया तत्सिद्धार्थानुपादाशङ्केति । नाद्यः । मानान्तरानुदयमात्रेण तथात्वे सर्वथातिप्रसङ्गात् । पौरुषेयधचसां मानान्तरसापेक्षत्वेऽपि वेदयचसस्तदयोगात् । न द्वितीयः । मानान्तरसंभिन्नार्थत्वाभावात् । यिमते वेदान्तवाक्यं मानान्तरसंभिन्नार्थं भूतार्थविषयत्वाद् नदीतीरफलसत्तावाक्यवदिति चेद् न । पौरुषेयधचनत्यस्योपाधित्वात् । अनुभूतार्थमृतियदिति निदर्शनेऽपि स्वार्थप्रवृत्तज्ञानान्तरलक्ष्यत्वमुपाधिः । न हि

वेदान्तानामपुरुषार्थपर्यवसायित्वशङ्कानिरासेन ब्रह्मण्येव प्रामाण्योक्तिः । २३३
 श्रोता हि पदेभ्यः पदार्थानवगत्य नूनमेषां संसर्गो ऽस्तीति सहप्रयोगबला-
 दुत्प्रेक्षतइति चेद् मैवम् । उत्प्रेक्षाया एवाच वाक्यजन्यप्रमितित्वात् । न
 तावदियमुत्प्रेक्षा स्मृतिसंशयविपर्ययोपेक्ष्यन्तर्भवति । संस्कारजन्यत्वकोटिद्वयया-
 धानामभावात् * । प्रमितित्वे ऽपि प्रत्यक्षादिकारणान्तराभावाद् वाक्यज-
 न्यत्वं परिशिष्यते । न च घक्तृज्ञानेनानुमितेन ज्ञेयमन्तरेणानुपपद्यमानेन
 पदार्थसंसर्गः कल्पयितुं शक्यः । तथा सति वेदे घक्तुरभावात्संसर्गप्रमित्य-
 सिद्धेः । तस्माच्छब्दमेव संसर्गज्ञानम् । अङ्गुल्ययादिवाक्यानां त्वनाप्रसंसर्गा-
 दर्थास्परित्वम् । अर्थसंस्पर्शिनो ऽपि प्रत्यक्षस्य कारणदोषे सति शुक्त्यादाद्यौ-
 संस्पर्शित्वदर्शनात् । न ह्यपौरुषेयस्याद्वैतागमस्य कश्चिददोषसंसर्गः संभवति
 येनार्थासंस्पर्शित्वमाशङ्क्येत । यदि द्वैतावभासीनि प्रत्यक्षादीनीति तेन विरु-
 ध्येरन् तदा † तान्येव बाध्यन्ताम् ‡ । इन्द्रो मायाभिरित्यादिना मायास्यदो-
 षजन्यत्वशयणात् । दोषजन्यत्वे ऽपि स्वप्रचङ्खवहाराधिसंवादे प्रामाण्युला-
 भात् । अद्वैतागमो ऽपि प्रत्यक्षादिष्विषयस्य द्वैतस्य तत्त्वांशमेव बाधते न व्यय-
 हारसंवादांशम् । एवं च सति यथा मायाकार्येणामपि प्रत्यक्षादीनां स्वस्ववि-
 पयेषु व्यावहारिकपदार्थेषु प्रामाण्यं तथैवाद्वैतागमस्य मायाकार्यत्वे ऽप्यद्वैते
 स्वविषये प्रामाण्यं किं न स्यात् । न चेवं शुक्तिरजतादिज्ञाने ऽतिप्रसङ्गः
 शङ्कनीयः । तथापि मायद्वयं प्रतिभासिकेषु रजतादिषु ज्ञानस्य स्वताः प्रामा-
 ण्यनिवारणात् । अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । विशेषदर्शनकालीनवाद्यपर्यालो-
 चनयोवाप्रामाण्यव्यवहारात् । न चाद्वैतज्ञानस्य कदा चिद्वाधो ऽस्ति येने-
 तादृशमप्रामाण्यमुच्येत ॥

ननु विषयतन्निम्नोन्नतविषयघातुपज्ञानस्य विषयगतशयामादिरेखासं-
 निवेशविशेषाख्याद्विषादप्रामाण्यं यथा दृष्टं तथा ऽवाप्यद्वैताख्याद्विषयदोषा-
 दप्रामाण्यमिति चेद् न । तथापि स्पर्शज्ञानवाधादेवाप्रामाण्यात् । अनधि-
 गतार्थगन्तृत्वलक्ष्यस्य प्रामाण्यस्य न संवादापेक्षा शङ्कितुमपि शक्या । न
 चान्त्रायस्य सर्वस्य क्रियार्थत्वाद्विधिवाक्यानामेव प्रामाण्यमिति वाच्यम् ।

* कोटिद्वयवाधानासंभवादिति २ पु. ।

† तदा स्तीति २ पु. पा. ।

‡ बाध्यन्ते इति २ पु. पा. ।

§ विद्वेषावप्रामाण्येति २ पु. पा. ।

॥ उत्तरभाष्येनवाधेति २ पु. पा. ।

इतरैतराश्रयत्वात् । विधिधाक्यानामेव प्रामाण्ये सिद्धे सर्वस्यान्नायस्य क्रियार्थत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ चेतसिद्धिरिति । न च प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्ययोरिष्टप्राप्यनिष्टपरिहारयोरभावादपुरुषार्थे ब्रह्मणि कथं वेदान्तप्रामाण्यमिति शङ्कनीयम्* । लोको हींष्टप्राप्यनिष्टपरिहारावेव साक्षात् प्रार्थयते न प्रवृत्तिनिवृत्ती । तयोरायासात्मकत्वात् । अप्राप्त्यामादिप्राप्तावपरिहृतरोगादिपरिहारे चाऽऽयासमन्तरेणाभिलषितसिद्ध्यभावादायासं पुरुषः सहेतापि यत्र तु प्राप्तेष्वकण्ठचामीकरादिकमजानानः पुरुषः पुनः प्राप्नुमिच्छति परिहृतमेष च † रज्जुसर्पादिकं परिजिहीर्षति तत्र ज्ञानमात्रादभीष्टसिद्धौ कुत आयासं सहेत । न हि तत्रायासो ऽपेक्ष्यते प्रत्युत ज्ञाने सति पूर्वो ऽप्यायासः परिह्रियते । एवं च सति नित्यप्राप्तस्य ब्रह्मणः प्राप्तौ नित्यनिवृत्तस्य संसारस्य परिहारे च हेतुभूतं तत्त्वज्ञानं जनयतां वेदान्तानां कुतो ऽपुरुषार्थपर्यवसायित्वशङ्का । तस्माद्वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं केनापि धारयितुं न शक्यम् ॥

किं च । पुरुषार्थस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वे नित्यनैमित्तिकधाक्यानां प्रामाण्यं गुरुमते दुःसम्पादम् । न हि तत्र फलमस्ति । किं त्वनुष्ठाने प्रयास एव अननुष्ठाने तु प्रत्यघायः स्पष्टः । तत्र उभयथा ऽप्यनुष्ठानहेतूनां तेषां कथं प्रामाण्यसिद्धिः । तस्मात्प्रत्यक्षादिष्वब्दस्याप्यनधिगताऽबाधिताऽसंदिग्धार्थबोधकत्वमात्रं प्रामाण्यनिमित्तम् । तच्च कार्यब्रह्मधाक्ययोः समानम् । तथा च सति पूर्वपक्षिणा वेदान्तानामप्रामाण्यसिद्धये महता प्रयासेन यद्विधिपरत्वकल्पनं ॥ तदकारण्ये ताण्डवितम् ‡ । तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यमिति ॥ इति विधरणप्रमेयसंग्रहे** चतुर्थसूत्रे प्रथमधर्मकं समाप्तम् ॥



* प्रामाण्यं नेति १ पु० पा० ।

† पुरुषो हीति २ पु० पा० ।

‡ अत्राश्रयो नास्ति २ पु० ।

§ अविश्रब्धो नास्ति १ पु० ।

॥ प्रयासेन यावद्विधिपरत्वमिति २ पु० पा० ।

॥ अकारण्यताण्डवितमिति २ पु० पा० ।

** विद्यारण्यमुनिविरचिते विधरणप्रमेयसंग्रहे इति २ पु० पा० ।

†† आदितः प्रभृत्यष्ट धर्मकान्द्वयं संपूर्णानि ।

वेदवाक्यं मानान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितं येन साधनव्यापकता स्यात् ।
 अथ मन्यसे वेदान्तवाक्यस्य भूतार्थविषयत्वान्मानान्तरयोग्यार्थत्वं साध-
 यित्वा तेन च संभिन्नार्थता* साधनीयेति । तर्हि विधिवाक्यानामपि
 तुच्छव्यावृत्तार्थत्वान्मानान्तरयोग्यविषयतया संभिन्नार्थता केन धार्यते । न
 च विधिवाक्यत्वादेव मानान्तरयोग्यार्थत्वाभावः । लौकिकविधिवाक्येषु
 मानान्तरयोग्यार्थत्वदर्शनात् । तथापि तदयोग्यार्थत्वे कार्यसंबन्धग्रहणासंभ-
 वाद्वेदे ऽपि तत्प्रतिपत्तिर्न स्यात् । अथ वैदिककार्यस्य कालव्यातीतस्वभा-
 वत्वाद् न मानान्तरयोग्यता तर्हि ब्रह्मणो ऽपि रूपादिहीनस्यभावत्वादेव
 मानान्तरयोग्यता न भविष्यति । अस्ति ब्रह्मणि मानान्तरं स्वरूपचेतन्या-
 स्यमिति चेद् न । तस्यैव ब्रह्मत्वाद् । स्वरूपचेतन्यस्य ब्रह्मप्रमापकत्वे
 ऽपि तत्संभिन्नार्थत्वमात्रेण न तत्सापेक्षत्वदोषः । स्वप्रकाशपुरुषान्तरसंवेद-
 नगोचरानुमानस्य तत्सापेक्षत्वदोषादर्शनात् । नापि तृतीयः । स्पर्शज्ञान-
 योग्यद्रव्यविषयस्य चक्षुषो ऽनुवादकत्वाददर्शनात् । शब्दश्रवणमनुवादकतेति †
 चेत् तथापि विधिवाक्ये तामाशङ्कां कथं परिहरिष्यसि । लौकिकस्य विध्य-
 र्थस्य मानान्तरयोग्यत्वे ऽपि वैदिकस्य तदयोग्यत्वादिति चेद् भूतार्थे ऽपि
 तत्समानम् । न च शब्दस्यैवानुवादकत्वशङ्केति नियन्तुं शक्यम् । शब्दा-
 यगते ऽर्थे मानान्तरमेवानुवादकमित्यस्यापि ‡ सुवचत्वात् । तस्माद्भूतार्थनिष्ठ-
 मपि वैदिकं यत्र निरपेक्षं प्रमाणम् ॥

ननु सर्वज्ञातमवृद्धो मानान्तरेणार्थमुपलभ्य तत्र शब्दं प्रयुङ्क्ते ।
 मध्यमवृद्धश्च तस्माच्छब्दातमर्थमवगत्य तत्र प्रवर्तते । तां च प्रवृत्ति-
 मुपलभ्य बालो व्युत्पद्यते यथाव्युत्पत्ति च शब्दस्य बोधकत्वम् । ततो
 मानान्तरसंभिन्नस्यैवार्थस्य शब्दप्रमेयतया कथं ध्वंसो निरपेक्षं प्रामाण्यम् ।
 नैष दोषः । बालो हि स्वयं मानासंभिन्नं घटादिप्रमेयमात्रं प्रत्यक्षादि-

* स्वभिन्नार्थतेति = पु. पा. ।

† अनुवादकत्वशङ्केतीति = पु. पा. ।

‡ इत्यपीति = पु. पा. ।

भिरवगत्य तत्र प्रवर्तमानः स्वदृष्टान्तेन मध्यमवृद्धस्यापि मानान्तरामिश्रितशुद्धप्रमेयज्ञानपूर्विकां प्रवृत्तिमनुभाय तस्मिन्प्रमेयमात्रे शब्दस्योत्तमवृद्धप्रयुक्तस्य सामर्थ्यमवगच्छति । न च वाच्यं कार्यस्य केवलस्य शब्दशक्तिविषयत्वे ऽपि सिद्धार्थस्य मानान्तरसंभिन्नस्यैव तद्विषयतेति । तत्र तावत्कार्यवाक्यगतसिद्धपदानि मानान्तरसंभिन्ने ऽर्थे शक्तिमन्ति कार्यवाक्यगतत्वात् कार्यपदवत् । तथा च तद्दृष्टान्तेनेतरेषामपि सिद्धपदानां तत्साधनीयम् । यत्तु तमवृद्धस्यार्थोपलब्धिहेतुभूतं मानान्तरं तद्विषयोत्पादनद्वारा शब्दप्रयोगे हेतुर्न तु शब्दप्रमेये ऽन्तर्भवति तच्च बालस्तदावगमिष्यति यदा स्वयमुत्तमवृद्धो भूत्वा शब्दप्रयोगं करिष्यति ॥

अत्र के चिन्नेदयन्ति । व्यर्थो ऽयं व्युत्पत्तिनिरूपणप्रयासः । शब्दस्यार्थोत्पत्तिर्नित्वात् । न ह्यङ्गुल्यये हास्तिग्रथशतमास्तइत्यादिशब्देः कश्चिदर्थः प्रमीयते । यथाप्याप्रवाक्ये प्रमीयते तथापि मानान्तरनिबन्धना सा प्रमित्तिर्न शब्दनिबन्धनेति ॥

तदेतच्चेद्यं प्राभाकरः परिहरति । यद्यपि पौरुषेयवाक्येर्नाभिधेयसंसर्गः प्रमीयते तथाप्येवमयं पुरुषो वेदेति यत्तृचानविशेषः प्रमीयतएष । अङ्गुल्ययादिवाक्येष्वप्यव्यभिचारात् । स च ज्ञानविशेषो ज्ञेयविशेषं कल्पयतीति ॥

सोऽयं परिहारो ऽनुपपन्नः । वैयधिकरण्यात् शब्दस्यार्थसंस्पर्शित्वे चेदिते लिङ्गस्य तत्संस्पर्शित्वं प्रतिपाद्यतइति किं केन सङ्गच्छेत । यत्तृचानद्वारा शब्दार्थसंस्पर्शः प्रतिपाद्यतइति चेद् न । यत्तृचानस्य शब्दप्रमेयत्वायोगात् । गामानयेत्यादिवाक्येषु यत्तृचानवाचकपदाभावात् । वाक्यार्थस्य पदार्थानतिरेकात् । अतिरेके ऽपि किं यत्तृचानमात्रं वाक्यार्थं उत ज्ञेयविशिष्टम् । आद्ये लौकिकवाक्यादप्रमिते ज्ञेये व्यवहारो न स्यात् । ततोऽव्युत्पत्त्यभावाद्द्वैदिकवाक्यम्याप्यबोधकत्वप्रसङ्गः । द्वितीये ज्ञेयमेव वाक्यात्प्रमीयतां यत्तृचानस्य शब्दप्रयोगान्तरलिङ्गानुमेयतया ऽन्वयासिद्धेः । ननु ज्ञेयमप्यन्वयासिद्धम् ।

गुरुमतेन वेदान्तानां कार्यशेषतया ब्रह्मप्रतिपादकत्वशुद्धा । २३५

शब्दानां *सिद्धार्थे शक्तिमद्भौकृत्यापि ब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्यं न संभवतीति ये मन्यन्ते तेषां मतं पूर्ववर्णके निरस्तम् । ये पुनः कार्यान्वितस्वार्थै-
यथ शब्दशक्तिरिति मन्यमानाः कार्यशेषतयैव ब्रह्म वेदान्तेः प्रतीयते इति
कथयन्ति तेषां मतमस्मिन्वर्णके निरस्यते ॥

ते ह्येवमाहुः । उतमष्टद्वेन गामानयेत्युक्ते ऽनन्तरं मध्यमष्टद्वेन क्रिय-
माणं गधानयनं व्युत्पित्सुर्वालो गधानयनकार्यमनेन धाक्येन बोधितमित्य-
घगत्य पुनरश्वमानय गां बधानेत्यादिप्रयोगेष्व्याघापोद्गाराभ्यां मेकैकस्य
पदस्य कार्यान्वितस्वार्थे सामर्थ्यं प्रतिपद्यते । न चेष्टसाधने व्युत्पत्तिः
संभवति । अतीति इष्टसाधनादौ मध्यमष्टद्वप्रवृत्त्यभावात् । कृतियोग्ये
इष्टसाधने प्रवृत्तिरस्तीति चेत् तर्ह्यव्यभिचारात्कार्यमेव व्युत्पत्तिप्रयोजकं
भविष्यति । अव्यभिचारित्वमात्रेण कार्यस्य प्रयोजकत्वे कार्यगतलौकिकत्व-
स्याप्यव्यभिचाराद् व्युत्पत्तौ प्रयोजकत्वं प्रसज्येत । तथा च वेदे नियोग-
प्रतिपत्तिर्न स्यादिति चेद् न । कार्ये परित्यज्यान्वितस्वार्थमात्रस्य प्रयो-
जकत्वाङ्गाकारे केनान्वित इति साकाह्वत्वं प्रसङ्गात् । न च लौकिकत्व-
परित्यागे बाधो ऽस्ति । ननु सिद्धपदानां कार्यान्वितस्वार्थसंभवे ऽपि कार्य-
पदस्य न तत्संभवः कार्यान्तराभावादिति चेद् न । धात्वर्थस्यापि का-
र्यतया तदन्वितनियोगे कार्यपदस्य व्युत्पत्तेः । यद्यपि लोके फलितो द्रुम
इत्यादिवाक्यानि कार्यरहितान्यपि प्रयुज्यन्ते तथापि तत्र तं पश्येत्यादिका-
यां ध्याहारो ऽऽवगन्तव्यः । कार्यान्विते व्युत्पन्नस्य पदस्य कार्यमन्तरेणाबोध-
कत्वात् । अतः प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यं प्रयोजनमन्तरेण धाक्यप्रयोगानुपपत्तेर्नि-
योगनिष्ठा वेदान्ताः । न च रज्जुसर्पकण्ठचामीकरादायिष तत्त्वज्ञानमात्रेण
प्रयोजनमुपलभामहे । न चैतच्छास्त्रीयम् । तथा सति श्रवणोत्तरकालीनयोर्मन-
ननिदिध्यासनयोरपिधिप्रसङ्गात् । न च सर्वस्य वेदस्य विधिनिष्ठत्वे सत्ये-
कैव मीमांसा योऽङ्गलक्षणी स्यादिति शुद्धनीयम् । क्रियाविधिप्रतिपत्तिवि-
धिरुपाभ्यां तद्वेदसिद्धेः । यानि वेदान्तवाक्यानि ब्रह्मस्यरूपप्रतिपादकानि

* पृथे शब्दानामिति २ पु. पा. ।

† आघापोद्गाराभ्यामिति २ पु. ।

‡ तं पश्येदित्यध्याहार इति २ पु. पा. ।

॥ अतीतेऽपि समस्तः पाठः २ पु. ।

॥ प्रवृत्तिरिति २ पु. पा. ।

सदेव सोम्येद्रमित्यादीनि तानि सर्वाणि सोऽन्वेष्य इत्यादिविधिषु कोऽसायात्मेत्याकाङ्क्षायां तच्छेषतयैवात्मविशेषं समर्पयन्ति । तस्मादनन्वेषोऽद्वितीयप्रतिपादकत्वं वेदान्तानां नास्तीति ॥

अचोच्यते । न तावन्नियोगब्रह्मणी उभे अपि वेदान्तेः प्रमातुं शक्येते । यिरुद्रुषिकद्रयापतिप्रसङ्गात् । तच्च प्रथमसूचद्वितीयवर्णके विसृ-
तम् । नापि नियोगमात्रं प्रमातुं शक्यम् । विधेयानिरूपणात् । न तावच्छाब्दं ब्रह्मज्ञानं विधेयम् । तस्यापातिकस्याध्ययनादेव निष्पत्तेः ।
निर्णयश्च विचारजन्यः । अन्यथाऽग्निहोत्रादिज्ञानस्यापि तद्वाक्याध्यय-
नतद्विचाराभ्यामसिद्धिप्रसङ्गात् । नापि शब्दावगते ब्रह्मणि स्मृतिसंतानो
विधेयः । तद्विधेरदृष्टफलत्वे स्वर्गादिवन्मोक्षस्यापि* कर्मजन्यत्वेनानित्यत्व-
प्रसङ्गात् । अथाऽङ्गमर्दनाप्रवाहेण शरीरे सुखप्रवाहोत्पत्तिवदभीष्टब्रह्मविषयस्मृ-
तिसंतानेनापि मुखसंतानो दृष्टफलं भवेत् तर्ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्सिद्धे-
र्विधिवैयर्थ्यम् । अस्तु तर्हि स्मर्यमाणस्य साक्षात्करणं स्मृतिसंतानविधेः
प्रयोजनमिति चेत् तदापि ‡ किं स्मृतिसंतानः स्वयमेव साक्षात्कारं जनयेत्
उतादृष्टद्वारा अथ वा विज्ञानान्तरद्वारा । नाद्यः । न हि स्मृतिरूपस्य
परोक्षज्ञानस्य संतानो विषयसाक्षात्कारं जनयितुमुत्सहते । अन्यथाऽनुमान-
ज्ञानसंतानोऽप्यनुमेयसाक्षात्कारमुत्पादयेत् । द्वितीयेऽपि न तावत् स्मृतिसं-
तानजन्यमदृष्टमात्रं साक्षात्कारोत्पादने प्रभवति । साक्षात्कारस्य प्रमाणजन्य-
त्वात् । प्रमाणस्याप्यदृष्टसहकारित्वे प्रमाणेनैव साक्षात्कारोत्पत्तावदृष्टवैय-
र्थ्यम् । न तृतीयः । स्मृतिसंतानजन्यं तद्विज्ञानान्तरं स्वयमेव साक्षात्कार-
जनकम् उतादृष्टद्वारेत्यादिविकल्पदोषप्रसङ्गात् ॥

ननु तर्हि शब्दावगते ब्रह्मणि ध्यानं विधीयताम् । न च स्मृति-
संतान एव ध्यानम् । स्मृतिसंतानस्य वस्तुगोचरत्वाद् ध्यानस्यारोपि-
तविषयतयाऽपि संभवात् । न च प्रयोजनाभावः । ब्रह्मापरोक्षस्य §
प्रयोजनत्वात् । दृश्यते हि ध्यानाभ्यासप्रवयसामर्थ्यान्मृतपुत्राद्यापरोक्षम् ।
न च तद्वदेष ब्रह्मापरोक्षस्य॥ भ्रान्तत्वप्रसङ्गः । शब्दप्रमाणसंघादस-

* अविषयश्चो नास्ति १ पु । † यथाङ्गमर्दनेति १ पु । ‡ तथापीति २ पु. पा. ।

§ ब्रह्मापरोक्षस्येति १ पु । ॥ अत्रापि ब्रह्मापरोक्षस्येति १ पु. दुःप्रपत्ते ।

वेदान्तानां विधेयनियोगयोरशक्यनिरूपणत्वाद् ब्रह्मण्येव प्रामाण्यम् । २३०
 द्वावात् । स्वप्ने वस्तु*साक्षात्कारस्यापि कस्य चिज्जागरणज्ञानसंवादे प्रामाण्य-
 दर्शनात् । नैतत्सारम् । स्वतःप्रामाण्यहानिप्रसङ्गात् । न च स्वप्ने चक्षुरादि-
 प्रवृत्तिमन्तरेण वस्तुसाक्षात्कारः संभवति । जागरणसंवादस्तु सादृश्यादुप-
 द्यते । अथ सृत्तिसंतानध्यानयोरविधेयत्वे ऽपि शब्दज्ञानादन्यदेव ज्ञान-
 मलौकिकं अक्षणमननादिकरणकं वेदानुवचनादीतिकर्तव्यताकं ब्रह्मापरोक्ष-
 फलकं मोक्षकामः कुर्यादिति विधीयतइति चेद् मैवम् । वेदान्तानां ब्रह्मप्र-
 माणके विधेयज्ञाने प्रामाण्यकल्पनाद् ब्रह्मण्येव साक्षात्प्रामाण्यकल्पनाया लघी-
 यस्त्वात् । न च विधिसंस्पर्शित्वं प्रामाण्यकारणं किं तु प्रमितिजननम् ।
 अन्यथा अग्निहोवादिवाक्यं दर्शपूर्णमासविधिनिष्ठमपि स्याद् विधिसंस्पर्शा-
 विशेषात् । प्रमितिश्च सत्यज्ञानादिवाक्येभ्यो ब्रह्मण्येव जायते न विधौ ।
 न च लौकिकात्प्रामाण्यादन्यदेव वैदिकं प्रामाण्यं विधिसंस्पर्शमिति शङ्कनी-
 यम् । यथा शब्दार्था यएव लौकिकास्तएव वैदिकास्तथा प्रामाण्यस्यापि
 लोकवेदयोरैकत्वात् । तदेवं वेदान्तेषु न किं चिद्विधेयं निरूपयितुं शक्यम् ॥

नापि नियोगः सुनिरूपः । लोके ह्याचार्यः शिष्यं नियुङ्क्ते इत्या-
 दावुत्कृष्टस्य पुरुषस्याधरपुरुषप्रेरणात्मको ऽभिप्रायभेदो नियोगत्वेनाभि-
 मतः । न चासावपौरुषेये वेदे संभवति । ननु नियोगो नाम प्रवर्तकः प्रव-
 र्तकत्वं कार्यबुद्धिगम्ये घस्तुनि प्रतिष्ठितमिति चेत् किमिदं कार्यं नाम किं
 कृत्तिसंस्पर्शं किं वा कृतियोग्यम् अथ वा कृतियोग्यत्वे सति क्रियाकारकफ-
 लविलक्षणं किं चिदलौकिकम् । नाद्यः । कृत्तिर्हि पुरुषप्रवृत्तिः कार्यं च प्रवृ-
 त्तिनिमित्तम् । न च प्रवृत्तिसंस्पर्शस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं संभवति । अथत आ-
 त्माश्रयत्वात् । न द्वितीयः । दुःखसाधनानामपि कृतियोग्यतया कार्यत्वे
 सति प्रवर्तकत्वप्रसङ्गात् । न तृतीयः । तस्य प्रत्यक्षाद्यगोचरस्य व्युत्पत्त्य-
 योग्यस्य शब्दप्रतिपाद्यत्वासंभवात् । न च पराभिमतकार्येनङ्गीकारे प्रवर्त-
 काभावः । कृतियोग्येष्टसाधनस्य प्रवर्तकत्वात् । कृतियोग्यत्वविशेषणोपादा-
 नान्न चन्द्रोदयादौ व्यभिचारः । यद्यपि कृतियोग्यस्य फलस्यापि प्रवर्तकत्व-
 मस्ति तथापि बालस्य व्युत्पत्तिनिमित्ततया मध्यमयुद्धप्रवृत्तिहेतुभूतं गद्यान-

* स्वप्ने वस्तुवृत्ति २ पु. पा. ।

† संसृष्टमिति २ पु. ।

‡ शब्दज्ञानादिति २ पु. पा. ।

§ इति चेत् निति २ पु. पा. ।

यनादिलक्षणमिष्टसाधनमेव । अतश्च येयं महता प्रयासेन कार्यञ्च्युत्पत्तिः
 साधिता सा नास्माकमनिष्टा इष्टसाधनस्यैव कृतियोग्यस्य कार्यत्वाभ्युपगमात् ।
 एकमेव हि यस्तु कृतिनिरूप्यतया कार्यमित्युच्यते इष्टनिरूप्यतया चेष्टसाध-
 नमिति * । न च पराभिमतलौकिककार्ये इवेष्टसाधने ऽपि कृतियोग्ये ऽननुभूये
 प्रमाणाभावः शङ्कनीयः । अतीतेष्वन्नपानादिष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिष्टसाधन-
 त्वमयमत्यानागतैष्वपि तेषु तदनुमानात् । न चैवं परकीयकार्यमनुमानुं
 शक्यम् । अलौकिकत्वश्याघातात् । तस्मात्कृतियोग्येष्टसाधनमेव विध्यते
 न तु नियोगः । नचेतादृशो ऽपि विधियेदान्तेषु सम्भवति । तथापिदानि
 पृतिलक्षणे मोक्ष इष्टसाधनं च साधनं ब्रह्मात्मैश्वर्यतत्त्वज्ञानम् । मो ऽयं साध्य-
 साधनभावोऽलौकिकमिदुः । शुक्तिगत्वज्ञानेन तद्रूपिदानिपृतिदर्शनात् । अत-
 स्ताद्विधिपरत्ये घेदान्तानामनुपादकत्वप्रमङ्गः । ननु मिदुं व्युत्पाद्यभावाद्-
 ब्रह्मपरत्यमपि न सम्भवतीति चेद् न । प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः
 पिघतीत्यादायप्रमिदुमधुकरएदार्थम्य पुरुषम्य प्रमिदुपदममभिष्याहारेण मि-
 द्वाद्ये ऽपि व्युत्पत्तिदर्शनात् । न च तत्र कार्याध्याहारः कल्पनीयः । प्रयो-
 जनप्रमाद्योरभावात् । न च व्युत्पत्तेः कार्याध्यभिचारः प्रयोजनम् । तस्येया-

जीवब्रह्मयोर्भेदवादिमतनिरासः । कर्मभिर्मिथ्याज्ञानस्य न निवृत्तिः । २३६

नेतत्सारम् । आद्यन्तशून्यस्य मोक्षस्योपासनात्मकक्रियासाध्यत्वा-
योगात् । विमुक्तश्च विमुच्यते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादिश्रुतिमोक्ष-
स्यानादितामाह । विद्यया ऽमृतमश्नुते ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेतीत्यादिका
साधिनाशितां प्रतिपादयति तथा तदनुयाहको न्यायो ऽप्यनुसंधेयः । सा-
दित्वे च मोक्षस्यान्तवत्त्वं स्यात् । अन्तवत्त्वे च पुनर्वन्धान्मोक्षशब्दस्योपच-
रितार्थत्वप्रसङ्गः । तथा क्रियासाध्यत्वे ऽभ्युदयफलवच्छरीरेन्द्रियादि*सम्बन्ध
उपचयापचयत्वं च केन धार्येत । कर्मफलस्य वैचिध्यदर्शनाच्छरीरादिरहितो
मोक्षो ऽपि तत्फलं भविष्यतीति चेद् न । शरीरादिराहित्यस्य स्वाभाविक-
त्वात् । तथा हि । न तावदात्मनो देहेन संयोग उपपद्यते । निरवयव-
त्वात् । नापि समवायः । देहं प्रति समवायिकारणत्वाभावात्सामान्यादि-
रूपत्वाभावात् । एवं तादात्म्यादिनिराकरणमूह्यम् । ततो वास्तवसम्बन्धा-
भावे सत्यशरीरत्वं स्वाभाविकं सशरीरत्वं तु मिथ्याज्ञानकृतमित्यभ्युपेयम् ॥

न च मिथ्याज्ञानं कर्मभिर्निवर्तते । नाप्यशरीर एव मोक्षः कर्मभिरन्यथा
परिणाम्यतइति धक्तुं शक्यम् । कूटस्थस्य परिणामायोगात् । नन्वेवमप्युपासना-
साध्यत्वमात्रेण मोक्षस्य कथमुपचयादिप्राप्तिरिति चेद् उच्यते । तत्रोपासनस्य
स्वरूपतः संप्र्यातः कालतो वा परिमितिरस्ति न वा † । न चेत् तद्व्य-
निर्धारितविशेषस्यापासनस्यानुष्ठानमशक्यं स्यात् ‡ । अस्ति चेत् तर्हि सा
प्रदर्शनीया । न हि साङ्गदर्शपूर्णमासपरिमितिवदेतावद्विदमित्युपासनम्यरु-
पपरिमितिः प्रदर्शयितुं शक्यते । न च संप्र्यातः परिमाणमस्ति । सहस्रं
लक्षं वा प्रत्ययानां मोक्षसाधनमित्येतादृशस्य निगामकस्यादर्शनात् § । नापि
कालतः परिमाणमस्ति । एकं शतं सहस्रं वा संवत्सराणामुपासनीयस्य मोक्ष
इति नियमप्रमाणाभावात् । मरणमेशाश्रितिरिति चेत् तथापि दर्शपूर्णमास-
वदेकाकारा साधनपरिमितिर्न लभ्यते ॥ । एकेन दर्शभिः शतेन सहस्रेण वा
कालेन कस्य चिन्मरणात् पुरुषभेदेषूपचयापचयप्रसङ्गात् । उपास्यापरोक्ष-
मयधिरिति चेत् तथापि कस्य चित्केन चित्कालेनापरोक्ष्यात्साधनेपचयाप-
चयो तदवस्थावेष । अतस्तत्फले मोक्षे ऽप्युपचयापचयो दुर्वारो । लोके

* सादित्वेति कालि २ पु. ।

† अस्ति वा न वेति २ पु. पा. ।

‡ अशक्यत्वादिति २ पु. ।

§ निगामकस्याभावादिति २ पु. पा. ।

॥ नेपनभ्यते इति २ पु. पा. ।

वेदे च क्रियातारतम्यात्*त्फले ऽपि तारतम्यदर्शनात् । न चोपासनेकाङ्क-
प्याभावे ऽपि फलेकङ्कष्यं शास्त्राद्भविष्यतीति शङ्कनीयम् । शास्त्रस्यान्यथा-
ऽनुपपत्तेः न्यायविरुद्धकल्पनायोगात् । अतो यत्कृतकं तदनित्यमित्यादि-
न्यायानुसारेणानित्यत्वादिकं मोक्षस्य प्राप्नोति ॥

यत्कृतमपुनरावृत्तिश्रुतिबाधितो ऽयं न्याय इति । तदसत् । तत्र किं
ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्ततइत्येषा श्रुतिर्वाधिका उतैषैव देवपथे
ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्तइत्येषा श्रुतिः । नादाः ।
अप्रसक्तप्रतिषेधात्† । न हि ब्रह्मलोकाभिसंपत्तिसमये पुनरावृत्तिः प्रसक्ता । अथ
न स पुनरावर्तिष्यतइति वाक्यार्थः कल्प्येत तन्न । तद्यथेह कर्मजित इत्यादि-
श्रुत्या ऽनुमानेन च विरोधे सति श्रुतार्थपरित्यागेनाश्रुतार्थकल्पनाऽसम्भवात् ।
द्वितीये त्विममिति विशेषणं मानवान्तरे पुनरावृत्तिं दर्शयति । नन्वस्मिन्कल्पे
ऽनावृत्तिं प्रतिपादयतो वाक्यस्य कल्पान्तरे पुनरावृत्तिप्रतिपादने ऽपि तात्पर्ये
वाक्यभेद इति चेद् न । पुनरावृत्तेरार्थिकत्वात् । अन्यथा सर्वेषु सविशेष-
णवाक्येष्वस्य चोदास्य दुष्यरिहरत्वात् । नन्वेषा श्रुतिः कल्पे कल्पे प्रवर्तमाना
तत्र तत्रावृत्तिं निषेधति ततो ऽर्थादनावृत्तेरात्यन्तिकत्वसिद्धिरिति चेद् न ।
प्रतिपन्नभेदात् । अस्मिन्कल्पे प्रतिपन्नानामागामिकल्पे पुनरावृत्तिस्तत्र प्रति-
पन्नानां तत्र उपरिकल्पे पुनरावृत्तिरित्यभ्युपेयम् । अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् ॥

नन्वस्तु तर्ह्यानित्य एव मोक्षः । अनित्यस्यापि स्वर्गादेः पुरुषार्थ-
त्वदर्शनात् । तथा चोपासनाक्रियासाध्यो मोक्षो भविष्यतीति चेत् किं न्यायानु-
सारेणैवमुच्यते किं वा श्रुत्यनुसारेण । नादाः । न्यायवित्वाभिमानिभिरेव
सांख्ययोगवेशेषिकनेयायिकबौद्धादिभिः सर्वैः स्वस्वप्रक्रियानुसारेणानादिमि-
थ्याज्ञानस्य तत्त्वज्ञानेन निवृत्तौ मोक्षो भवति स च नित्य इत्येषाङ्गीका-
रात् । न द्वितीयः । य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तद्वै-
तल्पश्वनृषिर्ब्रह्मदेवः प्रतिपेदे त्वं हि नः पिता यो ऽस्माकमविद्यायाः परं
परं तारयसि भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ययत्द्विदुरमृतास्ते भवन्ती-
त्यादाः श्रुतयो ब्रह्मात्मत्वदर्शनसमकालमेवाविद्यानिवृत्तावधिनाशिनं मोक्षं
दर्शयन्त्यो न क्रियानुप्रवेशशङ्कामपि सहन्ते ॥

नन्वहं ब्रह्मास्मीत्यादिशास्त्रं न ब्रह्मात्मैक्यपरं किं तु जीवविल-
क्षणं * प्रमाणान्तराविरुद्धे ब्रह्मणि शास्त्रप्रतिपत्ते सम्पदध्यासक्रियायोगसंस्कारे-
ष्वन्यतमपरं भविष्यति । तत्र संपद् नामाल्ये वस्तुन्यालम्बने महद्ब्रह्मदर्शनम् ।
यथा ऽल्पे मनसि वृत्त्यनन्तत्वसाम्येनानन्तविश्वेदेवसंपादनं कृत्वा ऽनन्तलोक-
जयः । अनन्तं वै मनो ऽनन्ता विश्वेदेया अनन्तमेव स तेन लोकं जयतीति
श्रुतेः । तथा जीवे चिद्रूपसाम्येन ब्रह्मरूपसंपादनं कृत्वा ब्रह्मफलमवाप्स्यते ।
अध्यासस्थान्यस्मिन्नन्यत्वदृष्टिः । यथा ऽऽदित्यो ब्रह्मेति श्रुतिवशाद्ब्रह्मरूप-
अदित्ये ब्रह्मदृष्टिस्तथा ऽथाप्यब्रह्मरूपे जीवे ब्रह्मदृष्टिः । तत्रालम्बनमविद्या-
मानसमं कृत्वा सम्पादास्यैव प्राधान्येन चिन्तनं संपद् आलम्बनस्यैव प्राधा-
न्येन चिन्तनमध्यास इति तद्विभेदः । क्रियायोगस्तु यथा धातुर्वाच संयगे
इति श्रुतावग्यादीन् संवृणोतीति संवरणक्रियासम्बन्धाद् द्वयोः संयर्गगुण-
त्वेनोपासनं तथा जीवस्य स्वगतेन बृहत्पर्ययोगेन ब्रह्मगुणतयोपासनम् ।
संस्कारश्च कर्मोद्गस्य व्रीह्याज्यादेः प्रोक्षणावेक्षणादिना यथा भवति तथा
कर्तृतया कर्मगुणभूतस्यात्मनो ब्रह्मदृष्ट्या संस्कारः क्रियतइति ॥

नेतत्सारम् । किं जीवब्रह्मभेदप्रतिभासविरोधप्रयात्सम्पदादिपरत्वं
वेदान्तानां कल्पते किं वा जीवब्रह्मैक्ये तात्पर्योभावाद् उत फलानुभवात् ।
नायः । अभेदे ऽपि बिम्बप्रतिबिम्बवद्वेदप्रतिभासोपपत्तेः । न द्वितीयः ।
अहं ब्रह्मास्मीत्युक्तस्यैक्यस्य स एव ब्रह्म प्रविष्ट इति प्रवेगार्थवादेनाय
यो ऽन्यां देवतामुपास्ते ऽन्योसायन्यो ऽहमस्मीति न स वेदेति भेदनि-
न्दया चोपपादितत्वात् । एवं सर्वश्रुतिष्यप्येक्यतात्पर्यलिङ्गप्रवेगादिक्रम-
वगन्तव्यम् । न तृतीयः । अविद्यानियुतिर्वैद्यात्मभायश्च फलं श्रूयते ।
न च संपदादिपरस्ये तद्रूपपद्यते । संपदादीनामप्रयासश्रुत्येनाप्रमाण-
ज्ञानानामविद्यानियतेकत्वासम्भवात् । अन्यस्यान्यात्मत्वविरोधाच्च । तस्मा-
देक्यपरं शास्त्रम् ॥

अथ कश्चिदाह । ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नो जीवः । तत्रैव ब्रह्मणो
नित्यमुक्तता जीवस्य नित्यवदुता च व्यपस्थामश्नुते । अस्यन्ताभेदे तु

* इतरेषु प्रमासे इत्यर्थि २ पु. ।

† इवाभावादिति १ पु. पा. ।

व्ययस्या किं न स्यात् । एकस्मिन्नेव वस्तुनि संसर्गस्य भावाभावौ विरुद्धा-
 विति चेद् न । भेदस्य भावाभावयोरेकैव त्वया ऽभ्युपगमात् । अभेदो
 नाम न भेदाभावः किं त्वैक्याख्यं धर्मान्तरमिति चेत् तथापि भेदाभेदौ
 विरुद्धावेव परस्परनिवर्तकत्वात् । अहं मनुष्य इति प्रतीते देहात्मैक्यं नाहं
 मनुष्यो ऽपि तु ब्रह्मास्मीत्यनेन देहात्मभेदभानेन * निवर्तते । तथा द्वौ चन्द्रा-
 विति प्रतीतो भेदश्चन्द्रैक्यज्ञानेन निवर्तते । अतो विरोधमीतत्त्वं कथं
 भेदाभेदावङ्गीक्रवीथाः । तदङ्गीकारे वा ब्रह्मण्यविद्यासंसर्गेण तयोर्विम्बप्रति-
 बिम्बदृष्टान्तेनोपपादयितुं सुगमयोः कस्तव प्रद्वेषः । न चांशभूते जीवे संसा-
 रिति सत्यंशिनो ब्रह्मणस्तदभावे तथास्ति कश्चिद् दृष्टान्तः । न हि यस्त्रे-
 कदेशे देहैकदेशे वा चण्डालमूर्तिकादिभिर्हृत्स्पृष्टे कृत्स्नो वस्त्रदेहावप्रक्षालनीयो
 भवतः । अतो न त्वन्मते ब्रह्मणो ऽसंसारित्वं प्रत्युत सर्वजीवेः सर्वप्रपञ्चेन
 चाभिन्नतया सर्वे दोषजातं स्यात्तन्मन्येव ब्रह्म पश्येत् । तथा च तादृगब्रह्मप्रा-
 णैरपुरुषार्थतया शास्त्रारम्भादिकमनुपपन्नं स्यात् । न हि ज्ञानध्यानादिभिः
 स्योपाधौ कथं वित्प्रविलापिते ऽप्यशेषजीवोपाधयः प्रविलापयितुं शक्यन्ते
 येन ब्रह्मणि सर्वो दोषः परिह्रियेत । अस्मन्मते तु ब्रह्मणि न कश्चिद्दोषः ।
 प्रतिबिम्बश्यामत्वादीनां बिम्बसंबन्धादर्शनात् । तत्त्वज्ञानेन सर्वोपाधिवि-
 निर्माद्यशेषोपपद्यते । स्वप्नकल्पितघस्तूनां सर्वेषामपि प्रबोधे निवृत्तिर्द्रव्य-
 नात् । शुक्लवामदेयादितत्त्वज्ञानेन सर्वोपाधिविनिवृत्ताधिदानो संसारानुपलब्धिः
 प्रसन्नेतेति चेद् न । त्वत्पक्षे ऽपि समानत्वात् । शक्यस्य जीवस्यैकैक-
 स्मिन् कल्पे मुक्तावप्यनन्तजीवानामतीतानन्तकल्पेषु मुक्तौ कथं संसार उप-
 लभ्येत । अनुभवमवलम्ब्येदानीन्तनसंसारसमाधानमुभयोः समानम् । उप-
 पत्तिस्थेकात्मधादिभिरस्माभिरेव कथं चिद्वक्तुं शक्यते । तथा हि । यस्य
 मां प्रति बन्धमोक्षव्यवस्थां पृच्छसि स त्वमेक एव सर्वकल्पनाधिष्ठानभूत-
 दिवदेकरस आत्मा त्वदन्ये मुक्ता मुच्यमाना मोक्षमाणाश्च सर्वे जीवास्त्य-
 दविद्यया व्यग्रश्च कल्पिताः । धामदेधादिमुक्तिश्रुतिश्च त्यत्प्ररोपनाय ब्रह्म-
 विद्याप्रसंगार्थः । एवं च सति कस्य बन्धमोक्षादित्येष संदेहस्तथा गायत्र्यसंसार-
 दशायां मोक्षदशायां वा न जायते । एवं प्रत्येकं † तत्तत्पुरुषदृष्ट्या स स ‡ एवा-

* भेदज्ञानेनेति २ पु. पा. । † इत्येकमिति भावित २ पु. । ‡ स इत्येकवातेव २ पु. पा. ।

त्मेति गुरुशास्त्राभ्यां बोधिते सति न कस्यापि संदेह उदेतीति किमगनु-
पपन्नम् । अतो ऽखण्डेकरसात्मघादे ऽनुपपत्त्यभावात्तत्परेण शास्त्रेणात्मतत्त्वे
बोधिते सद्य एवाविद्यातत्कार्ययोः स्वप्रवत्प्रविलीनयोः सतोरद्वितीये ब्रह्मणि
संपदादिरूपेणोपास्तिक्रियायाः को ऽवसरः । अत एव श्रुतिर्ब्रह्मण उपास्यत्वं
निषेधति । यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं
यदिदमुपासतइति । न च वेदात्वघदुपास्यत्वमपि स्यादिति मन्तव्यम् ।
अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधीति श्रुत्या वेदात्वस्यापि निषेधात् ।
अघेदात्वे ऽप्यखण्डेकरसब्रह्माकारान्तःकरणवृत्त्या चैतन्याभिध्याक्तियुक्तया
शास्त्रजन्यया विद्याया ऽविद्यातत्कार्यनिवृत्तेर्ब्रह्मणः * शास्त्रवेदात्वमुपसर्गते ।
एतां वृत्तिं † प्रति संनिधिमात्रेण खण्डेकरसत्त्वलक्षणस्वाकारसमर्पकतया स्वस्या-
कारसमर्पकघटादिवद्वृत्तिव्याप्यत्वलक्षणं विषयत्वं ब्रह्मणो ऽभिप्रेत्य मनसै-
वानुद्रष्टव्यमेवो ऽणुरात्मा वेदितव्यस्तं त्वोपनिषदं पुरुषमित्याद्याः श्रुतयः
प्रधृताः । जडेषु घटादिष्विव प्रमाणकृतस्फुरणातिशयस्य स्वप्रकाशे ब्रह्मण्य-
संभवात्फलव्याप्यत्वाभावलक्षणमविषयत्वं च ‡ यतो याचो निवर्तन्तइत्याद्याः
श्रुतयः प्रत्यपीयदन् । न चाचात्यन्तं फलाभुभावः । अन्तःकरणवृत्त्यभिध्याक्त-
त्वोपाधिना ब्रह्मचैतन्यस्यैव फलत्वोपचारात् । घटादिष्वप्यस्यैव फलत्वव्य-
वहारात् । तदुक्तम् ।

परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता ।

संवित्सेवेह मेयोर्धौ वेदान्तोक्तिप्रमाणतः ॥ ॥ इति ।

अतो ब्रह्मचैतन्यमुपान्त्यक्षणे ऽयच्छिन्नतया फलायस्य भूत्या चरम-
क्षणे स्वायच्छेदिकां वृत्तिं निषर्तयति । तत्र उपर्येच्छेदकाभावात्फलायम्यतां
परित्यज्य निर्विकल्पकचैतन्यमात्रं मोक्षदशायां परिशिष्यते । यद्यं च सति
नित्यमुक्तं ब्रह्मेव स्वाधिद्यादिप्रतिबिम्बितं सञ्जीवभाषमाण्य संसरति स्ववि-
द्याया च विमुच्यतइत्युक्तं भवति ॥

नन्देयं जीयस्येव ब्रह्मस्ये तत्त्वमस्यादिमहायाज्ञेषु षट्त्वयम्य पुन-
रुक्तिः स्यात् तत्परिहाराय भेदाभेदाद्यभ्युपेयाधिति चेद् न । तथा सति

* ब्रह्मणीति २ पु० पा० । † एतां वेति वदन्ते ऽधिकः २ पु० । ‡ वेति नास्ति १ पु० ।
‡ अत्यन्तक्रमाभाव इति वचनः पाठः २ पु० । ॥ गुरेश्वरसम्प्रदायार्तिके १६० श्लो० ।

वाक्यार्थज्ञानेन शरीरेन्द्रियादिसंसारस्य निवृत्त्यसिद्धेः । तथा हि * । किमुप-
पत्तितस्तन्निवृत्तिः साध्यते उत भिद्यते हृदयगन्धिरित्याद्यागमात् ।
नाद्यः । त्वन्मते देहादिविशिष्टस्यैव जीवस्य ब्रह्मणा सह भेदाभेदयो-
र्वास्तवयोर्महावाक्यार्थतया तद्गोचरज्ञानेन देहादिनिवृत्त्ययोगात् । न
द्वितीयः । वर्तमानापदेशिन आगमस्य योष्यानुपलब्धिबिरोधैर्यथादत्त्वात् † ।
अथ मोक्षदशायां देहादिनिवृत्ताद्यागमस्य तात्पर्यं तथापि यदि मोक्षदशायां
जीवस्य भेदांशो न नियतैत तदा तन्निर्वाहाय देहेन्द्रियान्तःकरणाद्युपाधि-
रग्न्यभ्युपेयः । ततो न संसाराद्विशेषः । यदि च भेदांशनिवृत्तिः तदापि न
तत्त्वज्ञानातन्निवृत्तिः । तस्य स्वधिययानिवर्तकत्वात् । त्वन्मते भेदस्यापि
तत्त्वज्ञानविषयत्वात् । नापि कर्मभिस्तन्निवृत्तिः । आगमविरोधात् । आगमस्य
सार्वकालिकभेदाभेदप्रतिपादकत्वाङ्गीकारात् । न च भेदाभेदवादे तत्त्वंप-
दाथौ सुनिहूयौ । तत्र को ऽसौ त्वंपदाथौ जीवः किं भेदाभेदाभ्यामंशभ्या-
मंशौ किं वांशद्वयसमुदाय उतांशद्वयमेव । आद्ये ऽपि यद्यभेदांशो ब्रह्म
तदा ब्रह्मणो जीवांशत्वं जीवस्य च साधयत्वमापद्येत । अथाभेदांशो न
ब्रह्म तर्ह्यत्यन्तभेद एव स्यात् । न द्वितीयः । जीवस्यावस्तुत्वप्रसङ्गात् ।
समुदायिव्यतिरिक्तसमुदायानिहूयणात् । तृतीये ऽपि किमभेदांश एव जीवः
किं वा भेदांश एव उतांशद्वयं प्रत्येकम् अथ वांशद्वयं परस्परमभिन्नम् आद्ये
स्वित्परस्परमपि भिन्नाभिन्नम् । नाद्यः । ब्रह्मण एव जीवत्वप्रसङ्गात् । न
द्वितीयः । अत्यन्तभेदप्रसङ्गात् । तथा च तत्त्वज्ञानमोक्षादिव्यवहारासिद्धिः ।
न तृतीयः । जीवद्वयप्रसङ्गात् । न चतुर्थः । तदा ब्रह्मैव जीव इति बन्ध-
मोक्षव्यवहारासिद्धेः । न पञ्चमः । भेदाभेदानयस्याप्रसङ्गात् । कस्य चायं
शास्त्रोपदेशः । न तावदभेदांशस्योपदेशः । ब्रह्मस्यरूपतया तस्योपदेशान-
पेक्षत्वात् ‡ । नापि भेदांशस्योपदेशः । अहं ब्रह्मास्मीति प्रतिपत्ययोगात् ।
मोक्षाद्यस्यायामभिन्नतया युज्यते सा प्रतिपत्तिरिति चेद् न भेदांशस्य पुनर-
भेदः सम्भवति । विरोधात् । अविद्यादिदोषो ऽपि न तावदभेदांशस्य
युक्तः । ब्रह्मण्येव प्रसङ्गात् । नापि भेदांशस्य । उपाधिजननात्प्राग्भेदात्मा-

* तथा हीति कालि १ पु. ।

† त्रितये ऽनुवाटत्वादिति न पु. पा. ।

‡ अनपेक्षित्यादिति २ पु. पा. ।

घात् । अथोपाधिमनपेक्ष्य स्यत यद्य भिन्नांशोशी वा जीवस्तथापि तदंशवि-
नाशे जीवयिनाशात्कस्य मोक्ष उपदिश्येत । अमेदांशस्य ब्रह्मणो नित्यमुक्त-
त्वात् । मोक्षो ऽपि भिन्नाभिन्नश्चेत् तर्हि ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्येवकार-
विरोधः संसारादविशेषश्च स्यात् । न च स्वर्गनरकबन्धमोक्षादिव्यवस्था-
सिद्धये भेदाभेदावपेक्षितौ । भेदेनेव कथं चित्तत्सिद्धेः । न च तावदेक-
युक्तौ । भेदस्य धर्मप्रतियोगिसापेक्षत्वात्भिन्ने चैकस्मिन्वस्तुनि तदयोगात् ।
शास्त्रं पुनर्नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टेति भेदोपमर्देनेव तत्रात्मैत्यभेदमेव प्रति-
पादयति न तु भेदाभेदौ । अथ जीवब्रह्मणोः स्वभावाद्भेदः स त्वद्रव्यत्वा-
दिसामान्यमेव दर्शयति । सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति विकारसंस्पर्शपरि-
हारायैवं कल्प्यतइति चेद् न । विकारान्तर्वाहित्वे ऽप्यसङ्गस्वभावतया तत्सं-
स्पर्शाभावात् । अन्यथा मध्यमपरिमाणत्वेन साप्रयवत्वप्रसङ्गात् ॥

ब्रह्मविदाप्रोति परमित्यादिप्राप्तिश्रुतिबलाद् ब्रह्मणो दूरदेशवर्तित्वमिति
चेत् का ऽसौ प्राप्तिः । न तावद् ब्रह्मभावः । दूषितत्वात् । नापि जीवब्रह्मभ्या-
मारभ्यमाणं द्रव्यान्तरम् । मोक्षस्य विनाशित्वप्रसङ्गात् । मोक्षस्य नित्यत्वाद्
ब्रह्मणः सर्वगतत्वाङ्गीकारे सावयवत्वायोगाद् द्रव्यान्तरारम्भकत्वमेव न
स्यात् । जीवब्रह्मणोः संबन्धः प्राप्तिरिति चेद् मैवम् । न तावतादात्म्यम् ।
अणुमहतोर्विरुद्धयोस्तदयोगात् । नापि समवायादिः । भिन्नद्रव्ययोः संयोगा-
तिरिक्तसंबन्धाभावात् । संयोगस्य च विप्रयोगावसानतया पुनरावृत्तिप्राप्तेः ।
शास्त्रबलात्पुनरावृत्तिरिति चेत् तर्हि स स्वराद्भवतीति ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरं स्वरा-
द्भावप्राप्ति*श्रवणादनेकेश्वराः प्रसज्येरन् । तस्माद् ब्रह्मप्राप्तिश्रुतिरविद्यानिवृत्तौ
जीवस्य स्वरूपभूतब्रह्माभिव्यक्तिविषया ॥

कथं तर्हि तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति मूर्धन्यया नाड्या गमनं मोक्षाय
श्रूयतइति चेद् मैवम् । नामृतत्वं नाम मोक्षः किं तूतमलोके चिरकालावस्थान-
म् । आ भूतसंप्रवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यतइति स्मृतेः । अन्यथा मूर्धन्य-
नाड्या† निर्गच्छतां प्रतीकोपासकानामपि मोक्षप्रसङ्गात् । न चेतद्रिष्टम् । तेषाम्
विद्युल्लोकमेव गमनमित्येकस्मिन्नधिकरणे निर्णयित्वात् । अथापि स यद्य तान्

* स्वराज्यप्राप्तिरिति ३ पु० पा० ।

† मूर्धन्यया नाड्येति व्यस्तः पाठः ३ पु० ।

ब्रह्मप्राप्तिर्नाम स्वरूपमिव्यक्तिः । क्रियापूर्विका ऽऽप्रिर्वह्यणि नोपपन्ना । २४७
 ब्रह्म गमयतीति श्रुत्या कश्चिदमानवः पुंसुषः संमुखमागत्य ब्रह्मोपासकान्गृ-
 हीत्या विदुल्लोकादुपरितनान्वरुणेन्द्रजापतिलोकानतिक्रम्य ब्रह्म प्रापयतीत्येवं
 गमनमेव भोगाय प्रतीयतइति चेद् न । तस्य गमनस्य कार्यब्रह्मविषयत्वात् ।
 न च बृहत्पर्यानुगमात् परमेव ब्रह्मा च याह्यमिति शङ्कनीयम् । ब्रह्मशब्दस्य
 कार्यब्रह्मणि कृत्वत्वात् । कृदिश्च योगवृत्तेर्बलीयसी शीघ्रप्रतिपत्तिहेतुत्वात् ।
 परब्रह्मण्यपि कृडिरस्तीति चेत् तथापि श्रुत्यन्तरे समानप्रकरणे ब्रह्मलो-
 कान् गमयतीति भोगभूमिविशेषवाचिलोकशब्दश्रवणादन्यास्यपि शाखासु
 तटाकाश्वत्थराजगृहद्वारपालवेश्मसभापर्यङ्कादीनां भोग्यवस्तूनां प्रतीयमान-
 त्वात्कार्यब्रह्मेवेति निश्चीयते । किं चार्चरादिमार्गेण गच्छतां निर्गुणब्रह्मप्रा-
 पिश्चेत्तर्हि पञ्चाग्निविद्यावतां गृहस्थानामपि सा स्यात् । न च स यतान्
 ब्रह्म गमयतीत्येतच्छब्दः पञ्चाग्निविद्यतिरिक्तान् परामृशतीति युक्तं वक्तुम् ।
 पञ्चाग्निविदामेव प्राधान्येन प्रकृतत्वान्तेषामनिर्दिष्टफलत्वप्रसङ्गात् । किं च ।
 ब्रह्मोपासनानां सर्वेषामपि यदोकरूपं फलं तदा गुणोपचयापचयाभ्यामुपासना-
 यचयापचयो व्यर्थो स्याताम् । तथा च कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति न्याय-
 विरोधः । अथोपचयापचयवतत्फलं तर्हि न विकारासंस्पर्शब्रह्मप्राप्तिः ।
 तत्र तटभावात् । किं च वैश्वानरोपासनफलं त्रैलोक्यशरीरापतिर्व्यद्रीप्यते
 तदा विकारासंसृष्टे ब्रह्मणि कथं तदुपपाद्येत । अथ नेप्यते तदा तं यथा
 यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतिविरोधः स्यात् । किं च । पिशादिसङ्कल्पेर्वि-
 कारसंसृष्टे ब्रह्मण्युपभोगो न स्याच्चेत् पिशादिसङ्कल्पश्रुतिविरोधः । स्याच्चेद्वि-
 कारार्थं ब्रह्म पिशादियुक्तं * स्यात् । किं च विकारार्थं ब्रह्म प्राप्ते ऽपि
 ब्रह्मेवेति मनसैतान्कामान्पश्यन् रमते तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयत-
 इत्यादिश्रुतो ब्रह्मण्य एव भोगः साधनेर्दर्शितः स्यात् । तथा चाप्रकामता
 विरुध्येत । स्वार्थप्रयुक्ता च सृष्टिः स्यात् । अथोच्येत न पिशादिसङ्कल्पेर्ब्र-
 ह्मणि भोगो ऽभिधीयते किं तु ब्रह्मानन्दे निखिलविषयानन्दान्तर्भाषा-
 देश्यमपिथेष उपचर्यतइति । तन्न । बहूनां श्रुतीनामुपचाफल्पनायोगात् ।
 तन्निर्योयकचतुर्थोऽध्यायचतुर्थेपादपेफल्पप्रसङ्गात् † । किं च । विकारार्थं ब्रह्म-
 प्राप्स्य लिङ्गशरीरमस्ति चेत् कलाप्रचयश्रुतिर्वाध्येत नास्ति चेद् मनसैतानिति

श्रुतिर्वाध्येत । किं च । तस्य लिङ्गशरीरविलयनिमित्तं विदोष चेत् तद्व्यु-
त्क्रान्तिकाले विलयः स्यात् । लिङ्गशरीरारम्भकर्मणः क्षीणत्वात् । अमा-
नवपुरुषकरसंस्पर्शश्चेत् तदापि विद्युल्लोके स्यात् । उभयथापि न ब्रह्मा-
यडादुपरि लिङ्गशरीरविलयः । किं चोपाधिकजीवपक्षे जीवस्य न विकारा-
वर्तिब्रह्मगमनं संभवति । निरवयवावच्छेदस्य घटाकाशस्येवोद्भूत्यानयना-
योगात् । उद्धरणे च ब्रह्मशून्यो ऽयं प्रदेशः स्यात् । उपरिष्ठाच्च ब्रह्मोपपद्यः
प्राप्नुयात् । तस्मादुपाधिगमनादात्मनि गमनविभ्रमः । ननूपाधेरपि गमनं न
संभवति । तदुपादानस्य ब्रह्मणश्चलनशून्यत्वात् । न हि मृदि निश्चलायां
घटस्य गमनमस्तीति चेद् एवं तर्हि स्वाप्नगमनवन्मायाविजृम्भितो गमनादि-
प्रतिभासः । तदेवमाप्तिरपि क्रियापूर्विका परब्रह्मणि नोपपद्यतइति सिद्धम् ॥

संस्कृतिपक्षे ऽपि न तावद् ब्रह्मणि गुणाधानलक्षणः संस्कारः संभ-
वति । अनाधेयातिशयरूपत्वात् । नापि दोषापनयनलक्षणः । नित्यशुद्ध-
स्वभावे दोषाभावात् । अथ मन्यसे निर्मलस्वभावे ऽपि दर्पणे ऽन्यसंपर्ककृ-
तमलस्यापनयनं यथा निघर्षणक्रियया भवति तथा ऽऽत्मन्यप्यविद्याकृतदो-
षस्यापनयनं क्रियया * ऽस्त्विति । तत्र घतव्यं किमात्माश्रितया क्रियया
दोषापनयः किं वा ऽन्याश्रितया । नाद्यः । सर्वगते निरवयवभात्मनि
क्रियानुपपत्तेः । न द्वितीयः । प्रत्यगात्मनो ऽन्यद्रव्यैः संयोगाभावेन तत-
दाश्रितक्रियां प्रत्यधिपयत्वात् । अथात्मनि परिस्पन्दपरिणामयोरभावे ऽपि
मन्त्रदेयताभिधानाद्विषयनिरासवदीश्वराभिधानाद्वेदापनयः स्यादिति चेद्
न । तस्य दोषस्य पारमार्थिकत्वे स्वाश्रयविकारमन्तरेणापसारणायोगात् ।
न चात्मनो विकारः संभवति । अधिकार्यो ऽयमुच्यते इति स्मृतेः । दोषस्या-
विद्यात्मकत्वे विद्ययै निश्चिन्तिः स्यान्न तु क्रियया । ननु शास्त्रार्थैः खानाधमना-
दिकर्मभिरात्मनो गुणाधानलक्षणः संस्कारः श्रूयतइति चेद् अन्तःकरणविशि-
ष्टस्यैवात्मनस्तच्छ्रवणात् । न हि निरुपाधिकस्यात्मनो धर्माधर्मननुतिष्ठतान्ता-
त्फलं संभवति । तस्मान्न संस्कृतिरप्यात्मनि संभवति । तत्तत्त्वोत्पत्त्यादिषु-
तुर्विधफलस्य मोक्षे दुःसंपादत्वात्तदतिरेकेणान्यस्य क्रियाफलस्याभावाच्च

विज्ञानस्यैव मोक्षो गोचरो न क्रियायाः । ननु ज्ञानमपि ध्यानवन्मानस-
क्रियेति चेद् न । फलतः कारणतश्च ज्ञानक्रिययोर्विलक्षण्यात् । वस्तुस्तु-
रणं हि ज्ञानफलं तच्चात्मस्वरूपत्वादजन्यम् । तज्जन्मप्रतिभासस्तु तदभि-
व्यञ्जकान्तःकरणवृत्तिजन्योपाधिकः । न चैवं ध्यानक्रियाफलमजन्यं गह-
डदेवतादिध्यानाद्विषयनिर्हरणवश्याकर्षणादिफलस्य पूर्वमविद्यमानस्यैव जन्म-
दर्शनात् । कारणं च ध्यानक्रियायाश्चेदनाजन्यपुरुषेच्छापूर्वकः प्रयत्नो न
विषयसद्भावः । असत्यपि विषये विधितो योषिदन्त्यादिध्यानदर्शनात् ।
ज्ञानं तु प्रमाणप्रमेयजन्यं न पुरुषेच्छामनुवर्तते । अनिच्छतो ऽपि दुर्गन्धा-
दिज्ञानदर्शनात् । यद्यप्यनुमानशब्दादिषु ज्ञानस्य न प्रमेयजन्यत्वनिग्रहः
अतीतानागतवस्तुज्ञानेषु तदसंभवात् तथापि लिङ्गशब्दादितन्त्रमेव तथापि
ज्ञानं न पुरुषेच्छातन्त्रमिति क्रियातो विलक्षणमेव ॥

ननु संयोगविभागपरम्पराव्यतिरेकेण क्रियैव नास्ति यतो विलक्षणं
ज्ञानस्योपपाद्येत । सर्वत्र संयोगविभागपरंपरावृत्ति हि श्येनादौ चलतीति
प्रत्ययो जायते । न चैवं स्थाणुष्वपि श्येनसंयोगविभागवृत्ति चलनप्रत्ययः प्रस-
ज्येतेति वाच्यम् । आकाशप्रदेशविशेषसंयोगविभागं प्रत्येव तदङ्गीकारात् ।
न हि स्थाणुराकाशप्रदेशविशेषैः संयुज्यते विभज्यते वा * । तस्मादतिप्रसङ्गा-
भाषान्नास्ति संयोगविभागप्रचयातिरेकिणी क्रियेति चेद् मेवम् । बहुलान्य-
कारावृत्ते नभस्यप्रतीयमाने तत्प्रदेशविशेषसंयोगविभागानामप्यप्रतीतो खद्योते
चलतीति प्रत्ययसद्भावात् । तस्मात्संयोगाद्यातिरिक्ता क्रिया प्रत्यक्षसिद्धा ॥

प्राभाकरस्तु क्रियाया नित्यानुमेयतां मन्वान इत्थं प्रयुङ्गे । यिमत-
ाद्यासंयोगविभागो स्वाश्रयगतेनाव्ययहितपूर्वस्योत्पन्नेनातिशयेन जन्यो
व्ययस्थितद्रव्ये कादाचित्कत्वात् संयोगविभागजन्यकार्यवादीति । तत्र यो
ऽसावतिशयः स एव क्रिया भविष्यति । ईश्वरेच्छया सिद्धमाधनता मा भूदि-
त्युत्पन्नेनेत्युक्तम् । आत्ममनःसंयोगजन्याद्द्रव्ययच्छेदायाव्ययहितपूर्वस-
येति । द्रव्येण सहोत्पन्ने शौण्ड्यादायनैकान्तिकृत्यव्ययच्छेदाय व्ययस्थिते
द्रव्ये इति ॥

मेवम् । किमत्र संयोगिनेर्द्वयोरप्यतिशयः साध्यते किं वा ऽन्य-
तरस्मिन्नेव उताविशेषितमतिशयमात्रम् । नाद्यः । श्येनस्याणुसंयोगादाव-
भावात् । तस्यान्यतरकर्मजन्यत्वात् । न द्वितीयः । उभयकर्मजन्ये मल-
मेयसंयोगादौ साध्यांसम्भवात् । तृतीये ऽपि किमसौ क्रियाख्यो ऽतिशयः
स्थिरादेव द्रव्यादुत्पद्यते उतातिशयान्तरात् । आद्ये संयोगविभागयोरेव
तस्माद् द्रव्यादुत्पत्तिरस्तु किमनेनातिशयेन । द्वितीये ऽन्यस्यापातः ॥

अथ मतं भूमिपादयोः संयोगः पादाश्रितकर्मणा जायते तच्च कर्म
न कर्मन्तरेण जायते किं तु प्रयत्नबदात्मपादसंयोगेन ततो नानवस्येति ।
तर्हि प्रयत्नबदात्मपादसंयोगस्यैव भूपादसंयोगारम्भकत्वमित्यपि धर्तुं शक्य-
तया न कर्म सिध्येत् । तस्मान्नानुमेया क्रिया किं तु प्रत्यक्षैव । न च क्षण-
िकस्य कर्मणः कथमिन्द्रियसंयोगज्ञानं क्षणद्वयाधस्यमिति वाच्यम् । शब्द-
विद्युदादिवदविरोधात् । अतश्च प्रत्यक्षसिद्धक्रियातो वैलक्षण्यं ज्ञानस्यो-
पपन्नम् ॥

नन्वन्तःकरणपरिणामरूपत्वाद् ज्ञानमपि क्रियैव सत्यं तथापि
ध्यानवत्पुरुषतन्त्रत्वाभावाद्बिधियोग्यक्रियातो वैलक्षण्यमस्यैव । यथा योषि-
त्यग्निध्यानं विधिजन्यपुरुषेच्छावशात्कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं न
तथा प्रसिद्धे ऽग्नावग्निज्ञानं विधातुं पुरुषेच्छया ऽनुष्ठातुं वा शक्यम् । सत्या-
मपीच्छायां मनःसहकृतस्य चक्षुषः स्पर्शनेन्द्रियस्य वा ऽग्निसंयोगमन्तरेण
तज्ज्ञानानुश्रयात् । सति तु तत्संयोगे विना ऽपीच्छां ज्ञानोदयात् ।
अन्यथाकरणं तु दूरापास्तम् । न हि पुरोवस्थितो ऽग्निर्निपुणतरेणापि
स्तम्भाद्याकारेणाधगन्तुं शक्यते । कथं तर्हि रज्जौ सर्पज्ञानमिति चेत् तस्य
ज्ञानाभासत्वात् । न च सो ऽप्याभासः पुरुषतन्त्रः । अनिच्छतः कम्प-
मानस्यापि जायमानत्वात् । ननु लोके ऽमुमग्निं पश्येति केन विद्विहिते
सत्यन्यो ऽपि स्वेच्छया तदभिमुखो भूत्वा तं पश्यति असत्यां त्यिच्छायां
विमुखो भूत्वा चक्षुषी निर्मील्य वा न पश्यति तथा शास्त्रयशादाहयनीया-
द्यानीन् करणाद्युपेतानथलोकरयति । अतः कथं पुरुषस्य ज्ञानयिपयकरणा-
ऽकरणाऽन्यथाकरणेषु * स्वातन्त्र्याभावः ॥

उच्यते । आभिमुख्यवैमुख्ये दर्शनादर्शनयोः सामर्थ्या । तत्र तत्सम्पादनलक्षणक्रियायामेव पुरुषस्य स्वातन्त्र्यं न ज्ञानाज्ञानयोः । अतः पश्येत्युक्ते सामर्थी सम्पादयेत्ययमर्थः सम्पादते । यदि ज्ञानं पुरुषप्रयत्नजन्यं स्यात् तदा धाराबाह्यकद्वितीयतृतीयादिज्ञानानामुत्पत्तिर्न स्यात् । प्रथमज्ञानस्यैव प्रयत्नान्तरीयकत्वात् । न हि प्रयत्नजन्यगमनादिक्रियायाः परम्परा सकृत्प्रयत्नमात्राद्दुत्पद्यमाना दृश्यते । अथ बाणविमोक्तचक्रभ्रमणादौ प्रथमप्रयत्नादेव क्रियापरम्परा जायतइत्युच्येत तन्न । तत्रोत्तरोत्तरक्रियाणां वेगाख्यसंस्कारजन्यत्वात् । न च धाराबाह्यकज्ञानेषु तथा संस्कारो ऽस्ति । न च प्रथमज्ञानजन्यसंस्कारादुत्तरोत्तरज्ञानपरम्परा जायतामिति वाच्यम् । तथा सति स्मृतित्वप्रसङ्गात् । स्मृतित्वे चेन्द्रियसंयोगाद्यनपेक्षत्वप्रसङ्गः । तस्माद् द्वितीयतृतीयादिज्ञानानां प्रमाणतन्त्रत्वात्प्रथमज्ञानस्यापि तथात्वे यत्तव्ये प्रयत्नान्वयव्यतिरेको प्रमाणसामग्रीसम्पादनविषयतयोपपद्यते ॥

यत् स्मृतिज्ञानमपि संस्कारोद्बोधाधीनं न पुरुषप्रयत्नाधीनम् । सदृशदर्शनाददृष्टवशाद्वा संस्कारोद्बोधे प्रयत्नमन्तरेणाप्यनिष्ठविषयस्मृतिदर्शनात् । यदि क्वचित्स्मृतिविशेषे प्रयत्नापेक्षा दृश्येत तदापि प्रयत्नेन चिन्तापरपर्यायचित्तैकाग्र्यमेव जायते न तु स्मृतिः । तेन चैकाग्र्येण संस्कार उद्बोध्यते । तदुक्तं सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधका इति ॥

यत्तु शास्त्रवशादाह्वयनीयादीनां शरीरायलोकनं तथास्ति का चिदाह्वयनीयदेवताया मूर्तिरिति * । यो ऽयं परोक्षः प्रत्ययो मूर्तिविशेषविषयः स न पुरुषतन्त्रः । विनेष प्रयत्नं मूर्तिविशेषवाचिशब्देरेव जायमानत्वात् । यच्च पुरोधन्त्यङ्गाराणां तन्मूर्तिविशेषाकारेण भायनं तन्न ज्ञानम् । अथवावस्तुत्वात् । न चायथावस्तुत्वे कथं शास्त्रीयत्वमिति वाच्यम् । न हि शास्त्रमङ्गाराणां हस्तपादादीनवयवान्प्रतिपादयति । तथा सति प्रत्यक्षविरोधप्रसङ्गात् । किं तर्ह्ययथावस्तुगोचरेणापि भायनेन फलविशेषः साध्य इति प्रतिपादयति । न चासौ साध्यसाधनभावो मिथ्या । ततो भायनस्यायथावस्तुत्वे ऽपि न शास्त्रस्य का चिद्भ्रान्तिः । भायनस्य च पुरुषतन्त्रत्वमस्माभि-

रभ्युपेयतएव । तस्य ध्यानक्रियारूपत्वात् । ननु ध्यानमप्यनुभवतन्त्रमेव धारावाहिकस्मृतिज्ञानरूपत्वादिति चेद् न । अननुभूते स्पृत्ययोगात् । न हि योऽपिदादेरग्न्यादिरूपत्वं किं चिदनुभूतम् । ननु योषा वा व गोतमान्नि-
त्यागमातदनुभव इति वाच्यम् । किमस्मादागमात्प्रमितिर्जायते किं वा विषययानुभवः । आद्ये योऽपिदग्नित्वप्रमितिपरेणानेन वाक्येन ध्यान-
विधिर्न सिध्येत् । अथ विधिपरमेतद्वाक्यं तदा न योऽपिदग्नित्वं प्रमी-
यते । उभयपरत्वे वाक्यभेदे विरुद्धविकल्प्यापत्तिश्च । योऽपिदग्नित्वप्र-
मितौ प्रत्यवविरोधश्च । न द्वितीयः । दोषरहितस्यागमवाक्यस्य विष-
ययानुभवहेतुत्वायोगात् । तस्मान्नेतेन* वाक्येन प्रसिद्धयोर्दोषोऽपिदग्न्यो-
स्तादात्म्यमनुभूयितुं शक्यं किं तर्हि यथा दर्शपूर्णमासादिरूपायाः शारी-
रक्रियायाः स्वर्गसाधनत्वं तद्वाक्यात्प्रमीयते तथा ऽस्मादपि वाक्यात्क-
स्याश्विन्मानसक्रियायाः फलविशेषसाधनत्वं प्रमीयते तर्हि योऽपिदग्निपद-
द्वयं व्यर्थं स्यादिति चेद् न । क्रियाभाजो मनस आकारविशेषसमर्पकत्वात् ।
यथा गोकर्णकारेण षण्णिना ऽऽचामेदित्यथ गोशब्दः कर्णशब्दो वा ऽऽच-
मनाङ्गस्य षण्येः स्वार्थसदृशाकारं केवलं समर्पयतो न तु प्रसिद्धमर्थं †
प्रतिपादयतः तथा योऽपिदग्निशब्दाद्यपि प्रसिद्धस्वार्थमस्पृशन्तावेष तत्स-
दृशाकारं मनसो ध्यानाङ्गस्य किं न समर्पयेताम् । न च योऽपिदग्निता-
दात्म्यस्यात्यन्तमप्रसिद्धत्वान्तत्सदृशाकारसमर्पणमयुक्तमिति वाच्यम् । किं
शब्दस्यात्यन्ताविद्यमानाकारसमर्पकत्वाभावः किं वा मनसस्तदाकारभाक्त्वा-
भावः । उभयमपि वक्तुमशक्यम् । यतो नरस्य विषाणस्य चात्यन्ताविद्य-
मानमेव संबन्धाकारं नरविषाणशब्दः समर्पयन्नपलभ्यते मनश्च तमाकारं
भजते । ततश्च श्रुतिसमर्पिताकारविशिष्टाया मानसक्रियायाः प्रवाहो ध्यानं
न तु स्मृतिप्रवाहः । नन्वविद्यमानविषये ध्यानस्मृतिप्रवाहयोरसाङ्ग्ये ऽपि
विद्यमानविषये चतुर्भुजधारिविषयादौ शास्त्रेणानुभूते विधीयमानं ध्यानं न
स्मृतिप्रवाहाद्विशिष्यतइति चेद् न । परोक्षत्वेनानुभूताया भूतैरपरोक्षसाल-
शामप्रतिमादावनुसन्धानस्य विहितस्य प्रागनुभूतताभावेन स्मृतित्वायो-

* न त्नेनेति २ पु० पा० ।

† प्रसिद्धस्वार्थमिति पाठः २ पु० ।

‡ चङ्गाङ्ग्ये विद्यमानेति २ पु० पा० । § शान्त्यार्थेति २ पु० पा० । ॥ यद्यानुभूतमिति १ पु० पा० ।

गात् । अपरोक्षतया अनुभूतेष्वपि वस्तुषु स्मृतिर्ध्यानाद्विशिष्यते । तद्यथा ।
 बाल्ये पठित्वा वेदं चिरकालव्यवधाने सति पुनः पर्यालोचयन्नेकैकस्मिन्वाक्ये
 चिरं चित्तैकाग्र्यं कृत्वा तत्तद्वाक्यं यथापठितमेवावगच्छति सैषा स्मृतिः ।
 न चात्र पुरुषः स्वतन्त्रः । प्रयत्नेन चित्तैकाग्र्ये संपादिते ऽपि कस्मिंश्चिद्
 वाक्यविशेषे स्मृत्यनुदयात् । न च स्मर्यमाणमपि वाक्य*मन्यथा स्मर्तुं
 शक्यम् । अवेदवाक्यत्वप्रसङ्गात् । नापि स्वेच्छावशादस्मर्तुं शक्यम् ।
 अनिच्छतो ऽशौचावसरे ऽपि कदा चिद्वेदवाक्यस्मृतेरनिवार्यत्वात् । अतः
 कर्तुमकर्तुं†मन्यथा वा कर्तुमशक्या यथानुभूतं वस्त्वविलङ्घयन्ती तत्संस्कारो-
 द्बोधमात्राधीना स्मृतिरित्युच्यते । ध्यानं त्वनुभूते ऽननुभूते वा वस्तुनि
 विद्यमानानामविद्यमानानां वा ‡ धर्माणां निरङ्कुशं कल्पनं यल्लोके मनोराज्य-
 मिति प्रसिद्धम् । न च तत्र पुरुषः परतन्त्रः । स्वेच्छामनोभ्यां विना साध-
 नान्तराऽनपेक्षणात् । तर्ह्ययथाशास्त्रमपि देवतादिध्यानं स्वेच्छानुसारेण प्रस-
 ज्येतेति चेत् सत्यं तत्केन निवार्यते । न हि मनोराज्यं राजादिना शास्त्रेण
 वा निवारयितुं शक्यते § । परं तु शास्त्रोक्तध्याने शास्त्रीयः फलविशेषो भवति
 नेतरत्र । अदृष्टे साध्यसाधनसंबन्धे शास्त्रस्य नियामकत्वात् । न च शास्त्र-
 मप्ययथावस्तुगोचरध्यानेन कथं फलविशेषं प्रतिपादयतीति वाच्यम् । न
 हि कथं शास्त्रं पर्यनुयोजुं प्रभवामः शास्त्रस्याचिन्त्यमहिमत्वात् । अन्यथा
 क्वाहुतिप्रक्षेपः क्व वा स्वर्गः कामशोपपत्तिमद्राक्षीः । अथापि अद्भुतजाड्येन
 योषिदन्त्यात्मिकां कां चिद्वेषतां परिकल्प्य तद्धानस्य वस्तुविषयत्वं श्रूये
 तर्ह्योदित्यो श्रूयो यजमानः प्रस्तर इत्यादावपि तत्तद्रूपां देवतां प्ररत्य
 स्याथै प्रामाण्यं प्रसज्येत । प्रत्यक्षविरोधस्तु भवतो ऽपि समानः ॥ । न चैवमि-
 न्द्रादिदेवतानामव्यपलापः । तत्प्रतिपादकमन्त्रार्थवादानां मानान्तरविरोधा-
 भावात् । ननु सर्वेष्वपि वस्तुष्वभिमानिन्यो देवताः सन्ति मृदब्रशीदापो ऽग्न्य-
 न्नित्यादौ मूषकारेण तदङ्गीकारादिति चेत् तर्ह्येवाऽप्यन्यभिमानिनी का
 चिद्वेषता योषिदभिमानिनी चापरेति देवताद्वयमस्तु । न च ते देयते अत्र

* वेदवाक्यमिति २ पु. पा. ।

† वेति नास्ति २ पु. ।

[विरोधान्मूषकारा समाप्त इति २ पु. पा. ।

† अकर्तुमिति नास्ति २ पु. ।

§ अर्क्यमिति २ पु. पा. ।

१. वेतरेति २ पु. पा. ।

ध्येये किं तु योषिदग्नितादात्म्यम् । न च तादात्म्यस्यावास्तवस्याभिमानीनी देवता संभवति । नरविषाणादावतिप्रसङ्गात् । न च योषिदग्निनामिका का चिट्टेवता स्यादिति मन्तव्यम् । नाममात्रत्वे योषिदवयवेषु यथायोगमग्न्यवयवसम्प्रादनवैफल्यात् । सम्प्राद्यते हि तथा श्रुतौ योषा वा ष गोतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चरित्यादिना । अथैतद्भ्यानफलप्रदाता परमेश्वर एतद्वेवता भविष्यति तथापि नासावध्योः । न हि सर्वान्तर्यामिणो जगदीश्वरस्यातिजुगुप्सितयोषिदवयवहृषेण ध्यानमुचितम् । परमेश्वरस्य सर्वात्मकत्वादिरोध इति चेत् तर्हि तं यथा यथोपासते तदेव भवतीत्यनया न्यायानुगृहीतया श्रुत्योपास्याकारप्राप्तेः फलत्वावगमादुपासकस्याच जुगुप्सितयोषिदवयवत्वप्राप्त्याग्निहृषत्वप्राप्तौ वा सत्यामनर्थफलैव पञ्चाग्निविद्या स्यात् । अथ विशेषगास्त्रलादच ब्रह्मलोकप्राप्तिः फलं तर्हि तद्बलादेव धिना ऽप्युपास्यदेवता वस्तुविषयेण ध्यानेन फलसिद्धौ शास्त्रभक्तमन्येन त्वया ध्यानस्य वस्तुविषयतायां नात्यन्तामभिनिवेश्यम् ॥

अथोच्येत

उपपापेषु सर्वेषु पातकेषु महत्सु च ।

प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेत् ॥

इति स्मृतौ यथायस्तुविषयध्यानमयगम्यतइति । तत्र किं ध्यातृदृष्ट्या वस्तुविषयत्वं शास्त्रदृष्ट्या वा । आद्ये ऽपि यदि ध्याता ब्रह्मात्मत्वं जानाति तदा नामो प्रायश्चित्ते ऽधिकरोति पातकादिसंबन्धाभावात् । अथ न जानाति तदा ऽसायात्मानमन्तःकरणविशिष्टतया ब्रह्मव्यहृषं च परोक्षतया ऽपगच्छन्नं ब्रह्मास्मीति ध्यानं कथं वस्तुविषयं मन्येत । न द्वितीयः । ध्याता ह्यन्तःकरणविशिष्टम्यात्मने ब्रह्मत्वं ध्यायति * । यद्यपि तत्रान्तःकरणांशं विहाय चिदंशस्य ब्रह्मत्वं शान्दसंयाद्रि तथा ऽपि न तापता ध्यानस्य वस्तुविषयत्वं । अन्यथा ऽनेन न्यायेनांगतः संयाद्रिनां शुक्तिरजनाद्रि-ज्ञानानां यादृच्छिकसंयाद्रिनिष्ठाभासादिजन्यज्ञानानां च वस्तुविषयत्वेन

प्रामाण्यप्रसङ्गात् । ननु विदितब्रह्मात्मतत्त्वानामपि ब्रह्मध्यानं करिष्याम
इति व्यवहारदर्शनाद्व्यानस्य वस्तुविषयत्वमिति चेद् न * । प्रबलपूर्ववास-
नया प्रच्युते ब्रह्मात्मत्वानुभवे तस्यामेवावस्थाग्रामेवं व्यवहारात् । न हि
ब्रह्मात्मत्वमनुभवन्त श्वं व्यवहर्तुमर्हन्ति । न हि लोके देवदत्तः स्वस्य
मनुष्यत्वमनुभवन् मनुष्यत्वं ध्यायामि ध्यास्यामीति वा व्यवहरति । ननु
ध्यायति प्रोषितनाथा पतिमित्यर्थं वस्तुविषये ऽपि ध्यानव्यवहारो ऽस्तीति
चेद् न । तत्र ध्यानशब्दस्य पूर्वानुभूतपतिविषयस्मरणलक्षकत्वात् । यद्वा
विरहातुरा मनोराज्यं करोतीति मुख्यमेव ध्यानमस्तु । तस्मादवस्तुविषये
ध्याने पुरुषस्य स्वच्छन्दप्रवृत्तौ कः प्रतिबन्धः । ननु सकृत्प्रयत्नमात्रेण
घटिकामात्रं ध्यानानुवृत्तिरुपलभ्यते तत्र प्राथमिकमनोव्यापारं परित्यज्ये-
तरेषां मनोव्यापाराणां प्रयत्ननिरपेक्षत्वाद् धारावाहिकज्ञानन्यायेन तद्विर-
पेक्षत्वे प्राथमिकस्यापि प्राप्ते सति सामायेसम्यादनश्व प्रयत्न उपधीयतां
तथा घ च ज्ञानाद् ध्यानस्य पुरुषतन्त्रत्वकृतं वैदम्यं न भविष्यतीति चेत् †
किंप्रदानोमेवारभ्याऽभ्यस्यतामपि सकृत्प्रयत्नाद् ध्यानानुवृत्तिः किं वा
पट्टभ्यासवतामेव । नाद्यः । अनुभवविरोधात् । न द्वितीयः । प्रतिमनो-
व्यापारं विद्यमानानामेव पृथक्प्रयत्नानामभ्यासपाटवाभिभूततया ऽनभिमान्य-
मानत्वात् । यथा बालस्यैकहायनस्य प्राथमिकगमनाभ्यासावसरे प्रतिपाद-
विन्यासं पृथक्प्रयत्नो ऽभिव्यज्यते न तथा पुनः शौचगमने तदभिव्यक्तिरस्ति ।
न चात्र पुनः पृथक्प्रयत्नाभावः । विषमस्थले व्यवधानपतनादिना तदभि-
व्यक्तेः । श्वं ध्यानाभ्यासपाटवोपेतस्यापि प्राथमिकध्यानानुमारेण प्रयत्न-
विशेषा अवगन्तव्याः ॥

अथ वा यथा यत्राणो वेगरहिते ऽप्युज्जृकृते तस्मिन्नेव वेगस्तादा
ऽभ्यासात्प्राग्भेगशून्ये ऽपि ध्यानाभ्यासादुज्जृकृते मनसि वेगाख्यः संस्कारः
कल्प्यताम् । अस्मिन्नपि पक्षे ध्यानस्य प्रयत्नतन्त्रत्वं नापैति † । घाण्डव गम-
नस्याप्यावृत्तियायाः प्रयत्नान्तरीयकत्वात् । न चैवं धारावाहिकज्ञानेषु
पृथक्प्रयत्नाः कल्पयितुं शक्यन्ते । यथा ऽनभ्यन्ताविषये ध्याने प्राथमिके

* नैति भास्ति २ पु. १

† चेद् नैति २ पु. पा. १

‡ तन्त्रत्वं भासीति १ पु. पा. १

द्वयोर्द्वयोरारवृत्त्यार्मध्ये किं चित्किं चिद्भावधानं पृथक्प्रयत्नगमकमस्ति न तथा प्राथमिके ऽपि धारावाहिकज्ञाने तदस्ति । प्रमाणाप्रमेयसंबन्धजन्ये तस्मिन् बालबुद्धयोर्विशेषाऽदर्शनात् । अथ द्वितीयतृतीयादिज्ञानाकारपरिणामपरम्परानिर्वाहाय मनसि वेगः कथं चित् कल्येत तथाप्यज्ञानस्य प्रयत्नान्तरीयकत्वाभावात् ज्ञानं पुरुषतन्त्रम् । न हि ज्ञानं प्रयत्नान्तरमेव जायते किं तु तेन प्रयत्नेन प्रमाणादिसामर्थ्यां सम्पादितायां पश्चादुत्पद्यते तथा ऽज्ञाने निवृत्तिरपि न प्रयत्नान्तरभाविनी किं तर्हि प्रयत्नेन विरोधिसामर्थ्यां सम्पादितायां पश्चान्निवर्तते । एवं च सामर्थ्याः प्रयत्नतन्त्रत्वे सति ज्ञानमेव पुरुषेण कर्तुंमर्कतु वा शक्यमिति वादिनां विभ्रमः । अन्यथाकरणं तु ज्ञानस्यात्यन्तमनाशङ्कनीयमित्युक्तं पुरस्तात् । न च ध्यानमपि प्रयत्नसम्पादितसामर्थ्योत्पत्त्यं न प्रयत्नतन्त्रमिति वक्तुं शक्यम् । प्रयत्नातिरिक्तसामर्थ्यभावात् । अतो ध्यानस्यान्यव्यवधानमन्तरेण साक्षादेव करणाऽकरणे सुराके । अन्यथाकरणं तु निरङ्कुशं संभवति । तदेवमजन्यफलं वस्तुविषयं प्रमाणाजन्यं ज्ञानं जन्यफलं वस्तुनिरपेक्षं पुरुषेच्छाप्रयत्नमात्रजन्यं ध्यानमिति ज्ञानध्यानयोर्मानसत्वेन समयोरपि फलतो विषयतः कारणतश्च महद्वैलक्षण्यं सिद्धम् । एवं च सत्यपुरुषतन्त्रतयाऽनुप्राप्तुमशक्यं ब्रह्मज्ञानं विधियोग्यं न भवतीत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इति तद्व्यप्रत्ययो ऽर्हायो ऽयमन्तव्यः । कथं तर्ह्यात्मन्येषात्मानं पश्येदिति दर्शनविधिरिति चेद् दर्शनसाधनभूतान्तर्मुखत्वादिविधित्वेन व्याख्येय इति ब्रूमः । व्याख्यातं चास्माभिर्विचारविधिपरत्वेन प्रथमसूत्रतृतीयश्लोके । तदेवं मोक्षपर्यालोचनया उत्पन्न्याद्योपयब्रह्मपर्यालोचनया ज्ञानपर्यालोचनया च विध्यसम्भवादहेयाऽनुपादेयात्मतत्त्वे वेदान्ताः पर्ययस्यन्तीत्यभ्युपेयम् ॥

नन्वहंप्रत्ययावसेयात्मनः कर्माङ्गत्वान्त्र पर्यवसितानां वेदान्तानामपि कर्मविधिवाक्यैरेकवाक्यता स्यादिति चेद् न । अनन्यवेद्ये क्रियाकारकसंसर्गशून्यस्यात्मनि वेदान्तानां पर्ययस्यनात् । अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतमिति स्मृतिकारैः सर्वे वेदा धर्मं यिनिमुक्त इति चेद् न । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति वेदेश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति श्रुतिस्मृतिवशात्पूर्वं स्मृत्यर्थस्य निर्णेतव्यत्वात् ॥

नन्वाम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शाना*मिति घटन् जेमिनि-
रित्थं मन्यते । उतमवृद्धोक्तशब्दश्रयणानन्तरं मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिं दृष्ट्वा तथा
तस्य कार्ये चानमनुमाय कार्यान्वितत्वार्थं शब्दसामर्थ्यं व्युत्पत्सुर्जनाति । तथा
च सिद्धवस्तुन्यगृहीतसामर्थ्यस्य शब्दस्य † तद्वोधकत्वासंभवाद्देदान्तानाम-
प्यद्वेतात्मतत्त्वबोधकत्वं नास्तीति । मेषम् । किं भाट्टमतम् मवलम्ब्येवमुच्यते
किं वा प्राभाकरमतमवलम्ब्य । नाद्यः । अभिहितान्वयवादी हि भाट्टः । स चैवं
व्युत्पत्तिप्रक्रियां रचयति । उतमवृद्धेन वाक्ये प्रयुक्ते श्रोतुर्मुंध्यमवृद्धस्य प्रवृत्त्या
विशिष्टसंसर्गज्ञानं शब्दकार्यत्वेनानुमाय शब्दसमुदायस्यार्थसमुदाये सामर्थ्यं
प्रतिपद्यते । तत्र गामानय गां बधानेत्यादिप्रयोगेव्याघापोद्दाराभ्यां॥मानयनत-
त्संसर्गव्यभिचारे ऽपि गोमात्रस्यान्वयाद्वन्धने ऽपि गोशब्दस्य गोमात्रे संबन्धं
प्रतिपद्यते न त्वानयनतत्संसर्गयोर्व्यभिचरितयोः । एवं सर्वपदानां पदार्थस्व-
रूपमात्रेषु सामर्थ्यप्रतिपत्तेः संसर्गबोधः किंनिबन्धन इति वीक्षायामनन्यथा-
सिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दावगतपदार्थनिबन्धन इति कल्प्यते । ततः
पदेभ्यः पदायोः पदार्थेभ्यः संसर्ग इत्यभिहितान्वय इति ॥

एवं च सत्येतन्मतानुसारेण शब्दस्य न कार्यान्वितत्वार्थं सामर्थ्यं
किं तु स्वार्थमात्रे । ततः सूत्रगतानर्थक्यपदेनाक्रियार्थानां शब्दानां नाभिधे-
याभावो घर्षयितुं शक्यः । अथ प्रयोजनाभावो घर्षयैत तन्न । सो ऽरोदीदि-
त्यादवाक्यानां तथात्वे ऽपि निरतिशयानन्दरूपप्रत्ययप्रतिपादकानां घेदान्तानां
निप्रयोजनत्यायोगात् ॥

नन्वस्तु तर्हि द्वितीयः पक्षः । अन्वयतामिधानयादिना प्राभा-
करेण भाट्टपद्विरलपदार्थव्युत्पत्त्यनङ्गीकारात् । स ह्येवं व्युत्पत्तिप्रक्रियां रच-
यति । श्रुतां गामानय दण्डेनेति शब्दस्य श्रयणानन्तरं श्रोतुर्गयानयने प्रवृ-
त्तिमुपलभ्य गयानयनकर्तव्यता ज्ञेन श्रोत्रा शब्दात्प्रतिपत्तेति भूतायैमंसृष्टे
कार्ये शब्दसमुदायस्य सामर्थ्यं घालः प्रतिपद्यते । पुनरत्र गां बधानाश्रयमा-
नयेत्यादिप्रयोगान्तरेण गोशब्दस्यान्वये कार्यसंसृष्टप्रगयाकृतोरन्वयान्तदुद्दारे च

* जेमिनिमूत्र १ च. २ पा. १ मू. । † शब्दस्येति कालि २ पु. ।
; मट्टमतमिति ३ पु. पा. । ‡ श्रोतुरिति कालि ३ पु. ।
; चावापेतुयाभ्यामिति ३ पु. पा. । † बन्धनेनापि गोमात्रस्यान्वयमिति ३ पु. पा. ।

कार्यसंस्तरुगवाकृतेरेवोद्धारात् कार्यसंस्तरुायां गवि पदसामर्थ्यं कल्प्यते । अन-
यनतत्संसर्गव्यभिचारे ऽपि कार्यसंसर्गव्यभिचारात् । एवं च सति यथा ऽभिहित-
न्वयवादे पदानां प्रथमावगतसंसर्गबुद्धिहेतुत्वस्यापवादो वाक्यवाक्यार्थयोर्मध्ये
पदार्थतच्छक्तिव्यवधानगौरवं चेति दोषद्वयमस्ति न तथा ऽन्विताभिधानवादे
तदस्ति प्रत्युत पदानामेव संसर्गप्रतिपादने लाघवमिति ॥

नैतन्सारम् । न हि प्रयोगभेदेषु कार्यसंसर्गं गव गवाकृतेर्निर्गमेन प्रतीयते

किं तु गुणद्रव्यक्रियाकारकसंसर्गश्च । तथा हि । शुक्रां गामानयेत्यत्र गुणस्य
जातियुक्तेन द्रव्येण सम्बन्धः द्रव्यस्य च विभक्त्यर्थेन कारकेण पुनश्च विभक्त्य-
र्थेविशिष्टस्य द्रव्यस्य क्रियया क्रियायाश्च नियोगकार्येणेति व्यवहितः कार्यस-
म्बन्धः । तथा च सत्यव्यवहितसम्बन्धोपादानसिद्धये ऽन्यान्वितस्वार्थेमात्रे
शब्दसामर्थ्यमभ्युपेयं लाघवात् । अन्यथा ऽनुयादप्रसङ्गात् । कार्यान्वितस्वार्थेषु
प्रमाणान्तरगृहीतेषु शब्दसामर्थ्यं प्रतिपद्य पश्चाद् वाक्यप्रमाणादपि तावन्मात्र-
प्रतिपत्तौ कथमनुवादे । न भवेत् । न च कार्येण सर्वपदार्थानामव्यवहितः
सम्बन्धो ऽस्ति येन तत्संस्तरुे सामर्थ्यं स्यात् । अस्ति कार्यस्य सर्वपदार्थैः
सम्बन्धः शेषशेषिलक्षण इति चेत् तत्र कार्यस्य शेषिता नाम किं स्यामिता
किं वा ऽवयविता उत साध्यता अथ वा परमसाध्यता । नाद्यः । अचेतनस्य
स्यामित्वायोगात् । न द्वितीयः । इतरपदार्थानां कार्ये प्रत्यययत्त्याभावात् ।
न तृतीयः । क्रियाया यत्र सर्वत्र कारकसाध्यत्वात् । न चतुर्थः । स्वर्गादेरेव
परमसाध्यत्वात् । अतः सर्वानुगतैकप्रयोजकलाभावाद्यान्यन्विते सामर्थ्यमभ्यु-
पेयम् । यदि कार्यान्विते सामर्थ्यं स्यात् तदा कार्यपदस्य तत्र सिध्येत्
कार्यान्तराभावात् । अस्ति धात्यर्थलक्षणं कार्यान्तरमिति चेद् न । धात्यर्थस्य
प्रथमतः कार्यत्वाभावात् । नियोगकार्यस्य साध्यत्वसिद्धये धात्यर्थे विषयत्वे-
नान्विते पश्चात्करणभूतस्य च तस्य धात्यर्थस्यानुष्ठेयतया कार्यत्वं न तु
नियोगान्ययकाले । न चैकस्मिन्कार्यपदे व्यभिचारभयेन घट्टनां पदानाम-
व्यभिचारितकार्यान्वितार्थत्वहानमयुक्तमिति दाध्यम् । तथा सत्यर्थगतप्रमा-
णान्तरवाह्यत्वस्याप्यव्यभिचारितया शब्दसामर्थ्यविषयत्वप्रसङ्गात् । अथोच्येत
अनन्यवामिद्वान्वयव्यतिरेकवनात्मर्षेण शब्दयाच्यत्वं कल्पनीयम् । प्रमाणान्तर-
वाह्यत्वस्याव्यभिचारित्वं तु प्रयोगनिमित्ततया ऽन्यवामिद्वम् । शब्दप्रयोगो

हि प्रमाणान्तरगृहीतव्यार्थे सम्भवति नान्यथा । तस्मान्नोक्तप्रसङ्ग इति । तर्हि कार्यस्याव्यभिचारित्वमप्यन्यथासिद्धम् । मध्यमवृद्धप्रवृत्तिदर्शनेन हि बालस्य व्युत्पत्तिर्भवति । न च कार्यज्ञानेन विना मध्यमवृद्धप्रवृत्तिः । अतः प्रवृत्तिरूपलिङ्गदर्शनहेतुकार्याव्यभिचारस्यान्यथासिद्धेर्न कार्यस्य सर्वपदसामर्थ्यविषयत्वम् । एवं च सति देवदत्तो भुक्त्वा निर्गत इत्येवमादिभिः कार्यशून्यैरपि वाक्यैर्लोके प्रतीयमाना ऽर्थप्रमितिर्हपपद्यते । न च कार्यरहितस्थले कथं व्युत्पत्तिरिति वाच्यम् । निघण्टुव्याकरणोपदेशैरपि व्युत्पत्तिसम्भवात् । तस्मात्कार्यमनपेक्ष्यान्यान्वितस्वार्थे पदान्यभिदधति । नन्वान्विताभिधानाङ्गीकारे गोशब्द आनयनबन्धनादानेकप्रतियोगिकान्वयवत्स्वार्थमभिदध्याद् आनयशब्दश्च गवाश्यादानेकप्रतियोगिकान्वयवत्स्वार्थम् । तथा च गामानयेति वाक्यस्यार्थो व्यावस्थितो न स्यादिति चेद् मैवम् । गोशब्दार्थान्वयप्रतियोगिविशेषमानयशब्दो नियच्छति तथा ऽऽनयशब्दार्थान्वयप्रतियोगिविशेषं गोपदमिति पदद्वयबलाद्वाक्यार्थव्यवस्थासिद्धेः । नन्वेवमपि गोपदस्यानयनसंसृष्टगोत्वमर्थः । आनयपदस्यापि गोत्वसंसृष्टमानयनमित्यर्थाधिक्याभावात्पदद्वयस्य पर्यायता स्यादिति चेद् मैवम् । न हि गामिति पदमाचादानयनान्वितत्वं गोः प्रतीयते आनयेति वा पदमाचादानयनस्य गवान्वितत्वं किं तु पदद्वयेन परस्परान्वितत्वं प्रतीयते अतो नोक्तदोषः । ननु गोशब्दोच्चारणे कृते गवाकृतिरेव किमिति प्रतीयते न सामर्थ्याविषयीभूतं सर्वमिति । अव्यभिचारात्संस्कारभूयस्त्वाद्गवाकृतेरितरेषा व्यभिचारादिति घूमः । ननु गोशब्देनानयशब्देन च पूर्वापरीभावादर्थभेद इति वाच्यम् । आहिताग्न्याग्न्याहितशब्दयोरप्यर्थभेदप्रसङ्गात् । ननु गोशब्देन गोत्वे ऽभिहिते तत्संसृष्टमानयनमितरेणाभिधीयते तथा ऽऽनयशब्देनानयने ऽभिहिते तत्संसृष्टगोत्वं गोशब्देनाभिधीयतइत्यन्योन्याश्रयत्वमिति चेद् नैव दोषः । तत्त्वदश्वथदशयां स सो ऽर्थः प्रतीयते अन्त्यपदोच्चारणानन्तरं च युगपत्सर्वषटानि स्मर्थमाणानि सम्भूय स्वार्थान् पूर्वमभिहितानेवान्योन्यसंसृष्टतया प्रतिपादयन्ति । तथा च कुत इतरेतराश्रयता । तदुक्तं शालिकनाथेन ।

पदजातं श्रुतं सर्वे स्मारितानन्वितार्थकम् ।

न्यायस्य्यादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥ इति १.

कार्यसंस्तृप्तागवाकृतेरेवोद्धारात् कार्यसंस्तृष्ट्यां गवि पदसामर्थ्यं कल्प्यते । अन-
यनतत्संसर्गव्यभिचारे ऽपि कार्यसंसर्गाव्यभिचारात् । एवं च सति यथा ऽभिहिता-
न्वयवादे पदानां प्रथमावगतसंसर्गबुद्धिहेतुत्वस्यापवादो वाक्यवाक्यार्थयोर्मध्ये
पदार्थतच्छक्तिव्यवधानगौरवं चेति दोषद्वयमस्ति न तथा ऽन्विताभिधानवादे
तदस्ति प्रत्युत पदानामेव संसर्गप्रतिपादने लाघवमिति ॥

नैतत्सारम् । न हि प्रयोगभेदेषु कार्यसंसर्गं यद्य गवाकृतेर्निघमेन प्रतीयते

किं तु गुणद्रव्याक्रियाकारकसंसर्गश्च । तथा हि । शुक्रां गामानयेत्यत्र गुणस्य
जातियुक्तेन द्रव्येण सम्बन्धः द्रव्यस्य च विभक्त्यर्थेन कारकेण पुनश्च विभक्त्य-
र्थे विशिष्टस्य द्रव्यस्य क्रियाया क्रियायाश्च नियोगकार्येणेति व्यवहितः कार्यस-
म्बन्धः । तथा च सत्यव्यवहितसम्बन्धोपादानसिद्धये ऽन्यान्वितस्वार्थमात्रे
शब्दसामर्थ्यमभ्युपेयं लाघवात् । अन्यथा ऽनुवादप्रसङ्गात् । कार्यान्वितस्वार्थेषु
प्रमाणान्तरगृहीतेषु शब्दसामर्थ्यं प्रतिपद्य पश्चाद् वाक्यप्रमाणादपि तावन्मात्र-
प्रतिपत्तौ कथमनुवादो न भवेत् । न च कार्येण सर्वपदार्थानामव्यवहितः
सम्बन्धो ऽस्ति येन तत्संस्तृष्टे सामर्थ्यं स्यात् । अस्ति कार्यस्य सर्वपदार्थैः
सम्बन्धः शेषशेषिलक्षण इति चेत् तत्र कार्यस्य शेषिता नाम किं स्वामिता
किं वा ऽवयविता उत साध्यता अथ वा परमसाध्यता । नाद्यः । अचेतनस्य
स्वामित्वायोगात् । न द्वितीयः । इतरपदार्थानां कार्ये प्रत्ययवयवत्वाभावात् ।
न तृतीयः । क्रियाया गव्य सर्वत्र कारकसाध्यत्वात् । न चतुर्थः । स्वर्गादेरेव
परमसाध्यत्वात् । अतः सर्वानुगतैरुपयोजकलाभायान्यान्विते सामर्थ्यमभ्यु-
पेयम् । यदि कार्यान्विते सामर्थ्यं स्यात् तदा कार्यपदस्य तत्र सिध्येत्
कार्यान्तराभावात् । अस्ति धात्वर्थलक्षणं कार्यान्तरमिति चेद् न । धात्वर्थस्य
प्रथमतः कार्यत्वाभावात् । नियोगकार्यस्य साध्यत्वसिद्धये धात्वर्थे विपयत्ये-
नान्विते पश्चात्करणभूतस्य च तस्य धात्वर्थस्यानुष्ठेयतया कार्यत्वं न तु
नियोगान्वयकाले । न चैकस्मिन्कार्यपदे व्यभिचारभयेन वदूनां पदानाम-
व्यभिचारित्वाकार्यान्वितार्थत्वहानमयुक्तमिति वाच्यम् । तथा सत्यर्थेगताप्रमा-
णान्तरयावत्प्रत्यस्याप्यव्यभिचारितया शब्दसामर्थ्यविपयत्वप्रसङ्गात् । अयोच्येत
अनन्यथामिद्वान्वयव्यतिरेकवलात्मवेषं शब्दयावत्त्वं कल्पनीयम् । प्रमाणान्त-
रयावत्त्वस्याव्यभिचारित्वं तु प्रयोगनिमित्ततया ऽन्यथामिदुम् । शब्दप्रयोगो

हि प्रमाणान्तरगृहीतत्वाद्यैः सम्भवति नान्यथा । तस्मान्नोक्तप्रसङ्ग इति । तर्हि कार्यस्याव्यभिचारित्वमप्यन्यथासिद्धम् । मध्यमवृद्धप्रवृत्तिदर्शनेन हि बालस्य व्युत्पत्तिर्भवति । न च कार्यज्ञानेन विना मध्यमवृद्धप्रवृत्तिः । अतः प्रवृत्तिरूपलिङ्गदर्शने हेतुकार्याव्यभिचारस्यान्यथासिद्धेर्न कार्यस्य सर्वपदसामर्थ्यविषयत्वम् । एवं च सति देवदत्तो भुक्त्वा निर्गत इत्येवमादिभिः कार्यशून्येऽपि वाक्यैर्लोके प्रतीयमाना ऽर्थप्रमितिरुपपद्यते । न च कार्यरहितस्यैव कथं व्युत्पत्तिरिति वाच्यम् । निघण्टुव्याकरणोपदेशैरपि व्युत्पत्तिसम्भवात् । तस्मात्कार्यमनपेक्षान्यान्वितस्वार्थे पदान्यभिदधति । नन्वन्विताभिधानाङ्गीकारे गोशब्द आनयनबन्धनाद्यनेकप्रतियोगिकान्वयवत्स्वार्थमभिदध्याद् आनयशब्दश्च गवाश्याद्यनेकप्रतियोगिकान्वयवत्स्वार्थम् । तथा च गामानयेति वाक्यस्यार्थो व्यवस्थितो न स्यादिति चेद् मैवम् । गोशब्दार्थान्वयप्रतियोगिविशेषमानयशब्दो नियच्छति तथा ऽऽनयशब्दार्थान्वयप्रतियोगिविशेषं गोपदमिति पदद्वयबलाद्वाक्यार्थव्यवस्थासिद्धेः । नन्वेवमपि गोपदस्यानयनसंसृष्टगोत्वमर्थः । आनयपदस्यापि गोत्वसंसृष्टमानयनमित्यर्थाधिक्याभावात्पदद्वयस्य पर्यायता स्यादिति चेद् मैवम् । न हि गामिति पदमात्रदानयनान्वितत्वं गोः प्रतीयते आनयेति वा पदमात्रदानयनस्य गवान्वितत्वं किं तु पदद्वयेन परस्परान्वितत्वं प्रतीयते अतो नेक्तदोषः । ननु गोशब्दोच्चारणे कृते गवाकृतिरेव किमिति प्रतीयते न सामर्थ्याधिपयोभूतं सर्वमिति । अव्यभिचारात्संस्कारभूयस्त्वाद्गवाकृतेरितरेषां व्यभिचारादिति ब्रूमः । ननु गोशब्देनानयशब्देन च पूर्वापरीभावादर्थभेद इति वाच्यम् । आहिताभ्यग्न्याहितशब्दयोरप्यर्थभेदप्रसङ्गात् । ननु गोशब्देन गोत्वे ऽभिहिते तत्संसृष्टमानयनमितरेणामिधीयते तथा ऽऽनयशब्देनानयने ऽभिहिते तत्संसृष्टगोत्वं गोशब्देनामिधीयतइत्यन्योन्याश्रयत्वमिति चेद् नैव दोषः । तत्तत्पदश्रवणदशर्यां स सो ऽर्थः प्रतीयते अन्त्यपदोच्चारणानन्तरं च युगपत्सर्वपदानि स्मर्यमाणानि सम्भूय स्वार्थान् पूर्वमभिहितानेवान्योन्यसंसृष्टगवा प्रतिपादयन्ति । तथा च कुत इतरेतराश्रयता । तदुक्तं शालिकरनाथेन ।

पदज्ञातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्विताश्रयकम् ।

न्यायसम्प्रादित्तव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥ इति १.

न चैवमभिहितान्वयवादायादविशेषप्रसङ्गः । अभिहितान्वयवादे हि पदानि पदाथानभिधायोपनीयन्ते पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रतिपत्तिः । अन्विताभिधानवादे तु पदानामेष वाक्यार्थप्रतिपादकत्वमिति विशेषः । तस्मादन्विताभिधानवादे दोषाभावात्फलितो दुम इत्यादिकार्यशून्यवाक्यप्रयोगाणां च लोके भूयसामुपलम्भाद्वेदे ऽपि यपट्कर्तुः प्रथमभवस्तस्मात्पूर्वाप्रतिपृभाग इत्यादिकार्यरहितवाक्यानामुपलम्भादन्यान्वितस्वार्थमात्रे शब्दसामर्थ्यं सिद्धम् । यद्यपि तेषु वेदवाक्येषु कर्तव्य इति पदमध्याह्रियते तथापि न वाक्यार्थप्रतिपत्तिसिद्धये तदध्याहारः । अन्तरेणाप्यध्याहारं तत्प्रतिपत्तेः । किं त्वपूर्वाथद्रव्यदेवतासम्बन्धावगमाधीनस्तदध्याहारः ॥

यत्तु वृद्धव्यवहारानुसारिणा सूचकारेणैव कार्यान्वितस्वार्थे शब्दसामर्थ्यं दर्शितं तद् भूतानां क्रियार्थेन समान्नाय इति तत्र धर्मजिज्ञासोपक्रमात्प्रकृतोपयोगितया क्रियार्थतेत्युक्तं न तु सिद्धार्थे सामर्थ्याभावाभिप्रायेण । यतो भाष्यकारेणैव गुणगुण्यादीनां विशेषणविशेष्यादिभावेन समन्वयो दर्शितः । यदि जेमिनोयसूत्रं सिद्धार्थं शब्दसामर्थ्याभावपरं कल्पेत तदानीमखण्डेकरसे ब्रह्मणि वेदान्तसमन्वयप्रतिपादकानि बादरायणसूत्राणि विरुध्येरन् ॥

ननु सत्यं ज्ञानमित्यादिवेदान्तेषु प्रातिपदिकार्थानामेकरसब्रह्मपरतया ऽन्वये ऽपि प्रथमाभिमतवर्धस्य कारकतया ऽन्वये सति कथमखण्डेकरसत्वसिद्धिरिति चेद् न । पाणिनिना प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाविभक्तेः स्मरणात् । तत्र लिङ्गसख्यादयस्त्वर्थोत्पत्तीयमाना अपि प्रज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिविरोधादनिर्वचनीया भविष्यन्ति । ननु प्रथमान्तप्रयोगेष्वस्ति क्रियाध्याहारं कात्यायनः सस्मार । तथा च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मास्तीत्यध्याहारे ऽखण्डत्वं भज्येतेति चेद् मैवम् । एते दुमाः फलिताः श्रयं पुरुषो राजकीय इत्यादिप्रयोगेषु सम्बन्धमात्रपर्यवसायिष्वस्ति क्रियाध्याहारस्योपयोगाभावाद्यथा नाध्याहारस्तथा ऽखण्डार्थपर्यवसायिषु वेदान्तेष्वप्यवगन्तव्यम् । किं च क्रियायामत्यन्तभक्तेनापि ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिवाक्येषु भूतार्थे समन्वयो यत्तव्यः । क्रियायाश्चावासम्भवात् । हननाभावस्य प्राक्क्रियानिवृत्तिलक्षणत्वात् । न च निवृत्तेः क्रियात्यम् । औदासीन्यरूपत्वात् ॥

कार्यान्वितस्यार्थे शब्दसामर्थ्याङ्गीकारे ऽपि वाक्यानां भूतार्थसमन्वयः । २६१

अत्र प्राभाकर आह । न तावत्प्रतिषेधवाचि नञ्पदं ब्राह्मणेन सम्ब-
ध्यते । प्रत्यक्षस्य ब्राह्मणस्य प्रतिषेधायोगात् । नापि धात्वर्थेन हननेन ।
हनन्मनसि प्रवृत्ततया हननस्याभावासम्भवात् । नापि तद्व्यप्रत्ययार्थेन फल-
प्रार्थनया प्रवृत्तिहेतुना कार्यबुद्ध्या वा । विविधस्यापि प्रत्ययार्थस्यात्र प्रत्यक्षस्य *
प्रतिषेधानर्हत्वात् । अतो यथा नेचेतेऽद्यन्तमादित्यमित्येवज्ञविरोध्यनीच-
णसङ्कल्पक्रिया विधीयते तथा ऽत्रापि रागप्राप्रहननविरोध्यहननसंकल्पक्रिया
विधीयतइति ॥

तदेतद्वसारम् । नञ्पदस्याभावे मुख्यत्वात् । न च भावान्तरमेवा-
भावः । तथा सत्यभावस्य प्रतियोगिनिरपेक्षत्वप्रसङ्गात् । ननु तदन्यतद्विरो-
धिनावपि नञ्पदस्यार्थो । तदुक्तम् ।

नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः ।

यदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनी ॥ इति ॥

मैवम् । तत्र नञ्पदस्य लाक्षणिकत्वात् । अन्यथा ऽनेकार्थत्वस्या-
न्याय्यस्य प्रसङ्गात् । नेचेतेत्यत्र तु प्रजापतिव्रतप्रकरणत्वात् तदनुसारेण
लाक्षणिको ऽपि विध्यर्थो ऽनुष्ठेयव्रतलाभाय स्वीकृतः । न चात्र तथा मुख्य-
मभावं परित्यज्य लाक्षणिकार्थस्वीकारे किं चित्कारणमस्ति । न च हन-
नाभाव यवानुष्ठेय इति वाच्यम् । अनादेः प्रागभावस्य तदयोगात् । अन्यथा
विधिप्रतिषेधविभागव्यवहारो लौकिको न सिध्येत् । ननु नञ्पदार्थस्य धात्व-
र्थेनाव्यये सति हि हननप्रागभावो ऽवार्थो भवति । न च तदन्वयः सुलभः ।
प्रकृत्यर्थस्योपसर्जनत्वात् । अतः प्रधानेन प्रत्ययार्थेन नञर्थस्यान्वयो वाच्य
इति चेद् एवमपि नञ्पदस्य नात्र प्रतिषेधपरत्वमपैति । तद्व्यप्रत्ययो हि
विधिं ब्रूते । विधिर्नामिष्टसाधनम् । ततश्च हननस्य यदिष्टसाधनत्वं यामरदृष्टि-
सिद्धं पुरुषस्य प्रवर्तकं तदेव तद्व्यप्रत्ययेनानूद्य प्रतिषिध्यते ब्राह्मणहननमि-
ष्टसाधनं न भवतीति । न च प्रत्यक्षमिष्टसाधनत्वमिति वाच्यम् । अदृष्टा-
विरोधिदृष्टप्रयोजनस्येष्टशब्दाद्येत्वात् । हननस्य चादृष्टविरोधित्वात् ! नन्वि-
ह वा ऽमुष वा ऽनर्थहीनः पुरुषार्थः प्रपञ्चमध्ये नास्ति । अतश्चादृष्टविरोधिनी

ऽपीष्टत्वमस्त्विति चेत्सत्यमेतत्सर्वचार्यो ऽनर्थसंयुक्त इति तथाप्यर्थाधिकः
 पुरुषार्थो ऽनर्थाधिको ऽपुरुषार्थ इति तद्विभागः । तथा चानर्थाधिक्यादपुरुषार्थ-
 भूतं ब्राह्मणहननं मुखतः प्रतिषिध्यते । हननप्रवृत्तिहेतुभूतरागाद्युद्बोधनिमित्त-
 प्रध्वंसो ऽनुष्ठेय इति त्वर्थात्प्रतीयते । न चार्थिको ऽर्थो विधातुं शक्यः । अशा-
 ब्दत्वात् । यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति न्यायात् । अतो हननमिष्टं न
 भवति किं त्वनिष्टमित्येतावति शास्त्रेण बोधिते. सति हननरागनिमित्तभूत
 इष्टत्वभ्रमो निरोद्भव्य इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवावगम्यते । नन्वेवमप्यत्र तद्य-
 प्रत्ययेनापूर्वाभिधानादनुष्ठानपरमेवैतद्वाक्यमिति चेद् न । मानान्तरागम्ये
 ऽपूर्वं संबन्धग्रहाभावात् । आगमादेवापूर्वमवगम्य तत्र संबन्धग्रहणे ब्रह्मबन्ध
 प्रयासः स्यात् । ऋणिकस्य यागस्य श्रुतस्वर्गसाधनत्वानुपपत्त्या तदवगति-
 रिति चेत् तर्ह्यपूर्वमशब्दार्थः स्यात् । अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति निय-
 मात् । अन्यथा शरीरेन्द्रियविषयसंबन्धमन्तरेण स्वर्गासिद्ध्या शरीरादीनामपि
 प्रत्ययार्थत्वं प्रसज्येत । तदेवं कार्यान्वितस्वार्थेष्वशब्दसामर्थ्यमित्यभिनिवि-
 शमानेनापि वाक्यानां भूतार्थसमन्वयस्याभ्युपेक्षत्वे किमपराद्धं वेदान्तैः ।
 न च वेदान्तेरवगते ऽपि ब्रह्मणि विधिमन्तरेण फलाभाव इति शङ्कनीयम् ।
 तत्त्वावगमेनाविद्यायां निवर्तितायां तत्कृतशरीरादिसंबन्धनिवृत्तेः फलत्वात् ॥

कर्मकृतः शरीरसंबन्धो नाविद्याकृत इति चेत् किमात्मनः कर्म
 स्वाभाविकं किं वा शरीरकृतम् । नाद्यः । चैतन्यस्य क्रियारहितत्वात् । न द्वि-
 तीयः । कर्मशरीरयोरन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । कर्मशरीरव्यक्तोनां प्रधाहाङ्गीकारा-
 न्नान्योन्याश्रय इति चेत् तर्ह्यन्यपरम्परा प्रसज्येत । बीजाङ्कुरादियदविरोध इति
 चेद् षष्ठमपि पुषादिसंबन्धवत् शरीरसंबन्धस्य कर्ममाशनिमित्तत्वे पुषादा-
 विध शरीरे ऽप्यहमभिमानस्य गौणत्वं प्रसज्येत । न च तद्युक्तम् । सिंहदेयदत-
 योरिध शरीरात्मनोः प्रसिद्धभेदाभावात् । अन्यथा पुषादिशरीरेष्वेव स्वशरीरे-
 षापि प्रमातृत्वाभावप्रसङ्गात् । तस्मान्न कर्मनिमित्तः शरीरादिसंबन्धः किं
 त्वविद्याकृतः ॥

स च तत्त्वज्ञाननिवृत्त्यः । अत एव श्रुतिस्तात्पर्यदर्शिनो यथापूर्वं
 संसारित्वं ध्यायन्तमिति सचक्षुरचक्षुरिध सकर्षो ऽकर्षे श्वेत्यादिका । तर्हि

शरीरसम्यन्धोऽपिद्याकृतो न कर्मकृतः स च तत्त्वज्ञाननियत्यः । २६३

तत्त्वज्ञाने सति सद्यः शरीरपातः स्यादिति चेद् न । तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ संपत्स्यइति श्रुत्या प्रारब्धकर्मशेषसमाप्तिपर्यन्तमव-
स्थानावगमात् । जीयन्ते चास्य कर्माणीति श्रुतिस्त्वनारब्धकर्मविषया ।
अपघादविषयं परित्यज्य सामान्यं प्रवर्ततइति न्यायात् । यद्यपि तत्त्वज्ञा-
नमशेषकर्मापादानभूतामविद्यां निवर्तयति तथापि प्रारब्धकर्मणो न निव-
र्तकम् । स्वयं तत्फलत्वात् । तदुक्तमाचार्यैः ।

आरब्धस्य फले ह्येते भोगो ज्ञानं च कर्मणः ।

अविरोधस्तयोर्गुणो वेधम्यं चेतस्य तु ॥ इति ॥

न चेवं जीवन्मुक्तस्यात्मैक्यानुभवद्वैतदर्शनयोर्विहृद्भयोः साहित्यं
प्रसज्येतेति मन्तव्यम् । न हि वयं तयोर्योगपदं ब्रूमः किं तु पर्याये-
णोद्भवामिभवे । न च शरीरपातात्पूर्वमपरोक्षं तत्त्वज्ञानमेव नास्ति व्यासा-
दीनां सशरीराणामेव तत्त्वदर्शनस्य पुराणेष्ववगमात् । ननु तत्त्वदर्शनेऽपि
यथा कदा चिद् द्वैतदर्शनं तथा ज्योतिष्टोमादिकर्मानुष्ठानमपि स्यादिति चेद् न ।
अनुष्ठानस्य प्रतिनियतदेशकालाधिकारकर्तृप्रतिपत्त्यधीनत्वात् । अतत्त्वदर्शन-
स्त्वारब्धकर्मनिमित्तदोषोद्भवस्य देशकालनियमाभावेन प्रारब्धानुष्ठानसमाप्ति-
पर्यन्तमवस्थानायोगात् । यथासंभवमनुष्ठानमिति चेद् न । पुनस्तत्त्वदर्शनेना-
नुष्ठितकर्माणां बाधे सत्यनुष्ठानप्रयोजनाभावात् । प्रत्यहमुपधीयमानदुरितनि-
वृत्तिः प्रयोजनमिति चेद् न । ज्ञानिन आगामिदुरितादिसंख्यन्धासभ-
वात् । संभवे चा दैनंदिनतत्त्वदर्शनेनैव तन्निवृत्तेः ।

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृतमः ।

सर्वे ज्ञानप्रवेनेव वृत्तिनं सन्तरिष्यसि * ॥ इति स्मृतेः ॥

तत्त्वदर्शनेनः शास्त्रनियमाभावे यथेष्टाचरणं स्यादिति चेद् न ।
आचरणस्य हिताहितप्राप्तिपरिहारप्रार्थनानिमित्तत्वात् । जीवन्मुक्तस्य तु
स्यात्मन्येव निरतिशयानन्दमशेषानर्थनिवृत्तिं च साक्षादनुभवतः साध्य-
पुसपार्थप्रार्थनाभावादाचरणमेव नास्ति कुतो यथेष्टाचरणप्रसङ्गः । भिवा-

टनादिप्रवृत्तिस्त्वारब्धकर्मदोषमूला । न च तद्वत्पुण्यपापे अप्यारब्धकर्मणा
प्रधर्तयातामिति वाच्यम् । आरब्धकर्मणः फलमात्रहेतुत्वात् । पुण्यपापयोः
पुनर्निमित्तमविद्यारागादि । तच्च तत्त्वज्ञानेन निवर्तितम् । न च मनननिदिध्या-
सनयोः प्रतिबन्दी ग्राह्या । तयोरपि अघणवदुपायत्वेन तत्त्वदर्शनात्प्रागेगनु-
प्रेयत्वात् ॥

ननु भेदाभेदयोर्भेदयोरपि वास्तवत्वाद्वाद्भेददर्शनेन द्वैतदर्शनं बाध्यते
येन कर्मप्रवृत्तिर्न सम्भवेत् । न च पूर्वपक्षसिद्धान्तादिनियमस्य भेदाभे-
दवादिना वक्तुमशक्यत्वात्सर्वसाङ्ख्येयमिति शङ्कनीयम् । अद्वैतवादे ऽपि
समानत्वात् । मैवम् । अद्वैतवादे मायाकल्पितस्य प्रपञ्चस्य यथादर्शनमेव
भेदेन व्यवस्थितत्वात् । ब्रह्मण एवाद्वितीयत्वात् । त्वन्मते तु साङ्ख्ये
दुष्परिहरम् । न च व्यवहारसाङ्ख्ये ऽप्यदुष्टे मोक्ष इति वाच्यम् । तत्त्वद-
र्शनेन प्रपञ्चानिवृत्तौ देहात्मभावमुखदुःखादेरप्यधाधादनिर्मात्प्रसङ्गात् । संसा-
रदशायामेव भेदाभेदौ देहात्मभावादिश्चेति चेत् तथापि भेदाभेदयोः
परस्परविरोधः कथं परिह्रियेत । प्रामाणिकत्वादविरोध इति चेद् न ।
किं खण्डो गौरिति प्रत्यक्षज्ञानमेकमेव तत्र प्रमाणं किं वा मुण्डो गौरित्य-
नेन सहितम् अथ वा स ग्वायं गौरिति तृतीयज्ञानसहितम् । नाद्यः ।
खण्डो गौरित्यस्मिन्प्रत्यये भिन्नो ऽभिन्नश्चेति प्रतिभासाभावात् । भेदाभेद-
शब्दोल्लेखाभावे ऽपि तत्प्रतीतिरस्त्येवेति चेद् न । परस्परोपमर्दरूपयोस्तयोः
सहप्रतिभासायोगात् । अथ जातिव्यत्ययोर्भेदस्तावदभ्युपेयतमव इतरैतरा-
त्मत्वादभेदो ऽप्यभ्युपेयत* इति चेद् न । भिन्नयोरितरैतरात्मत्वे संप्रतिपक्ष-
दृष्टान्ताभावात् । न द्वितीयः । खण्डो गोर्मुण्डो गौरित्यनयोर्ज्ञानयोः संभूय
प्रमात्वाभावात् । अथापि प्रथमज्ञानेन यस्मिन् गोत्ये खण्डात्मकत्वं गृहीतं
तस्मिन्नेव गोत्ये द्वितीयज्ञानेन खण्डत्वं निराकृत्य मुण्डत्वे गृहीते ऽर्थोद्दे-
दाभेदसिद्धिरिति चेद् न । स ग्वायं गौरिति प्रत्यभिज्ञानमन्तरणैकस्य गोत्य-
स्योभयसम्बन्धासिद्धेः । न तृतीयः । प्रत्ययद्वयस्यैकस्मिन्नर्थे प्रामाण्यायो-
गात् । न च प्रत्ययषयान्यथानुपपत्तिः प्रमाणम् । इत्येव ऽकारो दीर्घो ऽकारः
स ग्वायमकार इति प्रत्ययषयस्य भेदाभेदावन्तरणौपाधिकरूपस्य दीर्घत्वोप-

जीवब्रह्मणोरभेदः । विध्यसम्भवाद् ब्रह्मण्येव वेदान्तसमन्वयसिद्धान्तः । २६५
 जीवनेनाप्युपपत्तेः । नन्वेवं भेदाभेदयोरसंभवे ऽप्यात्मनि तो स्यातामिति
 चेद् न । तत्र भेदासिद्धेः । विवादगोचरापन्नाः स्यावरजङ्गमशरीरव्यक्तयः
 प्रतिवादिशरीरव्यक्त्यात्मनैवात्मवत्यः शरीरव्यक्तित्वात् प्रतिवादिशरीरव्य-
 क्तिवदित्येकत्वानुमानात् । अथात्मानो भिन्नाः युगपज्जननमरणादिविषदु-
 धर्माश्रयत्वादग्न्युदकादिवदिति चेद् न । जननादीनां शरीराश्रयत्वेन हेतु-
 त्वसिद्धेः । न चात्मैकत्वे सुखदुःखादिसाङ्कर्यप्रसङ्गः । प्रतिबिम्बेषु सत्यप्ये-
 कत्वे वर्षसाङ्कर्यादर्शनात् । अन्योन्यपृथान्ताननुसन्धानमपि शरीरभेदादेवो-
 पपद्यते । एकस्याप्यात्मनो ऽतीतशरीरादिष्वनुसंधानादर्शनात् । न च जी-
 वानामन्योन्यभेदाभावे ऽपि जीवब्रह्मणोर्भेदः स्यादिति मन्तव्यम् । न ताव-
 दत्र प्रत्यक्ष क्रमते । जीवब्रह्मणोर्तीन्द्रियत्वात् । नापि विरुद्धधर्माश्रय-
 त्वहेतुना अन्युदकादिवदिति चेद् न । जननादीनां शरीराश्रये हेत्व-
 सिद्धेः । नापि नियन्तृनियन्तव्यादि श्रौतलिङ्गं भेदे मानम् । नान्योतोस्ति
 द्रष्टु नान्योतोस्ति श्रोतेत्यादिश्रुतिभिन्तस्य बाधात् । नापि द्वा सुपणोति श्रुत्या
 भेदसिद्धिः । स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इत्याद्येकत्वप्रतिपादक-
 श्रुतिविरोधात् । भ्रान्तिसिद्धद्वैतानुवादेनापि द्वित्वश्रुत्युपपत्तेः । तस्मान्न
 भेदाभेदौ विना ऽद्वैतदर्शनेन द्वैतदर्शनस्य बाधः सिद्धः । ततश्च ब्रह्मसात्ता-
 त्कारमात्रेण फलसिद्धेर्न वेदान्तेषु विधिगन्धोपि शङ्कनीयः । यदि स्यात्तर्ह्येकैव
 षोडशलक्षणी धर्ममीमांसा प्रसज्येत । तथा चायातेः ब्रह्मजिज्ञासेति पृथगारम्भो
 नोपपद्येत । शरीरेन्द्रियसाध्या विधिभेदाः पूर्वमीमांसायां निरूपिताः । इह तु
 मानससाध्यो विधिर्निरूपित इति पृथगारम्भ इति चेत् तर्ह्यथातः परि-
 शिष्टधर्मजिज्ञासेत्येवारभ्येत न त्वेवमारभ्यते । तस्माद्दुर्मब्रह्मभेदादेवानयो-
 र्मीमांसयोर्भेदः । तदेवं विधिशङ्काया अप्यभावात्त्रिर्विघ्नो ब्रह्मणि वेदान्तसम-
 न्वय इत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥

संगृहीतं विवरणं सहानेकैर्निबन्धनेः ।

टीकाऽऽयासं विना लोकाः क्रीडन्त्वच यथासुखम् ॥

महतां हृदयं बोद्धुमशक्तो ऽप्यतिभक्तितः ।

अकार्षं गन्धमेतेन प्रकाशात्मा प्रसीदतु ॥

यद्विद्यातीर्थगुरवे शुश्रूषा ऽन्या न रोवते तस्मात् ।

अस्त्वेया भक्तियुता श्रीविद्यातीर्थपाठयोः सेवा ॥

इति श्रीविवरणप्रमेयसंग्रहे चतुर्थसूत्रे द्वितीयवर्णकं समाप्तं * समाप्तं
च चतुर्थसूत्रम् ॥

समाप्तश्च विवरणप्रमेयसङ्ग्रहः ॥

शुभं भवतु ॥

* आदितः प्रभृति ६ वर्णकान्यत्र पूर्णानि ।

